ISSN : 2278 – 5639
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
Peer Reviewed Refereed Journal
Impact Factor : 7.00 (IIFS)
Volume - XIV, Special Issues – VI, March 2025

www.goeiirj.com

ISSN : 2278 - 5639

Impact Factor: 7.00 (IIFS) ISSN : 2278 – 5639
Volume - XIV Special Issues – VI

Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)

Peer Reviewed Refereed Journal

March - 2025

‘२१ व्या शतकातील साहित्य आणि संवेदना’

मुख्य आयोजक
डॉ. पुरुषोत्तम गाटे
प्राचार्य
कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय उमरी,
ता. उमरी, जि. नांदेड

संपादक
डॉ. गजानन आनंता देवकर

सह - संपादक
डॉ. संभाजी शिवाजीराव जाधव

Impact Factor: 7.00 (IIFS) **I SSN : 2278 – 5639**
Volume - XIV **Special Issues – VI**

Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)

Peer Reviewed Refereed Journal

March - 2025

‘२१ व्या शतकातील साहित्य आणि संवेदना’

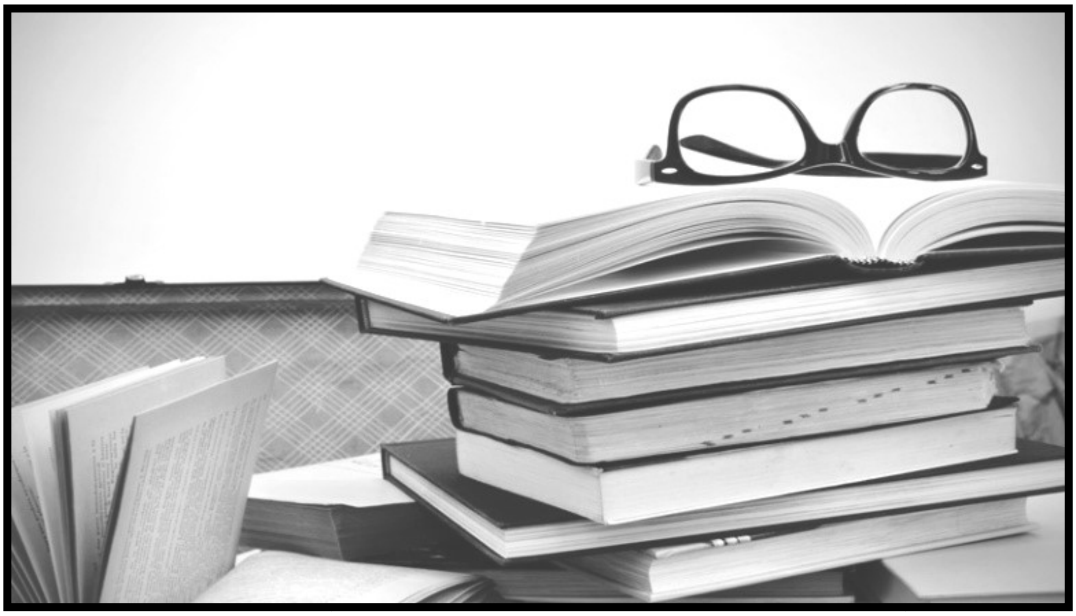

मुख्य आयोजक
डॉ. पुरुषोत्तम गाटे
प्राचार्य
कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय उमरी,
ता. उमरी, जि. नांदेड

संपादक
डॉ. गजानन आनंता देवकर

सह - संपादक
डॉ. संभाजी शिवाजीराव जाधव

Published by :

Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
Peer Reviewed Refereed Journal,
{Bi-Monthly} Impact Factor : 7.00 (IIFS)
Volume–XIV, Special Issue – VI, March 2025

Publish Date : 22nd March 2025

ISSN : 2278 - 5639

© **Nutan Vidyalaya Sevabhavi Education Society, Umri**
Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Arts,
Commerce & Science Mahavidyalaya Umri,
Dist. Nanded (M.S.) – 431 807

PRINTING : Satvik Publication, Nashik Road.
(9922444833)

Disclaimer :

The views expressed herein are those of the authors. The editors, publishers and printers do not guarantee the correctness of facts, and do not accept any liability with respect to the matter published in the book. However editors and publishers can be informed about any error or omission for the sake of improvement. All rights reserved.
No part of the publication be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording and or otherwise without the prior written permission of the publisher and authors.

Dr. Manohar G. Chaskar
M.Sc. Ph.D., Mombushuo Fellow (Japan)
VICE-CHANCELLOR
डॉ. मनोहर ग. चासकर
एम्. एस्सी., पीएच्.डी., मॉम्बुशो फेलो (जपान)
कुलगुरु

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

SWAMI RAMANAND TEERTH MARATHWADA UNIVERSITY
NANDED – 431 606 (Maharashtra)
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ
नांदेड – ४३१ ६०६ (महाराष्ट्र)

Established by Govt. of Maharashtra on 17th September 1994, Recognized by the UGC U/s 2(f) and 12(B), NAAC Re-accredited with B++ Grade, a State University

दिनांक १७ मार्च २०२५

मा. कुलगुरूंचे मनोगत

साहित्य हे केवळ शब्दांचे संयोजन नाही, तर ते समाजाच्या भावना, संवेदना आणि परिवर्तनाची धग प्रतिबिंबित करणारे माध्यम आहे. '२१ व्या शतकातील साहित्य आणि संवेदना' या विषयावर कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, उमरी येथे मराठी, हिंदी व इंग्रजी विभागाच्या वतीने दिनांक २२ मार्च २०२५ रोजी आयोजित राष्ट्रीय परिषद ही साहित्यविश्वासाठी अभिजात पर्वणी ठरणार आहे.

२१ व्या शतकातील साहित्याने सामाजिक जाणीवा, तंत्रज्ञानाचा प्रभाव, मानवी अस्तित्वाच्या प्रश्नांना स्पर्श करणारी चिंतनशीलता आणि नव्या संवेदनशीलतेचे रूप यामध्ये अमूलाग्र बदल घडवले आहेत. या परिषदेमुळे समकालीन साहित्यिक प्रवाहांचे चिंतन घडून येईल, तसेच नव्या दृष्टिकोनांना वाव मिळेल. साहित्य हा केवळ मनोरंजनाचा किंवा अभ्यासाचा विषय नसून तो समाजाच्या गतीचा आरसा आहे.

विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रभावाखाली आजच्या पिढीच्या भावनांचा, संवेदनशीलतेचा आणि अभिव्यक्तीच्या सृजनशीलतेचा वेध घेणारी ही परिषद निश्चितच मौलिक विचारमंथन घडवेल. साहित्यिक निर्मितीमागील संवेदनशीलता ही मानवी अस्तित्वाचा मूळ गाभा आहे. बदलत्या जगात साहित्याचे रूप अधिक व्यापक, समावेशक आणि बहुआयामी झाले आहे. कविता, कथा, कादंबऱ्या, लघुकथा, वैचारिक निबंध, डिजिटल साहित्य आणि कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या सहाय्याने निर्माण होणाऱ्या साहित्यसृष्टीच्या प्रवाहात नवीन वाटा शोधण्याची ही संधी आहे.

या परिषदेमुळे साहित्यिक, विचारवंत, समीक्षक, संशोधक आणि विद्यार्थ्यांना एकत्र येऊन आपल्या विचारांचे आदान–प्रदान करण्याची संधी मिळेल. साहित्य, भाषा आणि संवेदनेचे हे त्रिसूत्री संमेलन नव्या पिढीला प्रेरणा देईल आणि साहित्याच्या भविष्यातील प्रवासासाठी दिशादर्शन ठरेल. मी या परिषदेच्या यशस्वी आयोजनासाठी सर्व आयोजक, सहभागी संशोधक, अभ्यासक आणि मान्यवरांना हार्दिक शुभेच्छा देतो. ही राष्ट्रीय परिषद साहित्यिक पर्वाचा नवा शुभारंभ ठरेल आणि विचारप्रवाह अधिक समृद्ध करेल, असा मला विश्वास वाटतो.

शब्द जागतील, संवेदना बोलेल, २१ व्या शतकाचे साहित्य घडवेल

(मनोहर चासकर)
कुलगुरू

MESSAGE OF THE PRESIDENT

Hon’ble, Shri. Govindrao Mukkawar Shirurkar

I congratulate the organizers of the one-day National Conference on 'Literature and Sensibility in the 21st Century' jointly organized by Swami Ramanand Tirth Marathwada University, Nanded and Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar College of Arts, Commerce and Science, Umri, Dist. Nanded on 22nd March 2025.This conference is a very good educational event for the participating researchers and I am sure that it will inspire the researchers and encourage them to do further research.

This conference will provide quality information about the activities of our institution to the participants and will enhance the confidence of our professors. The brainstorming sessions conducted by the participating scholars in this National conference are a great opportunity for everyone. Literature reflects all aspects of contemporary society.

Literature in the 21st century has reflected society very strongly and sensitively. I hope that this will be followed up in depth in this National Conference.

I congratulate the organizers of this conference organized by the college to provide an opportunity for researchers, professors and students to interact on a single platform. I wish the organizers of the conference all the best and hope that it will be a fruitful conference for the participating professors.

Thank you!

Hon’ble, Shri. Govindrao Mukkawar Shirurkar,
PresidentNutan Vidyalaya Sevabhavi Education, Society, Umri, Dist. Nanded

MESSAGE OF THE DIRECTOR

Hon'ble, Shri. Shirishrao Shrinivasrao Deshmukh Gorthekar

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Arts, Commerce and ScienceMahavidyalaya, Umri, District Nanded and Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded, jointly organize one-day National Conference on the topic **'21st Century Literature and Sensibility'** by Marathi, Hindi and English departments on 22nd March 2025. I heartily welcome all the dignitaries who participated in this conference.

In the 21st century, all social systems are seen to be shaken. The repercussions of the 21st century is seen in all literature. In this conference, the literature has created a vision of society, politics, economy, education, justice, industrialization, science, culture, unemployment, poverty, injustice, atrocities, corruption, etc. The literary works of the writers have kept the lost sensation alive. Through this conference, I hope that various researchers and thinkers will give a new message to the world through their research papers.

I think that innovative thinking will start through this conference. I think that all of us will gain new areas of knowledge from this conference.

I congratulate the Principal, Vice-Principal, Coordinator, Co-Coordinator, Research paper writers, Researchers, and all the teaching and non-teaching staff of the college who organized this conference.

My best wishes are for the success of the National Conference.

Thank you!

Hon'ble, Shri. Shirishrao Shrinivasrao Deshmukh Gorthekar,
Secretary,
L B S E S and Director, N V S E
S, Umri.

MESSAGE OF THE SECRETARY

Hon'ble, Shri. Kailasrao Shrinivasrao Deshmukh Gorthekar

It is a moment of honor and pride for me to organize a one-day National Conference on the topic of **'21st Century Literature and Sensibility'** on 22nd March 2025. This conference is jointly organized by Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar College of Arts, Commerce and Science, Umri, District Nanded and Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.

It is a matter of pride that the topic of this conference is focused on Literature and Sensibility in the 21st Century because no one is coming forward to discuss this topic these days. Our college has done the work of expressing the researchers by keeping this topic for the national conference.

I believe that this conference will benefit the society and I hope that this national conference will create a platform for research scholars and representatives to express their views and have fruitful discussions on the topic of Literature and Sensibility.

The topic of the conference will strive to transform contemporary society, achieve social justice, eliminate social problems, and build a new India.

This conference has been organized as a part of the innovative activities implemented in our college. The work of strengthening literature and sensibility will be done through this conference. I congratulate to the Marathi, Hindi and English scholars and research paper writers who have shed light on various aspects of sensibility through their research papers.

I congratulate our college for organizing this conference and thank all the dignitaries, representatives and dignitaries for attending this conference and making this conference a success.

With the Best Wishes…. Thank you!

Hon'ble, Shri. Kailasrao Shrinivasrao Deshmukh Gorthekar,

Secretary,

Nutan Vidyalaya Sevabhavi Education, Society, Umri

PRINCIPAL' SDESK

Dr. Purushottam R. Gate

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Arts, Commerce & Science Mahavidyalaya Mahavidyalaya, Umri and Swami Ramanand Teerth Marathwada University jointly organize One Day National Conference on **21st Century Literature and Sensibility** on 22nd March 2025. I appreciate the step taken by Marathi, Hindi and English departments of Humanities faculty to hold a National Conference this year. I would like to congratulate the Heads of all three departments, Dr. Sandeep Ladkar,Dr. Gajanan Deokar&Dr. Ashok Jadhav and their colleagues in the departments,Dr. Shrinivas Gadhe, Dr.Sambhaji Jadhav&Dr.Zaheeruddin Pathan. This college is continuously doing research work as per the guidelines of UGC. As expected from NACC, it has been stated that research should continue along with teaching. The professors of our college have been continuously doing research and will continue to do so in the future. They are constantly writing innovatively and their research has been published in renowned research journals.

The three departments of the college, Marathi, Hindi and English language have been organizing a National Conference on **21st Century Literature and Sensibility** on 22nd March 2025. Novels, stories, plays, poems and other literature have been published in all three languages by the authors. This part of sensibility seems very important. Because in the present time, human sensibilities have become so blunt that man himself is an inseparable element and is seen creating inhumane incidents. It is a matter of pride that efforts are being made through this writing to keep the entire human race's sensibility towards society alive. In fact, literature is a mirror of society and society is reflected in it. On the occasion of this conference, many scholars, writers, professors, researchers and students from across the country will express their thoughts on this sensitive topic of sensibility in literature through their writings and from this, a colour of sensitivity is emerging from this research and I hope that this will give a new direction to the society and will definitely help the society to become more profound and sensitive than before. Best wishes for this national conference.

With the Best Wishes…. Thank you!

Dr. Purushottam R. Gate

Principal Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Arts, Commerce and Science Mahavidyalaya, Umri, Dist. Nanded.

CONVENER DESK

डॉ. गजानन देवकर

नूतन विद्यालय सेवाभावी शिक्षण संस्था उमरी संचलित कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय उमरी मराठी विभागाच्यावतीने '२१ व्या शतकातील साहित्य आणि संवेदना' या विषयावर राष्ट्रीय परिषदेचे आयोजन करण्यात आलेले आहे. या परिषदेत सहभागी झालेल्या सर्व मान्यवरांचे हार्दिक स्वागत. महाविद्यालयाने राष्ट्रीय परिषद घेण्यास अनुमती दिली त्याबद्दल महाविद्यालयाचे मनःपूर्वक आभार.

कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालयामध्ये नाविन्यपूर्ण उपक्रम राबविले जातात. ग्रामीण भागामध्ये शिक्षण आणि संशोधन यावर अधिक भर आमच्या महाविद्यालयामध्ये दिला जातो त्याचाच एक भाग म्हणून ही राष्ट्रीय परिषद आहे. जगातील साहित्य हे पावलोपावली संवेदनेने भरलेले आढळते. कथा, कविता, कादंबरी, नाटक, चरित्र- आत्मचरित्र, ललित गद्य, वैचारिक साहित्य अशा अनेक वाङ्मय प्रकारातून संवेदनशीलता अधोरेखित करण्याचे कार्य साहित्यिकांनी केलेले आहे.२१ व्या शतकात सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, औद्योगिक, वैज्ञानिक अशा विविध क्षेत्रात नेत्रदीपक प्रगती झालेली असून समाजावर त्याचे कसे प्रतिबिंब उमटलेले आहेत याची नोंद साहित्यातून आलेली आहे. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक, औद्योगिक विविध समस्यावर विचार करावयास लावणारे साहित्य २१ व्या शतकात लिहिल्या गेले. अशा साहित्यावर चिकित्सा व्हावी आणि २१ शतकातील साहित्यावर चर्चा व चिंतन व्हावे यासाठी हा विषय राष्ट्रीय परिषदेसाठी ठेवण्यात आलेला आहे. या राष्ट्रीय परिषदेसाठी महाराष्ट्र व महाराष्ट्र बाहेरील प्राध्यापक, संशोधक, संशोधक विद्यार्थ्यांनी भरभरून प्रतिसाद दिला. संवेदनशील विषयावर लिहिणे खूप आव्हानात्मक कार्य असते परंतु शोधनिबंध लेखकांनी महत्वपूर्ण शोधनिबंध लिहून या परिषदेसाठी सहकार्य केलेले आहे. साहित्यातील संवेदना या विषयावर आपल्या संशोधन शोधनिबंधातून विचारमंथन केलेले आहे.

या परिषदेच्या आयोजनासाठी नूतन विद्यालय सेवाभावी शिक्षण संस्थेचे अध्यक्ष मा. श्री. गोविंदराव मुक्कावार शिरूरकर, नूतन विद्यालय सेवाभावी शिक्षण संस्थेचे सचिव मा. श्री. कैलासराव देशमुख गोरठेकर, लालबहादूर शिक्षण संस्थेचे सचिव मा. श्री. शिरीषभाऊ

देशमुख गोरठेकर साहेबांचे सतत प्रेरणा व प्रोत्साहन मिळाले. महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. पुरुषोत्तम गाटे, उपप्राचार्य डॉ. व्ही. बी. गणीपूरकर, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड मराठी अभ्यास मंडळाचे अध्यक्ष प्राचार्य डॉ. मा. मा. जाधव, अभ्यास मंडळाचे मान्यवर सदस्य, या परिषदेचे सत्राध्यक्ष, साधनव्यक्ती, नामवंत लेखक, समीक्षकांचे मौलिक सहकार्य मिळाले म्हणून मी ऋण व्यक्त करतो.

माझे सहकारी डॉ. एस. एस. जाधव, प्राध्यापक, मराठी विभाग आणि महाविद्यालयातील सर्व प्राध्यापक वर्ग व शिक्षकेतर कर्मचारी यांचे या परिषदेसाठी सहकार्य प्राप्त झाले म्हणून मी आभारी आहे.

धन्यवाद.!

डॉ. गजानन आनंता देवकर
प्रोफेसर, मराठी विभाग प्रमुख
कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय उमरी

INDEX

Sr. No.	Author Name	Title	Page No.
1	पूजा भा. गावकर	२१व्या शतकातील लेखक आसाराम लोमटे यांचा 'आलोक' कथासंग्रह आणि संवेदना	01 - 06
2	प्रा. गौतमी गणेश कसवणकर	२१ व्या शतकातील कादंबरी आणि संवेदना उद्या कादंबरी - नंदा खर	07 - 11
3	डॉ. संजय बालाघाटे	२००० नंतरच्या मराठी कवितेतील संवेदन जाणीव	12 - 15
4	प्रा. डॉ. कल्पना गोरले	उषा डांगे यांच्या आत्मचरित्रातील राजकीय संवेदना	16 - 18
5	डॉ. बालाजी व्ही. डिगोळे	माही गोधडी छप्पन भोकी कवितासंग्रहातील संवेदना	19 - 28
6	प्रा. डॉ. अरुण डी. मोरे	एकविसाव्या शतकातील संवेदनशील कादंबरी : पाडा	29 - 31
7	समीक्षा जितेंद्र शेजवळ	२१ व्या शतकातील कविता आणि संवेदना	32 - 35
8	प्रा. डॉ. दिनेश कि. राऊत	२१ व्या शतकातील दलित आत्मकथन आणि संवेदना	36- 41
9	डॉ. मारोती बालासाहेब भोसले	२१ व्या शतकातील कविता: अस्वस्थ वर्तमानाचं स्वगत	42 - 47
10	डॉ. लक्ष्मण एस. पवार	२१ व्या शतकातील निवडक कादंबरी आणि संवेदना	48 - 52
11	प्रा. डॉ. निलेश एकनाथराव लोंढे	मराठी साहित्य आणि संवेदनशीलता: मराठी साहित्यातील भावनिक अभिव्यक्तीचे स्वरूप	53 - 58
12	डॉ. आशा सोपान गिरी	रंगनाथ पठारे यांच्या चक्रव्यूह कादंबरीतील संवेदना	59 - 61
13	डॉ. दत्ता रामचंद्र कांबळे	एकविसाव्या शतकातील मराठी पत्रकारिता आणि संवेदनशील साहित्य	62 - 67
14	दिप्ती लक्ष्मण निकाळजे	एकविसाव्या शतकातील कादंबरी आणि संवेदना	68 - 73
15	महाडिक पल्लवी भास्करराव	२१ व्या शतकातील कादंबरी आणि संवेदना : मराठी आदिवासी कादंबरी	74 - 78
16	डॉ. गणेश लहाने	२१ व्या शतकातील कृषिसंस्कृतीच्या उद्ध्वस्ततेचे चित्रण करणारी कादंबरी - 'एसईझेड'	79 - 82
17	प्रा. मोरे पंडीत किशनराव	२१ व्या शतकातील कवितेतुन व्यक्त होणाऱ्या स्त्री संवेदना	83 - 87

18	वैशाली सोपान मोरे व डॉ. सिद्धार्थ रामचंद्र आगळे	२१ व्या शतकातील कथा आणि संवेदना	88 - 91
19	नंदा रघुनाथ गोसावी व डॉ. कैलास महाले	२१ व्या शतकातील प्रतिमा इंगोले यांच्या कथा आणि संवेदना	92 - 95
20	प्रा. डॉ. केशव पाटील	राजकीय कादंबरीची पाश्वभूमी आणि संवेदना	96 - 100
21	प्रा. निलेश भाऊसाहेब वाकचौरे	मराठी साहित्यातील स्त्रियांच्या आत्मचरित्र व आत्मकथनांची वाटचाल	101 - 105
22	श्री. दीपक धोंडिराम गडकर	सामाजिक समतेच्या प्रस्थापनेसाठी मुल्यांचा संघर्ष : कोण म्हणतं टक्का दिला	106 - 111
23	दत्तात्रय उर्फ अजित पुंडलिकराव जाधव व प्रा. डॉ. नरसिंग अप्पासाहेब कदम	विज्ञान आणि तंत्रज्ञान युगातील वैचारिक साहित्याची नवी दिशा	112 - 115
24	प्रा. डॉ. देविदास नामदेव शिंदे	मराठी साहित्य : एक संवेदना	116 - 119
25	श्री. चिकाळकर सुभाष शंकर व प्रा. डॉ. राजेंद्र वडमारे	बाबाराव मडावी यांच्या 'भाकर' या कथासंग्रहातील मानवी संवेदना	120 - 125
26	डॉ. आकश ब. पवार	आदिवासी काव्यातून प्रकटणाऱ्या मानवी संवेदना	126 - 132
27	उज्वला उत्तम अहिरे	२१ व्या शतकातील कथा आणि संवेदना	133 - 137
28	डॉ. मनीषा जगन्नाथ झोंबाडे	ग्रामीण ते महानगरीय समस्यांचे दर्शन घडविणारी एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरी	138 - 143
29	गंगाधर सायलू पेंटावार	21 व्या शतकातील भारतीय इतिहास संवेदना - एक दृष्टिक्षेप	144 - 147
30	उज्वला उत्तम अहिरे	नाटककार वि.वा.शिरवाडकर यांच्या नटसम्राट नाटकातील संवेदना	148 - 153

31	प्रो. डॉ. शेषराव नाईकवाडे	नवीन दुनियेला आकार देणारी : नवी लिपी	154 - 158
32	प्रा. डॉ. वनमाला लोंढे	एकविसाव्या शतकातील दलित साहित्य : एक दृष्टिक्षेप	159 - 162
33	डॉ. गजानन आनंता देवकर	अशोक कुबडे यांच्या गोंडर कादंबरीतून व्यक्त झालेली संवेदना	163 - 166
34	प्रा. डॉ. साहेबराव भानुदासराव शिंदे	बाळ मुठीतील दिवस' या ललित गद्यातील ग्रामीण संवेदना	167 - 174
35	डॉ. गोविंद काळे	हुंडा नाटक आणि समकालीन हुंडापद्धतीचे दाहक चित्रण	175 - 178
36	डॉ. शिवाजी धोंडीबा दहीकांबळे	मराठी साहित्यातील पर्यावरणीय संवेदना	179 - 183
37	डॉ. विनायक जाधव व प्रो. डॉ. पंढरीनाथ धोंडगे	२१ व्या शतकातील मराठी कादंबरीतील ग्रामविश्व	184 - 188
38	डॉ. राजाराम सोनटक्के	२१व्या शतकातील कादंबरी आणि संवेदना	189 - 194
39	प्रा. वंदना उद्धवराव निखाडे व डॉ. राम गायकवाड	२१ व्या शतकातील आत्मचरित्र - आत्मकथन आणि संवेदना	195 - 199
40	डॉ. नरवाडे भास्कर विठ्ठलराव	२१ व्या शतकातील आंबेडकरवादी कवितेतील विविधांगी जाणिवा	200 - 205
41	संजय नामदेवराव आठवले	आसाराम लोमटे यांच्या कथेतील संवेदनशीलता	206 - 215
42	प्रा. डॉ. पंजाब लक्ष्मण शेरे	' दलित आत्मकथनातील संवेदना : संदर्भ ऊन सावली ' (आत्मकथा)	216 - 221
43	प्रा. डॉ. श्रीराम मारोतराव कऱ्हाळे	'सरवा' आत्मकथनातील संवेदना	222 - 227
44	डॉ. संभाजी शिवाजीराव जाधव	टाहो' आणि 'पेरा' या कवितासंग्रहातील संवेदनशीलता	228 - 231
45	प्रा. डॉ. संजीवकुमार सूर्यकांत पांचाळ	२१ व्या शतकातील कादंबरी : जाणीवा आणि संवेदना	232 - 239
46	कोमल बालाजी भरणे	श्रीकांत देशमुख यांच्या कवितेतील संवेदनशीलता	240 - 247

47	डॉ. माया उद्धवराव शिंदे व डॉ. जगदीश नरहरराव कुलकर्णी	साहित्यिक लेखन कार्यात वाचनाचे महत्व	248 - 249
48	शोभा विठ्ठल सरकुंडे	आंध जमातीच्या लोकगीतातील संवेदना	250 - 254
49	डॉ. ल. ना. वाघमारे	आम्ही पुढे निघालो : मानवतावादाची पेरणी करणारा संग्रह	255 - 257
50	स्वाती धनराज फुंदे	21 व्या शतकातील सुशिक्षित बेरोजगारांचे वास्तववादी चित्रण करणारी कादंबरी : पोटमारा	258 - 261
51	डॉ. संगीता घुगे	'किस्ना'या भारत दाढेल यांच्या कथासंग्रहातील कथांचे आशयसूत्र	262 - 268
52	प्रा. डॉ. कल्याण गोपनर	जीवन जाणिवांचा हृदयद्रावक आविष्कार: 'चालू इसवीसनाचे चिरदाह'	269 - 277
53	प्रा. डॉ. केशव वि. कोकाटे	'बारोमास' कादंबरीतील अस्वस्थ करणारे शेतकरी संवेदनादर्शन	278 - 280
54	प्रा. डॉ. सुभाष सखाराम ठोके	21 व्या शतकातील दलित कविता आणि संवेदना	281 - 284

२१व्या शतकातील लेखक आसाराम लोमटे यांचा 'आलोक' कथासंग्रह आणि संवेदना

पूजा भा. गावकर
सहाय्यक प्राध्यापक
श्री मल्लिकार्जून आणि श्री चेतन मंजू देसाई महाविद्यालय, देळे - काणकोण (गोवा)

प्रस्तावना

'आलोक' या कथासंग्रहात एकूण सहा कथां आहेत. या कथासंग्रहाला २०१६ वर्षी साहित्य अकादमीचा पुरस्कार मिळाला. या कथांलेखनाद्वारे ग्रामीण भागातील कौटुंबिक, राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक अशा क्षेत्रांशी संबंधित विविध घडामोडींवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. यामधील कथां अस्वस्थ करणाऱ्या असून नव्या वास्तवाचे चित्रण यात आले आहे. आजचे खेड्यापाड्यापर्यंत पोहोचलेले राजकारण, तळागळातील दडपून राहिलेल्या लोकांचे जगणे, लोकांचे होणारे शोषण, कार्यकर्त्यांचे भावविश्व, राजकारणातील पैसा, दहशत, गुंडगिरी, पोकळ घोषणा, कट-कारस्थान रचणारे कृत्रिम स्वभावाची माणसे, मध्यमवर्गीय व उच्चवर्गीय भेद, शेतमजुरांचे जगणे, विविध वयोगटातील लोक, त्यांची वैचारिक भिन्नता, स्वार्थी-निस्वार्थी माणसे, दृश्यच नव्हे तर अदृश्य पातळीवरचे वास्तवचित्रण या कथां करतात. तसेच माणसांमधील कमी होत चाललेल्या संवेदना, भावना, ओढावणारे दुःख, त्यांचे प्रश्न, गुंतागुंत, जबाबदाऱ्या अशा त्यांच्या आंतरिक मनाचा वेध लेखक आसाराम लोमटे घेतात.

कथांमधील विषय सामान्य व तळागळातील असून काही प्रसंग वाचकांच्या जीवनात आधीच घडून गेल्याचा भास होतो. माणसांच्या जगण्याविषयी, नातेसंबंधाविषयी, संघर्षाविषयी ते आत्मीयतेने लिहितात.

या कथां ग्रामीण भागातील वेगवेगळ्या वयोगटातील, वेगवेगळ्या सामाजिक, सांस्कृतिक स्थितीतून आलेल्या पात्रांची मानसिक व्यथा अधोरेखित करतात. आपल्या मुळाकडून दूर होत चाललेल्या माणसांचे वास्तवदर्शन या कथां घडवितात. शहरात राहून शिक्षण घेणे, नोकरी करणे ही आजच्या काळाची गरज आहे. परंतु यामुळे नात्यात येणाऱ्या अंतराचे वर्णन 'चिरेबंद' व 'ओझं' सारख्या कथांत येते. 'ओझं' ही कथां वाचकांच्या मनावर ओझं देऊन जाते. तर 'खुंदळण', 'कुभांड' व 'जीत' या कथां राजकीय घडामोडीवर आधारित आहे. गावातल्या राजकारणातून दुसऱ्याचा काटा काढण्यासाठी सामान्य माणसाचा वापर कसा केला जातो याची मांडणी करणारी 'कुभांड' ही कथा. या कथांच्या तुलनेत 'वळण' या कथेतील विषय वेगळा आहे. खुनाची साक्षीदार ठरलेल्या शालेय मुलीची मानसिक अवस्था यातून दिसते.आत्महत्या, खून यासारखे विषय लेखकांनी परखडपणे मांडले आहेत.

लेखक आणि साहित्य

लेखक हा समाजातील घटक आहे. मानवाच्या जडणघडणीशी, परिस्थितीशी त्याचाप्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरीत्या संबंध येत असतो. अशावेळी मनाला अस्वस्थ करणाऱ्या अनेक प्रश्नांचे निरसन करण्यासाठी व्यक्ती लेखनाकडे वळत असतो. आसाराम लोमटे यांनी कौटुंबिक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक अशा क्षेत्रात दडपणाखाली असणाऱ्या लोकांच्या संवेदना समजून घेऊन कथांमधून मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. लेखक आपल्या अनुभवांच्या आधारे लेखन करीत असतो, तर वाचक त्या भावनांचा आपल्या जीवनाशी वा अनुभवांशी संबंध जुळविण्याचा प्रयत्न करीत असतो. म्हणजेच येथे आपल्याला वि.स.खांडेकर यांचा

'जीवनासाठी कला'[१] हा साहित्यलेखनामागचा मूलमंत्र मान्य करावा लागेल. सामाजिक जीवनातील सुखदुःखे व समस्या वाङ्मयाच्याद्वारे वाचकांसमोर मांडण्यावर भर दिला. त्यामुळे एखाद्या साहित्यकृतीचा व मानवाच्या संवेदनांचा सहसंबंध येथे येताना दिसतो.

साहित्य आणि संवेदना

प्रत्येक व्यक्तीलाबाह्य जगाची ओळख ज्ञानेंद्रियाद्वारे होत असते. 'बाह्य उद्दिपकांच्या गुणधर्मांचे तात्कालीन ज्ञान करुन देणाऱ्या प्राथमिक स्वरूपाच्या मानसिक प्रक्रियेला संवेदना (Sensation)'[२] असे म्हणतात. संवेदना ही प्रक्रिया माणसांवर बाहेरून लादली गेली जाते. ध्वनी संवेदना, स्पर्श संवेदना व गंध संवेदना या प्रक्रीयेंच्या आधारे माणसाला बाह्य जगाचे ज्ञान होत असते. तसेच काहीवेळा संवेदना आंतरिकही असतात. व्यक्तीच्या शरीरातील आंतरिक अवस्थांमुळे संवेदना निर्माण होत असतात. याला 'आंतरिंद्रिय संवेदना'[३] असे म्हणतात. भूक, तहान, शारीरिक स्वास्थ्य, वैषयिक वासना या आंतरिक संवेदनामुळे होत असतात.

'संवेदन' हा बोधात्मक अनुभव, तर साहित्य हे त्या अनुभवाचे लिखित स्वरूप असते. संवेदनाच्या प्रक्रियेत व्यक्तीचे पूर्वानुभव, स्मृती, भावना, कल्पना असतात. यांच्याच आधारे एखादा लेखक आपले विचार लेखन स्वरूपात साकारत असतो. त्यामुळे साहित्य आणि संवेदना यांचा परस्पर संबंध असलेला दिसतो.

विषय मांडणी

'चिरेबंद'हास्वातंत्र्यसैनिक पंत, त्याची बायको व मुलगा यांचा प्रशस्त वाडा. कथेतील पंतांचा जमिनीच्या खटल्यावरून खून झालेला आहे. त्यामुळे बायको एकटीच वाड्यात राहते. तिला आपल्या घराची अधिक ओढ. तर पंतांचा मुलगा प्राध्यापक झाल्यामुळे आपल्या बायको मुलासह स्थलांतरित झालेला आहे. कथेचा नायक 'प्रसाद' हा पंतांचा नातू. आजीला हुतात्म्याची पत्नी म्हणून गौरविण्यात येणार आहे यासाठी प्रसाद गावाकडे आलेला आहे. परंतु या गावातील लोकांच्या व वाड्याच्या वातावरणात तो निराश आहे. ते वातावरण त्याला आकर्षित करत नाही. त्यामुळे सत्कार समारंभ आटोपल्यानंतर शेवटी तो लगेच चिरेबंद वाडा सोडून निघालेला आहे.

कथासंग्रहाच्या शेवटी लेखकांनी आपली लेखनामागची भूमिका मांडलेली आहे त्यात ते म्हणतात 'ज्या माणसांचे पाय मातीत आहेत ते जिवंत आहेत.'[४] मात्र या 'चिरेबंद' कथेतील प्रसाद आपल्या मातीपासून दुरावत असताना दिसतो. स्थित्यंतरे, बदल आजच्या काळाची गरज बनलेली आहे. त्यामुळे काही नाती दुरावत, तुटत, खचत चाललेली दिसतात. माणसातील संवेदना कमी होत चाललेल्या आहेत.

कथेतील पंतांचा खून वाचकांना स्तब्ध करून सोडतो. जिवंत माणसाला मारण्यापर्यंत आजच्या माणसाची मानसिक स्थिती विकृत बनलेली आहे. आज खून प्रकरणे, जागेवरून तंटे, एकाकी जीवन जगणारी वयस्कर विधवा स्त्री, विभक्त कुटुंब पद्धती असे अनेक विषय त्यांच्या कथेमधून येतात. अशा परिस्थितीचा लोकांच्या मनावर होणाऱ्या परिणामांचे दर्शन यातून घडते. एकूणच आजच्या काळांत माणसाचे 'माणूस' म्हणून काय मुल्य आहे? असा प्रश्न पडतो.

'ओझं' या कथेतील 'मुरलीधरला' लहानपणापासूनच आपली पारंपारिक शेती करण्याकडे कल आहे. तर 'गिरीधर' शिक्षण घेऊन प्राध्यापक बनलेला आहे. त्यांच्यात जवळीकता आहे व मतभेदही आहेत. दोघां भावांचे समज-गैरसमज, शेतकरी भावाला छळणारा निसर्ग, त्यातून त्याला आलेली निराशा, प्राध्यापक भावाचे

गावाकडच्या घरापासून तुटलेले नाते, शेतकरी भावाची आत्महत्या अशी पार्श्वभूमी या कथेला आहे.

लोमटे यांच्या 'ओझं' कथेमधील मुरलीधर दुष्काळाच्या दुष्टचक्रात अडकून दारूच्या व्यसनात गुरफटतो आणि कीटकनाश पिऊन जगाचा निरोप घेतो. यामुळे शहराकडे राहणारा गिरीधर हादरलेला आहे व त्याच्या आठवणीने प्रकटलेल्या स्वगीतातून 'ओझं' ही कथां घडत गेलेली आहे. मुरलीधरच्या आत्महत्येमुळे संसाराचे पूर्ण ओझे त्याच्या बायकोवर येते. एकाकी जीवन कंठत असलेली त्याची बायको आधारासाठी आसुसलेली दिसते. चतुरा ह्या त्याच्या मुलीच्या पुढील शिक्षणाचा प्रश्न. या सर्वांची जबाबदारी शहरात राहणाऱ्या गिरीधरवर आलेली आहे. उलट मुरलीधरची दोन मुले व स्वार्थी वृत्तीची बायको. अशा पात्रांचा व त्यांच्या स्वभावांचा उलघडा या कथेतून होत जातो.

आत्महत्या करण्यामागे वा नैराश्य येण्यामागे विशिष्ट परिस्थिती व दुसऱ्याप्रती ठेवण्यात आलेल्या अपेक्षा कारणीभूत असतात. अपेक्षा ठेवणे. जीवनाकडे पाहण्याची दूरदृष्टी नसणे. दुसऱ्यावर अवलंबून राहणे. परिस्थितीचा स्वीकार न करणे. जबाबदारी न घेणे. जिद्द, चिकाटी, समंजसपणा, जाणीवा नसणे. अशा विविध कारणामुळे माणूस खचत जात असतो व जीवनातील जबाबदाऱ्या त्यांना 'ओझं' वाटू लागतात. अशाच परिस्थितून सुटका मिळविण्यासाठी मुरलीधरने आत्महत्या केलेली आहे. त्याची ही जीवन व्यथा गिरीधर आपल्या आठवणीतून व्यक्त करतो.

'खुंदळण'ही तिसरी कथा ग्रामीण राजकारणाला केंद्रस्थानी ठेवते. राजकीय कार्यकर्त्यांची कुतरओढ, मनःस्थिती, परिस्थितीचे दर्शन यातून घडते. तर कधी ही कथा कार्यकर्त्यांना चूक वा बरोबर ठरवत जाते. कोणत्या पक्षाचा झेंडा हातात घेऊ? या विचारांनी कथेच्या नायकाचे शेवटपर्यंत मनाचे 'खुंदळण' झालेले आहे. एकूणच कार्यकर्त्यांच्या मनातील झालेली घालमेल या कथेतून दिसून येते.

'खुंदळण' ही डाव्या चळवळीतून प्रस्थापित राजकीय प्रवाहात आलेल्या 'दत्तराव' या कार्यकर्त्यांच्या घुसमटीची कथा आहे. जेथे त्याची वैचारिक नाळ जोडली गेली आहे, त्या चळवळीपासून तुटल्यामुळे दत्तरावाची अवस्था मोठी कठीण झालेली आहे. नव्या गटात मन रमत नाही आणि जुने लोक भेटले की टोमणे मारतात यात त्याची गुंतागुंत झालेली आहे. तर अप्पांच्या व्यक्तीचित्रणातून बदलती राजकीय संस्कृती आणि आयुष्यभर तत्त्वनिष्ठ राहून केलेले राजकारण यांचे दर्शन घडविणारी ही कथा आहे.

कार्यकर्त्यांना व सामान्य माणसांना जाळ्यात पाडण्याचे कार्य राजकीय नेते कसे करतात? तसेच त्यांच्या भावनांशी कसे खेळले जाते या सर्वांचे वास्तव चित्रण कथेच्या माध्यमातून समोर ठेवण्याचा लेखक प्रयत्न करतात.

मुलीच्या लग्नाच्यावेळी केलेल्या मदतीमुळे दत्तराव आधीचा राजकीय गट सोडून आमदाराच्या गटाकडे वळतो. नवीन राजकीय गटात प्रवेश केल्यानंतर कार्यकर्त्यांना येणारे अनुभव यात मांडण्यात आले आहेत. एखाद्या माणसाला आपल्याकडे ओढण्याचे धोरण, कार्यकर्त्यांची दिनचर्या अशा राजकीय वास्तवतेचे यतार्थ चित्रण करण्यात आले आहे. त्यामुळे त्यांच्या कथां वेगळ्या ठरतात.

कथेचा निवेदक 'दत्तराव' माजी आमदार '**सीताराम अप्पा**' यांचा कार्यकर्ता आहे. तर '**नाना**' हे कार्यकर्ते निवडून आलेल्या '**शेळके आमदार**' यांच्यासाठी काम करतात. पैशांच्या जोरावर निवडून येणाऱ्या पक्षाचे वास्तविक दर्शन यातून घडते. तसेच पैशाच्या पाठीमागे धावणाऱ्या लोकांना लेखक 'पळत्या घोड्यावरच्या गोमाशीसारखं, हे लोक ज्याची चालतीय त्याच्याकडच धावतात'[५] असे म्हणतात. राजकारणाचा

नाद सोडून सुटत नाही. त्यामुळे यातून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करूनही या वातावरणात गुंतत चाललेली पात्रे या कथेत आढळतात.

विठ्ठलराव शेळके यांनी दत्तरावला मुलीच्या लग्नाच्यावेळी मदत करण्यामागचे कारण. त्यांची जीवनाची एक दोरी अप्पांच्या हातात तर दुसरी आमदारांच्या म्हणजेच शेळक्यांच्या हातात. राजकीय लोकांच्या सत्तेखाली सामन्य माणसे कशी दाबून जातात या सर्वांचे चित्रीकरण करण्यात आले आहे. आपल्या पक्षात ओढण्याच्या वेगवेगळ्या तऱ्हा यातून लेखक मांडतात.

लोकांच्या, कष्टकऱ्यांच्या, गोरगरिबांच्या सेवेसाठी तत्पर उभे राहणारे 'अप्पा' हे पात्र. सामाजिक कार्यकर्ते असून माणसाने फुकटचे खाऊ नये, शिष्टाचार जपून अभिमानाने जगावे यासारखे लोकांना योग्य दृष्टीकोन देण्याचे कार्य ते करतात. अप्पा खऱ्या व सरळ मार्गाने जगले. कथेच्या शेवटी अप्पांच्या सरळ स्वभावाचा व बोलण्याचा दत्तरांवावर प्रभाव झालेला आहे. त्यामुळे राजकारणाविषयी कोणते चित्र ठेवावे याविषयी वाचकांच्या मनात 'खुंदळण' होऊ शकते. असेच या कथेतील दत्तरावांचे झालेले आहे.

तर ग्रामपंचायत सदस्याच्या मृत्यूनंतरच्या पोटनिवडणुकीच्या निमित्ताने घडणाऱ्या राजकारणाच्या अंतरंगाचा वेध घेणारी **'जीत'** हीआणखी एक कथा. मात्र 'खुंदळण'हून यातील कथानक पूर्ण वेगळे असलेले दिसते. गावातील ग्रामपंचायत पोटनिवडणूकीच्या पूर्वीचे वातावरणयात मांडले गेले आहे. यात 'सरपंच' व त्याच्यासाठी काम करणारे 'हरी भोसले' तर 'सभापती' व त्यांचे हितचिंतक असलेले 'आबा शेळवे' यांनी निवडून येण्यासाठी आपापल्यापरीने केलेला प्रयत्न व विविध धोरणे यामुळे कथानक घडत गेलेले दिसते.

कथेतील विषय सामान्य असला तरी वाचक प्रत्यक्ष जीवनाचा संबंध कथेतील घटनांशी जुळवत जातो. निवडणूकीत सत्ता मिळविण्यासाठी दोन राजकीय गटांमधला संघर्ष यातून दिसतो. सत्तेसाठी माणूस आपल्याच माणसांशी विश्वासघात करीत असतो, तर विरोधी वा शत्रूंना जवळ करीत असतो. तसेच फायदा पाहून व सोयीनुसार माणसांचे बदलणारे वर्तन सभापती, शेळवे, कौसाबाई भोसले, माधव भोसले यांच्या व्यक्तीचित्रणातून दिसते.

सुरुवातीपासून 'सरपंचां'साठी काम करणारा 'हरी भोसले' यांच्या मृत्युनंतर त्याची बायको 'कौसाबाई' व मुलगा 'माधव' संधी साधून विरोधी पक्षात प्रवेश करतात. सुरुवातीला 'सभापतीं'नी त्यांना विविध आमिषे दाखविण्याचा प्रयत्न केला मात्र कौसाबाई स्वतः शेवटी या राजकीय वातावरणात गुंतत गेलेल्या आहेत व निवडूनही आलेल्या आहेत. ग्रामीण भागातील रानात काम करणारी एखादी विधवा स्त्री व तिचा राजकारणापर्यंतचा प्रवास या कथेतून दिसतो. मात्र या प्रवासात शेवटपर्यंत 'हरी भोसल्यां'च्या मृत्यूचा सर्वांना विसर पडलेला दिसतो. त्यांच्या मृत्यूचा फायदा घेतला जातोय का? असाही प्रश्न वाचकांना पडल्याशिवाय राहणार नाही.

संधी साधून शत्रूलाही आपल्या ताब्यात करण्याची कर्तबगारी राजकीय क्षेत्रात वावरणाऱ्या लोकांत असलेली दिसते. प्रचाराच्या वेळचे वातावरण. विरोधी गटांविषयी विविध अफवा पसरवणे. मतदानाच्या आदल्या दिवशी माणसांना बंदी करून ठेवणे. किती लोक कोणत्याबाजुने आहेत यावर तर्क लावणे वा चेहऱ्यावरचे भाव वाचणे. पैसे देऊन लोकांचे मन वळविण्याचा प्रयत्न आणि यामुळे रातोरात लोकांची बदललेली मने. अशा राजकारणात वावरणाऱ्या लोकांचे वर्तन यातून मांडण्यात आले आहे.

लेखक स्वतः पत्रकार होते त्यामुळे अशा वातावरणाशी त्यांचा प्रत्यक्ष संबंध आला होता. त्यामुळे

कथेतील कथानकाला वास्तवतेचा स्पर्श झालेला आहे. अशा वाढत चाललेल्या वातावरणामुळे जातभेद, धर्मभेदाचे प्रमाण वाढलेले आहे. माणसांत सामंजस्य, आपुलकी, प्रेम यांची कमतरता भासते. एकूणच लोमटे यांच्या कथा माणसांच्या मनात चालणाऱ्या संवेदनांचा वेध घेतात.

'कुभांड' या कथेच्या शीर्षकावरूनच कथेतील केंद्रवर्ती विषय स्पष्ट होतो. 'कुभांड' म्हणजेच लोकांवर घालण्यात येणारा आळ, आरोप व बनावटीपणा. कथेतील 'अंकुश' त्याची बायको 'गवळण' व मुलगा 'सुरेश' लोकांच्या वेगवेगळ्या आरोपांना बळी पडलेले आहेत. याची सुरुवात होते 'सुरेश'ने मालीपाटील यांच्या परसातील मोसंब्या तोडल्याने. यामुळे सुरेशला पाटलांनी जीव जाईपर्यंत मारले आहे. म्हणून अंकुशने म्हणजेच मुलाच्या वडिलांनी पाटलांवर कारवाई केलेली आहे. याचाच फायदा पाटलांच्या विरोधात असलेले 'सरपंच' व 'आनंद' घेतात. एका सामान्य माणसाने आपल्यावर केस करावी यामुळे मालीपाटलांचा अहंभाव दुखावलेला आहे. याचाच बदला घेण्यासाठी पाटलांनी व त्याच्या सहकार्यांनी 'अंकुश' व अंगणवाडीत मदतनीस म्हणून असलेल्या त्याच्या बायाकोविरूद्ध अनेक काटकारस्थाने रचलेली आहेत. त्यांच्यावर चोरीचा अशा वेगवेगळ्याप्रकारचा आरोप घालण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. असे या कथेचे कथानक आहे.

गावातल्या राजकारणातून परस्परांचा काटा काढण्यासाठी सामान्य माणसाचा वापर कसा केला जातो याचे दर्शन घडविणारी ही कथा. तसेच यात ग्रामीण समाजातील मध्यमवर्गीय कुटुंबाचे जीवन दर्शविण्यात आले आहे. गावातील उच्चवर्गीय व राजकीय लोकांच्या पाश्यात सापडलेल्या अशा लोकांचे दुःख, त्यांची परिस्थिती समोर ठेवली आहे. कथेच्या शेवटपर्यंत या सामन्य लोकांच्या दुःखाचे निरसन झालेले नाही. तर ती आणखी या विळख्यात सापडत गेलेली आहेत. ते व्यथित झालेले असून त्यांना आधाराची गरज आहे.

तर आठवीत शिकणाऱ्या 'प्रयाग' या मुलीच्या जीवनात ओढावणाऱ्या प्रसंगातून शेवटची 'वळण' ही कथा उभी आहे. कथेतील विषय इतर कथांच्या तुलनेत वेगळा आहे. लहान वयात मुलांच्या जीवनात घडलेल्या घटनांचा परिणाम त्यांच्या मानसिकतेवर होत असतो. त्यामुळे त्यांना योग्य ते वातावरण, संस्कार, शिक्षण देणे आवश्यक असते. त्यांची आवड, इच्छा, आकांक्षा समजून घेणे आवश्यक असतात. काही नकळतपणे ओढावणारे प्रसंग मुलांच्या जीवनमार्गात अडथळे निर्माण करू शकतात. असाच विषय केंद्रवर्ती ठेऊन 'वळण' या कथेचे लेखन झालेले आहे.

शेळ्या घेऊन रानात जाणाऱ्या बापाची मुलगी 'प्रयाग' म्हणजेच लाडाने 'पगन'. शिक्षणाची ओढ व यामुळेच आपलं भाग्य उजळणार अशी तिची समज. शेजारच्या गावात शाळेसाठी येणारी प्रयाग एकेदिवशी शाळेच्या वाटेवर घडलेल्या खुनाची साक्षीदार बनते व त्यामुळे तिच्या मार्गात अनेक अडथळे निर्माण होताना दिसतात. अनेक प्रश्नांच्या घेऱ्यात प्रयाग, वडील व तिची आई सापडलेले आहेत. या परिस्थितीत तिची शाळा बंद होण्याची पाळी येते. तिची शाळा सुरू राहण्यासाठी वडिलांनी अनेक प्रयत्न केलेले आहेत. यासाठी त्यांना शिक्षकांनी मदत केलेली आहे. या वातावरणातून दूर ठेवण्यासाठी तिला शेवटी जिल्हाधिकाऱ्यांच्या सूचनेनुसार पुढचे शिक्षण वसतिगृहात राहून पूर्ण करण्यास सांगितले आहे. या निर्णयामुळे तिच्या जीवनात वेगळे 'वळण' आलेले आहे. या साऱ्याचे चित्रण वाचकांना अस्वस्थ करून सोडते.

समारोप

लेखक आसाराम लोमटे यांच्या 'आलोक' या कथासंग्रहातील कथां समाजातील विविध घटकां-घटनांवर प्रकाश टाकतात. त्यांच्या कथेतील वातावरण ग्रामीण नसून अर्धनागरीय आहे. भारतातल्या भारतातच

होणाऱ्या शोषणाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न लेखक करतात. तळागाळातील दडपून राहिलेल्या लोकांच्या प्रश्नांना, भावनांना व संवेदनांना वाचा फोडण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. आपल्या प्रत्येक कथेच्या माध्यमातून लेखकजाणीव निर्माण करून देण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळे कथांतील विषय वाचकांच्या मनाला स्पर्श करून जातो.

संदर्भग्रंथ:

१. दांडेकर, वा. ना. मानसशास्त्र शैक्षणिक व प्रायोगीक. मोघे प्रकाशन, पुणे आणि कोल्हापूर.

२. Morgan, Clifford. King, Richard. Weisz, John. Schopler, John. *Introduction to Psychology*. TATA McGRAW-HILL EDITION 1993.

३. जोग, रा. श्री. बनहट्टी, श्री. ना. खांडेकर, वि. स. अदवंत, म. ना. *प्रदक्षिणा खंड पहिला.* कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे ४११ ०३०.

४. पाण्डेय, शिवशंकर. *हिंदी कहानी: संवेदना और शिल्प.* ज्ञान प्रकाशन, ७/२०२, एल. आई.जी., आवास विकास, हंसपुरं नौवस्ता, कानपूर. २०१६

साधनग्रंथ:

१. लोमटे, आसाराम. *आलोक.* येशू पाटील, शब्द पब्लिकेशन, ए-२०३, जनकल्याण, वझिरा नाका, बोरीवली, मुंबई-४०० ०९१. २०२२

२१ व्या शतकातील कादंबरी आणि संवेदना उद्या कादंबरी - नंदा खर

प्रा. गौतमी गणेश कसवणकर
एलफिस्टन महाविद्यालय १५६, महात्मा गांधी रोड, फोर्ट, मुंबई ४०००२३

साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त 'उद्या' या कादंबरीतून तंत्रज्ञानाच्या पूर्ण आहारी गेलेल्या उच्चशिक्षित व काहीही करून मूल्यवृद्धी झालीच पाहिजे अशा प्रकारच्या हट्टाला पेटलेल्या समाजाला हलवून जागे करण्याचा प्रयत्न लेखक नंदा खरे करतात. कथेचा एक भाग, त्याच्या संदर्भातले विवेचन, चिंतन, स्पष्टीकरण अशी या कादंबरीची रचना प्रस्थापित कादंबरी या साहित्य प्रकारापेक्षा पूर्णपणे वेगळी आहे. इतर वाचकप्रिय कादंबरी सारखी उद्या या कादंबरीची रचना नाही. मुख्य कथानक त्याच्याशी संलग्न उपकथानक, लेखकाने त्यावर केलेले चिंतन अशा प्रकारचे या कादंबरीचे स्वरूप आहे.

नंदा खरे यांचे पूर्ण नाव अनंत यशवंत खरे. त्यांचा जन्म १९४६ साली झाला. त्यांनी मुंबईतील इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी या संस्थेतून सिव्हिल इंजिनिअरिंगचे शिक्षण घेतले आणि २००१ पर्यंत एका खाजगी संस्थेत सिव्हिल इंजिनिअरचे काम केले. भीमा नदीवरील उजनी धरणाच्या बांधकामात त्यांचा मोठा वाटा आहे. ' आजचा सुधारक 'या पुरोगामी मासिकाची धुरा ते दीर्घकाळ वाहत होते. या मासिकाने अनेक विचारवंत घडवले, वैचारिक वाचकांना लिहिते केले, वैचारिक वैविध्यतेची जपणूक केली. एक लेखक म्हणून त्यांच्या स्वतंत्र व भाषांतरित लेखनामध्ये समाजशास्त्रीय, ऐतिहासिक आणि वैज्ञानिक विषयांना मध्यवर्ती स्थान दिलेले आढळते. ' अंताजीची बखर' 'बखर अंतकाळाची', आणि 'उद्या' या त्यांच्या विशेष उल्लेखनीय कादंबऱ्या. इतिहासकालीन प्रसंगांचा खुबीने वापर करून मानवाच्या भविष्यात पुढे काय वाढून ठेवले आहे याची सतत आठवण करून देत भविष्यवेध घेण्याचा प्रयत्न लेखक करतात. आपल्या सर्वच लेखनातून विवेकवादी आणि विज्ञानवादी भूमिकेचा पुरस्कार करण्याचा नंदा खरे सातत्याने प्रयत्न करतात. त्यांच्या 'उदया' या कादंबरीला २०२० सालचा साहित्य अकादमीचा पुरस्कार मिळाला आहे.

'उद्या' ही २०१५ साली मनोविकास प्रकाशन ने प्रकाशित केलेली कादंबरी. ही कादंबरी वर्तमानातील प्रचंड वेगाने बदलणाऱ्या तंत्रज्ञानाचा त्याचा माणसाच्या जीवनावर पडणाऱ्या प्रभावाचा आणि त्यामुळे मूल्यसंस्कृतीत होणाऱ्या परिवर्तनाचा वेध घेते. त्याचबरोबर भविष्यात डोकावून धोक्याचा इशाराही देते. ज्याच्या हातात तंत्रज्ञानाची किल्ली असेल ती व्यक्ती किंवा समूह इतर माणसांवर कशी सत्ता गाजवेल याची एक झलक नंदा खरे या कादंबरीतून आपल्यासमोर प्रस्तुत करतात. 'उद्या' या कादंबरीचे वर्णन ' डिस्टोपियन नोवेल' असं केलं जातं. डिस्टोपियन आणि युटोपियन साहित्यातील दोन भिन्न शैली आहेत. डिस्टोपियन साहित्यातून नियंत्रित केलेल्या समाजाचे किंवा तांत्रिक प्रगतीचा वाढता वापर, पर्यावरणाचा ऱ्हास, वाढती लोकसंख्या इत्यादींच्या

मानवी आयुष्यावर होणाऱ्या परिणामांचे चित्रण केले जाते. डिस्टोपियन साहित्याचे महत्त्वाचे उदाहरण म्हणजे जॉर्ज ऑर्वेल यांची 1984 ही कादंबरी. डिस्टोपियनची विरोधी बाजू म्हणजे युटोपियन होय. युटोपियन साहित्यात समाजात सर्वत्र सुख, समता, समृद्धी नांदताना दिसते. मराठी साहित्यात युटोपियन साहित्याची थोडी उदाहरणे सापडतात, पण डिस्टोपियन शैलीतील एकमेव उदाहरण म्हणजे नंदा खरे यांची 'उद्या 'ही कादंबरी.

'उद्या'ही कादंबरी पात्रमुखी निवेदनातून उलगडत जाते. या कादंबरीची रचना १५ प्रकरणात विभागली आहे. सुदीप जोशी, अरुण आणि अनु ही या कादंबरीतील प्रमुख पात्रे आहेत. कथानकाची सुरुवात मुंबईकर भाषांतरकार- अनुवादक सुदीप जोशीच्या कथेने होते. सुदीप मोठ्या अडचणीत सापडला आहे कारण त्याचे अस्तित्व हरवले आहे. अर्थातच खरे तर त्याचे परिचयपत्र किंवा आयडेंटिटी कार्ड हरवले आहे. पण तो ज्या भविष्यकाळात राहतो आहे त्या काळात हे परिचय पत्र केवळ ऑफिसमध्ये प्रवेश करण्यापुरते वापरण्यात येत नसून आयुष्यातील प्रत्येक व्यवहार करण्यासाठी त्याची गरज भासते. या परिचय पत्राशिवाय सुदीप अन्न विकत घेऊ शकत नाही, त्याला बस मध्ये प्रवेश मिळत नाही किंवा इतर कोणत्याही सेवेचा त्याला लाभ घेता येत नाही. एकूणच तो ज्या समाजात जगतो त्या समाजात माणसाचे व्यक्तिमत्त्व हरवले आहे. सुदीप म्हणतो, "आता जर वेळ मोजणारे कार्ड, पतकार्ड, माझे ओळखपत्र असणारे कार्ड हे सर्व कार्ड एकत्रित केली तर माझे पूर्ण अस्तित्व एकत्रित कार्डात साठवता येईल. मी जिथे काम करतो ती संस्था वेगळी, मी जिथून वस्तू घेतो ती संस्था वेगळी, मला अंक, अक्षरे, अल्फानुमेरिक्स मध्ये बांधणारी शासनव्यवस्था वेगळी. असे हे सर्व तरी खरे आहे का याची खात्री मला देता येत नाही, पण माझे व्यक्तीपण हरवले आहे याची मला खात्री आहे."

या कादंबरीतील दुसरी महत्त्वाची पात्रे आहेत अरुण आणि अनु. अरुण सायबर सिक्युरिटी तज्ञ तर त्याची बायको उच्चपदस्थ प्रशासनिक अधिकारी आहे. हे दोघेही ज्या समाजात काम करतात त्या समाजात जागोजागी माणसांवर पाळत ठेवणारे कॅमेरे आहेत. या कॅमेराच्या सहाय्याने लोकांच्या चेहऱ्यावरचे हावभाव टिपून संगणकाद्वारे त्यांची चिकित्सा करण्याचे काम अरुण करतो. अरुणची नेमणूक नक्षलवादी प्रांतात झाली आहे. स्थानिक राजकीय पक्ष, केंद्रसत्ता आणि नक्षलवादी यांचे आपसातील तणावपूर्ण संबंध आणि सुरक्षासेवा यामधील राजकारण यामुळे अरुण कायम तणावातच काम करतो आहे. त्याचा मुलगा हुशार असूनही, प्रशासनिक परीक्षेत चांगले गुण मिळवूनही प्रथम श्रेणीच्या नेमणुकीत त्याचा नंबर कधीच लागणार नाही हे सत्य तो अनुभवतो आहे. अशा पार्श्वभूमीवर अरुण आणि अनु या दोघांना एका जागतिक कंपनीकडून मोठ्या पगाराची ऑफर येते, ते दोघेही ती ऑफर स्वीकारतात. पण आपण या कंपनीच्या हातातले खेळणे आहोत हे कळेपर्यंत फार उशीर झालेला असतो.

सच्चिदानंद भाकरे हा अमरावती जिल्ह्यातला एक सामान्य शिक्षक आहे. आयुष्यात आलेल्या

खडतर परिस्थितीशी जुळवून घेऊन त्याने शिक्षकी पेशा चालू ठेवला आहे. इतरांना मदत करण्याच्या वृत्तीमुळे तो माणसे जोडून आहे. समाजातील मूल्यांचा ऱ्हास, जागतिक पातळीवर कार्यरत असलेल्या प्रचंड खाजगी कंपन्यांनी चालवलेली सामान्य माणसाची शोषण, त्यामुळे वाढलेली गुन्हेगारी, स्त्रियांना भोग्यवस्तू बनवून त्यांची केलेली शिकार हे बदल त्याने आपल्या आयुष्यात पाहिलेले आहेत. त्याचे हुशार विद्यार्थी या जीवघेण्या स्पर्धेत मेटाकुटीला आले आहेत. भाकरे गुरुजींचा असाच एका कंपनीत नोकरी करणारा विद्यार्थी म्हणतो, " खरा रिसर्च करायला खूप खर्च येतो. आज मला लेंसेसही डिझाईन करता येतात आणि चिप्सही. पण सात आठ ट्रायल मध्ये एखादी चांगली येते. नेहमीपेक्षा काही वेगळे ट्राय करून म्हटले की दहा लाखापासून दहा कोटी पर्यंत खर्च येतो. नुसते असेंब्लीवर एवढा खर्च कसा करणार सर. मग फक्त रिसर्च ब्रेनस्टॉर्मिंग वर्कशॉपला जायचं. एका हप्त्यापासून ते एका महिन्यापर्यंत ते खिलाईपिलाई करणार. माथेरान, शिमला मधूनच जर्मनी येथे फिरवणार. सगळ्या डिस्कशन नंतर मोस्ट इनोव्हेटिव्ह, मोस्ट डायनॅमिक वगैरे प्राईजेस देणार मधूनच मेडल्स, घड्याळ, ट्रिप्स असं सर्व. मग आपल्या आयडियाज त्यांचे डच, जर्मन पोट्टे डेव्हलप करणार आणि आपण बसलोत मोनॅकोत नाही तर टस्कनीत आठवडाभर सुट्टी एन्जॉय करत."

सामान्य माणसाचं जिथे खेळणे बनवले गेले आहे. अशा या जगात आधुनिक भांडवलशाही आणि नक्षलवादी यांच्या सीमेवर चारगाव एकत्र येऊन एक आदर्श जीवन जगण्याचा प्रयत्न करत आहे. आपल्या गरजा शक्यतो आपसात भागवून सर्वसंमतीने निर्णय घेऊन निसर्गाला हानी न पोचवता हे लोक जगत आहेत. शिक्षा म्हणून एक तरुण वार्ताहर स्त्री सानिका हिला या लोकांच्या आयुष्यावर बातमी लिहिण्यासाठी या दुर्गम भागात पाठवण्यात येते. त्यामुळे या जगा वेगळ्या वसाहतीची कहाणी वाचकांना वार्ताहर सानिकाच्या निरीक्षणातून समजत जाते. खरे लिहितात, नागोदादा चारगावचे मित्र, मार्गदर्शक, तत्त्वज्ञ असले तरीही ते एकटे नाहीत शेतीचे प्रश्न सोडवणे भाऊ कोहळे या तरुणाच्या सल्ल्याने ते करतात, सर्व जनावरांच्या बाबतचे प्रश्न सुजाता ताजणेपुढे मांडले जातात, आजार, दुखापती भागोजी डॉक्टर सांभाळतात आणि मुलांना शिकवायचे काम तर सर्वच करतात. हिशोब ठेवायचे काम रामू रेड्डी करवून घेतो. चारगावच्या सीमेवरच्या चौक्या दीदीच्या देखरेखीत असतात. तर सरकारी अधिकारी सरकारी योजना हे सारं समीर कोंडावारांचं खातं आहे.

कादंबरीच्या उत्तरार्धात या सगळ्या पात्रांच्या कहाण्या एकत्र येऊन भविष्यातील एक भयाण वास्तव तयार होतं. लेखकाने कल्पना केलेल्या या जगात शहरी माणसांचे जीवन यंत्रवत झाले आहे. इथे तरुण राहण्यासाठी महिकादळासारख्या गुंडगिरी करणाऱ्या संघटनांशी संबंध ठेवणे अपरिहार्य झाले आहे. वर्षांनुवर्षे चाललेल्या स्त्रीभ्रूणहत्येमुळे समाजातील स्त्रियांचे प्रमाण खूप कमी झाले आहे. त्यामुळे सभ्य पुरुषांना लग्न करून संसार थाटणे शक्य नाही. पैसा आणि वर्चस्व असणारे लोक स्त्रियांची शिकार करून त्यांना भोग्यवस्तू बनवतात. स्त्रियांची शिकार करून त्या श्रीमंत वर्गाला पुरवण्याच्या कामी अनेक राजकीय दले गुंतली आहेत. लहान शहरातून आलेले प्रामाणिक अधिकारी आणि हुशार विद्यार्थी मोठाल्या खाजगी कंपन्यांच्या हावरेपणाला बळी पडत आहे सरकारी यंत्रणा आणि या जगव्यापी खाजगी कंपन्या यांच्यात अनेक पातळीवर साटलोट आहे. अशा जगात आदर्शवादी चारगावचे भवितव्य कठीण आहे. कोणा अत्यंत प्रभावी व्यक्तीच्या किंवा संस्थेच्या आदेशामुळे या गावातील लोकांना नक्षलवादी ठरवून त्यांच्यावर पोलिस हल्ला करतात. तिथले आदर्शवादी जीवन आणि जगण्याचे तत्त्वज्ञान समजून घेऊन त्यांची नोंद करणारी सानिका ती देखील

या हल्ल्याला बळी पडते. भांडवलशाही कंपनीच्या तावडीत सापडलेल्या अरुण आणि अनुची सुटका होत नाही. सुदीप जोशी च्या मेव्हण्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या कुटुंबाची आणि सुदीपची वाताहात होते. अशी ही कादंबरी भयाण वास्तववादी चित्रण करते.

नंदा खरे यांच्या कादंबरीचे शीर्षक उद्या असले तरी काल-आज-उद्या यांना कवेत घेणारी ही कादंबरी आहे. आज आणि भविष्यात कार्पोरेटिकरणाच्या बुलडोजर खाली चिरडल्या जाणाऱ्या समाजाचे प्रत्ययकारी चित्रण त्यांनी आपल्या कादंबरीतून केले आहे. केवळ नफ्यातोट्याच्या हिशोबात मूल्यवृद्धीकडे पळत सुटलेल्या मानवी आयुष्याची केवलवाणी धडपड ते नितीन भक्ते या प्राथमिक प्रात्राच्या माध्यमातून नोंदवतात. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या मूल्यांपैकी प्रत्येकाची धाव ही स्वातंत्र्याकडे आहे. हे स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुतेला मारक ठरणारे आहे. याकडे प्रत्येकाचे दुर्लक्ष होत असल्याचे नंदा खरे यांनी ठिकठिकाणी दाखवून दिले आहे. आपण स्वतः व्यक्तिगत न राहता आपल्यावर अनेक बाजूंनी नियंत्रण मिळवणारी यंत्रणा सुसज्ज असल्याचे भान ही कादंबरी वाचकांना आणून देते नव्हे सावधगिरीचा इशाराही देते.

या कादंबरीची रचना १५ प्रकरणात विभागली आहे. प्रत्येक प्रकरण हे अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. यात पहिल्या प्रकरणातील पात्रे दुसऱ्या प्रकरणात न भेटता पुढील कुठल्यातरी प्रकरणातील अधून मधून भेटत राहतात. प्रत्येक प्रकरण अगदी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. उदाहरणार्थ खनिज संपत्तीने परिपूर्ण प्रदेशांना बळकावण्याचे कारस्थान उलगडून दाखवणारे लक्ष्मीचे पाऊल हे प्रकरण. प्रजाही टिकणारी हवी नुसतीच बहुसंख्य नको हा विवेकी विचार बिंबवणारे दिवाणखान्यातील हत्ती हे प्रकरण किंवा खाजगीपणा हरवून, केवायसीचा विळखा उलगडून दाखवणारे तंबूतला उंट हे प्रकरण. या कादंबरीचे कथानक विविध घटना घडामोडींचा अनुभव लावत पुढे सरकते. व्यवसायाच्या निमित्ताने येणारे कार्पोरेट जगतातील अनुभव, महानगरातील सर्वसामान्यांचे जगणे तंत्रज्ञानाचा वापर करून त्यांचे आयुष्य हे सर्वेलंसखाली येणे. माणसाची स्वतंत्र ओळख पुसून त्यांचे अस्तित्व आकड्यात बंदिस्त होणे, संशोधक, शास्त्रज्ञ आणि व्यावसायिक यांच्यातील फरक लक्षात येणे. सामान्य पुढे बिल गेट सारखे घनाढ्य व्यावसायिक आदर्श उभे करणे. नको त्या आजारांना महत्त्व देणे, त्या आधारे आर्थिक मदत मिळवणे, दानदाते प्रसिद्धी लोलुप असणे, लोकप्रतिनिधींकडून समाजातील मूळ प्रश्नाकडे सोयीस्करित्या दुर्लक्ष केले जाणे, पोलीस यंत्रणा व त्यांचे लागेबांधे, नोकरवर्गाची गुलामी मानसिकता, मंत्रालयातील कर्मचारी आणि कंत्राटदार यांचचे साटेलोटे, लोकशाही विचारातून पुढे आलेल्या लोकोपयोगी प्रकल्पांचे हळूहळू होत चाललेले खाजगीकरण, ग्रामीण जीवनातील विदीर्ण वास्तव, स्त्रियांचे घटते प्रमाण आणि त्यांचे वरील वाढता अत्याचार मूल्यऱ्हास करत मूल्यवृद्धीची अहमहमिका अशा अनेक प्रश्नांचा वेध घेत ही कादंबरी अत्यंत कलात्मकतेने गुंफलेली आपल्याला जाणवते. नंदा खरे यांना असणारी वास्तवाची प्रगल्भ जाण, सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती, जागतिक साहित्याचे वाचन आणि त्यांची अचूक संदर्भ नोंदविण्याचे कौशल्य, दंतकथा, रूपककथा यांचा अप्रतिम वापर करण्याची शैली, वैज्ञानिक आणि भौतिक प्रगतीचे ज्ञान आणि मानसशास्त्राचे अचूक आकलन या लेखनातील वैशिष्ट्यातून उदया या कादंबरीचे कथानक पुढे सरकते. ही कादंबरी कथा, ललितलेख, सहनिवेदन, शासकीय टिप्पण्या असा आकृतीबंध स्वीकारत, बोलींचे असंख्य पदर उलगडत पुढे जात राहते.

'उद्या' या कादंबरीत संस्कृत, प्रमाणमराठी, दखनी, वऱ्हाडी, हिंदी, पंजाबी, कोळी, हैदराबादी हिंदी, बम्बईया हिंदी आणि इंग्रजी अशा विविध बोलींचा सुरेख वापर नंदा खरे यांनी केला आहे. एकीकडे

खेड्यांपासून महानगरांपर्यंत एका घातक जाळ्यात अडकलेले सगळे समाजघटक आणि दुसरीकडे याला पर्याय म्हणून अहिंसेच्या मार्गाने जाणारे आणि निसर्गाशी आपुलकीचे नाते सांगून जगण्याचा प्रयत्न करणारे चारगाव या दोन जगातील संघर्ष उद्या या कादंबरीत प्रभावीपणे चित्रीत झाला आहे. कादंबरीतील जग हे जरी काल्पनिक असले तरी त्याला कारणीभूत असलेले सामाजिक आर्थिक आणि राजकीय प्रवाह कमी अधिक प्रमाणात आजही आपल्याला पाहावयास मिळतात. माणूस आत्ताही सावध झाला नाही तर कादंबरीत वर्णन केलेले वास्तव प्रत्येक त्यात उतरण्याची दाट शक्यता आहे. असा धोक्याचा इशारा खरे या कादंबरीतून वाचकांना देतात. भविष्यातील सामाजिक आणि वैयक्तिक मुल्यांचा मागोवा घेणारी अशी ही कादंबरी आहे.

संदर्भसूची :

१. खरे नंदा, उद्या, मनोविकास प्रकाशन, २०१५
२. संपादक प्रा. रणसुभे विलास, बदलते मराठी साहित्य व संस्कृती, श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूर, २०१३
३. https://youtu.be/saJcoF7fPvU?si=-JwtluXm5sEK-2
४. https://anisvarta.co.in/2021/04/2088/

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XIV** **Special Issue – VII** **March – 2025**

२००० नंतरच्या मराठी कवितेतील संवेदन जाणीव

डॉ. संजय बालाघाटे
सहयोगी प्राध्यापक; मराठी विभाग,
माधवराव पाटील महाविद्यालय पालम, जि.परभणी

प्रस्तावना:

विशिष्ट भावांनुभावाची प्रतिती कवितेतून प्रकट होत असते . त्यासाठी कवितेच्या भाषेला संवेदन शक्ती साह्य ठरते. कवितेतील अनुभव इंद्रिय गोचर करण्यासाठी कवितेतील संवेद्यता आशयपूरकअसतात. कवितेतील अनुभव हे संक्षिप्त असतात .या अनुभवाला विविध विशेषाच्या माध्यमातून कवी शब्दांच्या माध्यमातून अभिव्यक्त करतो. कवितेतील उत्कट अनुभूती विविध संवेदनांचा अविष्कार करते .त्यात कवीचे सामाजिक व सांस्कृतिक पर्यावरण या संवेदनांना आकार देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावत असतात .म्हणून कवितेतील संवेदनांना सौंदर्यात्मक अर्थ असतो .कवितेच्या अर्थाला घडवण्यात त्या महत्त्वाची भूमिका बजावतात. "अनुभवांची ऐंद्रिय प्रतीतीदेण्यासाठी कवितेची भाषा अन्य साहित्य प्रकारांपेक्षा प्राचुर्याने संवेद्य स्वरूपाची असते .कवितेत ही संवेद्यता निर्माण करण्याचे कार्य लयबद्धता,भाषेची नादमयता वा नादबंध, शब्दकळा, प्रतिमा - प्रतीके इत्यादी घटकांद्वारे होत असते. " (१)एकूणच इतर साहित्य व कला प्रकारांपेक्षा कवितेतील संवेदना विश्व व्या मिश्र असते .ते विविध घटकांच्या माध्यमातून गोचर होते. आत्मपर कविता आणि अनात्मपर कविता अर्थात ज्या कवितेतून सामाजिक वास्तववादी जाणिवा प्रकट होतात .त्या कवितेतील संवेदन जाणीव भिन्न असते .सामाजिक कवितेत बाह्य घटकांवर कवीचे लक्ष केंद्रित असल्यामुळे वास्तववादी कवितेतून संवेदना विश्व कमी होत जाते असे जरी काव्य अभ्यासक वसंत पाटणकर यांचे मत असले तरी मूलतःकविता हा इंद्रिय अनुभूतीचा प्रत्यय देणारा साहित्य प्रकार असल्यामुळे सामाजिक कवितेतून मोठ्या प्रमाणात संवेद्य जाणिवा आविष्कृत होतात .म्हणून पाटणकर कवीने जर आंतर व बाह्य जगावर लक्ष केंद्रित केले तर कवितेतील संवेद्य अनुभव कमी होत नाही हेही मान्य केले आहे .

प्रस्तुत शोधनिबंधात काही निवडक कवींच्या कवितेच्या माध्यमातून आपणास २००० नंतरच्या मराठी कवितेतील संवेदन जाणीव या विषयाचा शोध घ्यावयाचा आहे .त्यामुळे अभ्यास विषयाला कालिक मर्यादा पडतात .

शोधनिबंधाचे स्वरूप :

प्रस्तुत शोधनिबंधात आपणास प्रवीण बांदेकर,संतोष पद्माकर पवार,संजय बालाघाटे ,हबीब भंडारेआणि दिशा पिंकी शेख या पाच कवींच्या कवितेच्या आधाराने आपणास २००० नंतरच्या मराठी कवितेतील संवेदन विश्वाचा शोध घ्यावयाचा आहे. मुळात या कालखंडातील कवितेची काही ठळक वैशिष्ट्ये आपणास नोंदविता येतील. जागतिकीकरण आणि खाजगीकरणाचा सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनावर पडलेला प्रभाव, यांत्रिकीकरण, पर्यावरणाची बेसुमार हानी,सर्व क्षेत्रातील नितीन मूल्यांचा ऱ्हास, माणसांचे तुटलेपण ,प्रवाहाबाहेरील माणसांचा आवाजया कालखंडातील कवितेतून मुख्यत्वे व्यक्त होतो .प्रवीण बांदेकर यांचा 'येरु म्हणे 'हा कवितासंग्रह २००० मध्ये प्रकाशित झाला .या कवितेतून कवीच्या आंतरिक भाव

कल्लोळाचा विविध वस्तूंच्या माध्यमातून शाब्दाविष्कार होतो .

" मिटवल्यावर एकुलती खिडकी तुझी
कळत नाहीत बाहेरच्या
ऋतूंचे रंग, गंध , स्पर्श , किंवा
आवाज
काळू काही दाटतो गुहेतल्यासारखा
कीगृहीत धरून तुला
तूइथे ...तू तिथे ... चाचपडत चालताना
तुझ्या श्वासाची चाहूल घेत
आवरून घेतो माझी इंद्रिये
आडखळवून कोसळून नये इथे तिथे म्हणून " (२)

हा कवितेतील आवाज केवळ बांदेकर यांचा एकट्याचा नाही तर तो या पिढीतील प्रत्येक कवीचा आहे. जगण्यातील संवेदना विश्व हरवले की माणूस अंतर बाहय कोरडा होतो .ही शुष्कता कवीला वेदना देणारी असते .म्हणून तो आपल्या वर्तमानाचा आणि सभोवतालाचा आपल्या प्रातिभिकशक्तीने शोध घेण्याचा प्रयत्न करतो .या कालखंडातील कवितेचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे कवितेतून व्यक्त होणारा शुष्क पणा अर्थातच गद्यप्रवणता ही कवितेला कोरडी करते .पण कविता आतला आवाजउत्कट असेल तर तो आपल्या संवेदनांना शब्द जाणीव प्राप्त करून देतो .जगण्यातले सत्व शोधतांना बांदेकरांची कविता ही वर्तमानाचा अत्यंत स्पष्ट अर्थ प्रकट करते .

संतोष पद्माकर पवार हे या पिढीतील एक महत्त्वाचे कवी म्हणून प्रसिद्ध आहेत .त्यांचा 'भ्रमिष्टाचा जाहीरनामा '(२००३)हा कविता संग्रह प्रसिद्ध आहे .आशय आणि भाषिकबंडखोरी करून पवारांची कविता वर्तमानाचे टोकदार आणि भीषण रूप व्यक्त करते .धार्मिक आणि सामाजिक शोषणाचे विविध रूप ते अत्यंत चित्रमय शैलीत व्यक्त करतात .

" डफडं वाजवून पोट भरणारेह्या जगात
कमी नाहीत
म्हणून साऱ्यांनीच कागदांच्या चामड्यावर
होकाराच्या निबा घासायच्या नसतात
निदान दान पोट भरल्यावर
सरत्या शाईच्या थेंबातून
सत्याची दोन अक्षरे प्रसवली तरी
खूप झाले खूप
पण इथं सारीच हुप्प्या माकडांची हुपहुप " (३)

एकूणच वर्तमान मानवी जीवनातील शोषणाचे आणि पर्यावरणाच्या प्रचंड हानीचे विक्राळ स्वरूप पवार यांची कविता ज्या भाषिक अवकाशात व्यक्त करते .तो अवकाश विविध सांस्कृतिक संवेदनांचे अभिसरण आहे. या अभिसरणातून पवारांच्या कवितेचा असे आणि त्यातील वैविध्यपूर्ण रूपकात्मकता

वर्तमानाचा भीषण चेहरा वाचकांसमोर ठेवते .

याच कालखंडातील संजय बालाघाटे यांचा ' न्हांगूळआदारईला ' (२०२०) हा कवितासंग्रह वैविध्यपूर्ण आशय आणि भाषाशैलीमुळे मराठी कवितेत बहुचर्चित ठरला .बालाघाटे यांची कविता प्रामुख्याने भटक्या - विमुक्तांच्या जगण्याला मुखरित करते .मानव मुक्तीचा विचार आणि चळवळीच्या अधिष्ठान या कवितेला प्राप्त झाल्यामुळे ही कविता अत्यंत टोकदारपणे समूह संवेदनेला व्यक्त करते.विविध जाती जमातीचे आदिम जगणे आणि त्यांचा भयावह वर्तमान त्यांच्याच बोली भाषेत व्यक्त करताना या संग्रहातील कविता समकालीन मराठी कवितेत आपला वेगळा चेहरा उमटविते .प्रामुख्यानेया कवितेतील जगण्याचा अवकाश कवितेतील संवेदनेला आशय रस पुरविते .

याच कालखंडातील हबीब भंडारे यांची'जगणं विकणाऱ्या माणसांच्या कविता ' (२०२१)या संग्रहातील कविता समाजातील दुर्बल आणि वंचित माणसांच्या जगण्याला शब्दबद्ध करते .भाकरीचा आवाज या कवितेतून उमटत राहतो .वाचकाच्या श्रुती संवेदनेला एक वेदनेची हाक भंडारे यांची कविता देते -

" काळजातले दर्दी चिपचिपे शब्द
चांगल्या- वाईट अनुभवांचे
वैराग्य पचवलेला पीर पळस
कधी कधी कुजबुजायचा
गोडसुखाचे तोंडवळे
तोंडातल्या तोंडात
लगाम नसलेला
उद्विग्न भूतकाळ आठवून
एकांतात बरडाच्या निःसंदिग्ध माळरानी " (४)

या कवितेतील पीर पळस खऱ्या अर्थाने एक दृश्य संवेदनेच्या माध्यमातून मानवी जगण्यातील खंत शोधण्याचा प्रयत्न करते . या कवितेतून कवीनिराधार आणि दुःखी जाणीवेला काव्यात्मक पद्धतीने चित्रित करताना भाषेचा आणि प्रतिमा- प्रतीकांचा अत्यंत सौंदर्यपूर्ण उपयोग करतो .मुस्लिम संस्कृतीतील विविध प्रतिमांना नवा आशय प्राप्त करून देण्याचे काम भंडारे यांची कविता करते.

याच कालखंडातील दिशा पिंकी शेख यांचा ' कुरूप ' (२०२१)हा पारलिंगी जीवन जाणिवेला अत्यंत सशक्तपणे व्यक्त करणारा काव्यसंग्रह आहे .मध्यवर्ती जीवन आणि संस्कृतीने बहिष्कृत केलेला एक मानवी समूह आपल्या संवेदना आणि वेदनेसह कसे जीवन जगतो याचा प्रत्यय शेख यांची कविता देते .वैचारिक अधिष्ठानासह व्यक्त होणारी ही कविता विचार संवेदनेला प्राचुर्याने अवकाश देते .खरे तर ज्या समूहाबाबत ही कविता आपला आशयात्मक रचना बंधसाक्षात करते त्या समूहाला जीवन जगणे किती कठीण असते याचा प्रत्यय या संग्रहातील कविता देतात .माणसापेक्षा लिंगाला (Gender) महत्त्व असलेल्यासमाज आणि संस्कृतीला शेख यांची कविता विचार सन्मुख करते . -

" च्या आय्यला. . . साल्यायहो ...
परत इकडे भीक मागताना दिसलात तर
एकेकाला टंगडीतून काढीन

तुम्हाला कामाला लावून
कोण पाप घेणार " (५)

हा अनुभव मराठी कवितेला नवीन आहे. शेख यांची कविता तृतीयपंथींची व्यथा , वेदना आणि संवेदना व्यक्त करते. या संग्रहातील कविता कवीच्या आवाजातच बोलते म्हणून तिचा प्रभाव वाचकाच्या अंत:करणावर खोल उमटतो.

एकूण उपरोक्त कवींनी समकालीन सामाजिक -सांस्कृतिक संवेदनेला काव्यात्मरूप देऊन वर्तमान जीवनाचा शोध घेण्याचा केलेला प्रयत्न मराठी कवितेला समृद्ध करणारा आहे

संदर्भसूची:

१. पाटणकर वसंत, कवितेचा शोध, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई ,दुसरी आवृत्ती एक जून २०१७, पृ. क्र. २६
२. बांदेकर प्रवीण, येरू म्हणे, शब्दालय प्रकाशन श्रीरामपूर, दुसरी आवृत्ती सप्टेंबर २०१४,पृष्ठ क्रमांक १५
३. पवार संतोष पद्माकर, श्रमिष्टाचा जाहीरनामा ,पेपर वॉल मिडिया अँड पब्लिशिंग प्रायव्हेट लिमिटेड मुंबई, तिसरी आवृत्ती मे २०१६, पृष्ठ क्रमांक १७
४. भंडारे हबीब, जगणं विकणाऱ्या माणसांच्या कविता, गोदा प्रकाशन औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती जानेवारी २०२१, पृष्ठ क्रमांक ९२
५. शेख दिशा पिंकी, कुरूप, शब्द पब्लिकेशन मुंबई, तिसरी आवृत्ती ७ मे २०२३,पृष्ठ क्रमांक ५६

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XIV** **Special Issue – VII** **March – 2025**

उषा डांगे यांच्या आत्मचरित्रातील राजकीय संवेदना

प्रा. डॉ. कल्पना गोरले
श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला महाविद्यालय, अकोला.

प्रस्तुत शोधनिबंधात उषा डांगे यांचे राजकारणातील योगदान यावर प्रकाश टाकलेला आहे.' उषाकाल' हे आत्मचरित्र म्हणजे भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाची मूर्तमेढ होणारे कॉम्रेड श्रीपाद अमृत डांगे या थोर व्यक्ती महत्त्वाच्या पत्नीचे म्हणजे उषाताई डांगे यांचे आत्मचरित्र होय. उषाताई चा जन्म 16 जुलै 1898 मध्ये कुलाबा जिल्ह्यातील पेन तालुक्यात वरसई येथे झाला. त्यांचे अण्णा पुरुषोत्तम भावे हे तलाठी होते त्यामुळे ते सतत फिरतीवर असत. त्यांच्या वयाच्या पाच सहाव्या वर्षी त्यांची क्षयाच्या आजाराने मृत्यू पावतात. तशी त्यांच्या घरची परिस्थिती चांगली असते अण्णा नंतर काही वर्षांनी त्यांच्या आजी-आजोबांचे प्लेगच्या साथी निधन होते पुढे उषाताईचे लग्न विनायक विष्णू आगलावे यांच्याशी होते. त्यांचे हे पहिले पती असतात. त्यांचे सासर कल्याणला असते व त्यांचे पती सुद्धा तलाठी असतात त्याकाळी विधवेची परिस्थिती फार चांगली नसल्याची ही प्रचिती प्रस्तुत आत्मचरित्रात येते. त्यांच्यावर सोवळे होण्याची वेळ येते.तेव्हा त्यांच्या सासूची इच्छा त्यांनी ताथवडेकर महाराज यांच्याकडे शिष्या म्हणून राहावे अशी असते परंतु त्या स्पष्टपणे नकार देतात पुढे त्या नानाकडे काका मुंबईला फडणवीस वाडीत राहतात त्यांची नाना आणि कॉम्रेड श्रीपाद अमृत डांगे यांची वडील अण्णा यांची मैत्री असल्यामुळे लेखिकेचे डांगे यांच्या घरी जाणे असते. छबुताई ही डांगे यांची बहीण सुद्धा बालविधवाअसल्यामुळे ती उषाताईंना धीर देऊन त्याचे दुःख हलके करते या सुमारास त्या श्रीपाद अमृत डांगे म्हणजे 'बग्या' यांच्याकडे आकर्षित होतात.बग्या एक वर्षाचा असताना त्यांच्या आईचा मृत्यू होतो. आणि त्यांचे वडील त्याला त्याच्या काकांच्या मराठा बायकोच्या हवाली करतात.तिलाही मूल नसल्यामुळे तिने बग्याचे म्हणजे डांगेचे संगोपन आईसारखे केलेले दिसते. ज्या काळी विधवेचे केशवपन करणे आणि घर सोडून शिक्षण घेणे म्हणजे पाप समजले जाई त्याकाळी त्या डांगेच्या मदतीने सेवासदनात शिक्षण घेतात. आणि नाना व भाऊ यांचा रोष पत करून घेतात. त्या म्हणतात" सेवासदन मध्ये मी एक वर्षभर राहिले या वर्षभरात माझ्या जीवनाला नवे वळण लागले.अशा उत्साह ,आत्मविश्वास वाढीला लागला बेधडकपणे मी निर्णय घेतला होता. एका विधवेने घराबाहेर पाय टाकला होता. माझ्यावर टीका होणार होती निंदा होणार होती जग काय म्हणेल, माझ्या आईचा किती छळ होईल याची मला कल्पना होती. पण उचललेले पाऊल मागे घ्यावयाची नाही एवढा माझा निर्धार होता. त्या काळातील समाजविरुद्ध मी बंड पुकारले होते."(पृ१५)

श्रीपाद अमृत डांगे यांच्यासततच्या कामाच्या व्यापामुळे त्यांना संसारात बऱ्याचदा तडजोड करावी लागते. या गोष्टीचा लेखिकेला ताणही येत असल्याची दिसते. तरी एका महान क्रांतिकारकाची पत्नी होण्याची भाग्य त्यांना लाभल्यामुळे ते आनंदाने डांगीची सोबत करताना दिसतात.कानपूरच्या खटल्यात डांगे यांना चार वर्षाची शिक्षा होते व नंतर लगेच मिरज खटल्या त्यांना बारा वर्षे काळ्यापाण्याची शिक्षा होते. तेव्हा त्यांच्या त्या काळात एकटेपणाशी संघर्ष करावा लागतो. **उषाताईंचा या सुमारास राजकारणात प्रवेश होतो आणि कामगारांच्या संपात त्या सक्रिय सहभाग घेऊन सरकार व गिरणी मालकांशी संघर्ष करताना दिसतात.** या सुमारास त्या महिलांची संघटन करण्यासाठी चाळीस चाळीतून फिरून लाल बावटा पथकाची

नोंदणी करण्यासाठी खूप प्रयत्न करतात. त्यावेळी गिरणी कामगार बायकांची परिस्थिती फार बिकट असल्याचे दिसते.त्याकाळी स्त्रियांचे लैंगिक शोषण होत असल्याचे दिसते.मालक ,मॅनेजर, जॉबर, नायकीनीयांच्या लैंगिक व आर्थिक शोषणातून स्त्रियांना मुक्त करण्यासाठी त्या विरोध संघर्ष करताना दिसतात. या काळात त्याची प्रचंड ओढाताण होत असल्याचे दिसते.डांगे त्यांना प्रारंभीचे चार वर्षाची शिक्षा झालेली असताना त्यांना फार वाईट वाटत नाही. परंतु बारा वर्षाच्या काळ्यापाण्याची शिक्षा सुनावल्यावर त्यांच्या पायाखालची जमीन सरकते तरी त्या डांगेंना मोठ्या धीरानेसांगतात. तुम्ही नीट रहा मी घाबरलेली नाही माझी काळजी करू नका"(पृ.४४) यावरूनच त्यांची पतीला असलेली राजकारणात साथ दिसून येते कालांतराने गिरण्याच्या सार्वत्रिक संपात अनेकदा त्यांना तुरुंगवासही भोगावे लागतो. महागाई भत्त्याची चळवळ सार्वत्रिक संप नागरिकांच्या संपातील कार्यकर्त्यांची कत्तल स्वातंत्र्योत्तर काळातील वाताहात उघड्या डोळ्यांनी पहावी लागणे चळवळीतील फूटपाडी म्हणून हिणवल्या जाणे डांगेचे बदनामी आजारपणाशी संघर्ष यासारख्या गोष्ट मुळे त्यांना सुखाचे दिवस मिळाल्याचे येथे प्रत्ययास येत नाही. फक्त डांगेच्या प्रेमामुळे व त्यांच्यावर असणाऱ्या भक्तीमुळे त्या परिस्थितीशी लढताना दिसतात. यावरून उषा डांगे यांचे प्रत्यक्ष तसेच अप्रत्यक्ष राजकारणात सहभाग आणि कार्य दिसून येते. **श्रीपाद अमृत डांगे यांची सहचरणी होण्याचे भाग्य व डांगे यांच्या अटके नंतर पक्षाचे महत्त्वाची कार्यकर्ती म्हणून त्यांची प्रतिमा प्रस्तुत आत्मचरित्रात दिसून येते.** असे असले तरी डांगे सारख्या महान व्यक्तीची पत्नी म्हणून स्वतःला त्यांनी मिरवले नाही उलट कामगार लढा त्यांनी अखेरपर्यंत संघर्ष केला.कामगार संघटनेचे प्रतिनिधित्व त्यांनी परदेशात जाऊन केले आणि रेड बॅनर सारखा सन्मान त्यांना शेवटी मिळाला. यातच त्यांच्याकार्याचे मोठेपणा जाणवते हे त्यांचे आत्मचरित्र असले तरी येथे एक गोष्ट जाणवते ती म्हणजे स्वतःच्या जीवनापेक्षा कामगार जीवन त्यांच्या चळवळी डांगेची राजकारण याच गोष्टींना येथे त्यांनी प्राधान्य दिल्याचे दिसते. त्यांच्या मनोगतात त्या लिहितात.- **"खरे म्हणाल तर ही कहाणी माझी स्वतःची अशी कमीच. कामगार लढे, जनतेचे संग्राम, पार्टी, डांगे व त्यांचे सहकारी यांचे कार्य व विचार, यांची नोंद यात नसती तर केवळ मी कुठे असते? असा प्रश्न येऊ शकतो. पण मी तरी त्यापासून अलग कुठे आहे? आणि कशी राहणार?"**१अशाप्रकारे' स्व 'जीवनाचे संपूर्ण प्रतिबिंब यात आढळत नसले तरी कामगार चळवळीचा अविभाज्य घटक म्हणून त्यांचे अस्तित्व प्रस्तुत आत्मचरित्रात आपसूकच येताना दिसते आणि त्यातून कामगार जीवनाच्या उन्नतीसाठी त्यांनी केलेल्या संघर्षाची प्रचिती ही या ठिकाणी येते.

डांगेच्या अटके नंतर त्या कामगारांसोबत त्यांच्या चळवळीत संप यातच मन गुंतविताना दिसतात.त्या म्हणतात विरोध खटल्यात 'डी' पकडून गेल्यापासून तो ते सुटून येईपर्यंत मला कुणी सांभाळले असेल धीर दिला असेल तर तो आमच्या कामगारांनी मला त्यांनी आपल्या चळवळीशी जीवनाशी एकरूप व्हायला शिकविले यामुळे मी डी च्या या दीर्घ तुरुंगात धैर्याने टिकले आपण एकटे आहोत असे मला कधी वाटले नाही"(पृ.४०)१९६३ च्या भारत दौऱ्यात मात्र त्यांना डांगेच्या सहवासात राहण्याचे भाग्य लाभल्याचे दिसते.या दौऱ्यात डांगे त्यांच्या सहवासात त्यांना अनेक नवीन अनुभव आल्याची त्या सांगतात. डांगेच्या राजकारणाच्या व्यापाततेले खिकेला जास्त वेळ देऊ शकत नाहीत. लेखिकेला मात्र त्याच्याजवळ बसून दोन दिवस सुखाने घालवावे असे खूप वाटते.पुण्यात राहावयास गेल्यानंतर त्यांचे सुरुवातीचे काही दिवस मजेत जातात. डांगी त्यांना घर कामात पूर्वीपासूनच मदत करत असतात.परंतु डांगेच्या डोक्यातसतत काही ना

काहीतरी कल्पना येत असतात. यामुळे लेखिकेला त्यांचा मनावाअसा वेळ मिळत नसल्याची प्रचिती येते. डांगे आणि लेखिकेचे वाद झाल्याचे येथे कधीच दिसून येत नाही.परंतु त्या दोघांचे वैचारिक वाद सतत होताना दिसतात. **डांगेच्या** गैरहजरीत **लेखिका कामगार चळवळीत सहभागी घेतात तेव्हा त्यांनाही दुरुंगवास होतो .त्यामुळे या चळवळीत त्यांची सतत फरपट होताना दिसून येते**. एका महान राजकीय व्यक्तिमत्व सोबत सहजीवन त्यांनी अर्पण केल्याचे येथे दिसून येते.त्यांच्या नातेसंबंधाविषयी जिव्हाळ्याचा भाव दिसून येतो. या संदर्भात भाऊ फाटक म्हणतात "उषाताईंना मुलाप्रमाणे वागवावे हा त्यांचा छंद होतो...नव्हे तो त्यांच्या अंगभूत स्वभाव होता. नरसिंगची नोकरी करून घरी आल्यावर ताईंना कपडे धुणे व स्वयंपाक पाणी करावे लागे. लग्नानंतर थोड्याच अवधीत डांग्यांच्या हे लक्षात आले आणि एके दिवशी ताई घरी येऊन पाहताना तो कपडे स्वच्छ धुऊन नीटनेटके करून वाळवत घातलेले ७५वर्षांपूर्वीच्या केळेवाडी फणसवाडी जावोबाची वाडी या वाडी संस्कृतीत दिवसाढवळ्या भर नळावर म्हणजे वाडीतील सार्वजनिक नळावर नवऱ्याने बायकोची लुगडी धुणे हे एक अजब होते. घर कामात मदत करण्याचा हा धर्म डांग्यांनी अखेरपर्यंत पाळला"२ अशाप्रकारे डांगे लेखिकेला मदत करताना दिसतात. पुढे डांगेची होणारी बदनामी पाहून मात्रलेखिकेला अतिशय वाईट वाटते. ज्या व्यक्तीने एकनिष्ठेने पक्षात राहून कार्य केले त्याच व्यक्तीला पक्ष परकेपणाची वागणूक देते ते पाहून त्यांच्या मनाला दुःख होत असल्याचे येथे प्रत्ययास येते. नंतरच्या काळात डांगे सोबतच्या युरोप प्रवासात मात्र त्या डांगेच्या सहवासात अतिशय आनंदी दिसतात. अशाप्रकारे कौटुंबिक जीवनातील स्त्री-पुरुष नातेसंबंधातून कौटुंबिक जिव्हाळ्याच्या भावनेचे सतत प्रत्यंतर येते. म्हणजेच राजकारणातील अतिशय महत्त्वाची व्यक्तीरेखा कॉ. श्रीपाद अमृता डांगे यांची पत्नी उषा डांगे यांचे राजकारणातील योगदान किती महत्त्वपूर्ण आहे हे दिसून येते उषाताईंची पडद्यामागची भूमिका दिसून येते. तसेच डांगेच्या अटकेनंतर पक्षासोबत एकनिष्ठ राहून चळवळी संप यात आपले योगदान देताना दिसून येतात. उषा डांगे ह्या राजकारणातील एकविसाव्या शतकातील महिलांना मार्गदर्शक ठरतील यात वाद नाही.

संदर्भसूची :

1) डांगे उषा, उषाकाल(मनोगत), ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई,प्र.आ.१९९८

2) फाटक भाऊ प्रस्तावना, उषाकाल, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई,प्र.आ.१९९८

माही गोधडी छप्पन भोकी कवितासंग्रहातील संवेदना

डॉ. बालाजी व्ही. डिगोळे
मराठी विभाग
शिवजागृती महाविद्यालय, नळेगाव

एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभापासून ते आजपर्यंतच्या वर्षात आपली आय.टी.क्षेत्रातील झालेली क्रांती आणि त्यातून ग्रामीण जनजीवनावर अधिराज्य गाजवणारी मीडियाची कुरघोडी व त्यातून बदललेले कृषीजीवन शेतकऱ्यासमोरील भकास, रखरखता डोंगर शेतकऱ्यांच्या मानेवर भूत होऊन बसले आहे.माध्यमांच्या प्रदूषणामुळे माणसाच्या वागणुकीचे नवे आयाम प्रस्तुत झाले आहेत. नवी संकरीत मूल्यव्यवस्था मातीतून कोंब होऊन आपल्या मूळी खोलवर पसरवून घट्ट बनत आहे. समूहभावना मातीत गाडली जात आहे. चौकोनी स्क्रीनच्या एलईडी माणसाचा व समाजाचा मित्र तत्त्वज्ञ मार्गदर्शक झाला आहे. तो खेड्यापर्यंत पांडुरंग झाला आहे. मोबाईल, टेलिव्हिजन, इंटरनेट, कॉम्प्युटर, या प्रसार माध्यमांच्या अराजकतेमुळे मानवी जीवन नासले आहे. माध्यमांच्या वावटळीमुळे काव्यप्रांतात वारे घुसल्यामुळे डोळ्यात कचकच करणारे प्रवाह वाहत आहेत. जागतिकीकरणानंतर लिहिली गेलेली ही कविता निबर खैराचा खूटा होऊ लागली आहे. त्यासाठी बेशरम झालेल्या परंपरेची आराटी- बोराटीचे काटेरी खांगर घेऊन चिवग्रा-इवग्रा ओरबडावे लागतात. जुन्यात ठिगळ लावून झाकलं जातं, नव्यात मात्र टराटरा फाडून नागडं करावं लागतं. म्हणजेच भविष्य भकास, वाळवंट, चमकणारी गारगोट अशी आपल्या येणाऱ्या काळाची देण असणार आहे. अशा तोंड दाबून बुक्क्यांचा मारदेणाऱ्या, घोंगड्यात दगड घालून घोंगडे कुटणाऱ्या गोंधळलेल्या समाजाला 'जागतिकीकरणोत्तर समाज' म्हणावा लागेल. जागतिकीकरणाच्या आर्थिक आणि सांस्कृतिक, राजकीय, कार्पोरेट भांडवलशाही, कामगार, स्थलांतरित मजूर, कर्जबाजारी राष्ट्रे, शेतकरी, कंपन्या, बँका, कुटुंबे,पुरेसे भौतिक आधार नसलेले, पुरेशी मासिक उत्पन्नांची साधने नसलेले स्त्री- पुरुष, पर्यावरण, आंदोलने, मोर्चे, आरक्षण, स्त्रियांवर होणारे अन्याय, स्त्रीभ्रूणहत्या, पक्ष फोडी, राजकारण, घरभेदी, देशद्रोही, दहशतवाद, सीमावाद, भाषावाद, विविध प्रकारचे टॅक्स, राष्ट्रीय, शैक्षणिक नवीन धोरण, सरकारी शाळांचे खाजगीकरण, भांडवलीकरण, खाऊजा धोरण, नोकऱ्या संपुष्टात आणणे, परकीय भाषांचे आक्रमण, परकीय घुसखोरी, कोरोनासारखे आजार, वैद्यकीय क्षेत्राकडून होणारी लूटमार, बोगस बियाणे, बोगस रासायनिक खते, औषधे या साऱ्या बांडगुळांमुळे अगतिक बनवले गेले आहे. या जागतिक- कार्पोरेट भांडवलशाहीचे अधिपथ्य मान्य केल्याशिवाय पर्यायच उरलेला नाही. वळवळ केली की, मागे लगेच ईडी नाहीतर तुरुंगात टाकून मार अशा जीवघेण्या मार्गांनी जखडून ठेवले आहे. कामगार वर्गाला कसे मेटाकूटीला आणले आहे. वित्त भांडवलाच्या युगात कर्जबाजारीपणामुळे शेतकरी लाचार होऊन आत्महत्या करत आहे. सर्वसामान्य माणूस एकूणच या प्रणालीपुढे अगदीच हतबल झाला आहे. हा नवा आशय घेऊन नवी कविता या

नव्या जगाचे चित्रण करत आहे. जागतिकीकरणपूर्व काळातला सामाजिक, सांस्कृतिक अनुभव आणि जागतिकीकरणोत्तर कालखंडाला सामाजिक, सांस्कृतिक अनुभव भिन्न असल्याने त्यांना दिलेला अभिव्यक्तीचा प्रतिसाद भिन्न असणं स्वाभाविक आहे. एकविसाव्या शतकातल्या संवेदनशीलतेला 'नवोत्तर' म्हणण्यास काही हरकत नाही. जागतिकीकरणोत्तर एकविसाव्या शतकात जगभरात पारंपारिक, सामाजिक उतरंड मोडली जाऊन त्याऐवजी एक आडवी समाज व्यवस्था अस्तित्वात येत आहे. हे चिंताजनक दु:खदायक नसून आनंददायक आहे असे पोस्ट मॉडर्निझमचे तत्त्वज्ञान सांगते. भारतातील सध्याची समाजव्यवस्था उभी व आडवीही नाही, तर 'तिरपी' दिसून येते. जागतिकीकरणानंतर अधिक भोगवादी झाले आहेत. त्यातून जन्मणारा सामूहिक गुंता, राग, चीड, संताप, चिंता, मानसिक ताण, हिंसा, बलात्कार हे आडव्या समाज रचनेची ओळख ठरत आहे. तंत्रज्ञानामुळे आपले सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक जीवन बदलून गेले आहे. शेतकरी परावलंबी होत गेला आहे. सगळा ग्रामीण परिसर उध्वस्त झाला आहे. शहरांमधून बेकारीचे तांडे वाढत चालले आहेत. शोषित घटकाची अधिकच कोंडी होत आहे. जागतिकीकरणाचा रोग फक्त अर्थकारणाशी औद्योगीकरण किंवा शिक्षण क्षेत्रालाच लागला नाही, तर साहित्य, कला, संस्कृती, धर्म, क्रीडा, कृषी अशा क्षेत्रातही त्याची घुसखोरी होऊन वाढलेला आहे.'जागतिकीकरण आणि जात' हा नवा फंडा विचार करायला लावणार आहे. ज्ञानविज्ञानाच्या काळात जातव्यवस्था टेकोळीप्रमाणे वाढली आहे. नैतिक मूल्यापेक्षा अर्थ मूल्याभोवतीच केंद्रित होत असलेली नव्या जगाची रीत झाली आहे. बाजारू, खाऊजा, दलाली, बेभरवसा आणि बेगडी वास्तवाला कवेत घेऊ पाहणारे जग तयार होत आहे. माणूस नि:सत्त्व झाला आहे. या सर्व बदलांची दखल समकालीन मराठी कवितेने घेतली आहे. कृषीजनसंस्कृती, शहरी असे नवे संवेदन विश्व मराठी कवितेने मान्य केले आहे. त्यात मराठी ग्रामीण कवितांचा दमदार असा मोठा वाटा ग्रामवास्तव आणि शहरे- खेडी यांच्यातील अंतर्विरोध प्रगट करण्याच्या दृष्टीने विचारात घेणे आवश्यक ठरते. प्रकाश होळकर, नारायण सुमंत, शंकर वाडेवाले, बालाजी इंगळे, लक्ष्मण मलगिरवार, महेश मोरे, संदीप जगताप, चंद्रशेखर मलकमपट्टे, कैलास दौंड, प्रमोद माने, रमेश रावळकर, अशोक कौतिक कोळी, बबन शिंदे, कमलाकर चव्हाण, रमेश चिल्ले, भरत दौंडकर, गणेश भाकरे, श्रीराम गव्हाणे, केशव खटिंग, मारुती कच्छवे, अविनाश पाटील, मारुती कसाब, राजकुमार मस्के, रामदास केदार, देविदास माने, शिवाजी हुसे, ललित अधाने इत्यादी कवीनी बदलत्या खेड्याचे चित्रण रेखाटले. मोठ्या ताकदीने लिहिणारी कवी मंडळी आहे. यांची कविता एका मोठ्या कोंडमाऱ्याला व्यक्त करत आहे. कृषी संस्कृतीच्या जाणिवा घेऊन ही एकूण कविता साकार होताना दिसते. जागतिकीकरणोत्तर जग एकीकडे आणि दुसरीकडे रात्रंदिवस कष्ट करणारे समुद्राएवढे शेतकऱ्यांचे हे जग आहे. कृषिजीवन व्यवस्थेबद्दल या बेशरम लोकांना शरम कशी वाटत नाही. ही संवेदना स्मार्ट सिटीचे स्वप्न बघणाऱ्या लोकांमध्ये उत्पन्न व्हावी. आजच्या ग्रामीण कवींची कविता समाज समीक्षा, शिक्षण समीक्षा, राजकारण समीक्षा,

जागतिकीकरणोत्तर समीक्षा, शेतकऱ्यांना लुटणाऱ्यांची समीक्षा, शेतकऱ्यांच्या मालाला हमीभाव मागणारी समीक्षा, शेतकऱ्यांच्या मुलांना नोकरी मागणारी समीक्षा, आरक्षण, आंदोलन समीक्षा, आजपर्यंत शेतकऱ्यांना कळसूत्रीच्या बाहुलीप्रमाणे नाचविले, नागडे केले, नासविले यांच्या विरोधात जागतिकीकरणोत्तर मराठी ग्रामीण कवी ललित आधाने यांच्या कवितेने निशाण्यावर कुऱ्हाड घासून, धार लावून उभारले आहे. मनात भरपूर घुटमळत, खदखदत खतखदत होते. टेकातील नागिन फुत्कारे टाकीत बाहेर पडते त्याप्रमाणे अंत:करणाच्या उमाळ्यातून बाहेर पडलेली आहे. त्याचा शोध या शोधनिबंधात घ्यावयाचा आहे.

कवी ललित आधाने यांचा 'माही गोधडी छप्पन भोकी'५६ कवितांचा काव्यसंग्रह आहे. यातील बऱ्याच कविता जागतिकीकरण, खाजगीकरण, खाऊजा, मुक्त अर्थव्यवस्था, मुक्त बाजारपेठ, सेझ डीएमआयसी, शेतकरी कायदे, अन्नसुरक्षा, समृद्धी, व्यापार उद्‌योगधार्जीणी धोरण, बँका, दलाल, सोसायटया, सावकारी, कर्जबाजारीपणा, बोगस बी- बियाणे, भेसळ कीटकनाशके, रासायनिक खते, निवडणुका, राजकारण, भ्रष्टाचार, शेतकऱ्यांचे शोषण, मोर्चे, आंदोलने, चक्काजाम, भूक, भाकर, मालक, भांडवलदार, अहिरे- नाहीरे असे वर्ग, आडते, दलाल, खेडं- शहर, शेतकरी, व्यापारी इत्यादी अनेकविध विषयांवर आशयानुवर्ती आग ओकत विद्रोहाची भाषा करणारी कविता आहे. त्यांचे सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय निरीक्षण अतिशय सूक्ष्म व चिंतनात्मक आहे. त्यांची कविता जाब विचारणारी, पेटवून उठणारी व नवशोधाकडे निघाली आहे राजकारणाने गावच्या गावंनासविली, खेड्यातील माणसांना आश्वासनांची खैरात गाजर दाखवून जगण्यातील ऊर्जा काढून नेभळट बनवणारी शासनव्यवस्था जबाबदार आहे. शेतकऱ्यांना जायबंद करणारी राजकारणातील गजकर्ण कारणीभूत ठरले आहे. यासंबंधीचे विचार कवी ललित आधाने यांनी बिगुल, खाकी, ही आग धडाला नाही, बाजार माणसांचा,खुर्चीत बसलंय, सारीपाटाचा खेळ, बांडगूळ या कवितांमधून मांडलेली आहे. राजकीय नेते शेतकऱ्यांच्या अपेक्षा पायदळीत तुडवून त्याची फसवणूक करतात. अशा मुठभर नेत्यांच्या मनोवृत्तीचा सहजपणे फडशा 'ऊठ मावळ्या' या कवितेतून पाडताना म्हणतात,मुठभर नेते दारू मटणावर फसवीती रं तुला, लोकशाहीचा असून वाली कसारं विसरला, बायका-पोरं उपाशी मरती नसती चिंता तुला, राजा असून या मुलखाचा कारं तू भंगला, सुधार लवकर हो तू जागा होईल तुझा बळी(माही गोधडी छप्पन भोकी,पृ.क्र.४५) आजचे राजकारण निवडणुका सडके आहे. शेतकरी हाच आपल्या देशाचा आधार आहे; परंतु चारही बाजूंनी शेतकरी नागवणारीच व्यवस्था वर्तमान विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या या मेक इन इंडियात५६ इंची छाती काढून मिरवते आहे. विकत घेतलेल्या मतदारांनी नोटांचे बंडल घेऊन ईव्हीएम चे बटन दबेपर्यंत मतदान केले आहे. शेतकऱ्यांनी हाडाचे काडे करून, घामाचे रक्त करून कष्ट केले आहे. त्या कष्टातूनच ही संसद उभी आहे. संसदेच्या भिंती ज्या उभ्या आहेत ते शेतकऱ्याच्या त्यागातून शेतकरी, शेतमजूर, कष्टकरी समाजजीवनात "अच्छे दिन कब आयेंगे" त्याची टायर कुठे पंचर झाली आहे. याची वाट पंक्चरलेल्या मनाने पाहत आहेत.

शेतकऱ्यांसाठी नव्या- नव्या घोषणा केल्या जातात. संसदेवर खरे तर हक्क शेतकरी सांगू शकतात; परंतु बळीराजाचे आंदोलन कायमचे पंक्चर करण्याचे षडयंत्र हे राजकारणी नेते करत आहेत. अशा अस्मानी-- सुलतानी संकटांनी शेतकरी पिळून हिप्पी झाला आहे. चळवळ, आंदोलने शेतकऱ्यांनी केली की, खाकी धारण करणारे पोलीस लावून काठ्या घातल्या जातात. शेतकऱ्यात लढण्याचे बळ राहणार नाही एवढे मारायचे. खाकी धारण करणारे सर्वसामान्यांचे रक्षक असतात.पॅकेज काय, एक रुपया पिक विमा काय, लालफीतशाही काय, न्याय निवाडा आणि पोलीस काय,खोके काय यांना भ्रष्टाचारातून वेळ मिळाला तरच शेतकऱ्यांच्या समस्या कळतील ना. राजकीय व्यवस्था कायम शोषकच शोषणच करत आली आहे. प्राचीन काळापासून बळीराजाला आणि कष्टकरी सर्वसामान्य प्रजेला अनुभव आलेला आहे. शेतकऱ्यांना न्याय देणारा एकच राजा झाला तो म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराज होय. आपलेच हात आपलेच ओठ, आपलेच दात, आपलीच काठी कोण कोणाला मारते हे कवी ललित आधाने यांना आपलं कोणाला म्हणावे हे लक्षात येत नाही. केसांने गळा कापला जात आहे. स्वार्थी शेतकरी संघटनांनी भारतीय राजकारणात घुसखोरी करून भारतीय स्तरावर एकत्र आलेल्या शेतकरी आंदोलनाचा मोठा धाक या व्यवस्थेने निर्माण केलेला होता. आज या शेतकरी संघटना गाभडल्या आहेत. शुद्ध, निखळ आंदोलन उभाच राहत नाही. म्हणून कवी अंतःकरणातील तळमळीने शेतकरी बांधवांना राजकारण्यांची सत्ता उलथविण्यासाठी जागे करतो आहे.

कवी ललित आधाने 'ही आग धडाला नाही' या कवितेतून राजकीय आणि सत्ताधारी व्यवस्थेविरुद्ध चीड, संताप, उपहास व्यक्त करतात.'देणं ना घेणे सईसांचं येणं' हा धंदा म्हणून शेतकऱ्यांच्या मड्यावरचे लोणी खाणारे राजकारणी केवळ मतदार संघातील शेतकरी बांधवांची मते मिळविण्यासाठी भाषणात तत्त्वज्ञान झाडतात आणि कृतीने खाटकासारखे वागतात. खोट्या सहानुभूतीची नाटके हे राजकीय पुढारी वठवण्यात पटाईत असतात. गेंड्याची कातडी धारण करणारी राजकीय आणि शासकीय व्यवस्था कृषिप्रधान संस्कृतीवर पोसलेले टेकराज असल्याचे पाहून कवी तगमग व्यक्त करतात--**ही आग धडाला नाही तर, ही आग लोकशाहीच्या बुडाला लागली आहे, वाहते झरे आटवले, तळेमळे गोठवले, रक्ताचे वाहिले पाट, भयभीत जनता, उधळले भाट, सत्तेसाठी दाबलीकळ, ठोकलेखिळे रक्त भरभळ, तरी आग विझत नाही, अश्रूंनी पदर भिजत नाही.**(माही गोधडी....पृ.क्र. ४६) कारण ही आग धडाला नाही तर ही आग लोकशाहीच्या बुडाला लागली आहे.

आपल्या अधिकारासाठी संवैधानिक मार्गाने होणाऱ्या चळवळी ह्या लोकशाहीला प्रगल्भ करीत असतात. मग त्या राष्ट्रीय पातळीवर झालेल्या असोत अथवा राज्यपातळीवर वर्षभर चाललेले शेतकरी आंदोलन यासंदर्भाने महत्त्वाचे आंदोलन होते. स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षात झालेले सर्वात मोठे आणि यशस्वी आंदोलन म्हणजे शेतकरी आंदोलन आपल्या रास्त मागण्यासाठी केलेले

हे शेतकरी आंदोलन होते. शासनाने केलेल्या तीन कृषी कायद्यांच्या ते विरोधातील आंदोलन होते. त्यातील पहिला कायदा शेतकरी उत्पादने व्यापार व वाणिज्य प्रोत्साहन व सुविधा कायदा२०२० दुसरा कायदा शेतकरी सशक्तीकरण आणि संरक्षण किंमत आश्वासन आणि कृषी सेवा करार कायदा २०२० तिसरा कायदा अत्यावश्यक वस्तू दुरुस्ती कायदा २०२० केंद्र शासनाने त्याच्याविरुद्ध ताठर भूमिका घेतली. वाटाघाटी केल्या ते दडपण्याचा प्रयत्नही झाला. शेतकऱ्यांना राजधानी दिल्लीत पाऊल टाकू नये यासाठी त्यांना रोखण्याकरता सरकारकडून अश्रू धुरांच्या नळकांड्या फोडाव्या लागत आहेत. बॅरिकेट्स लावले जात होते. त्यांच्या मार्गात खेळे ठोकून अडथळे बनवले जातहोते. सरकारच्या आडमुठ्या धोरणामुळे शेतीचा खर्च वाढला आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो आहे. पुढे कवी ललित आधाने म्हणतात--भाषणात तत्व कृतीने कसाई, तोंडापूरते दादाभाई, गोड बोलून मारायची गांड, उधळत खेळत हिंडतात सांड, भोगून भोग भंगी चंगी, मोडून खातात गाजराची पुंगी, खऱ्याचं खांड, कुत्र्याचं आंड, खाऊन विष्ठा बोलतंत्वांड, या साऱ्यांना आता बडवायचं आहे, सत्तेसाठी तेच ते कित्ते, ठोकून बढाया होतात फत्ते, गाढवही सिंहासारखे राजपथावर मिरवतात, तोंडी लावायला देशभक्ती, भाकरी चौवड्यावर बसून फिरवतात, पोटावरती लाथा मारून, कायदे बदलतात गृहीत धरून, देतात आदेश काढतात फतवा, धुळीत माखलेला भारतमातेचा हा नकाशा सांगा कितवा?चळवळीचा कणा तोडला.(माही गोधडी...पृ.क्र.४७व४८) भाषणात शासन तत्वाच्या गप्पा मारते आणि कृतीत मात्र कसाईप्रमाणे वागते. तोंडापूर ते दादा, बाबा, भाई असे गोड बोलून वेळ मारून न्यायची आणि सांड मस्तवाल कटल्या बैलाप्रमाणे खिदळत धडकत उधळत फिरायचे. शेतकऱ्यांना गाजराची पुंगी दाखवायची. गाजराची पुंगी वाजली तर वाजली नाही, तर पटकन फुटायची.'धन्याला धतुरा आण चोराला मलिदा"लबाडाचे अवतन जेवल्याशिवाय खरे नसते', जेवून कोण तृप्त झाला असे शासनाचे वागणे असते त्यांना शेतकऱ्याचे काहीही देणे घेणे नाही उलट शेतकऱ्यांनाच देशद्रोही ठरवून खलीस्तानी म्हणून त्यांच्यावर शिक्का मारण्याचा प्रयत्न करायचा. प्रसार माध्यमांनीही शासनाचेच गोडवे गायचे. शेतकऱ्यावर लादले जाणारे कायदे उद्योगपतींचा फायदा करणारे होते. शेतीमालाला रास्त भाव मिळावेत अशी शेतकऱ्यांची मागणी होती. या आंदोलनात ७०० निष्पाप शेतकऱ्यांचा बळी गेला. याचा प्रभाव कवी ललित आधाने यांच्या कवितेवर पडलेला आहे. आता अशा फसवणूक करणाऱ्याना आता बडवायची भाषा कवी करतो आहे. सत्तेसाठी तेच ते ठोकून बढाया मारून निवडून जायचे आणि गाढव जसे सिंहाप्रमाणे राजपथावर मिरवते. सत्तेपुढे गाढव शहाणे असते. त्याप्रमाणे लोणचे तोंडी लावल्याप्रमाणे देशभक्ती तोंडी लावून कायदा, संविधान लाथाडायचे रोज एक आदेश, फतवा काढून धुळीत फेकून देतात अनेक वेळा भारतमातेचे असे लक्तरे तोडतात आणि शेतकरी आंदोलन पायदळी तुडवतात. शासनाच्या अशा कपटकारस्थानी धोरणामुळे शेतकऱ्यांच्या शरीराला आग लागली नाही, तर लोकशाहीच्या बुडाला लागली आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, धर्मनिरपेक्षता या

मूल्यांची पायमल्ली होत असल्याची खंत व्यक्त करताना कवी शेवटी म्हणतात--- जाती-धर्मात पाडून फुट, दंगली घडवून चमकवला बूट, विमानतळ, रेल्वे, रूळ, खाजगीकरणाचा गरम गूळ, करा वडी, करा चिक्की, करा उष्टी लावा थुक्की,फोडा नरडे प्या रक्त, आंधळे झाले वेडे भक्त, विका देश विका माय, देव्हाऱ्यात आणून बसवा गाय, धर्माचं गरम पाणी सत्तेसाठी दिल्ली दिवाणी बारोमास, पोटात भूक स्वप्नातच जळालं सुख, अंधाराची बत्ती गरम, पिळणाऱ्याचे हात नरम, मारून घे, हाणून घे, चार्टर्ड विमानात फुकटच्या पाहिजे तेवढे बसून घे, आता क्षेपणास्त्र सुटणार आहे, पंख त्यांचे छाटणार आहे, कारण ही आग धडाला नाही तर ही आग लोकशाहीच्या बुडाला लागली आहे.(माही गोधडी...पृ. क्र. ४९,५०) आज धर्मांधता व जात्यांथा प्रचंड प्रमाणात वाढली आहे. एकता व एकात्मता यात दंगली घडवून आणून राजकारणी आपला बूट चमकावत आहेत. आपले संविधान प्रोढ होऊन वयात आली आहे; परंतु प्रगल्भ झालेली दिसत नाही. खेड्यापासून देश पातळीपर्यंत असणाऱ्या पुढार्यांच्या वागण्या बोलण्याकडे पाहिले, तर प्रोढत्व व खऱ्या अर्थाने संविधानाला प्राप्त झाली नाही असेच म्हणावे लागते. हे संविधान सामान्य लोकांच्या शहाणपणावर कसेबसे टिकून उभे आहे.थुक्याला थुका अन्बुक्यालाबुक्का लावून रेल्वे, विमानतळ, शाळा यांचे खाजगीकरण सरकार करत आहे. गरम गुळाची वडी, चिक्की, चोखना करून थुका लावून, गोष्टी करून दुसऱ्याला खाऊ द्यायची नाही म्हणून पोट फुटेस्तवर चोखून खायचे. शेळीचे नरडे फोडून जसेलांडगा रक्त पितो. त्याप्रमाणे शेतकरी, शेतमजूर सामान्य माणसाचे खापग्र्यागेचडाप्रमाणे राजकारणीपीत आहेत. त्यांचेच भजन करणारे आंधळे होऊन भक्ती करण्यात वेडे झाले आहेत. राष्ट्रमातेची विक्री आणि गोमातेची देव्हाऱ्यात बसवून पूजा करण्याचे, ताट वाजवायला लावणे, घरोघर तिरंगा असे धर्माचे गरम पाणी लोकांना पाजवून दिल्लीपर्यंतची सत्ता भडकवायची, तर दुसरीकडे बारा महिने कष्ट करून पिकविणारा जगाचा पोशिंदा उपाशी. स्वप्नातच शेतकऱ्याचे सुख,आशावाद विरून जात आहे. शेतकऱ्याला पिळून खाणारा मात्र उजेडात आणि हाताला पायाला घट्ट पडणारा उघडा नागडा अंधारात स्थितप्रज्ञ पडला आहे. फुकटच्या विमानात, सात पिढ्याचे बसून घेत आहे. आपण चंद्रावर यान सोडलो आणि सर्वसामान्यांचे दुसरीकडे पंख छाटलो आहे.ही आग संबंध लोकशाहीच्या बुडाला लागली आहे. लोकशाही नसून ही ठोकशाही बनून हुकूमशाहीकडे वाटचाल करीत आहे. ही खंत कवीने 'ही आग धडाला नाही' या कवितेतून व्यक्त केली आहे.

देशातले राजकारण रसातळाला गेले आहे. संसदेची अधिवेशने व्यवस्थित चालत नाहीत. ती सतत गोंधळात सापडली आहेत. ती चालू द्यायची नाही. हे सर्वच पक्षांनी ठरवलेले दिसते. आजचे राजकारण फक्त पक्ष फोडणे, खोके, खुर्ची टिकवणे यामध्येच मश्गुल आहे. शेतकरी गरीब जनतेच्या विकासाच्या दृष्टीने संसदेत व विधानसभेतही चर्चा होत नाही. जात, पंथ, धर्म, आरक्षण यांचे झगडे लावणे आणि आपली पोळी भाजून घेणे. नाही ऐकले तर त्याला तुरुंगात.एवढेच एक स्वार्थी राजकारणाचा अजेंडा तयार झालेला आहे. मीडियासुद्धा ज्यांची सत्ता त्यांचा उदो उदो करत आहे.

राजकारण्यांच्या हातातीलकळसूत्रीचीबाहुली म्हणजे प्रसार माध्यमे झालेले आहेत. हा पुढार्यांनी आता घालून दिलेला पायंडा पुढे चालत राहणार. सत्ता कोणत्याही पक्षाची असो खुर्ची टिकवून सात पिढ्याचे कमावणार याच्यापलीकडे काहीच राजकारणात उरलेले नाही. कोणतीही चर्चा करत असताना कोणत्याही विरोधी पक्षाला व जनतेला विश्वासात न घेताच विधेयके पास होतात. खुर्चीत बसलंय, सारीपाटाचा खेळ, बांडगूळ कवितांमधून राजकीय प्रवृत्तीचे, नेता, पुढाऱ्यांच्या मनोवृत्तीचे, निवडणुकांचे, संसदेचे, मतदारांचे सहजपणे चित्रण कवी ललित आधाने करतात.'खुर्चीत बसलंय' या कवितेत म्हणतात--**या गावाचं नाही खरं, खुर्चीत बसलंय दलिंदर, याची गिधाडी नजर किती,सत्तेसाठी चाखतो माती, खुर्चीकरिता झाला भाट, मतासाठी हलवी शेपूट, याला नाही कशाची कदर**(माही गोधडी... पृष्ठक्र.६९) गावपणाच्या सत्वाचा शोध कवी घेत आहे. हा शोध शेती, पर्यावरण, दुष्काळ, राजकारण, बेरोजगारी अशा अंगानी आकारत गेला आहे. खुर्चीत बसलेल्या दलिंदरांनी सर्वांनाच लुटल्यामुळे शेतकरी देशोधडीला लागल्याचे चित्र नोंदवतात. राजकारणी पुढाऱ्यांनी खुर्ची, सत्ता, संपत्ती, मतासाठी गोंडा घोळून कशाचीही परवा न करता शेतकऱ्यांना भुलथापा देऊन लुबाडले आहे. माकडाच्या हाती कोलीत येण्याने गावाचं काहीही खरं राहिले नाही. राजकारणातील दांभिकता चव्हाट्यावर मांडताना कवी उपरोधात्मक विद्रोह व्यक्त करताना आपले दुःख तीव्रपणे वेशीवर टांगतो. राजकारणातला सावळा भ्रष्टाचार उघडा करणारी स्त्री म्हणते. हा काहीच काम करत नाही सारखं बाहेर फिरतो आणि सत्य बोलत नाही. खोटे बोलून हे ते खातो. यातच त्याला शूर आहोत वाटते. हा सतत दुजाभावाने वागतो आणि टेबलाखालून पैसे घेतो. सत्य, सरळ गरीब माणसाला आडवा करतो. खोटे-- नाटे व्यवहार करतो. दुसऱ्याची निंदा करून चमच्यांना जवळ आश्रय देतो. भाषणात भपकाऱ्या मारतो. लबाडाला बदाम खाऊ घालतो आणि सज्जन माणसाच्या पोटात सुरी खूप असतो. कवी राजकारण्यांच्या चरित्राचा परीघ भ्रष्टाचाराने कसा नासला आहे. या बाईचा नवरा भ्रष्टाचारी प्रतिकात्मक पद्धतीने कवीने रेखाटला आहे. राजकीय व्यवस्थेचा उभा आडवा छेद ही कविता घेताना दिसते. गेल्या दहा वर्षापासून राजकारणाचा इतका खेळ खेळून झाला की, सर्वसामान्य समाजाचा सारीपाटाच्या खेळाप्रमाणे वापर करण्यात आला आहे. लोकशाहीत मातीचा कण-अन्कण रक्ताने भिजवणाऱ्याला भुके कंगाल राहावे लागते. एक जात दुसऱ्या जातीची राजकीय दृष्ट्या स्पर्धक बनली आहे. संसदेमधला जो शकुनी मामा आहे तो कोणाचाही आणि कशाचीही मेळ बसू देत नाही. कष्टकऱ्यांचा लढा हा फक्त सामाजिक, आर्थिक लढा नसतो, तर ज्यांचे अस्तित्व नाकारले आहे अशांचा लढा सर्वव्यापी असतो. मीही माणूस आहे. मलाही स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, धर्मनिरपेक्षता मूल्यवस्थेप्रमाणे जगण्याचा अधिकार आहे. हा ज्याचा त्याचा हुंकार असतो. मनकीबातमध्ये जनजागृती, सर्वसामान्य माणसांचा सहभाग, समाजाचे कल्याण हा उद्देश आहे. विकासाला जन आंदोलनाचे रूप दिले जात आहे. दीडशे कोटी भारतातील लोकांमध्ये चेतना निर्माण करून त्यांच्यामध्ये अस्मिता जागृत करून राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी समता निर्माण

करण्यासाठी प्रेरित करायचे आहे; परंतु सत्ताधारी राजकारण्यांच्या भ्रष्टाचाराच्या विरोधात आम आदमीने आवाज उठवला, तर राजपथावर बोकडाचा बळी घेतल्याप्रमाणे आम आदमीचा बळी घेतला जात आहे. आम आदमीचे शोषण केले जात आहे. जिसकी लाठी उसकी भैंस असे राजकारणी पुढारी बळाचा वापर करून आम आदमीचे जनआंदोलन, आवाज दाबत आहे. दुरूनच समता दाखवायची आणि कृती मात्र विषमतेची आहे. ही प्रवृत्ती आज वाढत आहे. सगळीकडे असे बांडगूळ, दोन तोंडी महांडोळाप्रमाणे वाढत आहेत. यांना कशाचीही एलर्जी नसते. दुसऱ्याचे शोषण करून जीव, रस काढून घेणे. हा त्यांचा धर्म असतो. असे कृत्य करताना लाज, इज्जत, शरम विकून खातात. इतके बेशरम असतात की, बेशरमाची सावली बसायला छान असते असे म्हणतात. दरिद्री तो अधिक दरिद्री बनत जातो. गरिबीला५६ भोकच नसतात, तर१७६० भोकं असतात. श्रीमंतासाठी, राजकीय कार्यकर्त्यांसाठी स्वस्त धान्य, धान्याची दुकानं रेशन कार्ड दिले जाते. खरा गरीब या योजनेपासून दूर असतात. ज्यांना स्वस्त धान्याची दुकान मिळालेले आहे तो मुख्य मतदार त्यांचाच वार्ड असतो. निवडणुकीचा निकाल अमाप पैसा घेऊन फिरवण्याची, ईव्हीएम मशीनमध्ये बोगसपणा करण्याची ताकद सत्ताधाऱ्यांमध्ये असते. सत्तेचा बेमालूम गैरवापर करून कोणत्याही पक्षाचा झेंडा हाती धरतात आणि सर्वांची दौलत घेऊन मर्जी सांभाळतात. आज कालच्या नेत्या, पुढार्यांना निवडणुका लागल्या की, मतदारांची आठवण होते. मग मतदार संघात फिरू लागतात. सत्तेसाठी लाचारी पत्करतात, हात जोडतात, पाया पडतात, मतदाराला फक्त वायदा करून आशावादी बनवून नेते त्याचा मतदानाचा अधिकारच विकत घेतात.निवडणुकीत जेवढा पैसा खर्च केला त्याच्या दुप्पट कमवतात. एकदा निवडून आले की, पाच वर्षापर्यंत या नेत्यांना कसलीही भीती नसते. भ्रष्टाचार हाच शिष्टाचार त्यांना वाटतो. सर्व काही गुलदस्त्यात असते. फक्त लोकशाहीच्या बाता मारून मतदाराच्या मजबुरीचा फायदा उठवतात. नेत्यांना सर्वसामान्य समाजाची, शेतकऱ्यांची कधी चिंता नसते. नेत्या, पुढार्यांनी लोकशाहीची वाट लावली. तशीच त्यांनी देशाचे आणि माणुसकीची ही वाट लावली. नेत्यांनी लोकशाहीला बाजार बसवी बनवून लोकशाहीची विटंबना अब्रूची लक्तरे काढली. एकेकाळी नितीमंत, नैतिकमूल्य असलेली लोकशाही बाजारबसवी होऊन भटकू लागली. लोकशाहीच्या नावाखाली काळाबाजार भ्रष्टाचार करून लोकशाही लहान पोरांच्या खेळातील खेळणं बनवले आहे. आम्ही म्हणेल ती पूर्व दिशा असे पुढारी वागू लागले आहेत.

सारांश :-

कवी ललित आधाने यांनी 'माही गोधडी छप्पन भोकी' या कवितासंग्रहातील बिगुल, खाकी, ही आग धडाला नाही, बाजार माणसांचा, खुर्चीत बसलंय, सारीपाटाचा खेळ,बांडगूळ या कवितांमधून सत्ताधारी वर्ग आपली सत्ता, प्रभुत्व, वर्चस्वाच्या साहयाने टिकवत आहे. ही सत्ता खुर्ची नेते, पुढारी बाळाच्या जोरावर टिकवत आहेत. कधी हा सत्ताधारी वर्ग लोकशाही मूल्यांची पायमल्ली करून सैन्य, पोलीस,दबाव तंत्राच्या साहयाने बळाचा वापर करून आपल्या विरोधातील असंतोष नष्ट

करून वर्चस्व प्रस्थापित करत आहे. सत्ताधारी वर्ग शोषितांना आपले अंकित करून सर्वसामान्यांचे बेहाल करत आहेत. स्वतःच्या दमनकारी यंत्रणेला आधी मान्यता मिळविण्यासाठी बुद्धीजीवांना आपल्या दावणीला बांधतो आहे. शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी सत्ताधारी पुढार्यांच्या मदतीची गरज असते आणि नेत्यांनी मदत केलीच पाहिजे; पण कोणत्याही शेतकऱ्यांनी कोणीतरी आपले हित करणार आहे. असा समज करून त्यांच्यावर भरवसा ठेवायचा नाही. राजकारणी दल बदलू, रंग बदलू सरड्यासारखे असतात. म्हणून कवी ललित आधानेशेतकऱ्यांना प्रत्येक प्रयत्नांचा, कष्टांचा, संघर्षाचा आणि विवेकी होण्याचा सल्ला देतात. राजकीय पुढाऱ्यांना लोकांच्या मतावरच निवडून यावे लागते. हे दर पाच वर्षानंतर त्यांच्या टाळक्यात येते. शेतकऱ्यांच्या भावनांचा आदर न करता त्यांना चिरडून टाकण्याची जोरदार खलबते करतात. वाटेल त्या स्तराला स्वार्थासाठी जातात. जातीजातीत, धर्माधर्मात संघर्ष पेटवतात. समाजाला अज्ञानात ठेवतात, बनवतात, फसवतात, आश्वासनाचे निवडणूक आली की, पिकविमा, अनुदान, घरकुल यांचे गाजर दाखवतात; परंतु शेतकऱ्यांच्या शेतातून निघणाऱ्या धान्याला हमीभाव देत नाहीत मात्र उद्योगपतींच्या, धनदांडग्यांसमोर गोंडा घोळतात. सध्या तर प्रत्यक्ष संविधानच विकले आणि विकत घेतले जात आहे. अशा राजकारण्यांच्या अपप्रवृत्तींची नोंद कवी घेतात. कैलास अंभोरे म्हणतात,"माही गोधडी छप्पनभोकी या कवितासंग्रहातील कविता समकाळातील काव्यप्रवर्तीशी समान धर्मी वाटते. मात्र तिच्यातील वक्तृत्वपूर्णता, संवादात्मकता, आव्हानत्मकता व गीतात्मकतेमुळे ती स्वतंत्र मुद्रा उमटवते. या कवितेमध्ये वर्गसंघर्ष, वर्गीय विचार येतो. म्हणजे ती मार्क्सविचारांचा झेंडा मिरवणारी तसेच संविधानमूल्य विचारांचा पुरस्कार करणारी आहे. शोषण, अन्यायाच्याविरुद्ध भूमिका घेऊन न्याय, हक्कासाठी, विद्रोहाचा स्वीकार करणारी ही कविता आहे. तीमध्ये प्रभावी राजकीय भूमिका येते. कर्मकांड आणि राजकीय कूटनीतीचा ती पर्दाफाश करते. मानवी हक्काच्या जाहीरनाम्याचा ती पुनरुच्चार करते. ग्रामीण कवितेला पारंपारिक साच्यातून नव्हे कंपूशाहीतून बाहेर काढताना ती बुद्ध, कबीर, तुकाराम, छत्रपती शिवराय, महात्मा फुले, मार्क्स, फुले- शाहू- आंबेडकर ते शेतकऱ्यांचा, मानवतेचा पुरस्कार करणाऱ्या महापुरुषांच्या विचारांचा स्वीकार करते.(माही गोधडी छप्पन भोकी, पृ.क्र. २८)

संदर्भग्रंथ :-

१) ललित आधाने,'माही गोधडी छप्पनभोकी' अक्षर वाङ्.मयप्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, २०२३.

२) (संपा.) नागनाथ कोत्तापल्ले व दत्ता भगत,'जागतिकीकरणानंतरचे मराठी साहित्य', सायन प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती,२०१७

३) पी. विठ्ठल,'मराठी कविता समकालीन परिदृश्य,' कैलाश प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती,२०१९.

४) किशोर सानप,'युगांतराची कविता' ग्रंथाली प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती,२०१९.

५) वसंत बिरादार,'कविता सौंदर्य शोध आणि समीक्षा', गणगोत प्रकाशन, देगलूर, प्रथमावृत्ती,२०२१.

६) महेंद्रकदम, 'कवितेचे वर्तमान', दर्या प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती,२०१५.

७) विश्राम गुप्ते,'नवं जग नवी कविता' संस्कृती प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती,२०१६.

८) (संपा.) नागोराव कुंभार,'विचारशलाका', एप्रिल २०२२ते डिसेंबर २०२२,जोडअंक.

९) केशव देशमुख, 'चिंतनाचा समुद्र' अथर्व प्रकाशन, धुळे,

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XIV** **Special Issue – VII** **March – 2025**

एकविसाव्या शतकातील संवेदनशील कादंबरी : पाडा

प्रा. डॉ. अरुण डी. मोरे
मराठी विभाग
पंकज कला, विज्ञान व वाणिज्य
महाविद्यालय,चोपडा जि.जळगाव

एकविसाव्या शतकातील 'पाडा 'ही अशोक कौतिक कोळी यांची अतिशय संवेदनशील ग्रामीण कादंबरी आहे.या कादंबरीतून अशोक कौतिक कोळी यांनी शेतकऱ्यांच्या जगण्याचा हुंकार चित्रित केला आहे.ग्रामीण कादंबरीतील शेतकरी त्यांच्या संघर्षाबाबत अनेक कादंबरीकारांनी मांडलेल्या व्यथा वेदना या अस्वस्थ करणाऱ्या आहेत.याबाबत उदाहरण बघायचे झाल्यास आनंद यादव यांची 'गोतावळा ' ही कादंबरी तंत्रज्ञानाचा शेतीवर झालेला परिणाम "गोतावळा 'कादंबरीतून दिसून येतो.आनंद यादव यांनी शेतीवर जिवापाड प्रेम करणाऱ्या नारबा या सालदाराचे शेतकरी मन आणि त्याचे जीवन यांत्रिकीकरणामुळे कसे प्रभावित होते.हे मांडले आहे. 'हाल्या हाल्या दुधू दे' या बाबाराव मुसळे यांच्या कादंबरीतून सरकारचे दुटप्पी धोरण स्पष्ट झाले आहे.' पांगिरा ' या विश्वास पाटलाच्या कादंबरीतून ऊस या नगदीपिकाच्या लोभातून गावावर कसे पाणी संकट येते याचे चित्रण आले आहे.तर'झाडाझडती' या कादंबरीतून हे जल संकट राजकीय स्वरूपातून कसे धरणग्रस्ताच्या आयुष्याची राख रांगोळी करते. याचे प्रभावी चित्रण करते. ' तहान 'कादंबरीत गावाच्या पिण्याच्या पाण्याची आणि चंगळवादाच्या हव्यासाची गाव केंद्री जग साकार करते. तर ' बारोमास ' कादंबरी शेतकऱ्यांच्या दु:खमय जगण्याभोवती वेढून राहते.

'पाडा 'या कादंबरीतून कादंबरीकार अशोक कौतिक कोळी यांनी शेतकरी चांगदेव तापीकरया शेतकऱ्याचे अस्वस्थ जगण्याचे वर्णन केले आहे. 'पाडा' कादंबरीतून केळी पीकामुळेशेतकऱ्यांसमोर येणाऱ्या अनेक समस्या आणि या समस्यांमुळे चांगदेव तापीकर कसा हवालदिल होतो.याचे अतिशय संवेदनशील वर्णन आले आहे. शेतकऱ्यांना नेहमी अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते.लोडशेडींगच्या समस्येचे वर्णन करणारी पाडु ही मराठी साहित्यातील पहिली कादंबरी आहे. त्यातच निसर्गाचा लहरीपणा, महागाई , दारिद्रय, बेकारी अश्या अनेक समस्यांना तोंड देत शेतकरी त्रस्त झाला आहे.त्यातच शेती बेभरवशाची आहे.पिकवलेल्या मालाला हमीभाव मिळत नाही.त्यामुळे शेतकऱ्यांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते.तसेच भ्रष्ट अधिकारी तसेच व्यापारी वर्ग सर्व वस्तूंचे भाव तेच ठरवतात.पण शेतकरी मात्र आपल्या मालाचा भाव ठरवू शकत नाही.सर्व बाजूने शेतकऱ्यांचा कोंडमारा होतो यावर कोणताही प्रभावी असा उपाय सापडत नाही. शेतकरी हा हतबल आहे.तो काहीही करू शकत नाही.

केळीच्या पिकांची समस्या ही महत्त्वाची समस्या कादंबरीत येते. केळीच्या मालाला भाव मिळावा यासाठी चांगदेव तापीकर अस्वस्थ होत पेटून उठतो.त्याला वाटते की, पिकांचं काय? आन लेकीबाईचं काय? सारं कसं जलम देवून आपून चोर वल्ला गोळा वाढवून दुसऱ्याच्या हवालदील करना पडतो. हा कुठला न्याय आहे.असा विचार करतो. केळीचा भाव कमी झाला हे त्याला कळते हे सारे थांबले पाहिजे. त्यावेळी कोणीतरी सांगतो की, लासलगावच्या शेतकऱ्यांनी आंदोलनाचे हत्यार उपसले आहे.तेव्हा चांगदेव सांगतो की, आपल्याकडच्या शेतकऱ्यांत कुठे एवढा दम आहे.त्यानंतर चांगदेव तापीकर शेतकऱ्यांना आवेशाने सांगायला

सुरुवात करतो.. मनगटातल्या ताकदीचा वापर केला पाहिजे. रात्रंदिवस राब राब राबून शेतकऱ्यांच्या हाती काहीच लागत नाही . आता आपण संघर्ष करुन एक ह़ोऊ. यातून खरच शेतकरी हा राजा आहे का?याची विचार करण्याची वेळ आली आहे. शेतकऱ्यांला साधा शिपाई असा सुध्दा दर्जा राहिलेला नाही याची जाणीव होते.या कादंबरीच्या निमित्ताने ग्रामीण भागातील लेखकांनी तळागाळातील माणसांचे वर्णन केले.त्यामुळे ग्रामीण माणसांत आत्मभान निर्माण झाले.त्याला अन्यायाच्या विरोधात प्रतिकार करण्याचे बळ मिळाले.याचे संवेदनशील चित्रण 'पाडा ' कादंबरीतून अशोक कौतिक कोळी यांनी खानदेशी बोलीचा वापर करून केला आहे.

केळी उत्पादक शेतकऱ्यांच्या आंदोलनाचा धसका व्यापारी वर्ग घेतात. व एकाच भावाने माल खरेदी करण्याचे ठरवतात.चांगदेवची पत्नी मुलीच्या लग्नाचा विचार करते. त्यावर चांगदेव केळीचा पाडा निघाल्यावर ठरवतो. त्यानंतर काही काळानंतर केळीचा पाडा पाडण्यास सुरुवात होते. सर्व केळी भरून चांगदेव बाजारात केळी विकण्यासाठी जात असतो. चांगदेव अतिशय आनंदात बाजारात जातो पण त्याने तिथे बघितले की, प्रत्येक पेढीपुढे केळी घेऊन आलेल्या वाहनांची गर्दी आहे.हळूहळू वाहने पुढे सरकत असतात.त्यावेळी रस्त्याच्या बाजूला शेतकरी अपराधी सारखे उभे असतात. त्यावेळी आपले ट्रॅक्टर घेऊन बाजारात आलेले शेतकरी चांगदेवचा जयघोष करतात.केळीला भाव मिळाला पाहिजेच्या घोषणा देतात.तो व्यापाऱ्यांना त्याचे कारण मागतो परंतु व्यापाऱ्यांनी आधीच पोलीस संरक्षण मागवून घेतलेले असते.त्यावेळी हतबल शेतकरी चांगदेवला साकडे घालतात.परंतु चांगदेव विचार करत असतो एवढ्या कमी भावात कसा फाटीन बस्ता कसं हुईन लगीन , हुंड्याचं काय? असे अनेक प्रश्न त्याच्यासमोर उभे राहतात. चांगदेव तापीकर सर्वप्रथम वीज मंडळाच्या कार्यालयावर लोडशेडींगच्या विरोधात आपला मोर्चा नेतो. या मोर्चात कोणीच येत नाही पण शेतकरी मात्र येतात. त्यामुळे शेतकरी लोड सेडींग बंद करतात. अचानक आलेल्या मोर्चामुळे कर्मचारी घाबरतात तेव्हा कर्मचारी सांगतात तुम्ही बेकायदेशीर वागत आहात. तेव्हा चांगदेव शांतपणे सांगतो की कायद्याची भाषा शिकवू नका साहेब आम्ही मोर्चा आणला तो कायदेशीरच आहे. साहेब सर्वांना समजावून नंतर पोलिसांना फोन लागल्यावर त्याचा आवाज मात्र बदलतो यातून शेतकऱ्यांनी केलेला संघर्ष अभ्यासता येतो.

व्यापारी वर्ग पोलिसांसमोर शेतकऱ्यांची कशी लूट करतात पण चांगदेव काहीच करू शकत नाही. चांगदेवला फक्त जिंदाबाद आणि मुर्दाबादच्या घोषणा ऐकू येतात. चांगदेवला नेमके काय झाले .हे कळत नाही. त्यावेळी चांगदेव अचानक उभा राहतो व पडणाऱ्या शेतकऱ्यांना सांगतो की केळी रस्त्यावर फेका हे ऐकल्यावर सर्व शेतकरी ट्रॅक्टर , बैलगाडीवर चढतात व केळीचे घड रस्त्यावर फेकतात. सर्वत्र केळीचा ढिग जमा होतो त्यावेळी अनेक लोकांना प्रश्न पडतो की, नेमके काय सुरू आहे.पण त्यावेळी शेतकऱ्यांनी स्वतःचे काळीज फेकावे असं केळीचा पाडा फेकून दिला. हिरवं काळीज रस्त्यावर तडफडताना त्याच्या वेदना शेतकऱ्यांच्या डोळ्यातून स्पष्टपणे जाणवत होत्या.

थोडक्यात' पाडा' या कादंबरीत शेतकरी केळीच्या भावासाठी आंदोलन करतात. पण हे आंदोलन करूनही शेतकऱ्यांच्या प्रश्नावर काहीच उपाय निघत नाही. 'पाडा' कादंबरीत अतिशय संवेदनशील खानदेशी बोलीभाषा येते. ती थेट वाचकाच्या मनाचा ताबा घेताना दिसते. त्यामुळे वाचकांना कादंबरी अतिशय जवळची वाटताना दिसते. शेतकऱ्यांनी केलेला संघर्ष अभ्यासता येतो. खानदेशातील केळी उत्पादक शेतकरी त्यांचे प्रश्न ,त्यांचे समस्या ,त्यांची वेदना यावर यथार्थ प्रकाशझोत या कादंबरीच्या निमित्ताने टाकता येतो.

निष्कर्ष :-

१) 'पाडा' कादंबरीत शेतकऱ्यांच्या केळी फेकून देण्याचे वर्णन आले आहे.

२) 'पाडा 'कादंबरीत ग्रामीण वास्तव वर्णन आले आहे.

३) 'पाडा 'या कादंबरीतून कादंबरीकार अशोक कौतिक कोळी यांनी शेतकरी समस्या सोडवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

४) 'पाडा' कादंबरीतून भाषाशैली ग्रामजीवन कवेत घेते.

५) 'पाडा ' कादंबरीत कौटुंबिक समस्यांचे वर्णन अतिशय प्रभावी आहे.

६) 'पाडा' कादंबरी समाजशास्त्रीय पद्धतीने समाजाचे समस्या मांडते.

संदर्भ ग्रंथ: -

१ पाडा - अशोक कौतिक कोळी (अरिहंत पब्लिकेशन ,पुणे द्‌वितीय आवृत्ती २०१३)

२ ग्रामीण कादंबरीचा इतिहास - चंद्रकुमार नालगे

३ साठोत्तरी साहित्य प्रवाह - डॉ. प्रल्हाद लुळेकर (सायन पब्लिकेशन प्रथम आवृत्ती २०१४)

४ ग्रामीण साहित्य स्वरूप व दिशा - वासुदेव मुलाटे (कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद प्रथम आवृत्ती १९९४)

५ मराठी ग्रामीण कादंबरी- रविंद्र ठाकूर

२१ व्या शतकातील कविता आणि संवेदना

समीक्षा जितेंद्र शेजवळ
संशोधक विद्यार्थिनी,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद

प्रस्तावना:-

२१ व्या शतकातील कविता ही एक नवा दृष्टिकोन, तंत्रज्ञानाचा वापर, आणि समकालीन समस्यांवर भाष्यकरणारी आहे. ती एकतर संवेदनांची काव्यात्मक मांडणी आहे, किंवा सामाजिक व राजकीय बदलांवर कडकटिप्पणी करणारी आहे. यामध्ये कवींच्या अंतर्गत संघर्षांपासून बाह्य जागतिक समस्यांपर्यंत सर्व गोष्टींचासमावेश होत आहे. प्रस्तुत लेखात मी २१ व्या शतकातील आंबेडकरी कवितेतील संवेदना याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

आंबेडकरी कविता आणि संवेदना हे एक महत्त्वाचे आणि गहिरं विषय आहे, ज्याचं साहित्य वाचनकरतांना आपल्याला समाजातील अनेक वेदना, अन्याय, आणि संघर्षांचा अनुभव होतो. आंबेडकरी काव्याचीमुळातच एक सामाजिक, राजकीय, आणि मानसिक दृष्टी आहे, जी जातिवाद, भेदभाव, आणि दलित समाजाच्या दीन-हीन स्थितीवर प्रहार करते.

आंबेडकरी कविता आणि संवेदना या विषयावर विचार करतांना, आपण दलित समाजाच्या ऐतिहासिक आणि सामाजिक परिस्थितीचे बारकाईने विश्लेषण करतो. आंबेडकरी काव्याची संवेदना केवळ शोषण, भेदभाव आणि वेदनेवर आधारित नाही, तर ती एक अशी जागरूकता, सामाजिक बदलाची ग्वाही, आणि आत्मसन्मानासाठीचा संघर्ष आहे. आंबेडकरी कविता या समाजातील अन्याय, अत्याचार, असमानता आणि मानवाधिकारांच्या लढ्यात एक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

आंबेडकरी काव्याची संवेदना मुख्यत: दोन गोष्टींवर आधारित असते:

1. जातिवादाचे विरोध – दलितांना त्यांच्या जन्मानेच मिळालेल्या जातीच्या आधारावर समाजात वाईट वागणूक, पाणी, स्वच्छता, शिक्षण, रोजगार अशा गोष्टींमध्ये असमानता आणि भेदभाव सहन करावा लागतो. आंबेडकरी कविता या जातिवादाला खोडून काढण्याचा आणि समाजालासमानतेच्या दिशेने जाण्याचा संदेश देते.
2. समाजातील अन्यायावर प्रहार – आंबेडकरी कविता समाजातील उच्चवर्णीयांच्या अन्यायावर तीव्रप्रहार करते. जातिवादामुळे होणाऱ्या अपमान, दुरवस्थेचे चिटकलेले चित्र आणि त्यातली वेदना,आक्रोश कविता मध्ये व्यक्त होते.आंबेडकरी काव्याची प्राथमिक संवेदना म्हणजे सामाजिक न्याय आणि समानतेचा आग्रह.बाबासाहेब डॉ. आंबेडकर यांच्या शिकवणींना अनुसरून ही कविता जातिवादावर प्रहार करतसमतेचे ध्येय ठरवते. आंबेडकरी कविता जातिवाद, उंच-नीच, दलित-अधिकार यांच्या मुद्द्यांवरप्रगल्भ विचार मांडते.

1. वेदना आणि आक्रोश: दलित समाजाच्या दीन-हीन स्थितीची व्यक्त होणारी वेदना आणि आक्रोश आंबेडकरी कवितेच्या गाभ्यात आहे. या कवींनी जातिवाद आणि भेदभावाच्या विरोधात प्रखर विरोध नोंदवला आहे. त्यांची कविता ही दैन्याच्या गडद छायेतून संघर्षाच्या प्रकाशात वाटचाल करत

आहे.जातिवादही मुख्य चिंता असली तरी या कवींनी उभा केलेला आक्रोशही समाजाच्यावाईट परिस्थितीविरोधात एक आव्हान आहे.

2. धर्म आणि तत्वज्ञान: आंबेडकरी कविता धर्माच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक कुप्रवृत्तींवर निंदाकरते. डॉ. आंबेडकर यांनी बौद्ध धर्म स्वीकारला, कारण त्यात समानता आणि बंधुत्वाचा मूलभूत संदेश होता. आंबेडकरी कवी आणि साहित्यकार हेसुद्धा कधीकधी धर्मनिरपेक्षतेचा, बौद्धतत्वज्ञानाचा आणि आंबेडकरवादी विचारांचा प्रसार करत असतात. त्यांची कविता समाजातीलधार्मिक रुढी आणि कूपमंडूकतेच्या विरोधात असते.
3. संघर्ष आणि प्रतिकार: आंबेडकरी काव्याची दुसरी प्रमुख भावना म्हणजे संघर्ष. या कवींनी त्यांच्याकवितांमध्ये दलित समाजाच्या प्रतिकाराची भावना व्यक्त केली आहे. संघर्ष हा केवळ शारीरिकनसून मानसिक आणि सांस्कृतिक देखील असतो. उच्चवर्णीय समाजाच्या वर्चस्वावर बंड करणे,आपला हक्क मिळवण्यासाठी लढा देणे या संघर्षाची भावना आंबेडकरी कवितेत दिसते.

आंबेडकरी कवितेची संवेदना

1. धम्माचे दीप - संतोष भांबाळे -

   संतोष भांबाळे यांच्या काव्यांमध्ये आंबेडकरवादी विचारांची शुद्धता आणि दलित समाजाच्या सत्तेसाठीचासंघर्ष प्रकट होतो. त्यांची कविता धर्म, जात, आणि समाजातील अन्यायावर तीव्र प्रहार करते, त्यात शोषितआणि पीडित समाजाच्या आवाजाचा ठळक उच्चार दिसतो.

2. झाडावरती फुलला हसरा कळा - निनाद पाटील

   निनाद पाटील यांची काव्यशैली आंबेडकरी विचारांचा गाभा ठेवणारी आहे. त्यांनी एकत्रिततेचा आणि समानतेचा संदेश दिला आहे. झाडावरती फुलला हसरा कळाया कवितेत तात्त्विक आणि व्यावहारिकसत्याची अभिव्यक्ती केली आहे.

3. पाटीवरचा रक्ताळलेला लेख - सुधीर माचवे-

   सुधीर माचवे यांच्या कवितेत सामाजिक अन्याय आणि अत्याचाराचे चित्रण आहे. त्यांच्या काव्याचे शिल्प अत्यंत तीव्र आणि भावनिक असते. ते जातिवादावर प्रहार करत दलित समाजाला त्यांचे हक्कमिळवण्याची प्रेरणा देतात.

4. जातीची चूक - राजाभाऊ बोराटे

   राजाभाऊ बोराटे यांच्या काव्यात जातिवादाची घृणास्पद स्थिती आणि त्यावर लढा देणारा आंबेडकरी विचार छानपणे मांडला जातो. त्यांची कविता जातीच्या भेदाभेदाला विरोध करत समाजातीलसमानतेसाठी आवाज उठवते.

5. धर्माच्या गडबडीत"- आनंदराव नाडर

   आनंदराव नाडर यांच्या कवितांमध्ये जातीच्या भेदभाव, धर्माच्या नावावर होणाऱ्या अन्यायाचा विरोधकेला आहे. त्यांचे लेखन दलित समाजाच्या स्थानिक जणांची कथा सांगते, जिथे ते दररोजच्या जीवनातसंघर्ष करतात. तेजातिवादाच्या विरोधात धारदार भाष्य करतात आणि शोषित वर्गाची प्रतिमा रेखाटतात.

6. दलितांचे रक्त – विनोद कंबळे

विनोद कंबळे यांच्या काव्यांमध्ये दलित समाजाच्या संघर्षाची गाथा सांगितली आहे. त्यांनी जातीच्याभेदभाव आणि त्यावर होणाऱ्या अन्यायावर प्रगल्भ विचार मांडले आहेत. त्यांची कविता जातिवादाच्यादडपणाखाली असलेल्या लोकांचे जीवन आणि संघर्ष प्रकट करते.

7. तुम्ही सांगितलेली कथा - राजेश शेवाळे

राजेश शेवाळे यांची कविता दलित समाजातील जखमांची आणि त्या समाजाच्या होणाऱ्या दुरवस्थेची कथा सांगते.

त्यांची कविता त्यांच्या संघर्षावर, आत्मसन्मानासाठीच्या लढ्यावर, आणि हक्क मिळवण्याच्या इच्छेवर आधारित असते. शेवाळे यांच्या कवितांमध्ये दलित समाजाच्या उदयाची आणि संघर्षाची दृषटिकोन आहे.

8. शून्यातून - आशुतोष शंकर

आशुतोष शंकर यांनी आपल्या कवितांमध्ये जातीच्या भेदभावाचा सामना करणाऱ्या दलित लोकांची कथा सांगितली आहे.

त्यांची कविता जीवनातील छोट्या संघर्षांवरून मोठ्या सामाजिक लढ्याची गाथा आहे.आशुतोष यांच्याकाव्यांतून जातिवादावर आणि त्यातील असमानतेवर त्यांनी तीव्र आणि प्रतिकूल भाष्य केलेआहे.

आंबेडकरी कवितेचे वैशिष्ट्य:

1. समाजातील अन्यायाची निंदा – आंबेडकरी कविता प्रामुख्याने समाजातील अन्याय, भेदभाव, आणि जातिवादावर प्रहार करते.
2. दलित समाजाचा संघर्ष – कविता दलित समाजाच्या वेदना आणि संघर्षाचा आवाज ठरते.
3. आंबेडकरी विचारांचा प्रसार – काव्याच्या माध्यमातून बाबासाहेब डॉ. आंबेडकर यांचे विचार, धर्म,आणि तत्त्वज्ञान साकारले जातात.
4. समानतेचा आग्रह – समतेचा आणि मानवाधिकारांचा संदेश आंबेडकरी कवितेचे मुख्य गुणधर्मआहेत.

निष्कर्ष:

आपल्याला मिळणारी असमानतेची वागणूक, अन्याय, अत्याचार या सर्व गोष्टींची जाणीव संवेदना जेव्हामाणसांच्या मनात जागी झाली तेव्हा ती संवेदना 21 व्या शतकातील कवितेच्या रूपाने वेदना, विद्रोह,नकार घेऊन आली.

21 व्या शतकातील आंबेडकरी कविता केवळ साहित्याची एक शैली नाही, तर ती एकसंवेदनात्मक, सामाजिक चळवळ आहे जी जातिवादाच्या विरोधात आणि समाजातील शोषित वर्गाच्याहक्कांसाठी आवाज उठवते.

तिच्या माध्यमातून जातिवाद आणि असमानता कशी समाजाच्या मुख्य प्रवाहातसमाविष्ट झाली आहे, यावर प्रगल्भ विचार मांडले जातात. आंबेडकरी कविता, बाबासाहेब डॉ. आंबेडकरयांच्या शिकवणींप्रमाणे, समानता, बंधुत्व, आणि समाजातील सर्वांच्याहक्कांची ग्वाही देण्याचा प्रयत्न करते.

संदर्भ –

1. मराठी कविता आणि आधुनिकता – डॉ. यशवंत मनोहर, आंबेडकरधम्म प्रकाशन 1993
2. 21 व्या शतकातील आंबेडकरी कविता नोंदी आणि निरीक्षणे – मधुकर जाधव, सहित प्रकाशन
3. मराठी कवितेच्या नव्या दिशा – महेंद्र भावरे
4. आंबेडकरवादी मराठी साहित्य - डॉ. यशवंत मनोहर, युगसाक्षी
5. आंबेडकरी कविता– डॉ. पद्माकर तामगाडगे

२१ व्या शतकातील दलित आत्मकथन आणि संवेदना

प्रा. डॉ. दिनेश कि. राऊत
मराठी विभाग प्रमुख,
युवाशक्ती कला व विज्ञान महाविद्यालय, अमरावती

दलित आम्कथन : स्वरुप, वैशिष्ट्ये -

दलित आत्मकथनेही दलित साहित्याची एक मोठी जमेची बाजू आहे. अंतर्मुख पातळीवरील चिंतनशीलता आणि प्रांजळ आत्मकथन हे आत्मकथनाचे महत्त्वाचे विशेष होत. या आत्मकथनकारांच्या पूर्वायुष्यातील आत्मकथनाला आंबेडकरी चळवळीची प्रेरणादायक पार्श्वभूमी आहे. या पार्श्वभूमीने या लेखकांना शिक्षित केले आहे. त्यांच्या जीवनात नव्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या आहेत. त्यांच्या प्रगतीची वाट दाखवून दिली आहे. तसेच त्यांना लिहितेही केले आहे. या लेखक-लेखिकांची वये बघितली तर असे दिसते की, 'तराळ- अंतराळ' चे लेखक शंकरराव खरात, 'माझ्या जन्माची चित्तरकथा' च्या लेखिका शांताबाई कृष्णाजी कांबळे, 'जिणं आमुचं' च्या लेखिका बेबी कांबळे असे काही मोजके अपवाद वगळले तर बाकीच्या आत्मकथनांचे लेखक चाळिशीच्या आतील वयाचेच आहेत. 'अक्करमाशीचे लेखक शरणकुमार लिंबाळे, 'गबाळ'चे लेखक दादासाहेब मोरे, 'उचल्या' चे लेखक लक्ष्मण गायकवाड, कोल्हाट्याचंपोर' चे लेखक किशोर काळेयांची वये तर लेखन करताना तिशीच्या आसपासच होती. या शिवायही आत्मकथने तृप्त मनाने लिहिलेली नसून, ही आत्मकथने म्हणजे आतल्या आत ठसठसणाऱ्या जखमांनी विव्हळ झालेल्या मनाची अस्वस्थमनाने केलेली कथने आहेत. ती लिहिताना एकदा भूतकाळात घडून गेलेल्या घटनांनी पुन्हा एकदा घायाळ होण्याचा अनुभव त्या-त्या दलित लेखकाला आलेला आहे. 'वाटचालीत उठलेल्या पाऊलखुणांकडे बघून आपले आपणच उसवत चालल्यासारखे वाटते, ही भावना आहे. लौकिकार्थाने बदललेला दलित लेखक अंतर्यामी तोच भूतकाळातला असतो. भूतकाळातला तो आणि वर्तमानात काही सास्थिरावलेला तो यांच्या अंर्तद्वंद्वातून आत्मकथनाची निर्मिती झालेली असते.

१३०६२ दलित आत्मकथनातील वास्तव

आत्मकथनकार त्याच्या आत्मकथनातून गतकाळातील आठवणी सांगत असतो. हा गतकाळ त्याच्या आयुष्याचा एक भाग असतो. या आठवणीचे कथन हे त्याला आखिल त्याप्रमाणे तो करीत असतो. अर्थात, काही त्याला अगदी जसे घडले तसे आठवेल, तर काही आठवणार नाही. आठवले तरी ते धूसर, अस्पष्ट असे असेल,उदा. 'आमरान' मध्ये पार्थ पोळके यांच्या लहानपणीचा, त्यांच्या झोपडीत साप निघाल्याचा प्रसंग सांगतात, तो बराचसा स्मरण आणि कल्पना यातून रेखाटलेला आहे हे लक्षात घ्यावे लागते, म्हणजे एखादी आठवण किती जुनी आहे त्यावरते अवलंबूनआहे. त्यावर तिचे धूसरपण किंवा अस्पष्टपण असणे अवलंबून आहे. काही आठवणी तर केवळ ऐकीव माहिती वर लिहिलेल्या असू शकतात. उदा. 'जिणंआमचं' मध्ये बेबी कांबळे यांनी त्या वर्षा-दीडवर्षाच्या असतानाचा प्रसंग सांगितला आहे. दीड-दोनवर्षाची बेबी ही आजारपणाने मेली आहे असे समजून पुरण्याची तयारीही पूर्ण होते; पण आईच्या दुःखातील आग्रहामुळे तिला पुरले जात नाही आणि नंतर मुलगी जिवंत असल्याचे सर्वांच्या लक्षात येते व सर्वांना आनंद होऊन अर्थातच पुढचा अनर्थ वाचतो.. वयाच्या एक-दीड वर्षाच्या मुलीला हा प्रसंग कळणार तरी कसा आणि आठवणार तरी कसा ?

अर्थातच ही आठवण त्यांच्या आईने किंवा इतर वडीलधाऱ्यांनी त्यांना सांगितलेली आठवण आहे, हे लक्षात घ्यावेच लागते. अशा आठवणींचे कथन करताना तीवर कल्पनेची पुटे चढविणे साहजिकच असते. शिवाय लेखक त्या आठवणीतील प्रसंगाकडे, अनुभवाकडे कोणत्या दृष्टीने पाहतो, यावरही ते अवलंबून आहे.

प्रत्येक आठवणीतील प्रसंगाचे त्याला झालेले आकलनही महत्त्वाचे आहे. थोडक्यात आत्मकथनकार जेव्हा आणि जे सांगत असतो ते त्याच्या गतकाळातील संचित असते. हे संचित म्हणजे त्यांच्या भावभावनांचे, जाणिवांचे, आकलनाचे जणू सारच असते. कथा-कविता, कादंबरी, नाटक इत्यादी ललित साहित्यातून लेखक-कवी, नाटककार यापेक्षा वेगळे काय करीत असतात ? 'स्व'ला जाणवलेले, त्याला आकलन झालेले, त्याने अनुभवलेले, बघितलेले असे सर्व तो त्याने निर्माण केलेल्या व्यक्तिरेखांवर किंवा पायावर आरोपित करून अभिव्यक्तीचे रूप प्राप्त करून देत असतो. त्याची ही अभिव्यक्ती, त्याचे अनुभव आणि कल्पनाशक्ती यांचे सुंदर मिश्रण असते. म्हणून त्याच्या कल्पितालाही वास्तवाचा एक समर्थ आधार असतो. दलित आत्मकथनही सुद्धा एक ललित साहित्यकृतीच आहे. म्हणून यातील वास्तवाचे रूप तपासून बघत असताना हे लक्षात घेतलेच पाहिजे की, वास्तवाला एक कलाकृती म्हणून सादर करताना ती काही कल्पिताला घेऊन येणारच. अर्थात, अशावेळी त्या कलाकृतीत कल्पिताचा अंश किती आणि वास्तवाचा किती, याचा विचार मनात येऊ शकतो. मात्र, त्याबरोबरच हेही ध्यानात घ्यावे लागते की, एखादी घटना किंवा प्रसंग चित्रित करीत असताना लेखकाने दिलेला तपशील कल्पित असू शकेल; पण मूळ अनुभवद्रव्य मात्र वास्तवच आहे. वास्तवाला कलात्म रूप देताना लेखक कल्पित आणि वास्तव यांचे रंग बेमालूमपणे एकमेकांत मिसळत असतो. त्यामुळे यातील कल्पित किती आणि वास्तव किती, हे शोधून काढणे तसे सोपे नसते. या शिवाय दलित आत्मकथनातील काही अनुभव हे त्यांच्या कुटुंबाचे, जातीचे, समाजाचे किंवा समाजघटकाचे असू शकतात. कारण त्याला केवळ त्याच्या वैयक्तिक पातळीवरचे दुःखभोग किंवा अनुभव सांगावयाचे नसतात, तर त्यांच्या एकूण समाजाच्या जाणिवा व्यक्त करावयाच्या असतात. स्वतःच्या आयुष्याची दुःखेद गाथा सांगून त्याला स्वतःविषयी वाचकांची सहानुभूती मिळवायची नसते तर ज्यांनी हे भोगले, ज्यांच्या वाट्याला हे दुःखभोग आले, ज्यांचे शोषण झाले, होते आहे त्यांना जागृत करावयाचे असते. नव्या पिढीच्या जीवनात तर ते घडू नये म्हणून विद्रोहाची आग पेटवायची असते. त्या बरोबरच जे कुणी, ज्यांचा समाज ज्यांचे पूर्वज दलितांच्या दुःखभोगाला कारणीभूत ठरले आहेत त्यांनीही अंतर्मुख व्हावे, असा या आत्मकथनाचा हेतू आहे. दया पवार यांनी 'बलुतं' संबंधी लिहिले आहे. 'बलुतं' हे केवळ एका माणसाचे आयुष्य आहे. त्याच्या परिस्थितीला तोच एकटा जबाबदार आहे. आपण फक्त नीतिमूल्याचे मुखवटे लावून हंस-क्षीर न्यायाने निवाडा होऊ देऊ असे जर म्हणत असलो तर त्याच्या पाया खाली काय जळते आहे, याचे त्याला भान नाही असे म्हणावे लागेल.

१६६३ दलित आत्मकथनातील 'मी'

दलित नामधून लेखकाची स्वताची जडणघडण अभिव्यक्त होते, तो कसा घडत गेला हे नायकाला जात होत असते, याचबरोबर त्याने काय व कसे भोगले, सहन केले, यांचे अनुभव व त्यातून त्याने काढलेला मार्ग, वेलेला संघर्ष कसा घडतो, याचेही दर्शन घडते, माणसाच्या बुद्धिकौशल्यांचा सगळ्यात चांगला आविष्कार म्हणजे स्वतःपासून वेगळे होऊन स्वतःकडे बघण्याची, स्वतःशीच त्रयस्थाचे परकेपणाचे संबंध प्रस्थापित करून आत्मपरीक्षण करण्याची त्याची मानसिक शक्ती, दलित आत्मकथा लिहिणाऱ्या लेखकांनी

याच भूमिकेतून बघितलेले दिसते. इतर व्यात्मक आणि ललित साहित्यातून येणाऱ्या वेगवेगळ्या स्वभाववैशिष्टयांनी आणि गुण-दोषांनी परिपूर्ण असणाऱ्या व्यक्तिरेखांपैकी आपणही आहोत, ही भूमिका लक्षणीय आहे. कारण त्याचमुळे समाजातील सामाजिक, धार्मिक अंधश्रद्धा असणारी दास्यत्वाची परिस्थिती यांच्याशी त्यांचा चाललेला लढा हा त्यांच्याही नकळत आत्मकयनामधून आविष्कृत होतो. कित्येकदा काहीच चूक नसताना होणाऱ्या अवहेलनेमुळे त्यांच्या मनात उठणारे वादळ या निमित्ताने तपासून पाहता येते.

डॉ. भालचंद्र फडके यांनी दलित आत्मकथनांना 'दुःखाच्या अभंगगाथा' असे म्हटले आहे. कारण या लेखकांनी या गाथा, ही आत्मकथने रंजनासाठी कल्पनाविलासासाठी लिहिलेली नसून आपण भोगलेल्या भोगांची, प्रस्थापित समाजव्यवस्थेने त्यांच्यावर लादलेल्या दुःखद जिण्यांची कहाणीही त्यांना बाचकांना सांगावयाची आहे. आपल्यावर या प्रस्थापित दुष्ट समाजव्यवस्थेने धर्म, परंपरा आणि रूढींच्या नावाखाली दिलेल्या डागण्यांचे, त्यांच्या कुटील नीतीमुळे प्राप्त झलेल्या दैन्य-दास्यांचेही चित्रण घडवावयाचे असते. म्हणून दलित आत्मकथनातील 'मी' हा प्रातिनिधिक स्वरूपाचा आणि व्यक्तिगत जाणिवांनी युक्त अशा दोन्ही स्वरूपात प्रकट झालेला असतो.

दलित आत्मकयनातील जाणिवा या दलित समाजाच्या प्रातिनिधिक जाणिवा आहेत, हे मान्य केले तर ज्यातून केवळ व्यक्तिगत पातळीवरच्या भाव-भावना, विकार-वृत्ती यांचे प्रकटीकरण 'दलित' संकल्पनेच्या मर्यादा ओलांडून केलेले प्रकटीकरण ठरते अशा 'स्व'ला किंवा 'भी'ला दलित साहित्यातील 'आम्हीपेक्षा वेगळे परिमाण लाभते.

आत्मशोध

परिवर्तनाच्या चळवळीमुळे दलितांना जे आत्मभान प्राप्त झाले, त्याचा परिणाम म्हणून दलित लेखक आपल्या सभोवतीच वास्तव् न्याहाळू लागला त्या वास्तवाशी आपले नातेसंबंध शोधू लागला, इतिहासात आपले स्थान पाहू लागला. जी संस्कृती आपली आहे असे हजारो वर्षे तो मानत आला त्या संस्कृतीशी असणारा आपला नातेसंबंध न्याहाळू लागला, हा शोध म्हणजे 'आत्मशोध' या आत्मशोधाची विविध पातळ्यांवरील रूपं आपणाला दलित साहित्यात दिसून येतात, दलित साहित्याच्या निर्मितीचे आदिकारण 'आत्मभान आहे, तर दलित साहित्याच्या आविष्काराला निरनिराळी रूपे देणारा 'आत्मशोध' हा दलित साहित्यातील अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. याच आत्मशोधातून नकार आणि विद्रोहाची भाषा जन्माला येते. याच आत्मशोधातून स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुत्व या मूल्यांचा आग्रह लेखनकृतीत आढळून येतो. या आत्मशोधाची काही रूपे उदाहरणादाखल सांगता येतील. सगळ्या गावातील दिवे लावणाऱ्या वडिलांच्या झोपडीत मात्र अंधार असायचा, हे पाहिल्यावर शरणकुमार लिंबाळे म्हणतात- "बा, तू त्यांच्या वाटिवर दिवे लावलेस.

पण त्यांनी तुझी वाट अंधारीच ठेवली रे !

तर 'मीठ है तर पीठ नहीं पीठ है तर मीठ नहीं' असं दरिद्री जीवन जगता जगता ज्योती लाजेवार यांची

माय "देऊ केलेल उष्ट अन स्वाभिमानानं नाकारताना

तू शिकून आंबेडकरावानी होजो बाप !

असा आशावाद प्रकट करते. कुटुंबातील अठराविश्व दारिद्र्य आणि या दारिद्र्यातही स्वतःच्या सामर्थ्यावर आंबेडकरांसारखे मोठे व्हावे असे संस्कार करणारी भाय-बाप व बंधू-भगिनी आपणाला दलित

साहित्यात सर्वत्र पाहावयास मिळतात; पण दलितांच्या सभोवतीचं वास्तव गाव अत्यंत भीषण आहे. परंपरागत गुलामीच्या टाचेखाली दलितांनी दबून राहावे, अशी मानसिकता असणारा गावकुसाच्या आतला समाज वडिलांच्या असहायतेचा, त्याच्या दारिद्र्याचा फायदा घेतो. दलित वस्तीतल्या लेकीबाळीची आब्रु लुटतो,शरणकुमार लिंबाळे मी वेदना खालील ओळीत प्रकट करतात-

"तिला तारुण्य दिलं।गल्लीतल्या गोरांनी अजाण पणी
तिला पाळी येण्या आगोदर
पाळीत उभं केलं जनायरावाणी

नीलकांत चव्हाण यांनी दोन स्त्रियांचा नातेसंबंध'वळ'या कवितेत दाखविला आहे. सरे तर भारतीय संस्कृतीत स्त्रीचा दर्जा शूद्रा एवढाच. तरी पण सवर्ण स्त्री कवीच्या आईला बोलावून गंजलेल्या, कोनाड्यातल्या टमरेटाने चहा देणार आणिअं गणात उभे करून

"ताकाच्या भांडयात, दुरून ताक ओतायची
भांडे जवळने लेकी शिवी हासडायची.

अशा वस्तीतला संवेदनक्षम मुलगा शाळेत गेला तर त्याला कुठे बसावे लागते, कसे शिकावे लागते, याचे अतिशय भीषण चित्रण शंकरराव खरात यांच्या 'तराळ-अंतराळ' या आत्मकथेत आले आहे. प्र. ई. सोनकांबळे यांच्या 'आठवणींचे पक्षी' या आत्मकथेत त्यातल्यात्यात गोठ्यात आसरा देणारी गुरुमाय भेटते. वैजनाथ कळसे यांच्या 'आयरणीच्या वणा' या आत्मकथेत शिक्षण घेताना जी उपासमार सोसावी लागली त्याचे विदारक दर्शन घडते. हीच व्यथा माधव कोडविलकरांनी खालील ओळीत प्रकट केली आहे.

तेव्हा झाला एकच कल्लोळ, साऱ्या वळवळल्या, म्हणाल्या, 'आमची शाळा बाटवल' आणि शाळेनं कोपरा उदारतेने बहाल केला तेव्हा शिळा तुकडा घशाला अडकावात सा एक काटाखोल कुठे तरी रुतून बसला. सवर्ण पोस्टमन सुद्धा दलित वस्तीत पत्र नेऊन देण्याची टाळाटाळ करतो. त्यामुळे वाचनाची उपासमार होणारे माधव कोंडविलकर एका लहानशा आडगावात तळमळत राहतात, याचे प्रत्ययकारी दर्शन 'मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे या आत्मकथेत येतं. स्वातंत्र्यानंतर नवशिक्षणामुळे आत्ममान लाभलेले हे कविमन आत्मशोध घेऊ लागते. म्हणजे गाव आणि आपण यात लंबोचर अंतर त्याला तीव्रतेनं जाणवू लागते. ही जीवघेणी वेदना मग शब्दांत उतरू लागते-

"आमचं गाव
हे आमचंच गाव
या गावातल्या गल्ल्या
आमच्या बापाच्या नाहीत
या गावाची वेस
ही आमची सावत्रआई।
"त्यांच्यावराती
या वेशीतून थाटानं जातात "
आमची प्रेतंही तिथून नेता येत नाही !"

आपण आणि आपल्यासभोवतीचा गावयांतील हा विसंवाद न्याहाळता- न्याहाळता देशातील घटना

पाहिल्या की, हा अन्याय देशभर सार्वत्रिक आहे, हे ध्यानात येऊ लागते. एरणगाव, बैलछी, अकोले, मीनाक्षीपुरम् अशा किती तरी गावांची नावं सांगता येतील, जिथ स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात दलितांवर सामूहिक हल्ले झाले आहेत. या सामूहिक हल्ल्यांचे अतिशय जळजळीत चित्रण दलित साहित्यात व्यक्त होते. अशा कठोर वास्तवात सैर भैर झालेल्या कथानायकाचं चित्रण करताना श्री. म. माटे यांनी 'बन्सीधर, तू कुठेरे जाशील ?' असा आर्त प्रश्न विचारणारी कथा लिहिली. एका गावात नंदीवाले स्थिर झाले. ओघाने मजुरांची संख्या वाढली. परिणामी, मजुरीचा दर कमी झाला, म्हणून त्यांना हुसकावून लावण्यासाठी त्यांची घरटीच जाळून टाकण्यात आली, तेव्हा त्यांच्या समोरच प्रश्न 'आता पुढं कुठं ?' असा आहे. शंकरराव खरात यांनी नंदीवाल्यांचे हे भीषण दुःख कथेत प्रत्ययकारी केलं आहे. बाबुराव बागूलांच्या 'विद्रोही' या कथेचा नायक जयचंद राठोड हा जन्माने भंगी आहे.मॅट्रिक पासझाल्यानंतर ही भंग्याची पाटी त्याला उचलावी लागते, असा परिस्थितीचा रेटा निर्माण होतो. हा सर्व कोंडमारा ज्या जन्म जातीमुळे निर्माण होतो, तिच्या पासून सुटका करून घेण्यासाठी बाबुराव बागूलांचा एक कथा नायक जात चोरून राहतो आणि ती उघकीला आल्या नंतर भरपूर मार खातो.

म्हणूनच कोंडमारा असह्य झालेले नामदेव ढसाळ खडा सवाल करतात -

" स्वातंत्र्य कुठल्या गाढवीचं नाव आहे ?

रामराज्याचा कितव्या घरात आपण ऱ्हातो ?"

या आत्मशोधाची आणखी एक पातळी दलित साहित्याला लाभली आहे. इतिहास, पुराणं, धर्मशास्त्रयांत दलितांचं स्थान काय ? दलितांच्या जगण्यात गेल्या हजारो वर्षांत कुठला बदल झालेला नाही? संतांनी मोक्षाचा मार्ग केला. पण ऐहिक जीवनातील विषमता आहे तशीच राहिली. जो देव हजारो वर्षे स्वतःचा देव म्हणून मानला त्याच्या दर्शनाला मनाई. एवढेच नाही तर त्याभाषेतले शब्दचुकून कानावर पडले तरी दलितालाच शिक्षा ! ज्यांना धर्म बांधव मानले ते दलितांच्या सावलीचाही विटाळ मानणार, दलित साहित्याची चर्चा सुरू झालेली नव्हती अशा ही काळात हीच संवेदनशीलता चोखोबांच्या अभंगातून प्रकट होते ती अशी

"वेदाशी विटाळ शास्त्रास विटाळ |

पुराणे अमंगळ |

विटाळाची || जन्मताविटाळ|

मरताविटाळ |

चोखा म्हणजे विटाळ | आदिअंती ||"

सारांश राहते गाव, सभोवतीचे वास्तव, इतिहास आणि धर्म यांना आपले मानत आपण जगत होतो हाच मुळी एक फार मोठा भ्रम होता, असा निष्कर्ष या आत्मशोधातून हाती येतो. त्यामुळे याला नकार देणे हाच चळवळीचा पहिला टप्पा ठरतो. बंधु माधवांच्या शब्दांत सांगायचे तर 'आम्हीबी माणसं हौत' या ठाम निर्धाराने उभा राहिलेला साहित्यिक कोंडमारा असह्य होतो आहे, याची तीव्र जाणीव प्रकट करतो. या आविष्काराचेच एकरूप मग तीव्र स्वरूपाच्या 'नकारात' प्रकट होऊ लागते. महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी 'गुलामगिरी' ग्रंथात 'दशावतार' कथेचे केलेले विश्लेषण किंवा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'शूद्र पूर्वी कोण होते ?' या ग्रंथात शूद्रांचा घेतलेला ऐतिहासिक मागोवा ही या आत्मशोधाचीच उदाहरणे होत. जे वैचारिक वाक्यात

प्रथम प्रकट झाले तेच नंतरच्या काळात मग ललित वाङ्मयात अवतरले आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. दलित पुरुषांच्या आत्मचरित्रातील स्त्री प्रतिमा/सं.पा.शोभा भागवत श्रीवानी प्रकाशन, पुणे प्र.आ.सप्टेंबर, 1997
2. दलित स्त्री विशेषांक, अस्मितादर्श, औरंगाबाद 1981/ शरद व्यवहारे यांचा लेख
3. मरबकका / जनाबाई कचरु गिन्हे, प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर, जुलै 1992.
4. बिराड / अशोक पवार, दिलीपराज प्रकाशन पुणे 2001.
5. टाच / प्रल्हाद चंदणकर, समता सहकारी ग्रंथ प्रकाशन, मुंबई, ऑगस्ट 1994.
6. कोल्हाट उडी / गोपीचंद पवार, शब्ददान प्रकाशन, नांदेड जाने 1998.
7. कोल्ह्याटाचं पोर / किशोर शांताबाई इंगळे, ग्रंथालयी प्रकाशन मुंबई, नोव्हेंबर 1994.
8. ववदान / वैशाली सुरवसे, शब्ददान प्रकाशन, नांदेड ऑक्टोंबर 2001.
9. फिरस्तु / अजित मिनेकर, सलोनी प्रकाश, इचलकरंजी, ऑगष्ट 2019.

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XIV** **Special Issue – VII** **March – 2025**

२१ व्या शतकातील कविता: अस्वस्थ वर्तमानाचं स्वगत

डॉ. मारोती बालासाहेब भोसले
मराठी विभाग प्रमुख,
स्वा. सै. सूर्यभानजी पवार महाविद्यालय, पूर्णा जि. परभणी.

प्रस्तावना:

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. शेतीला प्राधान्य असल्याचे कुठेही दिसत नाही. हीवस्तुस्थिती नाकरता येण्यासारखी नाही. शेतीच्या एकूण क्षेत्रापैकी जवळपास ६०% जमीनही जिरायती म्हणजे कोरडवाहू आहे. कोडवाहू जमीन ही पूर्णपणे पावसाच्या पाण्यावरअवलंबून असते. दरवर्षी तिला पावसाच्या लहरीपणाचा ओल्या अथवा कोरड्यादुष्काळाच्या रूपाने फटका बसतो. आज नवनवे तंत्रज्ञान, सुधरीत बी-बियाणे, रासायनिकखतं, कीटकनाशके तयार झाले आहेत. भांडवला अभावी शेतकरी ते वापरू शकत नाही.शेती मनुष्यबळाशिवाय कसता येत नाही. शेतावर काम करण्याची सध्या कोणाचीचमानसिकता उरली नाही. मजूर शेतकऱ्याला आडचणीच्यावेळी आडवून मजुरी मागत आहेत.रासायनिक खताचा वापर वाढला. निंदण खुरपणाला मजूर मिळेणात म्हणून तणनाशकाचावापर वाढला. त्यामुळे जमिनीचा पोत म्हणजे उत्पादकता कमी झाली, रोगराई वाढली.शेती हा भारतीय अर्थ व्यवस्थेचा कणा आहे. तरीही शेतीव्यवसायाकडे शासनाचे विशेष लक्ष नाही.१९९१ पासून भारतात खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरणास सुरूवातझाली. जागतिक बाजारपेठ भारतीय शेतकऱ्यांसाठी खुली झाली. परंतु आंतराष्ट्रीय स्तरावरभारतीय शेतमाल टिकू शकत नाही. भारताच्या तुलनेत इतर देशांचा शेतमाल दर्जेदार येतो.बाहेर देशाचा शेतमाल कमी किमतीमध्ये मिळतो. कृषी क्षेत्रात सुधारणा होण्याऐवजी अनेकसमस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्यातच शासनाचे शेतीविषयी उदासीन धोरण शेतीला व्यवसाय आणि शेतकऱ्यास मारक ठरले. सरकारी आधिकाऱ्याचे अडेलतट्टू धोरण आणि भ्रष्टाचाराच्या किडीने सरकारी योजना आणि नवे तंत्रज्ञान खऱ्या शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचत नाहीत. भरमसाठ वाढत जाणारा शेतीचा उत्पादन खर्च आणि त्यातुलनेत कमी होणारे शेतीमालाचे भाव त्यामुळे शेतकरी कर्जाच्या दुष्टचक्रात अडकला आहे. शेतकऱ्यास शेती परवडत नाही म्हणून तो अहत्या करीत आहे. भारतात लोकशाही नावालाच उरली आहे. संसदेत शेतकऱ्यांची मुलं लोकप्रतिनिधी म्हणून जातात. परंतु ते शेतकऱ्याच्या फायद्याचे निर्णय घेण्याऐवजी व्यापारी धारजीने निर्णय घेतात. परिणामी शेती व्यवसाय आणि शेतकरी अडचणीत सापडला आहे. व्यापारी, सरकारी अधिकारी, दलाल सर्वजण शेतकऱ्यांना अडचणीत आणून वेटीस धरतात. सर्व बाजूंनी त्याची लूट करतात. शेतीमाल बाजारात आला की शेतीमालाचे भाव जाणीवपूर्वक पाडतात. तोच शेतीमाल व्यापाऱ्यांकडे गेला की शेतीमालाचे भाव वाढतात. हे सर्व कवीने जवळून पाहिले आणि अनुभवल्या आहे. कवीने शेतकऱ्यांच्या व्यथांना आपल्या 'अस्वस्थ वर्तमानाचं स्वागत' या कवितासंग्रहातून वाचा फोडली आहे. कवी कल्याण कदम यांच्या कविता प्रतिनिधीक स्वरूपात एकविसाव्या शतकातील कविता म्हणून या ठिकाणी आपण अभ्यासणार आहोत.

कवीचा अल्प परिचय:

एकविसाव्या शतकातील कविता म्हणून मी शोधनिबंध लेखनासाठी कवी कल्याण कदम यांचा 'अस्वस्थ वर्तमानाचं स्वागत' हा कवितासंग्रह निवडला आहे. प्रस्तुत कवितासंग्रहातील कविता समजून

घेण्यापूर्वी कवीचा थोडक्यात परिचय जाणून घेणे मला गरजेचे वाटले. कवी कल्याण कदम यांचा जन्म एका खेडेगावात सर्वसामान्य शेतकरी कुटुंबात झाला. बालपणही खेड्यात गेले. त्यामुळे मंदिरातील भजन-कीर्तन, गावात येणारे वासुदेव, पांगुळ, गोंधळी, पोतराज, हे लोककलावंत आणि त्यांच्या कला पाहून बालमनावर आपसूकपणे संस्कार झाली. त्यांच्या अंगी असणारे सुप्त गुण हळूहळू विकसित झाले. महाविद्यालयीन जीवनात कवीने हलक्या-फुलक्या कविता रचल्या. पुढे विडंबन कवितेची आवड निर्माण झाली. कवीने ई टी.व्ही. मराठी वाहिनीवरील 'हास्यरंग' आणि 'साहित्यदरबार' या कार्यक्रमात कविता सादर केल्या. प्रसिद्धीच्या शिखरावर असतानाही कवीचे पाय जमिनीवर आणि नाळ मातीशी जुटलेली होती. कवीने शेती, माती, नाती, शेतकरी, शेतमजूर, सालदार, गुरंढोरं, समाजकारण, राजकारण या विषयावर कविता रचल्या आहेत. त्यांनी सर्वांचे अस्वस्थ वर्तमान शब्दबद्ध केले. ८ मार्च २०२१ रोजी त्यांचा प्रस्तुत कवितासंग्रह प्रकाशित झाला. पुढे कवी नोकरीच्या निमित्ताने शहरात राहत असला तरी त्याची गाव, माती, बैलं, माय-बाप, नाती-गोती यांच्याशी असणारे संबंध अतूट आहेत. शेतकऱ्यांच्या व्यथा: शेतकरी वर्षाचे बारा महिने दिवस-रात्र ऊन, पाऊस, वारा कशाचीही पर्वा न करता, शेतावर राब-राब राबतो. त्याच्या कामाचे ठरलेले वेळापत्रक ठरलेले नसते. त्याला कुठलीच सुट्टी नाही. कुठल्या सोयी सुविधा नाहीत. वेळेला मिळेल तशी चटणी-भाकर खाऊन दिवस काढावे लागतात. सध्या खतं, बी-बियाण्यांच्या किमती भरमसाठ वाढलेल्या आहेत. त्यामुळे शेतीचा उत्पादन खर्च वाढला आहे. त्याने पिकविलेल्या शेतमालाचा भाव ठरविण्याचा अधिकार त्याला नाही. भारत नावालाच कृषीप्रधान देश आहे. शेतकऱ्याला बळीराजा म्हणून त्याला सर्व बाजूंनी लुबाडले जाते. त्याचा बळी दिला जातो. आसमानी आणि सुलतानी संकटांनी नेहमीच शेतीचे नुकसान होते. त्यातून पीक घरी आलेच तर व्यापारी अधिकारी आणि दलाल संगणमत करून जागोजागी त्याची अडवणूक करतात आणि त्याला लुटतात. याविषयी कवी 'शेती' या कवितेतून लिहितो,

'उधारी उसनवारी, रोज आमच्या माथी
तुम्हीच सांगा साहेब, कशी करावी शेती
इथ टपोऱ्या दाण्याला, कवडीचं मोल हाय
उधळे आणि फुकटे, तुमचाच बोल हाय
जगायचं तरी कसं, विसरून चाली रीती
तुम्हीच सांगा साहेब, कशी करावी हो शेती'

पूर्वी उत्तम शेती, मध्यम व्यापार आणि कनिष्ठ नोकरी असे म्हटले जायचे. तेव्हा बी- बियाणे घरचे होते. शेणखतावर शेत पिकायचे. मजूर इमाने-इतबारे कामं करायचे. सालदार स्वतःचं काम समजून कष्ट करायचे. त्याचाही शेतकऱ्या एवढाच शेतावर जीव होता. सावता माळ्याप्रमाणे त्यालाही वावर पंढरी वाटायची आणि पीकात पांडुरंग दिसायचा. हालाखीच्या परिस्थितीत तो दिवस काढायचा. त्याच्या घामानं वावर भिजायचे. अशा प्रामाणिक सालदाराविषयी 'सालदार' या कवितेतून कवी लिहितो,

जरी नव्हती मालकी, जीव वावरात होता.
वावरचं होती पंढरी, वावरचं होती गीता.
झाडाझुडपाचा भाऊ, सखा पाखरांचा होता.
राखनदार दौलतीचा, जरी फटकाच होता.

त्याने झिजविला देह, फुलविले माळरान.
आख्खे वावर भिजलं, त्याच्या रक्ताच्या घामानं.
कधी सोसली हालाखी, कधी निरामय जीव.
कधी भरल्या लादण्या, कधी उपशिलेपी पेव.'

पूर्वी सालदार, मजूर प्रामाणिकपणे इमानदारीने काम करायचे. शेतीचा उत्पादन खर्च कमी होता. त्यामुळे शेती आणि शेतकरी फारसा अडचणीत नसायचा. दलालांच्या विळख्यात बाजार: विक्रेते आणि खरेदीदार यांच्यात मध्यस्थी करणारास 'दलाल' असे म्हणतात. पूर्वी असे दलाल गुरांच्या बाजारात असायचे. ते विक्रेते आणि खरेदीदार दोघांशीही संपर्क साधून दोघांकडूनही पाच ते दहाटक्के रक्कम दलाली म्हणून घेत असत. विक्री होणारे गुरं कशीही असोत. गिऱ्हाईकाला दलालीसाठी दलाल खात्री पटवून देत असत. रुमालात बांधलेल्या चपला डोक्यावर घेत आणि भाकरीची खोटी शपथ घेत. तो दोघांकडूनही दलाली घेत असे. आज प्रत्येक क्षेत्रात असे दलाल निर्माण झाले आहेत. या दलालांनी बाजारावर वर्चस्व निर्माण केले आहे. वेळप्रसंगी हे दलाल संपूर्ण मालाची साठवणूक करतात. कृत्रिम टंचाई निर्माण करून भरमसाठ किमती वाढवून सर्वसामान्यांना लुटीतात. सध्या संपूर्ण बाजाराला दलालांनी विळखा घातला आहे. याविषयी 'दलाल' या कवितेतून कवी म्हणतो,

'हैरान सुदामा जगतोय लाचार होऊन
श्रीकृष्ण आपली पोझिशन सांभाळतोय
नोटांची बंडलं पाहून
लखाकतात डोळे'

'पूर्वी जनावरांची दलाली करणारे दलाल आज पैशासाठी प्रत्येक क्षेत्रात दलाली करू लागलेत. जनावराप्रमाणे माणसाचेही सौदे करून माणसांची ही जणू कत्तल करू पाहत आहेत. त्यामुळे दिवसेंदिवस दलाल अधिक गब्बर होताहेत. पद, पैसा आणि प्रतिष्ठेला हापापलेले लोक कुठल्याही स्तराला जाऊन ते मिळवीत आहेत. माणुसकी, नीतिमत्ता, इमानदारी हे शब्द नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत. सध्या बाजारात दलालांची साखळी निर्माण झाली आहे. त्यामुळे विद्वान माणूस जीव मुठीत घेऊन जगत आहे. गरीबांना लाचार होऊन दिवस काढावे लागत आहेत. राजकारणाची घसरणारी पातळी: पूर्वीचे राजकीय नेते ८० टक्के समाजकारण आणि २० टक्के राजकारण करीत असत. सत्ताधारी असोत अथवा विरोधक सर्वांकडे दूरदृष्टी, नैतिकता होती. ते एकमेकांचा आदर करीत. नेते अभ्यासू, जाणकार होते. जनहिताच्या योजना राबवायचे. थोडाफार भ्रष्टाचार व्हायचा. त्यालाही मर्यादा होत्या. सध्या राजकारण हे एक प्रकारे गचकरण बनले आहे. स्वार्थापोटी नेते अतिशय खालच्या स्तराला जात आहेत. सत्ताधारी आणि विरोधक संगणमताने घोटाळे करीत आहेत. सामान्य जनतेची फसवणूक करीत आहेत. विकासाच्या थापा मारून जनतेची दिशाभूल केली जात आहे. स्वतःचे उखळ पांढरे करून घेण्यासाठी पक्षांतर करीत आहेत. नेते एकदा निवडून आले की पाच वर्षे स्वतःला देशाचे, राज्याचे मालक समजत आहेत. कोणती मालमत्ता विकायची? कोणाला विकायची? हे एकत्र बसून ठरविल्या जात आहे.

लोकशाहीचे सर्व स्तंभ खिळखिळे झाले आहेत. लोकशाही केवळ नावालाच उरली आहे. नेत्यांच्या मागेपुढे फिरणारे अधिकारी अमाप पैसा कमवीत आहेत. इमानदारांची कुचंबना होत आहे. भ्रष्टाचार जणू

शिष्टाचार बनत चालला आहे. यासाठी जनता ही तितकीच जबाबदार आहे. जनतेचे अज्ञान आणि निष्क्रियता याला कारणीभूत आहे. मतदार

उदासीन बनला आहे. सरकारी नोकऱ्या कमी होत आहेत. विकासाचा आभास निर्माण करून नेत्यांच्या, पक्षाच्या, नातेवाईकांच्या, उद्योगपतींच्या, सोयीनुसार कामं केले जात आहेत. जाहिरातीसाठी प्रसारमाध्यमं नेत्यांच्या मागेपुढे लाळ घोटीत फिरत आहेत. काही शासनाची हुजरेगिरी करण्यात धान्यता मानीत आहेत. निवडणुका जवळआल्या की मग नेते मतदारांच्या पाया पडतात. रस्त्याचे, पुलाचे, मंदिराचे भूमिपूजन करतात. मोठमोठे भाषणं ठोकतात. पाच वर्षाला एकदा जनतेत येतात. साम, दाम, दंड, भेद नीतीचा वापर करून पुन्हा जनतेला लुटण्यासाठी काहीही करून निवडून येणे हेच त्यांचे ध्येय ठेवतात. गावात गट-तट पाडून भांडणं लावतात. वेळप्रसंगी कोणी ऐकत नसेल तर गुंडांना सोबत घेऊन मारझोडही करतात. अलीकडची तरुणपिढी मोबाईल आणि टीव्हीच्या आहारी गेलेली आहे. भवितव्याचा विचार करण्यापेक्षा नेत्यांच्या मागेपुढे फिरण्यात धन्यता मानत आहे. राजकारणाचे आणि नेत्यांचे वास्तव मांडणाऱ्या 'साहेब' नावाच्या कवितेत कवी मानतो,

'साहेब, तुम्ही टाळ, मृदंग, विना देऊन लय बर केलं
असा बंग बंग वाजतय, आ हा हा,
तेवढेच रमतेत मथारे हरिनामात
नाहीतर नुसती कट-कट
पोरहो कपबस्या उचला रे
चला साहेब, माणसं जमले असतेलचं.
काय म्हणता? भूमिपूजन?
साहेब रस्ता, पूल, मंदिर, समशानभूमी
सगळ्यांचं दोन दोनदा झालंय'

ग्रामीण माणूस मायाळू आणि भावनीक असतो. त्याचाच गैरफायदा घेऊन धूर्त राजकारणी- नेते भोळ्या माणसांना आध्यात्माच्या नावाखाली. टाळ, मृदंग, विना, मंदिर बांधायला पैसे देतात. जेवणाच्या पंगती खाऊ घालतात. परंतु शाळा, रस्ते, नाल्या, पिण्याचे स्वच्छ पाणी, लाईट, यासाठी पैसा देत नाहीत. मुलं शाळा शिकून कामधंदा करून पैसे

मिळवायला लागले तर त्यांच्या सतरंज्या उचलायला, कपश्या धुवायला कोणी मिठणार नाही. म्हणून ते विकासाची कामं सोडून सामान्य माणसांना गुंतवून ठेवणारी कामं आगोदर करतात. फोडा आणि राज्य करा राजकारणाचा मंत्र:

पूर्वी एकमताने, एक विचाराने, सुखाने राहणारा गाव होता. सर्व जाती-धर्माचे लोक गुण्यागोविंदाने एकत्र नांदत. गावातील सण, उत्सव, लग्न, समारंभात आनंदाने सहभागी व्हायचे. एकमेकांच्या सुखदुःखात मदतीला धावून यायचे. एकमेकांना अडीअडचणीत आधार द्यायचे. सध्या राजकारण आणि राजकीय नेत्यांनी स्वार्थापोटी समाजात, जातीत, भावकीत भांडणं लावली. स्वतःची पोळी भाजण्यासाठी सामान्यांच्या आयुष्याची होळी केली. गावात उभी फुट पाडली. भावकीत दुरावा निर्माण केला. भावाभावात भांडणं लागले. हे सर्व राजकीय नेत्यांचे कट कारस्थान आहेत. नात्यात दुरावा निर्माण झाला. त्याविषयी 'वस्ती' या कवितेतून कवी

लिहितो,**'भेदरलेल्या हरीणाने, घाबरून जवळ करावा कळप,तशी माणसं जवळ करताहेत,आपापल्या वस्त्या, घरावरचा झेंडा, कपाळावरचा टिळा गळ्यातला रुमाल, झालेत परवलीचे,चट्कन देतात डोळे ओळख,विशिष्ट संबोधनाने वाढते जवळीक,पण आपली वस्ती जाते दूर,इतर वस्त्यापासून, याचा मागमुस ही नसतो.आपापल्या वस्त्यात निर्धास्त जीव,घाबरतात दुसऱ्या वस्तीतून जाताना'**

वर्तमानपत्रं, दूरदर्शनवर रोजच बातम्या ऐकायला, वाचायला मिळतात. अल्पवयीन मुलीवर वृध्दाकडून आत्याचार, जमिनीसाठी मुलानेच बापाच्या डोक्यान दगड घालून ठार मारले, दारू प्यायला पैसे दिले नाहीत म्हणून मित्रानेच मित्राचा खून कोला, दारूच्या नशेत बापानेच मुलीवर कोला बलात्कार हे सर्व ऐकून कवीचे मन सुन्न झाले असावे.

शेतीमुळे दुरावणारे नाते संबंध: पूर्वी माणसं वन्य प्राण्यांपासून संरक्षण व्हावे म्हणून एकोप्याने राहत. हिंस्र प्राण्यांनी हल्ला केलाच तर त्याचा एकत्र येऊन प्रतिकार करीत. आता माणूसच माणसाचा वैरी बनला आहे. माणसांना माणसाची भीती वाटते. जमिनीच्या वाटणीसाठी कोणी नात्याचा विचार करत नाही. सख्खे भाऊ पक्के वैरी बनले आहेत. याविषयी कवी म्हणतो,

'भाऊच उगारी भावाला कुऱ्हाड
दैत्याचे वऱ्हाड, सोबतीला

लालेलाल दिसे, काळी ती जमीन
काळाची धामीन, हसे मग
बाप-माय मनी, धास्तावून जाती
वैऱ्यागत नाती, भांडताना
भावाभावामंदी, सारीच वाटणी
भाकर-चटणी दुरावसे व्यवहार ठरे नात्याहून भारी
एका घरी वैरी, दाटले हो'

अलीकडे ग्रामीण भागातही राजकारणाची पाळीमुळे घट्ट रोवल्या गेली आहेत. त्यामुळे गावामध्ये उभी फुट पडली आहे. नातेसंबंधात वितुष्ट निर्माण झाले आहे. भावकीत, भावाभावात भांडण होत आहेत. त्यामध्ये जमिनीच्या वाटण्या हे निमित्त ठरत आहे. भाऊच भावावर कुऱ्हाड घेऊन मारायला जात आहेत. हे सर्व राजकारणाचे परिणाम आहेत.

निष्कर्ष:

१) मंदिरात होणारा काकडा, भजन, कीर्तन आणि गावात येणारे वासुदेव, पांगुळ, गोंधळी, पोतराज या लोककलावंतांच्या कला पाहून कवीच्या बालमनावर आपसूकपणे संस्कार झाले आणि कवीच्या अंगी असणाऱ्या सुप्त गुणांना अंकुर फुटले.

२) ई टीव्ही मराठी वाहिनीवरील 'साहित्य दरबार' या कार्यक्रमात कविने कविता सादर केल्या. प्रसिद्धीच्या शिखरावर पोहोचूनही कवीने डोक्यात हवा शिरू दिली नाही. कवीचे पाय जमिनीवर आणि नाळ मातीशी जुटलेली होती. शेती, नाती, शेतकरी, शेतमजूर, सालगडी यांच्या व्यथा कवीने मांडले आहेत.

३) अलीकडे झपाट्याने तंत्रज्ञान विकसित होत आहे. परंतु शेतकरी भांडवलाअभावी तंत्रज्ञानाचा वापर करू शकत नाही. सध्या शासनाच्या अनेक योजना आहेत. परंतु त्या सर्वसामान्य शेतकऱ्यापर्यंत पोहोचत

नाहीत. नेत्यांचे कार्यकर्ते त्या योजनांचा फायदा उचलतात.

४) मनोरंजनासाठी म्हणून वापरले जाणारे दूरदर्शन, भ्रमणध्वनी, प्रसारमाध्यमं नात्यात दुरावा निर्माण करीत आहेत. पैसा आणि प्रसिद्धीच्या हव्यासापोटी घरं फोडणाऱ्या मालिका, मसालेदार चित्रपट दाखवून नवीन पिढी बिघडण्याचे काम करीत आहेत. त्यामुळे मुला मुलींवर चांगले संस्कार होत नाहीत. पती-पत्नीतील नातेसंबंध तुटत आहेत. विभक्त कुटुंबाचे प्रमाण वाढत आहे.

५) शासन, व्यापारी धर्जीणे असल्यामुळे प्रत्येक क्षेत्रात दलालांनी शिरकाव केला आहे. दलालांच्या मर्जीप्रमाणे सध्याचा बाजार चालत आहे. दलालांनी जणू बाजार काबीज केला आहे. एक प्रकारे बाजारावर दलालांनी विळखा निर्माण करून सामान्य ग्राहकांची अडवणूक करून लूट सुरू आहे.

६) राजकीय नेत्यांनी राजकारणाचा स्तर पार रसातळाला नेऊन ठेवला आहे. सत्ताधारी असोत वा विरोधक संगणमताने जनतेची लूट करीत आहेत. विकासाच्या थापा मारून स्वतःचे स्वार्थ साधले जात आहेत.

७) लोकशाही नावालाच उरली आहे. कारण लोकशाहीचे चारही स्तंभ खिळखिळे झाले आहेत. मतदारांचे अज्ञान, निष्क्रियता, उदासीनता याही बाबी यासाठी कारणीभूत आहेत . साम, दाम, दंड, भेद नितीचा वापर करून राजकारणी, नेते निकाल आपल्याच बाजूनेच लावीत आहेत.

८) गावात, धर्मात, जातीत, भावकीत फूट पाडून त्यांच्यात भांडण लावून, गट-तट निर्माण करून आपली पोळी भाजून घेण्यासाठी राजकीय नेते 'फोडा आणि राज्य करा' या इंग्रजांनी सोडून गेलेल्या नीतीचा पुरेपूर वापर करीत आहेत.

संदर्भग्रंथ सूची:

१. कदम कल्याण अस्वस्थ वर्तमानाचं स्वागत मैत्री प्रकाशन, लातूर

२. वले वासुदेव जागतिकीकरणाचा भाषा व प्रशांत पब्लिकेशन, साहित्यावरील प्रभाव

३. जाधव मा. मा. (संपा.) अक्षरगाथा अंक ३१ बळीवंश प्रकाशन, नांदेड

४. राठोड रमेश जागतिकीकरण प्रक्रिया आणि भारतीय शेती Indian stream research journal 2014.

५. लिंबाळे शरणकुमार (सं.) मराठी वाङ्मयातील नवीन प्रवाह मधुराज पब्लिकेशन प्रा. लि., पुणे

६. कच्छवे मारोती भारतीय शेती व जागतिकीकरण न्यू मॅन पब्लिकेशन, परभणी

७. बोकील शांताराम महाराष्ट्रातील शेती आणि शेतकरी अभिनंदन प्रकाशन, कोल्हापूर

८. भालेराव निर्मल भारतातील शेती व्यवसाय निराली प्रकाशन, पुणे

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XIV** **Special Issue – VII** **March – 2025**

२१ व्या शतकातील निवडक कादंबरी आणि संवेदना

डॉ. लक्ष्मण एस. पवार
मराठी विभागप्रमुख,
हु. जयवंतराव पाटील महाविद्यालय, हिमायतनगर जि. नांदेड

गेल्या दोनअडीच दशकात सकस मराठी साहित्याची निर्मिती ग्रामीण भागात अधिक होत आहे . त्या अनुषंगाने काही वाचन ,लेखन होणे अत्यंत आवश्यक आहे. विशेषत: वर्ष 2000 नंतर प्रसिद्ध झालेले काही निवडक मराठीतील साहित्य प्रवाह आणि या प्रवाहातील घटक, काही नामवंत साहित्यिकांनी 21व्या शतकातील साहित्याकडे लक्ष दिलेले दिसतात .अगदी जागतिकीकरणाच्या कक्षेत चांद्यापासून ते बांधापर्यंत वैश्विकसाहित्य आणण्याचा कसोटीने प्रयत्न केलेला दिसतो . मग ते कादंबरी, आत्मकथन, कथा ,कविता असो की, स्त्रीवादी ,आदिवासी साहित्य असो. सर्वांनाच 21 व्या शतकातील आव्हानांचा स्वीकार कसा करायचा हा महत्त्वाचा प्रश्न पडलेला आहे. माणूस केंद्रबिंदू मानून ,आज सर्व साहित्यप्रकार आपापले अस्तित्व अबाधित ठेवण्याचा प्रयत्न करताना दिसतातच. काही प्रकारांना आपले लक्ष साधता आले तर ,काही प्रकारांना मात्र फारसे यश प्राप्त होताना दिसत नाही. केवळ वरवरचा धांडोवा घेण्याच्यापलीकडे गेलेले दिसत नाहीत .आजही ते नव्वोदरीसाहित्य प्रवाहाच्या समकक्षेतच विसावलेले दिसतात .परंतु आज त्यांच्यापुढे 21व्या शतकातील जागतिकीकरणाचे आणि त्यामुळे मानवात, त्यांच्या स्वभावात होणारे बदल खरे आव्हानात्मक आहे. ते जागतिकीकरणाच्या कक्षेत मानवाला केंद्रभूत ठेवून, साहित्याची जमेची बाजू ठरवून ,त्यात वैश्विकता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो.

21व्या शतकातील मराठी साहित्याचा अभ्यास करण्यापूर्वी ,त्यांच्या पूर्वसहिंतांचा धांडोळा घ्यावा लागेल . 'मानवी संस्कृती' अश्मयुगानंतर विकसित होऊ लागली . हा विकासक्रम प्रारंभी न कळणारा होता. निसर्गाच्या अनुकरणाने ,निसर्ग सानिध्याने आणि निसर्गाची मोडतोड करीतच संस्कृतीचा कायापालट सुरू असणार आणि इतर जीवांन प्रमाणे मानवप्राण्यांच्या जीवनातही 'उपजीविका आणि संरक्षण 'या मूलभूत प्रेरणाच प्रबळ होत्या, अशा जैविक प्रेरणेतून पुढे स्वतंत्र सामूहिक अस्तित्वांचे भानही आले असावे .अशा स्वतंत्र अस्तित्वानेच संस्कृतीची सिद्धता झाली . ' (१)परंतु आज या बाबी थोड्याफार प्रमाणात का होईना, त्या कालबाहय होताना दिसतात. मराठी साहित्यात पूर्वीपासूनच विविध वांग्मयप्रवाह उदयाला आले .आणि अलीकडच्या काळात काही नवनवीन प्रवाहही उदयाला येताना दिसतात . त्यांची स्वतःची एक आगळीवेगळी तत्व प्रणाली आहे . ती तत्त्वप्रणाली सोबत घेऊन मनुष्य जीवनातील सुखदुःखांच्या , संघर्षांच्या आणि त्यांच्या संस्कृतीच्या विविध छटांचा समावेश त्या प्रवाहात आणि साहित्य घटकातकरण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. परंतु ,जागतिकीकरणामुळे साहित्य प्रवाहातच नव्हे तर त्यांच्या घटकातही मोठ्या प्रमाणात बदल झालेले दिसते . एकविसाव्या शतकात मनुष्य तर केंद्रबिंदू आहेच, परंतु याच शतकात त्यांच्या जीवनात ज्या सुखसोयी आणि त्यांचे मूलभूत अधिकार मिळायला पाहिजे ते मिळत नसल्यामुळे,कथा, कादंबरी, कविता ,आत्मकथन यासारख्या छोट्या छोट्या घटकातून एक विद्रोही संकल्पना पुढे आलेली आहे. हे साहित्य ग्रामीण भागात जाऊन तिथेच मनुष्याच्या व्यथा वेदना शोधण्याचा प्रयत्न करताना दिसते. अशा साहित्य घटकांपैकी ग्रामीण साहित्यप्रवाहातील काही निवडक कादंबरीचं अवलोकन खालील प्रमाणे करण्यात येणार

आहे.

ग्रामीण कादंबरी प्रवाह :-

वर्ष 2000 नंतर काही प्रसिद्ध झालेल्या निवडक कादंबऱ्याचा आढावा डॉ . दादा गोरे यांनी संपादित केलेल्या, '21व्या शतकातील मराठी कादंबरी 'हा ग्रंथ अवलोकन केले असता ,त्यात त्यांनी निवडक कादंबऱ्यांचा आढावा घेतलेला आहे . त्यांनी अनेक लेखकांना वाचकांना लिहिते केलेले आहे. मानवी जीवनातील विचारांना या ग्रंथाने दिशा दिलेली आहे .मराठीत चांध्यापासून ते बांधापर्यंतच .आजची पिढी कादंबरी प्रकार आजही गांभीर्याने हाताळते. त्यात निसर्ग, मानव , शेती , पशुपक्षी अर्थात, संपूर्ण ग्रामजीवन भरभरून ओसंडून वाहताना दिसते. ग्रामीण साहित्याची वाटचाल 1960 नंतर प्रभावी होत गेली . पूर्वीही होती परंतु त्यात 21 व्या शतकातील सूर दिसत नव्हता .केवळ मनोरंजन आणि वर्णनात्मक याच बाबी दिसायच्या .विद्रोह नव्हता .शांतपणे जगापुढे आपल्या भावना मांडणे .मग पुढे जे होईल ते होईल ते बघत जाणे .परंतु अलीकडे 21व्या शतकात जागतिकीकरणामुळे अमुलाग्र बदल झालेले दिसतात .या काळात मनुष तर केंद्रबिंदू आहेच, परंतु त्यांच्या भावना पोटतिडकीने विद्रोहांच्या रूपाने मांडलेल्या दिसतात.त्यांचे जे मूलभूत अधिकार आहे ते मिळविण्यासाठी कादंबरीतील नायक ,नायिकापुढे येताना दिसतात.

'ग्रामीण साहित्य हे प्रस्थापित पांढरपेशा मराठी साहित्य विरुद्धची संवेदनशीलते विरुद्धची चळवळ म्हणूनच तिच्याकडे पाहिल्या जाते. ग्रामीण साहित्याने आपला हेतूच मुळी ' साहित्य 'हा ठेवला आहे . आणि संघर्ष मात्र वर्गीय ठेवला आहे .तरीही थोड्या व्यापक अर्थाने ग्रामीण साहित्य सबंध भारतीय साहित्याचे एक अंग असूनही ,त्याला 'विद्रोही 'या संज्ञेने संबोधले गेलेले नाही. यांचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे ग्रामीण साहित्याने दलित साहित्यप्रमाणे परंपरेबाबत स्वतः मानलेला नाही. ' (2)म्हणून आजही काही प्रमाणात ग्रामीण साहित्याकडे पूर्वीच्याच चाकोरीतून पाहिले जाते. आज या बाबी खोट्या ठरल्या .काळ बदलला .निसर्ग बदलला याचा थेट परिणाम मानवी जीवनावर व कृषीसंस्कृतीवर झालेला दिसतो . पूर्वी निसर्गहाच देवता होता . त्यांच्या सानिध्यात राहणे व तो जसा शिकवितो तसे ,शिकणे .म्हणून आनंद यादवांच्या पूर्वीच्या 'गोतावळा 'या कादंबरीत निसर्गाच्या सानिध्यात विसावत चाललेलं मानव दिसतो परंतु एकविसाव्या शतकात मात्र चित्र बदलताना दिसतात .आज निसर्गाची जागा कारखानदारीने घेतलेली आहे . मानव यंत्रमानव झाला . परिणामी या युगात मानवा मानवामधील प्रेम नष्ट होताना दिसते . केवळ यंत्राच्या मागे लागलेला मनुष्य दिसतो . त्यांची शेतातील गुराढोरांची जागा ट्रॅक्टर सारख्या अवजाराने घेतलेली आहे. त्यामुळे गुरेढोरे पशुपक्षी यावरचे प्रेम फारसे दिसून येत नाहीत .

21व्या शतकात गाव खेड्यांनी आपली कुस बदललेली आहे . शेतीचे आधुनिकीकरण ,यांत्रिकीकरण झालेले आहे . आपल्या कुटुंबाचा डोलारा सावरण्यासाठी शेतकरी आपले श्रम ,वेळ आणि पैसा खर्च करीत आहे .तरीही वाढत्या महागाईने तो पुरता सैरभैर झालेला असून ,निराशेच्या खाईत गळ्यापर्यंत बुडालेला दिसतो .त्यांनी पाहिलेली सुखी जीवनाची स्वप्न पूर्णपणे धुसर होत असून, निराशेच्या आणि खिन्नतेच्या जाळ्यात तो पुरता अडकलेला आहे .

बदलत्या ग्रामसंस्कृतीचा वेध घेणारी कादंबरी ' चारीमोरी ' :-

'चारीमोरी 'ही डॉ. सदानंद देशमुख यांची 2016साली लिहिलेली कादंबरी .21 व्या शतकातील विचारांचे सुंदर असे दृश्य उभे करणारी कादंबरी . ही बदलत्या ग्राम संस्कृतीचा आणि कृषीसंस्कृतीचा वेध घेणारी आहे

.ज्ञानेश्वरीतील 'ना तरी शव सांडीतेया 'ओवीने कादंबरीची सुरुवात होते . यात कादंबरीतील संघर्षाचे सूचनाच कादंबरीकार करतो . यातील नायकाला आयुष्यभर संघर्ष करावा लागतो . संसारातील कटकटींना सामोरे जाणे, ' चारीमिरी 'या कादंबरीमध्ये आले आहे .उदयभान व भावनाताई या मुख्य पात्राच्या अनुषंगाने लेखकाने ग्रामीण वास्तवांचा वेध घेतला आहे. गावगावाच्या परिघातील माणसे ,त्यांची वृत्ती ,प्रवृत्ती , ग्राम संस्कृतीतील रीती ,पद्धती, धुराचार ,अनाचार किंबहुना , समाजाला लागलेली कीड आणि भ्रष्टाचार अशा सगळ्याच बाबींना अत्यंत ताकतीने लेखकाने मांडले आहेत . यात शेतकरी कंगाल झाला नाही पाहिजे असे त्यांना वाटते . त्यासाठी शेताची चारही बाजू मजबूत करण्याचा सल्लाही ते देतात .यात ग्रामीण भागातील सावकारी वृत्ती ,फुकट खाऊ वृत्ती व भ्रष्टाचारी प्रवृत्तींचा पर्दाफाश लेखकांनी यात केलेला आहे .

२१ व्या शतकातील निवडक कादंबऱ्यांची वैशिष्ट्ये :-

रमेश इंगळे यांच्या दोन कादंबऱ्या :- 'निशाणी डावा अंगठा 'ही 2005 मधील कादंबरी .या कादंबरीने मराठी कादंबरी विश्वाला एक नवे आगळे वेगळे भान प्राप्त करून दिले आहेत . जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात दर्जेदार शिक्षणाचे धडे केवळ कागदावरच नियोजनबद्ध केले जातात हे नियोजन शिक्षण व्यवस्थेला कोणत्या पातळीवर घेऊन जाते याचा सुंदर अवलोकन आणि समीक्षण कादंबरीकारांनी या कादंबरीत केले आहे . तर पुढे 2011 मधील शिक्षण क्षेत्राशी निगडित विविध बाबी त्यांनी मांडलेल्या आहेत .सर्व शिक्षा अभियानातला शिक्षक ,अधिकारी ,विद्यार्थी ,शिक्षणाधिकारी अशा सर्वांशी संबंधित असलेले एक सुंदर साखळीनाट्य लेखकांनी 'निशाणी डावा अंगठा ' या कादंबरीत मांडलेले आहेत .याच कादंबरीवर पुढे चित्रपटही प्रदर्शित झालेला आहे म्हणून तत्कालीन समाज व्यवस्थेचे आणि शिक्षण व्यवस्थेचं सुंदर असं चित्रण या कादंबरीत आलेले दिसते .निश्चितच ही कादंबरी नवीन काळाला एक दिशा देणारी ठरेल .

'सर्व प्रश्न अनिवार्य ' या कादंबरीची संहिता प्रश्नपत्रिका सारखिच गुंतागुंतीची आहे .बऱ्याच वेळी नको तेच प्रश्न विद्यार्थ्यांना विचारले जातात . जे महत्त्वाचे आणि आवश्यक आहेत ते प्रश्नच विचारले जात नाही .त्यामुळे ही बाब विद्यार्थ्यांमध्ये आणि शिक्षण क्षेत्रासाठी चिंता करायला लावणारी बाब आहे ' (3) अत्यंत ताकतीने शिक्षण व्यवस्थेवरील स्पष्ट भाष्य लेखकाने केले आहे . म्हणून म्हणता येईल की वर्तमान काळातील नैतिक ,मौलिक व अनुभव सिद्ध सामाजिक आशय स्पष्ट करणारे उपदेश पर दस्ताऐवजच आहे अशा या कादंबरीच्या बाबतीत म्हणता येईल .

श्रीकांत बोजेवार यांची ' पावणे दोन पायाचा माणूस ' :-मराठी कादंबरी साहित्य विश्वात एक आगळीवेगळी कादंबरी म्हणून श्रीकांत यांची 'पावणे दोन पायाचा माणूस ' ही कादंबरी ओळखली जाते .वास्तविक श्रीकांत बोजेवार हे व्यवसायाने पत्रकार .2007 मध्ये ही कादंबरी लिहून सामाजिक जीवनाला वाचा फोडताना दिसते .

'कादंबरीच्या अर्पण पत्रिकेवरूनच लेखकांची मानसिक जडणघडण आणि कादंबरीतील वैचारिक पेरणीची वैभवता लक्षात येते .मानवापेक्षा चार पायावर जगणारे 'मांजर बोके ' लेखकांना अधिक प्रामाणिक वाटतात आणि संपूर्ण मानवी व्यवस्थाच भ्रष्ट झाल्याचे शल्य लेखकाने यात दर्शविले आहे .'पावणे दोन पायाचा लंगड्या ' पितांबर व्यवस्था शरण माणूस असा त्यांचा उल्लेख ते करतात .तो लंगडा आहे पण दीड पायाच्या जोरावर आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह तो करतो . माणूस आपल्या आत्मिक पशु तत्वाला खतपाणी घालून मांजरासारखा पोतल्यातील दूध फस्त करतो . जीवन जगण्यासाठी धडपट करीत असतो . ' (४) धडधाकट माणूस वरून धडधाकट दिसत असला तरी आतून तो अधू असतो .हेच लेखकाला 21व्या

शतकातील मनुष्यांच्या विविध छटा ,त्यांचा स्वभाव या कादंबरीतून दाखवायचा आहे म्हणून मानवांच्या बदलत्या स्वभावांचे वास्तव चित्र उध्वस्त झालेली मूल्य व्यवस्था या कादंबरीतून चित्रीत केलेली आहे .

अशोक पवार यांची ' पडझड ' :-अशोक पवार यांची ही 2011 ची कादंबरी. मानवी संवेदना व्यक्त करणारी .आज 21 वे शतक उजाडले तरी मानवांची भेसूर अवस्था ,अस्वस्थ करणारं मन दाखविणारी कादंबरी .या कादंबरीत अगदी अलीकडच्या तळ्यातलं भटक्या समाजाचे जगणं येतं. वडारच्या पोटीजन्म पालावरची बिराड ,बिघारीचं काम , खाडी फोडत एका गावाहून दुसऱ्या गावी मुक्काम हलवणे , भिक मागून पोट भरणे , भटक्या समाजाची जगण्याची ही धडपड आणि पडझड मराठी साहित्याला आणि साहित्यिकांना नवे वळण देणारी आहे .

.जागतिकीकरणाच्या जल्लोषात पडझडमधील तुक्या विचारात राहतो.' मला शाळेत मास्तर मुळगाव विचारतात ते कोणते ? मला गाव घर का नाही? याचे उत्तर स्वतंत्र भारताची लोकशाही देईल का ?आपण कितीही शिकलो तरी वाण्याबामनाचे होणार का? या तुक्याच्या आईला या प्रश्नाचे उत्तर अजूनही प्राप्त नाही.' (५)ज्यांच्या बापदादांनी पाषाणात लेणी, मूर्ती कोरल्या, किल्ले बांधले, त्या वडार समाजाची ही जगण्याची पद्धत आजही स्वतंत्र भारतात बदलताना दिसत नाही.

ही वर्णव्यवस्थेची व्यवस्था मानणारी कादंबरी 'पडझड' ही वास्तव जीवन व्यथांना रेखाटणारी ,अप्रतिम कादंबरीच आहे .

सुशील धसकटे यांची ' जोहार ':- 2015 मध्ये प्रकाशित झालेले ही कादंबरी 'जोहार ' .आपल्या आगळ्यावेगळ्या वैशिष्ट्यामुळे प्रकाश झोतात येतात . प्रत्येक स्थितीवर मात करणारा हा नायक या कादंबरीत दिसतो .तो कोणत्याही संकटापुढे कधीच हतबल झालेला दिसत नाही . तो खचूनही जात नाही .मराठीत तरुणांच्या मनावर प्रभाव पाडतो .त्यांच्या मनात घर करतो . या कादंबरीचे दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे 'गांधी चिंतन ' या कादंबरीच्या माध्यमातून त्यांनी सत्य ,अहिंसा या विचारांचा आग्रह मानवांपुढे धरलेला आहे . जोपर्यंत प्रत्येक मनुष्य सत्यअसत्य या फेर्यातून बाहेर पडणार नाही आणि सत्याचा मार्ग स्वीकारणार नाही तोपर्यंत मानव विकास होणे अशक्य आहे . त्यामुळे सत्य असत्याचा आग्रह लेखकांनी धरलेला आहे .त्यामुळे आशयाच्या दृष्टीने कादंबरीचे कथानक भरीव होत जाते . आणि मानवी मनाला परिपक्व बनवीते ग्रामीण समाज तरुण यांच्या भेटीला वाचा फोडणारी ही कादंबरी निश्चितच आपल्या वेगवेगळ्या वैशिष्ट्यामुळे दखलपात्र आहे यात शंका नाही .

२१ व्या शतकातील अन्य कादंबऱ्या :-एकविसाव्या शतकापूर्वी मराठी ग्रामीण कादंबऱ्यांनी आगळेवेगळे प्रयोग केलेले आहेत . असंख्य अशा कादंबऱ्या आहेत . परंतु काही मोजक्याच कादंबऱ्यांचा उल्लेख या ठिकाणी आपणाला करता येईल . त्यांची रंगरूपे भाषा ,विषय ,संवाद इत्यादी .सर्व बाबी मानवी मनाला खेळवून ठेवणाऱ्याच आहेत. 21 वे शतक हे जागतिकीकरणाचे . या काळात ग्रामीण कादंबऱ्यांनी नवनवीन प्रयोगच केलेले दिसतात. औद्योगीकरण ,शिक्षण आणि जातीनुसार कार्य या बाबींचा आगळावेगळा प्रयोग या कादंबऱ्यात आलेला आहे .2005 मधील दिलीप भावसार यांची ' जिताड ' 2008 मधील अशोक पवार यांची 'इळनमाळ' 2011 मधील आनंद विंगकर यांची 'अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट ' 2013 मधील अशोक पवार यांची 'तसव्या ' . 2018 मधील नवनाथ गोटे यांची 'फेसाटी ' 2020 मधील अविनाश गोटे यांची 'पंगतीतलं पान ' इत्यादी . अनेक कादंबऱ्यांनी मराठी कादंबरी विश्वाला 21व्या शतकात समृद्ध केलेले आहे

.नवा आकृतीबंध विषयनिहाय वास्तवाला सामोरे जाण्याकडे कल , पारंपारिक साच्याला नवा रूपबंध ही वैशिष्ट्ये कादंबरीकारांनी एक आगळ्यावेगळ्या पद्धतीने नमूद केलेली आहेत.

म्हणून 'लघुकथा ' सारखा स्फुट प्रकारच हाताळण्याच्या अनुकरणात अजून ,नवा ग्रामीण साहित्यिक अडकलेला आहे . ' (७) हे विचार 21 व्या शतकातील ग्रामीण कादंबरीला आता लागू होत नाही हे तेवढेच सत्य आहे .

समारोपीय निष्कर्ष :-

नव्वदोतरी आणि 21 व्या शतकातील ग्रामीण कादंबरीचा अभ्यास करताना जाणवते की , नवनवीन विषय आशय आणि अभिव्यक्ती नव्यादमाच्या काही साहित्यिकांनी हाताळले आहेत . त्यांनी पारंपारिक कादंबरीच्या चौकटीतून बाहेर येत . नवीन रूपसौंदर्य ही हाताळलेली आहेत. ग्रामजीवनातील हातोटी ही त्यांची खास वैशिष्ट्येही म्हणता येईल .त्यांची भाषिक सौंदर्यता ,निसर्ग ,गावकुश आणि ग्रामीण बोलीभाषा या बाबी नव्यानेच हाताळण्यात एकविसाव्या शतकातील कादंबरीकारांना यश प्राप्त होताना दिसते . 'कादंबरीतून अभिव्यक्त होणारे आशय द्रव्य विशिष्ट समाज जीवनातून येते. ते ज्या समाजजीवनातून घेतले जाते ,त्या समाजाची भाषा ही आशयाबरोबरच कादंबरीत येते . या अनुषंगाने समाजातील विविध चालीरीती ,भाषा त्यांच्या गुणवैशिष्ट्याने पुढे आलेल्या आहेत . 21व्या शतकात वास्तवाकडे अधिक कल असणाऱ्या कादंबऱ्या निर्माण झाल्या . त्याच्यातून त्यांच्या व्यथा , वेदना ,आक्रोश आणि विवंचना उल्लेखनीय स्वरूपाच्या आहेत .आज ग्राम जीवनातील आव्हाने बदलेल्या आहेत. त्यात त्यांची मने , कल्पनाविलासाकडेही झुकत चाललेली आहेत . त्यांच्या जीवनातील नवनव्या भीषण आशा स्वरूपांना समस्यांना कादंबरीकार वाचा फोडीत असतो .त्यामुळे कादंबरीतील व्यथा , वेदना ,विवंचना , मानवी काळजाला भिडणाऱ्या आहेत.परंतु हे 21 वे शतक आव्हानांचे असल्यामुळे मराठी ग्रामीण कादंबरी अनेक कादंबरीकार नवनव्या वाटा शोधून , एक आगळा वेगळा ठसा निर्माण करेल आणि समाजहिताची भरीव कामगिरी केल्याशिवाय राहणार नाही .

संदर्भ ग्रंथसूची :-

1) मोहन पाटील ग्रामीण साहित्य आणि लोकसाहित्य पृ 32 .
2) तत्रैव पृ .60.
3) डॉ पवण मांडवकर :- 21व्या शतकातील ग्रामीण कादंबरी पृ . 4
4) डॉ. किशोर सानप, नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरी अविष्कार तंत्र आणि शैली पृ 65 .
5) अशोक पवार, पडझड पृ . प्रस्तावनेतून .
6) आनंद यादव ,ग्रामीणता : साहित्य आणि वास्तव , पृ . 53 .
7) नंदकुमार मोरे ,समाज भाषा विज्ञान आणि मराठी कादंबरी , प्रथमावृत्ती 2012 पृ - 83 .
8) मोहन पाटील ,ग्रामीण साहित्य आणि संस्कृती.
9) डॉ .चिने गीतांजली ,ग्रामीण साहित्यातील लोकतत्व दर्शन.

मराठी साहित्य आणि संवेदनशीलता: मराठी साहित्यातील भावनिक अभिव्यक्तीचे स्वरूप

प्रा. डॉ. निलेश एकनाथराव लोंढे
मराठी विभाग
ज्ञानोपासक महाविद्यालय परभणी

साहित्य ही एक कलाकृती आहे, जी कोणत्याही समाजाच्या आणि संस्कृतीच्या भावना, विचार आणि संवेदनशीलता प्रतिबिंबित करते. १८ व्या आणि १९ व्या शतकात साहित्यात "संवेदनशीलता" म्हणून ओळखला जाणारा एक महत्त्वाचा बदल घडून आला. ही संकल्पना विशेषतः रोमँटिक आणि भावनिक साहित्यात दिसून आली. संवेदनशीलता म्हणजे केवळ बाह्य भावना किंवा आनंद किंवा दुःख जाणवणे नाही, तर ती खोल वैयक्तिक आणि सामाजिक संबंध समजून घेण्याची क्षमता आहे.

पाश्चिमात्य देशात संवेदनशीलतेचा उगम १८ व्या शतकातील प्रबोधन काळात झाला, जेव्हा विचारवंत आणि तत्वज्ञानी तर्क, विज्ञान आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर भर देत होते. जीन-जॅक रुसो आणि एडमंड बर्क यासारख्या या काळातील विचारवंतांनी मानवी भावना आणि भावनांचे महत्त्व अधोरेखित केले. रुसोच्या कल्पनांमध्ये "नैसर्गिक मनुष्य" ही संकल्पना केंद्रस्थानी होती, जो स्वतःच्या भावना आणि नैतिकतेबद्दल जागरूक असतो.

युरोपीयन साहित्यात संवेदनशीलतेचा पहिला वापर भावनिक कादंबऱ्यांच्या स्वरूपात झाला. सॅम्युअल रिचर्डसनची पामेला (१७४०) आणि लॉरेन्स स्टर्नची ट्रिस्ट्राम शँडी (१७५९) या कादंबऱ्यांनी साहित्यात संवेदनशीलतेला एक महत्त्वाचा घटक म्हणून ओळख करून दिली. या कादंबऱ्यांमध्ये पात्रांच्या भावना, संवेदनशीलता आणि नैतिक संघर्षांवर भर देण्यात आला, ज्यामुळे वाचकांना खोल मानसिक आणि भावनिक अनुभवांशी जोडले.

पाश्चिमात्य देशांमधील रोमँटिक चळवळीत संवेदनशीलतेची संकल्पना अधिक स्पष्ट झाली. रोमँटिक कवी आणि लेखक, तर्कशास्त्र आणि औपचारिकतेपेक्षा भावना, कल्पनाशक्ती आणि वैयक्तिक अनुभवांना महत्त्व देत असत. विल्यम वर्ड्सवर्थ, सॅम्युअल टेलर कोलरिज आणि जॉन कीट्स यांसारख्या रोमँटिक कवींनी साहित्यात संवेदनशीलतेला महत्त्वाचे स्थान दिले.

वर्डस्वर्थचे लिरिकल बॅलेड्स (१७९८) नैसर्गिक दृश्ये आणि वैयक्तिक भावनांवर भर देतात. टिंटर्न अॅबेमध्ये, वर्ड्सवर्थ वर्णन करतात. निसर्ग आपल्याला आध्यात्मिक शांती आणि भावनिक संतुलन कसे प्रदान करतो. प्रेमकथा लिहिण्यामागे त्यांचा असा विश्वास होता की एखाद्या व्यक्तीची संवेदनशीलता त्याला नैतिक आणि आध्यात्मिकदृष्ट्या श्रेष्ठ बनवू शकते. जॉन कीट्सच्या ओड टू अ नाईटिंगेलसारख्या कविता देखील संवेदनशीलतेचे खोलवरचे अभिव्यक्ती आहेत. ते जीवन, मृत्यू, सौंदर्य आणि वेदना यांच्यातील संबंध प्रतिबिंबित करतात. संवेदनशीलता ही जीवनातील सखोल सत्ये समजून घेण्याचा एक मार्ग आहे, असे त्यांचे मत होते. रोमँटिक साहित्यातील संवेदनशीलतेमुळे वाचकांना केवळ वैयक्तिक भावना व्यक्त करण्यासच नव्हे तर सामाजिक आणि नैतिक मुद्द्यांवर विचार करण्यास देखील प्रेरित केले.

साहित्यातील संवेदनशीलतेचा एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे तो अनेकदा स्त्रियांशी जोडला गेला आहे. १८ व्या आणि १९ व्या शतकातील साहित्यात, महिलांना अधिक संवेदनशील, भावनिक आणि नैतिकदृष्ट्या

श्रेष्ठ मानले जात असे. या संदर्भात, रिचर्डसनच्या पामेला आणि जेन ऑस्टेनच्या सेन्स अँड सेन्सिबिलिटी (१८११) सारख्या कादंबऱ्यांनी महिलांच्या भावनिक प्रतिक्रियांना केंद्रस्थानी ठेवले.

'सेन्स अँड सेन्सिबिलिटी' मध्ये, ऑस्टेन दोन बहिणी, एलेनॉर आणि मारियान यांच्याद्वारे दाखवते की संवेदनशीलता आणि तर्क यांच्यात संतुलन राखणे कसे महत्त्वाचे आहे. या कादंबरीत, मारियान अत्यंत भावनिक आहे आणि एलेनोर नियंत्रित आणि तर्कशुद्ध आहे, त्या दोघांच्याही समस्या आणि त्यांचे उपाय दाखवते.

वरील पाश्चिमात्य भूमिकांचा प्रभाव जगभरातील साहित्यावर पडला.उदा. मराठी साहित्यामध्ये स्त्री प्रश्नांची संवेदनशील मांडणी दिसून येते. स्त्रियांना दुय्यम दर्जाची वागणूक आणि त्यांचा केला जाणारा अपमान याची उदाहरणे सर्वसामान्य मध्यमवर्गीय सुसंस्कृत कुटुंबात ही दिसून येतात. घर सांभाळणारी आई ही अनेक पातळ्यांवर पुरुषी मानसिकतेच्या प्रभावाखाली दडपलेली असते आणि म्हणूनच हिरा बनसोडे ही कवयत्री “शापित वांझ बेटावर” या कवितेमध्ये म्हणते,

उमलत येणारी
प्रत्येक हसरी सकाळ
निर्माल्य होऊन पडते
क्षितिजाच्या निर्विकार पायथ्याशी
विषाचा प्रत्येक घोट
जाळतो आमच्या कंठातले
मधुर संगीताचे सुगंधी स्वर !
तरी चुकूनही उठत नाही
समाजपुरुषाच्या दगडी ओठावर
वेदनेचा कडू शहारा,
तृप्त सुखाच्या
प्रवाहात डुंबणारांनो !
दिल भरून आणिक डुंबा
फक्त विश्वासाने मान टेकायला
ठेवाल का स्वतंत्र शाश्वत किनारा
आमच्या निराधार दुःखांना ?
{“शापित वांझ बेटावर” हिरा बनसोडे, फिर्याद }

प्रस्तुत कवितेमध्ये मध्यमवर्गीय कुटुंबात स्त्रियांना दुय्यम दर्जाची वागणूक मिळते, स्त्री कुटुंबामध्ये पुरुषावर अवलंबून असते. तिचे दुःख, तिचे कष्ट यांना कुणीही विशेष समजत नाही, स्त्रीला केवळ आधार हवा असतो, परंतु तोही तिला मिळत नाही ! स्त्री जीवन हे एखाद्या शापित वांझ बेटावर राहण्यासारखे असते. समाजातील एक उपेक्षित घटक म्हणून स्त्रियांच्या वाट्याला दुःखमय जीवन येते, याचे चित्रण प्रस्तुत कवितेमध्ये झालेले दिसून येते. अशाच प्रकारची कौटुंबिक हिंसा किंवा कौटुंबिक अपमानाची मांडणी करण्याचा प्रयत्न “बाहुली” या कवितेमध्ये रजनी परुळेकर यांनी केला आहे, त्या म्हणतात,

तिच्या त्या एका वाक्याने
जे उभे होते ते डोक्यात गोऱ्या कुंभाराचे
थापटणे बसल्यासारखे खाली बसले
बसलेले ताडकन उभे राहिले
कोणी लवंडले, कोणी कलंडले
आणि काही खुर्चीला खिळून राहिले तरी
त्यांच्या डोक्यावरचे केस
फणसाच्या काट्यांसारखे ताठ उभे राहिले
तिच्या मनात आले, चाळिशी उलटली तरी
यांच्या लक्षातच आलेले नाहीत
स्त्रीच्या व्यक्तिमत्वाचे कंगोरे
तसा विचार करायची
सवयच लावली नाही यांना कुणी लहानपणापासून
{ बाहुली, रजनी परुळेकर, काव्यकस्तुरी }

प्रस्तुत कवितेमध्ये स्त्रियांचे स्वतंत्र अस्तित्व नाकारण्यात पुरुषप्रधान कुटुंबव्यवस्थेचे चित्रण केले आहे. धर्माने, संस्कृतीने आणि समाजव्यवस्थेने मान्य केलेली कुटुंबव्यवस्था स्त्रियांची अत्यंत पद्धतशीरपणे कुचंबना करते. तिला दुय्यम वागणूक देते, तिला सतत अपमानित करते, हे रजनी परुळेकर यांनी सांगितले आहे. सहजासहजी लक्षात न येणारा कौटुंबिक हिंसाचार आणि कुटुंबामध्ये स्त्रियांवर होणारा अन्याय, तिच्या कर्तृत्वाला संधी न देणे, हे सर्व प्रकार प्रातिनिधिकपणे प्रस्तुत कवितेत कवयत्रीने मांडले आहेत.

कुटुंबामध्ये स्त्री ही आई म्हणून, पत्नी म्हणून, सून म्हणून, बहीण म्हणून किंवा वेगवेगळ्या नातेसंबंधात बांधलेली असते, म्हणून सुरक्षित असते ! परंतु जेव्हा हे नातेसंबंध नसतात आणि एखादी अनोळखी स्त्री रस्त्यावर एखाद्या संकटामध्ये सापडते, तेव्हा आजूबाजूच्या पुरुषांची मानसिकता कशी असते ? याविषयी भाष्य करताना नीरजा ही कवयत्री म्हणते,

रस्त्याच्या मधोमध कोसळलेल्या
विवस्त्र बाईच्या अंगावर
घालावी एखादी चादर
असं वाटत नाही कुणालाच अलीकडे;
तिच्या स्थनातून
पाझरणाऱ्या रक्ताची चिळकांडी
उडेल आपल्या चारित्र्यावर
म्हणून माणसं उभी आहेत दूर
भयाच्या आडोशान.

ही जरी संवेदनशीलता जशी स्त्रियांशी जोडली गेली आहे तशी ती अनेक पुरुष पात्रांनीही दाखवली आहे. रोमँटिक कवितेप्रमाणे, अनेक मराठी पुरुष कवींनी त्यांच्या भावना आणि संवेदनशीलता व्यक्त केल्या

आहेत. त्यांच्या कवितेतून सिद्ध होते की संवेदनशीलता ही केवळ महिलांपुरती मर्यादित नाही, तर तो मानवतेचा एक सार्वत्रिक गुण आहे.

संवेदनशीलता केवळ वैयक्तिक भावना म्हणून पाहिली जात नाही तर ती नैतिकता आणि सामाजिक जबाबदारीशी देखील जोडली जाते. उदा. दलित साहित्याने देखील इतिहासाच्या आणि सामाजिक वास्तवावर संवेदनशीलपणे प्रचंड आघात केले. "कोंडवाडा" या कवितेमध्ये दया पवार म्हणतात,

"आज विषाद वाटतो,
कशा वागविल्या
मणामणाच्या बेड्या
गाळात हत्तींचा कळप रुतावा तशा,
ध्येय आकांक्षा रुतलेल्या
शिळेखाली हात होता तरी
नाही फोडला हंबरडा
किती जन्मांची कैद,
कुणी निर्मिला हा कोंडवाडा"

हा कोंडवाडा येथील धर्माने, समाजाने व संस्कृतीने निर्माण केलेला होता आणि या कोंडवाड्याची जाणीव स्वातंत्र्यानंतर येथील दलितांना झाली. त्यानी संविधानाने निर्माण केलेल्या मूलभूत अधिकारांचे आणि मानवतावादी विचारांचे समर्थन केले आहे. स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळे येथील करोडो लोकांचे अतिशय वाईट आयुष्य संपले. येथील जातीयतेचा आणि उच्चनीचतेचा अत्यंत वाईट असा भाग उध्वस्त झाला. स्वातंत्र्यानंतर ही जाणीव अधिक प्रमाणात होऊ लागली. नामदेव ढसाळ याविषयी येथला प्रत्येक हंगाम या कवितेमध्ये म्हणतात,

"येथला प्रत्येक महाकवी
आखूड असतो
म्हणून शब्दांच्याच नजाकतीला
भूलनं शोभत नाही रे
इथे माणसालाच माणूस खात असतो
आणि वाल्याच्या पाठीवरले वळ लपविले जातात रे"

इथे सामान्य लोकांची दैन्यावस्था लपवून ठेवली जाते, त्यांचे दुःख साहित्यातून मांडले जात नाही आणि त्यामुळेच दलित ग्रामीण व आदिवासी साहित्य परंपरेप्रमाणे भटक्या विमुक्तांनी स्वतःचे साहित्य प्रवाह निर्माण केलेला दिसून येतो. साहित्यातील संवेदनशीलतेचा हा भाग दर्शवितो की, एखाद्या व्यक्तीची भावनिक संवेदनशीलता त्याला समाजाप्रती अधिक सहानुभूती आणि नैतिक जबाबदारीची भावना निर्माण करते.

नैतिक संवेदनशीलतेमध्ये अत्याचार करणाऱ्याबद्दल सकारात्मक बदल घडवून आणण्याची क्षमता असते. वर्डस्वर्थ आणि कीट्स सारख्या रोमँटिक कवींनी त्यांच्या कवितांमध्ये सामाजिक असमानता, नैसर्गिक संसाधनांचा गैरवापर आणि गरिबी यावर चिंतन केले. साहित्याच्या संवेदनशीलतेतून समाजात बदल घडवून

आणता येतो असे त्यांचे मत होते. त्या भूमिकेत ग्रामीण साहित्यातील संवेदनशीलता समजून घ्यावी लागते. उदा. ग्रामीण समाजात स्वातंत्र्यानंतर शिक्षणाने फार मोठे कार्य केले. छत्रपती शाहू महाराजांनी शिक्षणाचा आदर्श निर्माण केला, शिक्षण संस्था उभ्या राहिल्या आणि प्रबोधनाला प्रारंभ झाला, परंतु शिकलेली मुले शेतीकडे दुर्लक्ष करू लागली, आत्महत्येच्या घटना घडून येऊ लागल्या, त्यामुळे कवी एकनाथ पाटील म्हणतात,

सोसाटीचं कर्ज डोई झाला भार
नरड्याला दोर गरिबांच्या
शिकलेला पोर बापाजीवा घोर
अंधारच म्होरं भविष्याच्या

वरील कवितेमध्ये एकनाथ पाटलांनी शिक्षण घेऊन बेकार फिरणाऱ्या किंवा बेगडी जीवन जगणाऱ्या ग्रामीण तरुणांचा उल्लेख केला आहे तसेच सहकार चळवळीचे त्रासदायक रूप दाखवले आहे.

ग्रामीण भागामध्ये शेती हा प्रमुख व्यवसाय केला जातो, परंतु शेतीसाठी योग्य पद्धतीची मदत सरकारकडून केली जात नाही, सोयीसुविधा नाहीत, शेतीमालाला भाव नाही आणि त्यामुळे शेतकऱ्याचे जीवनही फारसे चांगले नाही. हे वास्तव मराठी कवितेमधून प्रकर्षाने मांडण्यात आलेले आहे, निसर्ग प्रतिकूल असेल तरीही शेतकरी अडचणीत असतो आणि निसर्गाने अनुकूलता दर्शविली तरी बाजारभावामध्ये शेतकऱ्याचे नुकसान होते ! अशा दुहेरी कचाट्यात सापडलेल्या शेतकऱ्याचे वर्णन करताना शंकर वाडेवाले हा कवी "आयुष्याची धुनी" या कवितेमध्ये म्हणतात,

"कंच्या जन्मीचा हा डाव, असा साधला बा कोणी
कर्जाच्या या आगीनीत, पेटे आयुष्याची धुनी ||
पेरणीच्या वक्ती कशी, पेरीतो मी मनी आस
उनारली रानं सारी, घर पडली भकास ||
शिवारात जागोजागी, पेरीतो मी माझा घाम
संसाराचं चाक तरी, झालं कसं बघा जॅम ||"

प्रस्तुत कवितेमध्ये दिवसरात्र परिश्रम करूनही स्वतःचा संसार चालवणे शेतकऱ्याला किती कठीण जाते, याची मांडणी करण्यात आलेली आहे. भारतामध्ये शेतकऱ्याचे शोषण केले जाते, त्याबरोबर समाजातील विशिष्ट वर्ग सत्तेच्या केंद्रस्थानी बसून स्वतःचे सामर्थ्य वाढवतो आणि त्यासाठी इतरांची पिळवणूक करतो. ही मांडणी संवेदनशील सामाजिक घडामोडींशी संबंधित आहे.

स्वातंत्र्यानंतर भारतातील प्रत्येक व्यक्तीला चांगले जगण्याचा अधिकार मिळालेला आहे, परंतु समाजातील विशिष्ट वर्ग सोडला तर बहुतांश समाज घटकाला त्याचा आर्थिक आणि राजकीय हिस्सा मिळालेला नाही. सर्व भारतीय समान आहेत, असे मान्य केले असल्यामुळे सर्वांना जगण्याच्या सुख सोयी उपलब्ध व्हायला हव्यात, परंतु असे होत नाही. सर्वांच्या हक्काची मांडणी करताना वामनदादा कर्डक आपल्या कवितेमध्ये म्हणतात, वामनदादा कर्डक म्हणतात,

"सांगा आम्हाला बिर्ला बाटा टाटा, कुठं हाय वो ||
सांगा धनाचा साठा नि आमचा वाटा, कुठं हाय वो ||१||

घाम शेतात आमचा गळ, चोर आयताच घेऊन पळ
धन चोराचा हा पळण्याचा फाटा कूठ हाय वो
सांगा धनाचा साठा नि आमचा वाटा, कुठं हाय वो ||२||
शोधा सारे साठे चला, आज पाडा वाटे चला
अहो वामनदादा
सांगा आमचा घुगरी घाटा कुठं हाय वो ||३||

स्वातंत्र्य मिळाले परंतु शेतकऱ्याला, गरिबांना, लाचार आणि मागास लोकांना त्यांचे अधिकार प्राप्त झाले नाहीत. त्यांचे अधिकार प्राप्त करून देण्याची मागणी करणारी आणि त्यासाठी संघर्षाची भूमिका घेणारी वामनदादाची कविता स्वातंत्र्योत्तर काळातील समाजहित साधणाऱ्या कवितेमध्ये समाविष्ट करता येऊ शकते. सध्याच्या काळात समकालीन लेखक सामाजिक समस्या, वंशवाद आणि लिंग असमानता याबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यासाठी संवेदनशीलता वापरतात. अशाप्रकारे, मराठी साहित्यात संवेदनशीलतेची संकल्पना महत्त्वाची आहे. ती अजूनही वाचकांना खोलवरच्या मानवी प्रश्नांवर आणि समस्यांवर चिंतन करण्यास प्रेरित करते.

साहित्य आणि असुरक्षिततेमधील संबंध खोल आणि वैविध्यपूर्ण आहेत. विशेषतः १८ व्या आणि १९ व्या शतकातील साहित्यात दिसणारी संवेदनशीलता केवळ वैयक्तिक आणि सामाजिक समस्यांनाच प्रतिबिंबित करत नाही, तर वाचकांना भावनिक आणि नैतिकदृष्ट्या अधिक जागरूक बनवते. रोमँटिक कविता असो किंवा २० व्या शतकातील सामाजिक कादंबऱ्या असोत, साहित्यात संवेदनशीलता हे मानवी अनुभव समजून घेण्याचे आणि व्यक्त करण्याचे एक प्रभावी माध्यम आहे.

संदर्भ

1. लिंबाळे शरणकुमार, मराठी वांङमयातील नवीन प्रवाह, मधुराज पब्लिकेशन्स प्रायव्हेट लिमिटेड, 1993
2. आनंद यादव, ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि वास्तव, मोक्षा पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, द्वितीय,
3. संपा. चंद्रकुमार नलगे, ग्रामीण वांग्मयाचा इतिहास, रिया पब्लिकेशन, कोल्हापूर, 2013
4. आनंद पाटील, तौलनिक साहित्य नवे सिद्धांत आणि उपयोजन, साकेत प्रकाशन, 1998

रंगनाथ पठारे यांच्या चक्रव्यूह कादंबरीतील संवेदना

डॉ. आशा सोपान गिरी
सहयोगी प्राध्यापक मराठी विभाग
कै.सौ. कमलताई जामकरमहिला महाविद्यालय परभणी.

साहित्याला समाजाचा आरसा म्हटले जाते. जे जे समाजात आहे त्याचे प्रतिबबसाहित्यात उमटत असते. वाढते शहरीकरण ही समस्या सर्व शहरांना जवळपासभेडसावत आहे. त्याचा परिणाम निसर्गाचा विध्वंस होण्यातच होत आहे. वमाणसाला या नैसर्गिक वातावरणापासून दूर जाऊन सिमेंटच्या जंगलात आपलेआयुष्य व्यतीत करावे लागत आहे. आणि त्यातून अनेक प्रश्न, समस्या उदयालायेत आहेत.समाज सतत कोणत्या ना कोणत्या कारणाने अस्वस्थ असतोच. वरवरपाहता समृद्धी शांतता वाटत असली तरी तो अत्यंत प्रचंड ताण सहन करीतअसतो. यादव काळ समद्ध संपन्न असला तरी युद्धे, परकीय आक्रमणे यामुळे हासमाज तणावाखाली होता असेच म्हणावे लागेल. त्यामुळे लेखकांनी या अस्वस्थसमाजाचे वर्णन आपल्या साहित्यकृतीतून कितपत व कसे केले हे पाहणे महत्त्वाचेठरते. साठोत्तरी मराठी कादंबरीतूनही अस्वस्थ समाजाची चित्रण वेगवेगळ्या तर्हेनेआलेले आहेत. त्यामध्ये ग्रामीण, दलित स्त्रीवादी, शहरी आणि अस्वस्थ मनाचेचित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्या साठोत्तरी कालखंडामध्ये आलेल्या आहेत.चक्रव्यूह या कादंबरीचा नायक शंकर सक्सेना हा अतिशय हुशार आणि सर्वाच्यामदतीला सदैव तत्पर असणारा, परमाणु विज्ञानात संशोधन करणारा टीचर फेलोआहे. त्याचे वडील हयात नसतात परंतु त्याची आई श्रीमती श्रीलता सक्सेना, बहिणकौशल्या आणि मोठा एक भाऊ असा त्याचा परिवार आहे. त्याच्यावर जीवापाड प्रेमकरणारी व त्याच्या शेजारीच राहणारी मंजुळासेन आहे परंतु त्याला तिच्याविषयीतशी प्रेमाची भावना नसते. शंकर हा सर्वांच्या मदतीला सदैव तत्पर असतो. सगळेरिसर्च स्टुडन्ट समस्या सोडविण्यासाठी त्यांच्या मार्गदर्शकाकडे जाण्याऐवजीसक्सेनाकडेच येत. अनेक प्राध्यापकही त्यांच्या विद्यार्थ्यांना तसे दुरान्वये सुचवीत.परंतु सक्सेनाला मात्र त्याला हवे ते काम करताना पाहिजे तसा रिझल्ट मिळतनसतो. एकदा गोपीचंदला बोलताना तो म्हणतो की,मुझे लगता है उससिसिफसकी तरह मैं भी बरसो से एक पत्थर ढकेलकर कही पहाड चढनेकी कोशीसकर रहा हूं. ऊपर जाता हूं और लगता है मंझिलके बिलकूल नजदीक पहुंचा जाताहूं. फिर अचानक पैर फिसल जाता है. और पत्थर नीचे आ गिरता है. और मै भीउसीकी तरह फीर नीचे आकर वही करता हूं. जो वो करता है (पृ.१६६) सक्सेनाला40,000 बार्कचया लोकांकडून संशोधनासाठी मिळतात. परंतु त्याचा हट्ट असतोकीरायटिंग विदाऊट एनी कॉक्रीट अचीवमेंट? मुझसे नही हो सकता कितना भीसोचू ,समजावू पर दिल मानता ही नही.(पृ.९२) तो सतत काम करत असतो पणरिझल्ट मिळत नाही. त्यामुळे तो पीएचडी साठी अडकून पडतो .बार्कचे नवे अनुदानमिळाल्यानंतर तर तो जवळपास लॅब्रोटरीत गाढून घेतल्यासारखेच काम करतो. तोअंतरमनात फार एकाकी असतो. आणि स्वतःच्या भोवती त्याने एक अदृश्य भक्कमकुंपण घालून ठेवलेले असते. तिथे कोणालाही प्रवेश करू द्यायची त्याची इच्छानसते. तो चिडका कुडा आणि जास्तच पुढे अबोल होत जातो. त्याचे निलिमाजाखाडी ही अतिशय सुंदर तरुणी प्रोफेसरांची सेक्रेटरी तिच्यावर प्रेम असते परंतु तेप्रेम त्याने कधीच तिच्याजवळ व्यक्त केले नाही. नीलिमा जाखाडी पुढे कुलगुरूंचीसेक्रेटरी होते. व ती तिथे कुलगुरूंना वैतागून प्रोफेसर पंतांच्या ओळखीने एकाकंपनीत नोकरीला लागते हिंदुजा लोम्बार्डीनी मध्ये

पब्लिक रिलेशन ऑफिसरम्हणून ती नोकरी करते. परंतु तिथे ती जास्तच फसत जाते ,मद्यपण वाढत जातेआणि या सगळ्याला कंटाळून ती एके दिवशी झोपेच्या गोळ्या घेऊन आत्महत्याकरते. ही गोष्ट सक्सेनाला समजते तेव्हा तो ये तो होना ही था. एवढीच थंडप्रतिक्रिया व्यक्त करतो. आणि त्यानंतर माथेरानला सहलीचे आयोजन केले जातेतिथे तो सर्वांबरोबर जातो व कोणालाही साधी भणक न लागू देता डोंगराच्याकड्यावर जाऊन स्वतःला झोकून देतो आणि तोही आत्महत्या करतो.सक्सेनाच्या सोबतच अनेक घटना, व्यक्तीचित्रे या कादंबरीतयेतात. कादंबरीची सुरुवात गोपीचंद राहणे याला विद्यापीठ अनुदान मंडळाचीसंशोधनासाठी एका वर्षाची फेलोशीप मिळते व तो पदार्थ विज्ञान विभागात रुजूहोण्यासाठी जातो अशी होते .त्याचा मित्र शंकर सक्सेना त्याला भेटतो इतर टीचरफेलो प्राध्यापक मंडळी यांची भेट होते. गोपीचंद राहणे याच्या मनातील सक्सेनाविषयीची मित्रत्वाची भावना त्याचे मित्र प्रेम आणि विद्यापीठातील एकूणचवातावरण अतिशय प्रभावीपणे या कादंबरीत मांडण्यात आले आहे. गोपीचंदनेआपल्या ग्रुपमध्ये संशोधनासाठी यावे यासाठी प्रत्येक जण प्रयत्न करत असतोपरंतु गोपीचंद सक्सेनाच्या सोबत काम करण्याचे ठरवितो.यात आणखी एका प्रभावी व्यक्तीचीत्राचे वर्णन आले आहे ते म्हणजे प्रोफेसर पंत हेविभागप्रमुख असतात.;बौद्धिक आणि व्यावहारिक दृष्ट्या प्रोफेसरांना आव्हानदेण्याची त्यांच्या काही थोडया सहकाऱ्यांमध्येच क्षमता होती. किंवा ते असण्याचीशक्यता होती. ते या सगळ्यात बाजूला पडलेले होते. त्यात जाणीवपूर्वकतेचा भागकिती हे कळणे दुरापास्त झाले होते. पण एकूण सगळ्या गुणदोषांसकट प्रोफेसर हेएक वादळी व्यक्तीमत्व होते. आणि या वादळाने विद्यापीठाला झपाटून टाकलेहोते.(५०,५१) प्रोफेसर पंतानी संशोधन क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण काम केले होते. त्यांना देशविदेशात भेट मिळालेल्या सिस्टीम्स, यंत्रे, पुस्तके सगळे ते सोबत घेऊन आले होते.तसेच त्यांनी डिपार्टमेंटला भरपूर पैसा आणला होता .अनेक नवीन कोर्सेसअभ्यासक्रमात सुरू केले होते. ते सकाळी सात वाजता डिपार्टमेंटला येत आणि रात्रीकधीही परत जात. सतत काम आणि काम हेच त्यांचे विश्व होते. परंतु त्यांनातुम्हीच कुलगुरू पदासाठी लायक आहात तुम्ही कुलगुरु व्हा ,असे भरवून दिले जाते.ते अधिक चांगल्या पद्धतीने काम करण्यासाठी होकार देतात आणि त्यांना तसाकोणी प्रतिस्पर्धीही नसतो. त्यामुळे जवळजवळ तेच कुलगुरू होणार हे स्पष्ट झालेलेअसते, परंतु त्यानंतर त्यांच्या विरोधात कारवायांना सुरुवात होते. त्यांनी भ्रष्टाचारकेल्याचा आरोप करून मोर्चा पाठविला जातो. ते त्याचा शोध लावून पुढे त्यांच्याप्रतिस्पर्ध्यावर प्रतिकार करतात आणि ही सर्व खेळी विद्यापीठाचे विद्यमान

कुलगुरू धोडें शंकर पर्वते खेळत असतात. त्यांना परत कुलगुरू होण्याची इच्छाअसते. मोर्चाच्या बातम्या पेपरला येऊन प्रोफेसरांच्या कार्यावर ताशेरे ओढले जातात.प्रोफेसर, धनंजय अधिकारीचा पाठिंबा मागतात व ते मनापासून त्यांच्या बाजूने उभेराहतात.प्राचार्य धनंजय अधिकारी हे एकेकाळी कार्यकारी मंडळाचे सदस्यअसतात .विद्यापीठाच्या राजकारणात किमान दहा वर्षे तरी ते अग्रेसर होते. तरीहीते विद्यापीठाच्या स्पर्धेतून स्वतःहून बाहेर गेले होते. व आसपासच्या ग्रामीणपरिसरात धडाक्याने त्यांनी काम सुरू केले होते .त्यांची पुणे विद्यापीठातील प्रतिमाही अतिशय स्वच्छ होती. ते त्यांच्या गुरूना म्हणजे कर्णिक सरांना प्रोफेसरपंतांविषयी बोलायला जातात परंतु हे सर्व ऐकून घेऊन कर्णिक त्यांनाच म्हणतातकी, तूच का कुलगुरू होत नाहीस. तेव्हा धनंजय अधिकारी स्पष्टपणे नकार देऊनकर्णिक सगळे घडवून आणतात. आणि प्राचार्य धनंजय अधिकारी यांची नवीनकुलगुरू म्हणून निवड होते. आणि याचा प्रोफेसर पंत ही आनंद

व्यक्त करतात.याचबरोबर या कादंबरीमध्ये तळेकर, जडे, पांढरकामे, बहिरट, शिंदे ,साळुंखे,दिवाडकर, डॉक्टर काळे, जोशी, भिंगे जयवंत, मिसेस कुलकर्णी हे व्यक्तीचित्रेआलेली आहेत.चक्रव्यूह ही मराठीतली एक यशस्वी नैतिक रहस्य कथा आणिसांस्कृतिक शोकातमिका आहे असेच मी म्हणेनअसे दिलीप पुरुषोत्तम चित्रेयांनी म्हटले आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1) अनिल गवळी, मराठी भाषा आज आणि उद्या, दर्या प्रकाशन पुणे, पृष्ठक्रमांक ३९ प्रथम आवृत्ती जून २०१८.
2) रंगनाथ पठारे, चक्रव्यूह, शब्दालय प्रकाशन श्रीरामपूर, पहिली आवृत्तीजानेवारी १९८९.

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XIV** **Special Issue – VII** **March – 2025**

एकविसाव्या शतकातील मराठी पत्रकारिता आणि संवेदनशील साहित्य

डॉ. दत्ता रामचंद्र कांबळे
प्राध्यापक, मराठी विभागप्रमुख
लोकमान्य महाविद्यालय सोनखेड, ता. लोहा जि. नांदेड

गोषवारा:

एकविसाव्या शतकात मराठी पत्रकारिता आणि संवेदनशील साहित्यात लक्षणीय बदल झाले आहेत. डिजिटल माध्यमांच्या आगमनाने मराठी पत्रकारितेचे परिदृश्य विकसित झाले असून, आव्हाने आणि संधी दोन्ही निर्माण झाल्या आहेत. त्याचबरोबर समकालीन सामाजिक वास्तवाचे प्रतिबिंब उमटवणारे वैविध्यपूर्ण विषय, आवाज आणि आख्यान यांचा अंतर्भाव करून संवेदनशील साहित्याने आपल्या सीमा विस्तारल्या आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये मराठी पत्रकारिता आणि संवेदनशीलता साहित्य यांच्यातील सहजीवी संबंध, त्यांचा समाजावर होणारा परिणाम, तंत्रज्ञानाची भूमिका आणि भविष्यातील वाटचाल यांचे विश्लेषण आहे.

मुख्य शब्द: २१ व्या शतकातील पत्रकारिता, मराठी साहित्य, डिजिटल साहित्य, नव-साहित्य **प्रस्तावना -**

मराठी पत्रकारितेला आणि संवेदनशीलतेच्या साहित्याला समृद्ध इतिहास आहे, तो महाराष्ट्राच्या सामाजिक-राजकीय रचनेत खोलवर रुजलेला आहे. समकालीन भावना आणि विचारधारा प्रतिबिंबित करण्यासाठी सार्वजनिक चर्चा आणि साहित्याला आकार देण्यात पत्रकारितेचा प्रभाव निर्णायक राहिला आहे. एकविसाव्या शतकात एक डिजिटल क्रांती झाली ज्याने माहितीचा प्रसार आणि वापर कसा केला जातो यास नव्याने आकार दिला आहे. एकेकाळी पत्रकारितेचा पाया असलेल्या पारंपरिक मुद्रित माध्यमांना बातमी देणारे संकेतस्थळं, सामाजिक माध्यमे आणि दृकश्राव्य-आधारित सामग्रीसह डिजिटल माध्यमांकडून कडवी स्पर्धा आहे. या परिवर्तनामुळे केवळ माध्यमच नव्हे, तर बातम्यांकडे पाहण्याचा आणि प्रेक्षकांशी संवाद साधण्याचा दृष्टिकोनही बदलला आहे. दुसरीकडे, मराठीतील संवेदनशीलता साहित्य अभिव्यक्तीच्या शास्त्रीय प्रकारांच्या पलीकडे जाऊन डिजिटल कथाकथन, स्व-प्रकाशन आणि सामाजिक भान असलेल्या आख्यानांच्या क्षेत्रात गेले आहे. समकालीन मराठी लेखकांनी शोधलेले विषय अधिक वैविध्यपूर्ण असून, स्त्री-पुरुष समानता, जातीय गतिशीलता, जागतिकीकरण, मानसिक आरोग्य यांसारख्या महत्त्वाच्या सामाजिक प्रश्नांचे प्रतिबिंब उमटले आहे. साहित्य आज केवळ पुस्तकांपुरते मर्यादित राहिलेले नाही तर 'ब्लॉग्स', ऑनलाइन नियतकालिके आणि डिजिटल माध्यमांद्वारे सामायिक केलेल्या बोलल्या जाणाऱ्या शब्दांच्या सादरीकरणापर्यंत पसरलेले आहे. मराठी पत्रकारिता आणि संवेदनशीलता साहित्य यांच्यातील परस्परसंबंधांचा वेध घेत, लोकधारणा घडविण्यात, टीकात्मक चर्चेला चालना देण्यासाठी आणि समाजाच्या सामूहिक जाणिवेचे प्रतिबिंब उमटविण्यात त्यांच्या भूमिकेवर भर देणारा हा शोधनिबंध आहे. पत्रकारिता हे वस्तुनिष्ठ कथाकथनाचे साधन कसे काम करते, हे यात तपासले जाते, तर साहित्य त्या वास्तवाचे अधिक बारकाईने आणि भावनिक अन्वेषण करते. या दोन्ही क्षेत्रांचे एकत्रीकरण आजच्या वेगवान डिजिटल युगात सत्य, सहानुभूती आणि जागरुकतेचे महत्त्व अधोरेखित करते. याव्यतिरिक्त, हे संशोधन दोन्ही संकेतस्थळ निगडीत पत्ता अशी आव्हाने आणि नैतिक प्रश्नांचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करते, तसेच वाढत्या परस्परांशी संलग्न जगात त्यांच्या संभाव्य भविष्यातील दिशांचे विश्लेषण करते.

एकविसाव्या शतकात मराठी पत्रकारितेची उत्क्रांती

एकविसाव्या शतकात प्रामुख्याने तंत्रज्ञानातील प्रगती आणि ग्राहकांच्या बदलत्या सवयी यामुळे मराठी पत्रकारितेत आमूलाग्र बदल झाला आहे. एकेकाळी प्रसारमाध्यमांवर अधिराज्य गाजवणाऱ्या पारंपरिक वृत्तपत्रांना वेगवान डिजिटल जगाशी जुळवून घ्यावे लागले आहे. 'इंटरनेट' आणि 'स्मार्टफोन'च्या वाढत्या वापरामुळे, बातम्यांचा वापर मुद्रित ऐवजी ऑनलाइन माध्यमाकडे वळला आहे, ज्यामुळे माहिती व्यापक प्रेक्षकांपर्यंत अधिक सुलभ झाली आहे. डिजिटल पत्रकारितेमुळे तात्काळ बातम्यांचे वृत्तांकन, अंतरक्रियात्मक सामग्री आणि बहुमाध्यम कथाकथन सक्षम झाले आहे, ज्यामुळे वापरकर्त्यांचा सहभाग वाढला आहे. तथापि, या प्रगतीमध्ये चुकीची माहिती वाढणे, आर्थिक अडचणींमुळे शोधपत्रकारितेची घसरण आणि सनसनाटीशी संबंधित नैतिक चिंता यासह आव्हाने आहेत. डिजिटलकडे वळल्यामुळे पर्यायी पत्रकारितेचाही उदय झाला आहे, जिथे स्वतंत्र पत्रकार आणि नागरिक पत्रकार सार्वजनिक चर्चेला आकार देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. ही आव्हाने असूनही विश्वासार्हता आणि नावीन्य यांचा समतोल साधण्यासाठी झटणारी मराठी पत्रकारिता सातत्याने विकसित होत आहे.

१. मुद्रित मधून डिजिटलकडे वळण - एकविसाव्या शतकात मराठी पत्रकारितेचा मुद्रण वरून डिजिटलकडे मोठा बदल झाला आहे. 'लोकसत्ता', 'महाराष्ट्र टाइम्स', 'सकाळ' या प्रमुख वृत्तपत्रांनी डिजिटल माध्यमचा अवलंब करून तात्काळ बातम्यांचे प्रक्षेपण करण्याची सोय केली आहे. ऑनलाइन मंच, 'यूट्यूब चॅनेल्स' आणि सामाजिक माध्यमे पत्रकारितेसाठी महत्त्वाची माध्यमे बनली आहेत, ज्यामुळे बातम्या अधिक सुलभ आणि संवादात्मक बनल्या आहेत.

२. शोध आणि नागरिक पत्रकारिता - डिजिटल माध्यमांच्या उदयामुळे शोधपत्रकारितेचीही सोय झाली आहे. डिजिटल माध्यम सखोल विश्लेषण आणि प्रकटीकरणासाठी जागा प्रदान करतात, ज्यात स्वतंत्र पत्रकार महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. नागरिक पत्रकारितेलाही महत्त्व प्राप्त झाले आहे, जिथे सर्वसामान्य लोक सामाजिक माध्यमांच्या माध्यमातून घटनांची नोंद करतात, जनमत आणि धोरणात्मक निर्णयांवर प्रभाव टाकतात.

३. आव्हाने आणि नैतिक विचार - तंत्रज्ञानाची प्रगती झाली असली तरी चुकीची माहिती, मुद्रित वाचकसंख्या कमी होणे, विश्वासार्हतेचे संकट अशी आव्हाने मराठी पत्रकारितेसमोर आहेत. सनसनाटी आणि पक्षपाती वार्तांकन यासारखे नैतिक विचार देखील चिंताजनक बनले आहेत. पत्रकारितेची एकात्मता टिकवून ठेवण्यासाठी या मुद्द्यांकडे लक्ष देणे महत्त्वाचे आहे.

मराठीतील संवेदनशीलता साहित्य: नवे आयाम

समकालीन सामाजिक-राजकीय वास्तवाचे प्रतिबिंब उमटवणारे वैविध्यपूर्ण विषय आणि आवाज आत्मसात करून एकविसाव्या शतकात मराठीतील संवेदनशीलता साहित्याचा लक्षणीय विस्तार झाला आहे. स्त्री-पुरुष अस्मिता, जातीनिहाय भेदभाव, जागतिकीकरण, मानसिक आरोग्य या सारख्या विषयांकडे लक्ष वेधण्यासाठी साहित्यिक परिदृश्य पारंपारिक आख्यानांच्या पलीकडे गेले आहे. उदयोन्मुख आणि उपेक्षित आवाजांना व्यासपीठ उपलब्ध करून देऊन साहित्याचे लोकशाहीकरण करणाऱ्या डिजिटल प्रकाशनामुळे ही उत्क्रांती सुलभ झाली आहे. 'ई-बुक्स', 'ब्लॉग्स' आणि स्वयं प्रकाशन मार्गांच्या वाढीमुळे लेखकांना पारंपारिक प्रकाशन ठराविक प्रारूपाच्या बंधनांशिवाय जागतिक प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचण्याची परवानगी मिळाली आहे.

याव्यतिरिक्त, लोकसाहित्याचे पुनरुज्जीवन झाले आहे, लेखकांनी आधुनिक कथांमध्ये स्वदेशी कथाकथन तंत्राचा समावेश केला आहे. बोलीभाषेत शब्द सादरीकरण आणि सामाजिक माध्यम आधारित साहित्य यांच्या एकत्रीकरणामुळे मराठी संवेदनशीलता साहित्य अधिक समृद्ध झाले आहे, ते अधिक सुलभ आणि संवादात्मक बनले आहे. साहित्याचा जसजसा विकास होत जातो, तसतसे परंपरा आणि आधुनिकता यांच्यातील दरी भरून काढत सामाजिक भाष्य आणि भावनिक अन्वेषणाचे ते सशक्त माध्यम ठरते.

१. विषय आणि प्रतिनिधित्व वाढविणे

एकेकाळी परिघीय समजल्या जाणाऱ्या विषयांचा शोध घेत मराठीतील संवेदनशीलता साहित्याने पारंपरिक मर्यादा ओलांडून काम केले आहे. समकालीन लेखक स्त्री-पुरुष अस्मिता, मानसिक आरोग्य, स्थलांतर, जातीभेद आणि पर्यावरणविषयक चिंता यांसारख्या मुद्द्यांचा वेध घेतात आणि आधुनिक सामाजिक-राजकीय परिदृश्यातील गुंतागुंत प्रतिबिंबित करतात. ही कथा उपेक्षितांच्या संघर्षाशी सुसंगत आहे, जे ऐतिहासिकदृष्ट्या कमी प्रतिनिधित्व असलेल्यांना आवाज देतात. याव्यतिरिक्त, स्त्रीवादी साहित्याने वेग घेतला आहे, महिला लेखिका आणि तृतीय पंथिय समुदायाचा आवाज आघाडीवर आहेत. उर्मिला पवार, सचिन कुंडलकर यांच्यासारख्या लेखिका पारंपरिक रूढींना आव्हान देतात, अस्मितेची तरलता आणि विकसित होत जाणारी सांस्कृतिक मूल्ये दर्शवतात. लेखक समकालीन जीवनाच्या मानसशास्त्रीय पैलूंवरही प्रकाश टाकतात, मानसिक आरोग्य संघर्ष, पिढीगत संघर्ष आणि शहरी अलिप्तता यावर प्रकाश टाकतात. जागतिकीकरणाचा प्रभाव स्पष्ट पणे दिसून येतो, कारण मराठी संवेदनशीलता साहित्य अधिकाधिक आंतरराष्ट्रीय विषयांना छेद देत आहे, परिणामी प्रादेशिक मूल्ये आणि जागतिक दृष्टीकोन यांची सांगड घालणारी संकरित आख्याने तयार होतात.

२. तंत्रज्ञान आणि डिजिटल प्रकाशनाचा प्रभाव

डिजिटल प्रकाशनाच्या आगमनाने मराठी साहित्याचे चित्र चव्हाट्यावर आले आहे. 'ई-बुक्स', 'सेल्फ-पब्लिशिंग प्लॅटफॉर्म' आणि ऑनलाइन साहित्यिक नियतकालिकांच्या उदयामुळे साहित्यात प्रवेशाचे लोकशाहीकरण झाले आहे आणि नवीन आणि वैविध्यपूर्ण आवाज उदयास येऊ लागले आहेत. इच्छुक लेखकांना आता पारंपरिक प्रकाशन संस्थांवर अवलंबून राहावे लागणार नाही; त्याऐवजी, ते ब्लॉग, सोशल मीडिया आणि ॲमेझॉन किंडल, गुगल बुक्स आणि वॅटपॅड सारख्या प्लॅटफॉर्मद्वारे त्यांचे कार्य सामायिक करू शकतात. डिजिटल प्रकाशनामुळे साहित्यिक प्रयोगशीलतेची संस्कृतीही जोपासली गेली आहे. लेखक बहू माध्यमिक स्वरूपामध्ये गुंतलेले असतात, दृश्य घटक, श्राव्य कथा आणि संवादात्मक कथाकथन तंत्र त्यांच्या कामात एकत्रित करतात. यामुळे वाचकसंख्येत वाढ झाली आहे, कारण छापील पुस्तकांशी परंपरेने संलग्न नसलेल्या प्रेक्षकांसाठी साहित्य अधिक सुलभ झाले आहे. शिवाय, डिजिटल माध्यमे त्वरित अभिप्राय देण्यास अनुमती देतात, ज्यामुळे लेखक आणि त्यांचे वाचक यांच्यात संवादात्मक संबंध वाढतो. तथापि, डिजिटलकडे वळणे स्वामित्व हक्काची चिंता, मुक्त सामग्रीमुळे साहित्यकृतींचे अवमूल्यन आणि लेखकांनी सतत विकसित होत असलेल्या तांत्रिक प्रवृत्तींशी जुळवून घेण्याची आवश्यकता यासह आव्हाने देखील आणते.

३. लोक आणि प्रादेशिक आख्यानांचे पुनरुज्जीवन

अलीकडच्या काळात मराठी साहित्यात लोकसाहित्य आणि प्रादेशिक कथापरंपरेची नव्याने आवड निर्माण झाली आहे. मौखिक परंपरेचे जतन व्हावे आणि समकालीन विषयांशी जुळवून घ्यावे, याची खात्री

करून लेखक आधुनिक आख्यानांमध्ये देशी लोकघटकांचा समावेश करीत आहेत. लोककथा, लावणी कविता आणि गाथा यांचा आधुनिक वळणाने पुनर्अर्थ लावला जात असून, त्यांचे सांस्कृतिक मर्म जपताना सध्याच्या सामाजिक प्रश्नांना वाचा फोडली जात आहे. या पुनरुज्जीवनामुळे बोली वाङ्मयातही पुनरुज्जीवन झाले असून, लेखकांनी मराठीच्या प्रादेशिक स्वरूपात लेखन करून विविध समाजाची वेगळी चव टिपली आहे. समकालीन कादंबरीत लोकसाहित्याचा समावेश केल्याने कथाकथन समृद्ध होते, भूतकाळ आणि वर्तमान यांच्यातील दरी भरून निघते. याव्यतिरिक्त, अनेक साहित्य महोत्सव आणि ऑनलाइन व्यासपीठांनी लोकसाहित्याच्या दृश्यमानतेस हातभार लावला आहे, पारंपारिक कथा अधिकाधिक प्रेक्षकांपर्यंत आणल्या आहेत. पारंपारिक आणि समकालीन वाङ्मयप्रकारांचा हा मिलाफ मराठी संवेदनशीलता साहित्य गतिमान आणि समर्पक राहील याची खात्री देतो.

पत्रकारिता आणि संवेदनशीलता साहित्य यांच्यातील परस्परसंबंध

मराठी पत्रकारिता आणि संवेदनशीलता साहित्य यांचे नाते खोलवर गुंतलेले आहे, एकमेकांवर विविध प्रकारे प्रभाव टाकणारे आणि आकार देणारे आहे. पत्रकारिता समकालीन वास्तवाचे दस्तावेजीकरण करणारी वस्तुनिष्ठ आख्याने प्रदान करते, तर साहित्य या आख्यानांचे रूपांतर वाचकांना सखोल पातळीवर गुंतवून ठेवणाऱ्या भावनिक गुंफलेल्या कथांमध्ये करते. संवेदनशीलता साहित्य अनेकदा पत्रकारितेच्या अहवालांमधून विषय उधार घेते, वास्तविक जीवनातील घटनांमध्ये कलात्मक खोली जोडते आणि त्याद्वारे त्यांचा चिरस्थायी प्रभाव सुनिश्चित करते. याउलट पत्रकारितेत महत्त्वाच्या सामाजिक प्रश्नांकडे प्रेक्षकांचे लक्ष वेधून घेणारी आकर्षक आख्याने तयार करण्यासाठी साहित्यिक तंत्राचाही वापर केला जातो. डिजिटल माध्यमांच्या एकत्रीकरणामुळे हा परस्परसंबंध अधिक मजबूत झाला आहे, ज्यामुळे लेखक आणि पत्रकारांना चालू काळात चर्चा आणि सहकार्यात गुंतण्याची परवानगी मिळाली आहे. असमानता, स्त्री-पुरुष आणि राजकीय संघर्ष यांसारख्या महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर सूक्ष्म दृष्टीकोन मांडणारे साहित्य पत्रकारितेला चिंतनशील आरसा म्हणून काम करते. मराठी पत्रकारिता आणि संवेदनशीलता साहित्य मिळून वस्तुनिष्ठ बातम्यांचे वार्तांकन आणि भावनिक कथाकथन यातील दरी भरून काढत सार्वजनिक चर्चेला आकार देत आहेत.

१. पत्रकारितेचे प्रतिबिंब म्हणून साहित्य: अनेक मराठी लेखक खऱ्या आयुष्यातील पत्रकारितेतून प्रेरणा घेतात. सामाजिक वास्तवाचे भावनिक सखोलतेने चित्रण करणार् या साहित्यकृतींसाठी शोधपत्रकारिता अनेकदा पाया म्हणून काम करते.

२. साहित्यिक अभिव्यक्तीचे माध्यम म्हणून पत्रकारिता: वार्तांकन अधिक आकर्षक करण्यासाठी पत्रकार अनेकदा साहित्यिक तंत्राचा वापर करतात. वैशिष्ट्ये, संपादकीय आणि दीर्घकालीन पत्रकारितेमध्ये कथाकथन घटकांचा समावेश आहे, ज्यामुळे बातम्या अधिक आकर्षक बनतात.

3. सामाजिक प्रभाव आणि सांस्कृतिक बदल: पत्रकारिता आणि संवेदनशीलता साहित्य या दोन्ही गोष्टी जनजागृतीला आकार देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. पत्रकारिता माहिती देत असली, तरी साहित्य समकालीन विषयांचे सखोल भावनिक आणि तत्त्वज्ञानात्मक आकलन करून देते.

समारोप -

एकविसाव्या शतकात मराठी पत्रकारितेत आणि संवेदनशीलतेच्या साहित्यात डिजिटल प्रगती, बदलती सामाजिक मूल्ये आणि प्रेक्षकांच्या वाढत्या अपेक्षा यामुळे लक्षणीय बदल झाले आहेत. एकेकाळी मुद्रित

माध्यमांचे वर्चस्व असलेल्या पत्रकारितेने डिजिटल माध्यमचा स्वीकार केला आहे, ज्यामुळे रिअल टाइम बातम्यांचा प्रसार आणि संवादात्मक वार्तांकन शक्य झाले आहे. या बदलामुळे पत्रकारिता अधिक सुलभ झाली आहे परंतु चुकीची माहिती, नैतिक चिंता आणि आर्थिक शाश्वततेशी संबंधित आव्हाने देखील समोर आली आहेत. हे अडथळे असूनही पत्रकारिता हा लोकशाहीचा एक आवश्यक आधारस्तंभ आहे, जनमताला आकार देतो आणि माहितीपूर्ण चर्चेला चालना देतो. त्याचप्रमाणे मराठीतील संवेदनक्षम साहित्याने आपल्या विषयविषयक आणि शैलीगत सीमा विस्तारल्या आहेत, वैविध्यपूर्ण आवाजांची सांगड घातली आहे आणि समकालीन सामाजिक-राजकीय प्रश्नांना तोंड दिले आहे. साहित्य आता पारंपारिक मुद्रित स्वरूपापुरते मर्यादित न राहता 'ई-बुक्स', 'ब्लॉग' आणि सामाजिक माध्यमसह डिजिटल माध्यमवर भरभराटीस येते. साहित्याच्या या लोकशाहीकरणाने उदयोन्मुख लेखकांना सक्षम केले आहे, ज्यामुळे त्यांना व्यापक प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचता आले आहे आणि जातीय गतिशीलता, लैंगिक ओळख, जागतिकीकरण आणि मानसिक आरोग्य यासारख्या महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर अर्थपूर्ण संवाद साधता आला आहे. पत्रकारिता आणि संवेदनशीलता साहित्य यांच्यातील परस्परसंबंध त्यांचा परस्पर प्रभाव अधोरेखित करतात. पत्रकारिता वास्तवाची वस्तुनिष्ठ मांडणी करते, तर साहित्य या वास्तवांचा अर्थ लावते आणि मानवीकरण करते, सखोल भावनिक संबंध प्रदान करते. अनेक साहित्यकृती पत्रकारितेच्या संशोधनातून प्रेरणा घेऊन वस्तुनिष्ठ आख्यानांना सर्जनशील आणि तत्त्वज्ञानात्मक परिमाणांची जोड देतात. याउलट पत्रकारितेत अनेकदा आकर्षक आणि आकर्षक बातम्या तयार करण्यासाठी साहित्यिक तंत्राचा वापर केला जातो, लोकहित साधण्यासाठी वस्तुस्थितीआणि कथनात्मक सखोलता यांची सांगड घातली जाते. डिजिटल क्रांतीमुळे या दोन क्षेत्रातील रेषा आणखी धूसर झाल्या आहेत, ज्यामुळे सहकार्य आणि विचारांचे आंतर-परागीभवन शक्य झाले आहे. 'पॉडकास्ट', 'मल्टिमीडिया स्टोरीटेलिंग' आणि ऑनलाइन माध्यमने पत्रकार आणि लेखक दोघांनाही प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी आणि गुंतवून ठेवण्यासाठी नवीन मार्ग प्रदान केले आहेत. तथापि, या अभिसरणामुळे पत्रकारितेतील सनसनाटी आणि साहित्याचे व्यापारीकरण यासारख्या नैतिक चिंतादेखील निर्माण होतात. दोन्ही क्षेत्रांच्या सातत्यपूर्ण वाढीसाठी सचोटी, विश्वासार्हता आणि प्रामाणिकपणा राखणे महत्वाचे आहे.

मराठी पत्रकारितेने आणि संवेदनशीलतेच्या साहित्याने सत्य, सहानुभूती आणि सामाजिक प्रतिबिंब ही मूलभूत मूल्ये जपत तांत्रिक बदलांशी जुळवून घेतले पाहिजे. नैतिक पत्रकारितेला चालना देऊन आणि सर्वसमावेशक साहित्याला प्रोत्साहन देऊन, दोन्ही क्षेत्रे सांस्कृतिक अभिव्यक्ती आणि सामाजिक परिवर्तनासाठी महत्त्वपूर्ण साधने म्हणून काम करत राहू शकतात. त्यांचा समन्वय केवळ साहित्यिक आणि पत्रकारितेच्या परिदृश्यालाच समृद्ध करत नाही तर सार्वजनिक चर्चेला बळकटी देतो, ज्यामुळे वेगाने विकसित होत असलेल्या जगात सर्व स्तरांतील आवाज ऐकले जातात आणि त्यांचे प्रतिनिधित्व केले जाते. एकविसाव्या शतकातील मराठी पत्रकारिता आणि संवेदनशीलता साहित्य तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीला आणि बदलत्या सामाजिक निकषांना प्रतिसाद म्हणून विकसित होत आहे. त्यांचा परस्परसंबंध समकालीन प्रश्नांचा सर्वसमावेशक दृष्टिकोन प्रदान करतो, टीकात्मक विचार आणि सांस्कृतिक संवादाला चालना देतो. दोन्ही क्षेत्राचे भवितव्य नैतिक आणि साहित्यिक सचोटीसह डिजिटल परिवर्तनाचा समतोल साधण्यात आहे, सतत बदलत्या जगात त्यांची निरंतर प्रासंगिकता सुनिश्चित करते.

संदर्भ

१. डॉ. मिलिंद जोशी, मराठी पत्रकारितेचा इतिहास, महाराष्ट्र ग्रंथोत्तेजक संस्था, २०१५.
२. दिलीप माजगावकर, समकालीन मराठी पत्रकारिता, लोकवाङ्मय गृह, २०१८.
३. सुनील तांबे, माहितीचा महासागर आणि पत्रकारिता, सृजन प्रकाशन, २०२०.
४. वि. स. बापट, मराठी संवेदनशील साहित्याचा प्रवास, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, २०१७.
५. मंगेश नारायणराव काळे, इंटरनेट युगातील साहित्य आणि संवेदनशीलता, मनोहर ग्रंथालया, २०१९.
६. सतीश काळे, डिजिटल युग आणि मराठी साहित्य, रूपवेध प्रकाशन, २०२१.
७. विविध लेखक, समकालीन मराठी साहित्य विशेषांक, साहित्य अकादमी, २०१६.

एकविसाव्या शतकातील कादंबरी आणि संवेदना

दिप्ती लक्ष्मण निकाळजे
संशोधक
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद

प्रस्तावना : एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभी मराठी ग्रामीण कादंबरीतील प्रयोगशीलतेच्या पार्श्वभूमीवर काही साहित्यकृतीची दखल घेणे क्रमपात आहे. इ.स. 2000 नंतरच्या ग्रामीण आणि सम स्थिती वर्णनाच्या कादंबरीचा विचार करताना बाबाराव मुसळे यांची 'वारूळ' ,प्रतिमा इंगोले यांची 'पार्ट टाइम' आशा बगे यांची 'भूमी' रवींद्र शोभणे यांची 'पांढर' नवनीत देशमुख यांची 'अंगणवाडी' अशोक पवार 'दर कोस दर मुक्काम 'सदानंद देशमुख यांची 'तहान ,'चारीमेरा'या कादंबऱ्यांचा समावेश उल्लेखनीय कादंबऱ्यांमध्ये करता येईल. पारंपारिक चौकटीतून बाहेर येत ग्रामीण जीवन वर्तनात नवनवीन भाषिक रुपेही पुढे आली. वास्तवाकडे ही कादंबरी झुकणारी असली तरी कल्पनाविलासही तिच्यात आहे. ही एकविसाव्या शतकाची सुरुवात असल्याने पुढे ग्रामीण कादंबरी आणखी प्रगत होईल अशी आशा करायला हरकत नाही.

एकविसाव्या शतकातील निवडक ग्रामीण कादंबरी व कादंबरीकार-

आशा बगे यांची 'भूमी' ही कादंबरी-

स्त्रियांचा होणारा कोंडमारा अभिव्यक्त करणारी कादंबरी -कादंबरी वा:डमय प्रवाह बदलत्या समाज वास्तवा ला सामोरा जाणारा प्रकार म्हणून आज लोकप्रिय होत आहे. स्त्रीवादी साहित्य प्रवाहातून विभावरी शिरूरकर, मालती दांडेकर, ज्योत्स्ना देवधर ,गौरी देशपांडे ,कमल देसाई प्रिया तेंडुलकर आश्विनी धोंगडे, शांता गोखले अशा बगे आशा अनेक लेखिकांनी आपले स्त्री दुःख मांडले. स्त्रीवादी भूमिकेतून लेखन करताना स्त्री-पुरुषाचे नाते संबंध, स्त्रीचे दुःख ,तिच्या व्यथा वेदना एकटेपणा अत्यंत सूक्ष्मपणे मांडलेल्या दिसतात. त्यांच्या कादंबरीत कनिष्ठ आणि मध्यमवर्ग केंद्रभूत

असतो. 'भूमी' ही कादंबरी 2004 साली प्रकाशित झाली. तसेच या कादंबरीला 2006 चा साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त झाला आहे.

'भूमि'(2004) कादंबरीतील स्त्री:

ही कादंबरी नायिका प्रधान कादंबरी आहे. मैथली ही नायिका कादंबरीच्या केंद्रस्थानी आहे. मद्रास जवळच्या एका खेड्यातील ही पोरकी पोर म्हणजे आईविना बाबा विना वाढलेली आईचे छत्र लवकरच हरपलेली अशी मैथिली आहे. भूमी ही कादंबरी स्त्रीवादाचे समर्थन करून स्त्रियांच्या अनेक वाईट बंधनांचे उच्चाटन करण्याची भूमिका मांडते. तमिळ आणि मराठी या दोन संस्कृतीशी ही कादंबरी जोडली गेलेली आहे. वेगवेगळ्या संस्कृतीत वाढलेल्या आई-वडिलांच्या विचारांचा प्रभाव कमी अधिक प्रमाणात पडलेला दिसतो. मैथिलीचे वडील डॉक्टर असतात पण ते मैथिलीच्या बालपणी मरण पावतात वडील हिंदू व आई तमिळ ख्रिश्चन असते.आई हॉस्पिटलमध्ये नर्स म्हणून काम करत असते पण ती सुद्धा आजारी पडून काही दिवसातच मरण पावते. त्यामुळे आई-वडिलांना पोरक्या झालेल्या मैथिलीला तिची आत्या मुंबईला घेऊन जाते परंतु तिचे बालपण मद्रासच्या समुद्रकिनाऱ्यावर गेल्यामुळे तिला मुंबईमध्ये बंदिस्त वातावरणात करमत नाही हळूहळू ती शाळेत व कॉलेजमध्ये जाते तिथे मित्र मैत्रिणी जमतात त्यांच्या ती रमून जाते मिलिंद, चेतन,

कीर्ती यांच्यासोबत ती नाटकातही काम करते. तसेच ती आत्याच्या मुलीच्या (बिना) ओळखीने छोट्याशा ग्रंथालयात नोकरी करते व त्यानंतर देवस्थळी कडे घर कामासाठी जाते. या कादंबरीत मैथिलीच्या मार्फत लेखिकेने स्त्रियांना करावा लागणार संघर्ष मांडलेला आहे. शैक्षणिक अभाव अशा अनेक समस्यांना तिला सामोरे जावे लागते हे सर्व पचवून जीवन जगणाऱ्या मैथिलीला एकाएकी स्वतःच्या पायावर उभे राहावेसे वाटते. त्यामुळे ग्रंथालयातील पुस्तकांची तिचे वेगळे नाते जडून तिच्या मनात वाचन व शिक्षणाविषयी गोडी निर्माण होते. 'स्व' बद्दल आत्मविश्वास निर्माण होतो. त्यामुळे तिला पुढे शैक्षणिक क्षेत्रात यशही मिळते. महाविद्यालयातील नाटक वेड्या ग्रुप मुळे अनेक मित्र मैत्रिणी व प्रियकर ही तिला मिळाला. त्यातून नवनवीन अनुभव येतात. पुढे मिलिंद व मैथिली यांची ताटातूट होते. मग मैथिली आयुष्याची तडजोड शंतनुशी विवाह करून करते. त्यानंतर पीएचडी, नोकरी ,संसार लेखन अशा विविध अंगी प्रवास करताना स्त्री म्हणून अनेक दुःख संकटे तिच्यासमोर उभी राहतात. या सर्वांचा सामना शोषित पद्धतीने 'भूमी' या कादंबरीची नायिका करते. या कादंबरीतील सर्वच स्त्रिया शोषिकपणानेच जीवन जगताना दिसतात. भूमी या कादंबरीतून लेखिकेने मैथिलीच्या जीवनाचा प्रवास मांडला आहे. स्वतःच्या कर्तुत्वावर पुढे येणाऱ्या मैथिलीच्या जीवनात तिच्या वाट्याला कुटुंबात दुःख आलेले असूनही ते दुःख पचवून ती नव्या उमेदीने जगते. आपल्या कुटुंबाला सावरण्यासाठी स्वतःच्या भावनांचा त्या करते परंपरेने चालत आलेली कुटुंब व्यवस्था संभाळते नैसर्गिक दृष्ट्या कुठेही स्वतःचा तोल ढळू देत नाही तिच्या भावनांची झालेली घुसमट प्रभावी रीतीने आशा बगे यांनी 'भूमी 'या कादंबरीतून मांडलेली आहे.

'भूमिका आणि उत्सव'-(2011)

'भूमिका आणि उत्सव 'या कादंबऱ्यात नव्या जुन्या पिढ्यातील माणसाच्या आयुष्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन व मानवी नातेसंबंधाची उत्कृष्ट रूपे चित्रित केलेली आहेत.'भूमिका'मध्ये आजी आजोबांच्या एकमेकांशी बोलण्यातून त्यांचे स्वभाव करून येतात. भूमिका मधील मोर्चात भाग घेणारा अभावग्रस्तां बद्दल आपुलकी असणारा समाजमनस्क आणि शिक्षण ,नोकरी लग्न आशा चाकोरी नाकारणाऱ्या सोहनच्या रूपाने आशा बगे यांनी तरुण पिढीच्या वागण्या बोलण्यातून क्रिया प्रतिक्रियांमधून समकालीन जगाबद्दल ,वातावरणातील अशांततेचा जुन्या नव्या मधील संस्कृती विचार यातील अंतराचा स्पर्श या कादंबरीतून आलेला दिसतो. 'उत्सव 'या कादंबरीतून डॉ. सरस्वती आणि तिची बालपणापासूनच ची मैत्रीण माधवी या दोघींची ही कथा आहे. दोघींचे व्यक्तिमत्व निरानिराळे परंतु प्रेम, माया ,हे या मैत्रीचे मूलद्रव्य शेवटपर्यंत कायम राहते. आशा बगे यांच्या साहित्यातील स्त्री जीवन वेगळे आहे. सदभावनेच्या सत प्रवृत्तीच्या परंपरेचा ठसा त्यावर आहे.

मध्यवर्गीय संस्कृतीशी एकत्र कुटुंबातील सण उत्सव वृत्त कीर्तने संस्कार विचार यांच्याशी जवळचे नाते असलेले दिसून येते. मानवी मूल्यांची जपवणूक करणाऱ्या त्यांच्या कादंबऱ्या आयुष्याच्या शेवटी मूल्यांना जपणी किती महत्त्वाचे आहे. हेच दर्शवितात व हे सर्व त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीमुळे त्यांच्यावर झालेल्या संस्कारामुळे घडते असे दिसून येते.

माझी कथा माझी निवड-(2001)

माझी कथा माझी निवड या कथासंग्रह मध्ये एकीने आवडत्या दीर्घकथा निवडलेल्या दिसतात. यामध्ये रंग, अत्तर ,मारवा, मल्हार या कथा आहेत. लेखिका या कथासंदर्भात स्वतःच सांगते की, संगीत ही

माझी भूमी आहे या भूमितील अनुभव मला नित्यातूनच वाटत असतो. या भूमीने मला कितीही अनुभव दिले याचे प्रत्यंतर 'रंग' सारख्या काही कथांमधून या कथेचे होतच संगीताचे होते.

बाबाराव मुसळे यांची' झुंड'-(2023)- कादंबरी

ग्रामीण वास्तवाचे चित्रण प्रकट करणारी कादंबरी. ग्रामीण आणि दलित साहित्याच्या चळवळीचा उदय 1970 नंतर झाला आणि मराठी साहित्यामध्ये **खाऱ्याखुऱ्या** अर्थाने परिवर्तनाला प्रारंभ झाला. अशा परिवर्तनाच्या कालखंडात लेखन करणारे आणि मराठी साहित्यातील परिवर्तनाला हातभार लावणारे एक महत्त्वाचे लेखक म्हणून बाबाराव मुसळे यांच्या साहित्याचा विचार करावा लागतो. प्रारंभिक कविता आणि कथा लिहिणारे बाबाराव मुसळे 1985 मध्ये कादंबरी लेखनाकडे वळले. गेल्या 40 ते 45 वर्षात त्यांनी विपुल लेखन केले आहे.

बाबाराव मुसळे यांची साहित्यसंपदा-'झंड'-(2023)

'एक पाऊल पुढे'-(2021), 'झळाळ'-(2017),'दंश'-(2009), 'आर्त',-(2013), वारूळ -(2004), इ. कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत.

'झुंड'(2023)-हे उत्कंठावर्धक कादंबरी

पुण्यात राहून स्पर्धा परीक्षांची तयारी करणारा विशाल. तालुक्याच्या गावी त्याचे घर घरी आई-वडील वडील आणि बहिण वडील मजुरी करणारे ,आई गृहिणी ,बहिण अजून शिकतेय. एका बड्या असामीला गावात मध्यवर्ती भागात एक भव्य इमारत बांधायची आहे. विशालच्या वडिलांनी बांधलेलं त्याचं छोटंसं घर त्यांच्या आडवं येतं या वादाचा तोडगा काढण्यासाठी विशाल पुण्याहून गावी येतो. येतो तो अडकतो तालुक्यातलं राजकारण आई-वडील इतर नातेवाईक आणि त्याची नव्याने झालेली जीवन साथी या सगळ्यांमध्ये गुंतून जातो एका बाजूला राजकारणातील

कुरघोड्या, लढाया ,हाणामारी, अपहरण आणि दुसऱ्या बाजूला कुटुंबाकडून मिळालेली साथ प्रेम झुंडी सोबतचे ऋणानुबंध. राजकारणी आणि व्यवस्थातील बड्या ध्येयड्यांशी दोन हात करताना त्यांच्या पाठीशी उभी राहते तरुण पोरांची झुंड. विशालच्या झुंडीची ही कथा वाचकाला सकारात्मक भावनिक अनुभव देणारी उत्कंठावर्धक कादंबरी आहे.

पखाल-(1995)-बलुतेदारांच्या वाटेला आलेल्या जीवन संघर्ष

आधुनिकीकरणामुळे गावगाड्यातील बलुतेदारांच्या वाटेला आलेला जीवन संघर्ष चित्रीत करणारी ही कादंबरी आहे. आज नव्या पिढीला 'पखाल' शब्दच माहीत नाही पूर्वी ग्रामीण भागात पाणीपुरवठा करण्याचे काम पखाली द्वारे म्हणजेच कोळी समाज करीत असे. गाव गाड्यातून मिळणाऱ्या बलुत्यावर तो सुख समाधानी जगत असे, परंतु जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण भागातील बलुतेदार नष्ट होण्याच्या मार्गावर आली.

'पखाल' या कादंबरीचे कथानक

आधुनिकीकरणामुळे ग्रामीण भागातील पारंपारिक गाव गाड्यांची अवस्था विस्थापितासारखी होऊ लागली. 'पखाल' ही बाबाराव मुसळे यांची कादंबरी ग्रामीण भागातील पुंजाजी नामक एका पाणक्याच्या जीवनात आधुनिक नळ योजना येणार म्हणतात जे वादळ उठते त्याचे चित्र करणारी आहे. पुंजा हा ग्रामीण संस्कृतीतील एक बलुतेदार. विदर्भातील ग्रामीण भागातील बलुतेदारांच्या प्रश्नावर भाष्य करणारी पखाल ही कादंबरी गावगाड्यातील बारा बलुतेदारांपैकी कोळी समाजाच्या पखालीने पाणी भरण्याच्या बलुत्यावर

आधारलेली कादंबरी आहे.

पुंजा हा बलुतेदारांपैकीच एक होय त्याला पखाली मुळे आठ पायल्या ज्वारी, तूर ,उडीद, याची आधली-आदली अर्धा किलो मिरच्या व दररोजच्या भाकरी त्याला मिळत असे. कधी कधी त्याला रांनवळाही मिळायचा. पुंजा हा कष्टकरी समाजाचे प्रतिनिधी रूप आहे हजारो वर्षापासून त्याच्या कुटुंबाने व समाजाने पाणी पुरवण्याचे काम केलेले आहे. हजारो वर्ष गुन्ह्या गोविंदाने गाव गाड्यात राहणारा पुंजाचा समाज आधुनिकी योजनेमुळे उध्वस्त होणार असतो या कथा सूत्राभोवती प्रस्तुत कादंबरी गुंफली आहे. नळ योजना येणार हे पक्के ठरल्यानंतर पुंजा अंतर्बाह्य हादरून जातो. अशा तणावग्रस्त परिस्थितीत सरपंचाचा रघु त्याच्या म्हशी पळवीत भिका थांबवण्याच्या ,रुस्तुमा पुंजा त्याची पकाल फाडून टाकतो चांभारही त्याला पखाल शिवून देण्यास टाळा टाळा करतो. सरपंचाचीच माणसे भिका ,भामऱ्या व त्याचा रुस्तुमा हा गावगुंड असतो. ग्रामीण कादंबरीत बाबाराव मुसळे यांच्या पखाल या कादंबरीने ग्रामीण भागातील पाणी प्रश्न केंद्रस्थानी ठेवून पाण्याची घरोघरी वाहतूक करणारा जो कोळी समाज आहे त्या समाजाच्या मानसिकतेवर नळ योजनेमुळे जो आगत होतो, ताणतणाव निर्माण होतात ,युद्धप्रसंग निर्माण होतात ,त्या संदर्भाचा वेध प्रस्तुत कादंबरीचा विशेष आहे. आपल्या गंभीर प्रवृत्तीने वेगळे स्थान ग्रामीण कादंबरीकार म्हणून निर्माण करणारे बाबत मुसळे हे पखाल व वारूळ या कादंबऱ्यातून पहावयास मिळतात त्यांच्या कादंबरीचे वैशिष्ट्य म्हणजे ग्रामीण माणूस ,शेती पशु यांचे आवेगी सूक्ष्मचित्रण होय वास्तवातून निर्माण झालेली एक सहजता या या कादंबरीच्या महत्त्वाचा विशेष आहे.

डॉ. सदानंद देशमुख यांची' -'चारीमेरा'-(2016) कादंबरी

कथा, कादंबरीकार म्हणून प्रसिद्ध असलेले डॉ. सदानंद देशमुख यांची 'तहान' ही कादंबरी(1918)-ला प्रसिद्ध झालेली आहे. तसेच त्यांची साहित्य संपदा पुढीलप्रमाणे 'बारोमास'-(2003), 'चारीमेरा'-(2016), 'रगडा'-(2006),' गांभूळगाभा'-(2012),' जमीन जुमला'-(2018) इ.

'चारीमेरा'-(2016) या कादंबरीचे कथानक

आपल्यासमोर भरपूर विषय असतात जे आपल्याला तेच तेच नेहमीच वाटत असतात कधी कधी आपण जे नेहमीचेच आहे म्हणून दुर्लक्षित करतो, तर कधी हे असेच का म्हणून त्या विषयाच्या मुळाशी जाण्याचा प्रयत्न करतो. चारी मेरा म्हणजे शेतीच्या चारही बाजू शेताच्या सीमा निश्चिती संबंधित हा वेदर्भीय शब्द आहे.

या पुस्तकाची कथाही चारी मेरा मजबूत ठेवण्यासाठी भाष्य करते ,कारण जर आपल्या शेताचे बांध मजबूत नसतील तर आपल्या शेताचा खग्रास झाल्याशिवाय राहत नाही. या पुस्तकामध्ये मुख्य व्यक्तिरेखा उदेभान आणि त्याची पत्नी भावनाताई या आहेत.

लेखक सदानंद देशमुख यांनी या कथेच्या आणि या व्यक्तिरेखांच्या माध्यमातून बदलत जाणारा शेती व्यवसाय त्यामध्ये टप्प्याटप्प्याने वाढत जाणारे यांत्रिकीकरण यामुळे सर्वसामान्य शेतकऱ्यासमोर निर्माण होणारी आव्हाने बदलत जाणारा निसर्ग आणि त्याच्यापुढे हद्बल झालेला शेतकरी बांधव शेतकऱ्यांच्या पदोपदी होणारी फसवणूक आणि मिळणारी वाईट वागणूक मग ती बियाणे खते विकणाऱ्या कृषी वाल्याकडून असो व खाजगी सावकार आणि कर्ज वसुली करणारा अधिकारी वर्गाकडून . या सर्वांकडून फरकटलेला शेतकरी दरवर्षी नव्या आशेने नव्या उत्साहाने शेतीमध्ये पेरणी करतो. वाचकाला कादंबरीचा विषय नेहमीचा वाटेल पण

लेखक डॉ. सदानंद देशमुख यांनी खचलेल्या

नकारात्मक भावना मनामध्ये आलेल्या आणि ज्या ज्या शेतकऱ्यांनी आपली शेती विकायला काढली आहे अशा सर्वांसाठी एक प्रदीर्घ चिंतनातून हे पुस्तक लिहिले आहे. त्यामुळे फक्त शेतकऱ्यालाच नाही तर शेती करणाऱ्या शेतीशी संबंधित प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या चारी मेरा मजबूत लढण्याची हिंमत येईल.

'बारोमास'-(2003)-या कादंबरीचे कथानक

डॉ. सदानंद देशमुख यांच्या 'बारोमास' या कादंबरीला (2004) साली साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त झालेला आहे. कृषी व्यवस्थेतील बदलामुळे पारंपारिक आधुनिक अशा पेचात सापडलेल्या शेतकरी कुटुंबातील सुशिक्षित संवेदनशील तरुणाच्या वाटेला आलेल्या भोगाचे यथार्थ चित्रण 'बारोमास ' या कादंबरीतून घडते. शेती व सध्याचे स्वरूप व त्यातील डोंगराएवढा अडचणी निस्तारात निस्तारात होणारी शेतकऱ्यांची दमछाक देशमुखांनी एका सुशिक्षित तरुणाच्या व त्याच्या कुटुंबियांच्या माध्यमातून मांडली आहे. या कादंबरीतील मुख्य पात्र आहे एकनाथ तनपुरे. तनपुरे कुटुंबात एकनाथाच्या व्यतिरिक्त त्याची बायको अलका आहे जिने एकनाथाच्या शिक्षणाकडे बघून त्याच्याशी लग्न होऊन आपल्या सासरी आहे. एकनाथ वडिलोपार्जित शेती करू लागतो बंधू पण शिक्षणात खूप हुशार आहे पण त्याचीही अवस्था बेरोजगारी पायी एकनाथा सारखी आहे. मात्र तो शेती न करता गुप्तधनाच्या शोधार्थ आहे.

'बारोमास' मधील शेतीला पार्श्वभूमी आहे. ती जागतिकीकरणानंतरच्या बदललेल्या सामाजिक परिस्थितीची. नोकरीतून मिळणारे स्थिर व सुखासीनता शेतीमधून मिळू शकत नसल्याने एकनाथाची व त्याच्या कुटुंबीयांची होणारी घुसमट कुठेच मार्ग दिसत नसल्यामुळे अंधश्रद्धेकडे होणारी वाटचाल आर्थिक स्थैर्याच्या अभावामुळे भावाभावात बिघडलेली संबंध व विस्कटलेली वैवाहिक नाते नोकरीसाठीच्या साहित्याचा फायदा घेऊन पैसे घेणारे व फसवणारे ,नोकरीची दलाल या परिस्थितीचा राजकीय फायदा घेणारे नेते आणि या सगळ्या गोष्टींचा परस्पर संबंध देशमुखांनी फार चांगल्या पद्धतीने मांडला आहे ही संपूर्ण कथा बारा महिन्याच्या कालावधीत घडते.

समारोप

एकविसाव्या शतकातील कादंबरी आणि संवेदना यामध्ये वेगवेगळ्या लेखकांनी वेगवेगळ्या समस्या आपल्या साहित्याच्या माध्यमातून मांडलेल्या आहेत पारंपारिक चौकटीतून बाहेर येत ग्रामीण जीवन वर्णनात नवीन नवीन भाषिक रूपे ही पुढे आली आहे आशा बगे यांनी कथा कादंबरी या वा:मय प्रकारांमध्ये सातत्याने दर्जेदार लेखन करून स्वातंत्र वाट चोखळ आहे. त्यांच्या कादंबऱ्यातून परंपरेचे बंधन व आधुनिकतेचा स्वीकार यात माणसाची जी फरकट होते त्याचा शोध घेतलेला आहे.

तसेच बाबाराव मुसळे यांची 'झुंड 'पखाल यासारखे कादंबऱ्यातून गावातील राजकारण असो की आधुनिकीकरणामुळे गावगाड्यातील बलुतेदारांच्या वाटेला आलेल्या जीवन संघर्षाचे चित्रण लेखकाने अत्यंत संवेदनशील त्यांनी केलेले दिसून येते. तसेच डॉ. सदानंद देशमुख यांची बारोमास व चारी मेरा ही कादंबरी ग्रामीण भागातील वास्तव आणि आजचे अनुभवण्यासाठी ही कादंबरी महत्त्वाची भूमिका निभावते.

निष्कर्ष

1. मराठी कादंबरी वा:डमय प्रकारामध्ये मराठी ग्रामीण कादंबरी हा उपप्रकार रूढ आहे.
2. एकविसाव्या शतकात गेल्यामुळे प्रगतीची भावना निर्माण झाली या काळात समाजात सामाजिक,

आर्थिक, राजकीय, माहिती तंत्रज्ञान शैक्षणिक असे विविध बदल झाले.

3. एकविसाव्या शतकातील प्रकाशित झालेल्या मराठी ग्रामीण कादंबऱ्यांचा अभ्यास करण्याची गरज निर्माण झाली.
4. एकविसाव्या शतकातही 'तहान' या कादंबरीतून पाण्यासारखा मूलभूत प्रश्न मांडलेला दिसून येतो.
5. शेताशिवारातील वर्णन विस्ताराने येत नसती तरी कुटुंबातील जगण्याचे चित्र काही कादंबऱ्यातून प्रभावीपणे आलेले आहे उद. बारोमास.
6. एकविसाव्या शतकातील कादंबरी ही वास्तवाकडे झुकणारी असली तरी त्यातही कल्पनाविलास आहे.

संदर्भसूची

1. आशा बगे -'भूमि' कादंबरी मौज प्रकाशन
2. बाबाराव मुसळे-'झुंड' 'पखाल'
3. डॉ. सदानंद देशमुख-'बारोमास ' चारी मेरी'

२१ व्या शतकातील कादंबरी आणि संवेदना : मराठी आदिवासी कादंबरी

महाडिक पल्लवी भास्करराव
संशोधक
पेमराज सारडा महाविद्यालय, ता. नगर जि. अहिल्या नगर.

प्रस्तावना: –

साधारणतः अधिक लांबीच्या काल्पनिक, वास्तव किंवा मिश्र कथा असलेल्या गद्य लेखनात "कादंबरी"असे म्हणतात. अशी एक ढोबळमानाने केलेली व्याख्या आहे. मराठी भाषेतील कादंबऱ्यांनी मराठी साहित्याचा ठेवा समृद्ध केला आहे. "कादंबरी"हा शब्द भारतात सातव्या शतकात होऊन गेलेल्या बाणभट्ट नामक कवीने लिहिलेल्या "कादंबरी"या ग्रंथनामावरून आला. हा ग्रंथ म्हणजेच जगातील पहिली कादंबरी होय. त्यानंतर इंग्रजी विषयातील "The Tales of Genji"ही पहिली कादंबरी अकराव्या शतकात लिहिली गेली. नॉवेल इंग्रजी शब्दाला पर्याय म्हणजेच कादंबरी. सन 1929 मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या महाराष्ट्र भाषेच्या कोशात "कादंबरी"हा शब्द आढळतो. मराठी साहित्यिकांनी कादंबरीच्या केलेल्या काही व्याख्या: –

1) मा. का. देशपांडे: – "कादंबरी म्हणजे जीवनाचे विस्तृत व कलात्मक गद्य चित्र होय."
2) बापट व गोडबोले: – "काल्पनिक प्रति सृष्टी म्हणजे कादंबरी."
3) श्री. मा. कुलकर्णी:–"कार्यकारण शृंखलाबद्ध अशा कल्पित कथानका द्वारा मानवी जीवनाचे दर्शन घडवणारा सविस्तर ललित गद्य."

"काव्ये्षू नाटकं रम्यम" कल्पित कथा व कदंब फुलापासून तयार केलेले आसवं हाच कादंबरी चा अर्थ. आधुनिक काळातील सर्वात लोकप्रिय साहित्यप्रकार म्हणजे कादंबरी. कादंबरीचे स्वरूप अफाट व गुंतागुंतीचे यामध्ये नवल कथा, मानवी जीवन सामग्री चित्रण, थोडक्यात काय तर जीवनाचा आरसा म्हणजेच कादंबरी होय.

मराठी कादंबरीचा इतिहास: –

अ) पहिली कादंबरी–"यमुना पर्यटन"(इ.सन १८५७) बाबा पद्मनजी आधुनिक भारतीय भाषा मधली पर्यटन कादंबरी समजली जाते.
ब) पहिली लघु कादंबरी –'शिरस्तेदार' (इ.सन 1881)विनायक कोंडदेव ओक.
क) पहिली सामाजिक कादंबरी–' पण लक्षात कोण घेतो?'(इ. सन 1893) ह.ना.आपटे.

भारतातील स्वातंत्र्यपूर्व काळातील मराठी कादंबऱ्या: –

अ) "कसे दिवस जातील"(न.वि.कुलकर्णी) ग्रामीण सृष्टीचे कादंबरीकार म्हणून यांचा गौरव झालेला आहे.
ब) माकडीची माळ (अण्णाभाऊ साठे) उपेक्षितांचे वास्तव जीवनचित्र यामध्ये रेखाटलेले आहे.
क) ब्राह्मण कन्या (श्री. व्य. केतकर) "कालिंदी"नावाच्या स्त्री पात्राची बंडखोर कहाणी या कादंबरीत लिहिली गेलेली आहे

कादंबरीचे आवश्यक सात पैलू:–1)कथा 2)कथानक 3)कल्पना रम्य 4)भविष्यवाणी 5)नमुना 6) ताल

7) लोक.

कादंबरी उद्देश: –

कादंबरीत घडणाऱ्या घटना या सहजगत्या अथवा निसर्गात घडत नसून त्या घटनांची निर्मिती करावी लागते म्हणूनच कादंबरी वाङ्मय प्रकाराची निर्मिती सहेतुक असते. कादंबरीच्या मूल्यमापनासाठी आणि विश्लेषणासाठी जे निकष उपलब्ध होतात.कथा मूल्य व जीवनमूल्य या दोन्ही मूल्यांच्या आधारे लेखन केले जाते केवळ रूपात्मक दृष्टिकोनातून कोणत्याही कादंबरीचे लेखन केले जात नाही.

कादंबरीची भाषा / शैली: –

भाषा निर्मिती हा कादंबरीचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. कारण कादंबरीची परिणामकारकता ही त्या कादंबरीच्या भाषा आणि शैलीवर अवलंबून असते. कादंबरीकार लेखनाकरिता निवेदनासाठी वेगळी व संवादासाठी वेगळी भाषा वापरत असतो. भाषा ही सामाजिक,ऐतिहासिक,राजकीय असल्याने त्या त्या प्रदेशानुसार, काळानुसार ती बदलते. कादंबरीतील समीक्षकांना भाषेचा चांगला उपयोग होतो कारण त्यातील आकलन आस्वाद घेण्यासाठीची भाषा ही उपयुक्त ठरते.

भाषा शैलीच्या बाबतीत श्री.मा.कुलकर्णी म्हणतात– "भाषा शैली" म्हणजे लेखकाच्या अंत:करणातील विचारविकारांना व भावभावनांना तसेच त्याच्या बौद्धिक व भावनात्मक अनुभवांना वगैरे मिळालेले विशिष्ट असे शब्दरूप होय यावर शैलीचे महत्त्व स्पष्ट होते." कादंबरी या वाङ्मय प्रकारात कादंबरीचे स्वरूप,तिचे उद्दिष्ट,अनेक अभ्यासकांनी केलेल्या तिच्या व्याख्या,कादंबरीचे घटक, विविध विषयांमुळे झालेले तिचे वर्गीकरण आणि त्या वाङ्मय प्रकाराचा इतर वाङ्मयाशी असलेला संबंध यावरून तिची व्याप्ती लक्षात येते.

कादंबऱ्यांचे प्रकार:–

ऐतिहासिक, दलित, ग्रामीण, पौराणिक, सामाजिक, वास्तववादी राजकीय,समस्या प्रधान, शेतकरीवादी, बालकादंबरी, वैज्ञानिक, कौटुंबिक, आत्मकथनात्मक , काल्पनिक,प्रसंग चित्रणपर.

कादंबरी साहित्य प्रकाराला अभ्यासताना त्यासाठी असणाऱ्या करार, काळ,आवाज हे पैलू लक्षात घ्यावे लागतात. कादंबरीत येणारा जीवनपट एका विशिष्ट काळाचे दर्शन घडवत असतो. कादंबरी ही कथनात्मक स्वरूपाची असल्याने कादंबरीकार त्यातील व्यक्तिरेखा विषयी सांगत असतो. साहजिकच कादंबरीकार त्यातून आपल्या संवेदना व्यक्त करत असतो. कादंबरीकार हा आपल्या कल्पना शक्तीने एक सत्य जीवनसृष्टी आपल्यासमोर निर्माण करण्याचा प्रयत्न करत असतो. हा प्रयत्न आभासात्मक स्वरूपाचा असतो. कादंबरीतून मानवी जीवनाचे रूप प्रतिबिंबित करण्यात येत असते. पर्यायी मानवी मन आणि हृदय यातून व्यक्त होणाऱ्या संवेदना त्यामध्ये असतात. कादंबरी स्वतः निर्माण न होता ती निर्माण करावी लागते. तिची निर्मिती होते ती वेगवेगळ्या संवेदना मधून.

कादंबरीकार कधी स्वतःचे वास्तव चित्रणही तटस्थपणे कादंबरीतून वाचकांसमोर उतरविण्याचा प्रयत्न असतो. तसे पाहता विसाव्या शतक लोटल्यानंतर एकविसाव्या शतकाची आतुरतेने वाट पाहत असताना अनेक परिवर्तने झालेली आहेत. एकविसाव्या शतकात जागतिकीकरण, आधुनिकीकरण यावर जास्त भर देण्यात आला. साहित्य,भाषा, संस्कृती अशा सर्व क्षेत्रांमध्ये परिवर्तन झाली. एकविसाव्या शतकातील कादंबरी मग ती कोणत्याही प्रकारातील असो ग्रामीण, दलित, सामाजिक या सर्वच कादंबरी

प्रकारांनी वैशिष्ट्यपूर्ण आपापल्या अंगाने स्वतःचे अस्तित्व प्रखरतेने उभे केले आहे.

साहित्य म्हणजे कथा, कादंबऱ्या या केवळ मनोरंजनासाठी लिहिल्या जातात असाच अर्थ मराठी वाङ्मयप्रकारात प्रचलित होता. परंतु एकविसाव्या शतकातील कादंबरी आणि संवेदना याकडे एक यशस्वी वाङ्मय प्रकार म्हणून बघितले जाते. कादंबरी ही केवळ मनोरंजन किंवा करमणुकी साठी नाही तर ज्ञान प्राप्ती आणि ज्ञानप्रसाराचे एक उत्तम उदाहरण म्हणून पाहिले जाते. त्यामुळे साहजिकच कादंबरीकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. शि.म.परांजपे यांनी कादंबरीच्या बाबतीत असे म्हटले की, –"साहित्य सेवक हा जीवनाचा भाष्यकार असतो ही भूमिका त्याने खरी करून दाखवायची म्हटल्यास कादंबरी इतके दुसरे सुलभ साधन प्राप्त होणे कठीण."

कादंबरी आणि संवेदना: –

कादंबरी ही गद्यात लिहिली जाते तर संवेदना म्हणजे भावना.कादंबरी मध्ये पात्रांच्या विकासावर, कथानकावर आणि कादंबरीच्या थीमवर भर दिला जातो. कादंबरी मधून वाचकांना मानवी अनुभवाची जाणीव होते. कादंबऱ्यांमध्ये भावना, नातेसंबंध,सामाजिक समस्या यांचा शोध घेतला जातो. एकविसाव्या शतकापूर्वीची कादंबरी वैशिष्ट्यपूर्ण होती. त्यात अद्भुततेचे, निसर्गाचे आकर्षणाचे,आदर्शाचे चित्रण केलेले असायचे. कादंबरी समाज मनाच्या संवेदनातून निर्माण होत असल्याने तिची प्रेरणा सहाजिकच सामाजिक जाणिवेची,संवेदनाची होती. काळानुसार प्रेरणेत व रूपात बदल होत गेले. वेगवेगळ्या विषयांवर कादंबरी लेखन होऊ लागले.

1950-60 नंतरचा कालखंड कादंबरी लेखनास अतिशय अनुकूल होता. हीच परिस्थिती 1920 पूर्वी कादंबरी साहित्यप्रकारास अनुकूल नव्हती असे म्हणता येईल. ह. ना आपटे, वि.का. राजवाडे यांसारख्या दिग्गजांनी कादंबरी या वाङ्मय प्रकाराविषयी आवड निर्माण केली. एकविसाव्या शतकातील कादंबऱ्यांमध्ये आर्थिक,राजकीय सामाजिक बदलांचे चित्रण दिसते.त्यामुळे त्या कादंबऱ्यांमध्ये देखील कुटुंब व्यवस्था,आधुनिक विचार, युवा पिढी यांचे चित्रण केले गेलेले आहे.डॉ.महाजन यांची "21व्या शतकाच्या उंबरठ्यावरील मराठी कादंबरी"त्याचे एक उत्तम उदाहरण आहे.

जेन ऑस्टिन यांनी लिहिलेल्या "सेन्स अँड सेन्सिबिलिटी" या कादंबरीत मन आणि हृदय यांच्यातील फरक दाखवण्यात आला आहे. या कादंबरीत कादंबरीकाराने अर्थ आणि संवेदना यांची तुलना करण्यात आलेली आहे. कारण कादंबरी एक जागतिक सांस्कृतिक साधन आहे. कादंबरी पात्रांच्या कृती, भाषण,कथानक उलगडले जाते. कादंबरीकार वैयक्तिक जीवन चित्रण देखील तटस्थपणे वाचकांसमोर कथन करत असतो. कादंबरीत येणाऱ्या जीवनपट एका विशिष्ट काळाचे दर्शन घडवतो.

संवेदना कादंबरी हा साहित्याचा एक प्रकार होता. ज्याने वाचकांचे मनोरंजन करण्यासाठी संताप जनक आणि सणसणाटी, रोमांचित विषयांचा फायदा घेतला.

कादंबरीत संवेदना म्हणजे कादंबरीकाराने अनुभवलेले भावांचे प्रकार --

1) सामाजिक संवेदना कादंबरी
2) ग्रामीण- दलित संवेदना कादंबरी.
3) महानगरीय संवेदना कादंबरी.

महेश केळुसकर यांची "क्रमशः"कादंबरी महानगरीय संवेदनाचे चित्रण करते.

जेनऑस्टीन यांची कादंबरी दोन बहिणींच्या मनाच्या संवेदनांचे चित्रण करते. भारताबाहेरही इतर देशांमध्ये साहित्य प्रकारामध्ये संवेदना कादंबऱ्या प्रचलित होत्या.

मराठी आदिवासी कादंबरीच्या अनुषंगाने संवेदना: –

मराठी आदिवासी कादंबरी जरी 1960 नंतर ग्रामीण, दलित साहित्याची प्रेरणा घेऊन मराठी साहित्याच्या क्षितिजावर स्थिरावली असली तरी 1980 नंतर आदिवासी नवतरुण साहित्यिक, लेखक कादंबरी लेखनास पुढे सरसावले. 1980 नंतर अनंतराव पाटील यांची “झडीचे दिवस”(1981) ही कादंबरी मराठी आदिवासी साहित्य कादंबरीत ठसा उमटवून गेली. यामध्ये महाराष्ट्रातील भिल्ल आदिवासी जमातीचे जीवन चित्रण रेखाटले आहे. या कादंबरीतून उदरनिर्वाहाचे प्रश्न सोडविण्यासाठी भिल्ल जमातीच्या आदिवासी बांधवांची भ्रांत व संघर्षाची गाथा मांडलेली आहे. दादा देशकर यांची “न्याय दंड”(1982)तदनंतर महाश्वेता देवी बंगाली लेखिका यांची भाषांतरित आदिवासी कादंबरी प्रभा श्रीनिवास यांनी (1983) मध्ये मराठी वाचकांच्या पुढ्यात मांडली. या कादंबरीत जन नायक बिरसा मुंडा यांच्या तेजस्वी बंडाची, लढ्याची प्रतिभा शाली कादंबरी आहे. यातून तमाम आदिवासी बांधवांना“स्व”ची जाणीव व्हावी या मागची प्रेरणा दिसून येते. त्याचबरोबर प्रादेशिकतेच्या, अंध:काराच्या, अन्यायाच्या बेड्या तोडताना दिसते. अनिल सहस्रबुद्धे यांच्या“डांगाणी”या कादंबरीतून प्रामुख्याने अहमदनगर जिल्ह्यातील डांगाणी प्रदेशात वास्तव्य करणाऱ्या म. कोळी व ठाकर जमाती यांच्या उदरनिर्वाह, उद्योग शिलतेच्या शिक्षणाचा अभाव, अज्ञानाचा अंध:कार यांसारख्या अनेक समस्या असतानाही सदर जमाती कशा एकोपाने नांदतात यावर प्रखरतेने प्रकाश टाकलेला आहे. दिनानाथ मनोहर “आंदोलन”(1988)या कादंबरीत आदिवासी जमातीच्या भ्रष्टाचाराविरुद्धचा संघर्ष नोंदविण्यात आलेला आहे. तर त्यांचीच पुढील कादंबरी “मन्वंतर”(1999) या ऐतिहासिक कादंबरीतून स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भिल्ल, कोळी, रामोशी, वारली, कातकरी, कोकणा या आदिम जमातीच्या बंडखोराच्या संघर्षाची कहाणी दिसून येते. याप्रमाणेच पार्श्वभूमी असलेली शरद दळवी यांची “एकलव्य” (1988) कादंबरी सांगता येईल. सुरेश द्वादशी वार “हाकूमी”(1989) या कादंबरीतून भामरागड येथील माडिया गोंड या आदिम जमातीच्या पहिल्या वैद्यकीय क्षेत्रात असलेल्या कन्ना व रुपीच्या प्रेम जीवनाचे चित्रण रेखाटून समस्त माडिया गोंड या जमातीचे जीवन संस्कृतीचे दर्शन घडविले आहे. आदिम जमात आपले पिढी जात हक्क मिळविण्यासाठी, जंगल हक्क संरक्षण मिळवण्यासाठी शासनाच्या विरोधात आंदोलन करताना दिसतात. जागतिकीकरणाच्या पर्वावर विश्वास पाटील लिखित “झाडाझडती”(1991) या कादंबरीतून धरणग्रस्त तसेच आसपासच्या क्षेत्रातील आदिवासी जमातीच्या हाल अपेष्टा, सरकारी अधिकारी तेथील नेते मंडळी या सर्वांचे दुटप्पी धोरण आणि समाज मनाचे सूक्ष्म पदर उघडताना दिसतात.

सारांश लेखन: –

1) अद्भुत लेखन परंपरेचा आधार व हिंदू परंपरेची जाणीव यातून ऐतिहासिक कादंबरी उदयास आली.
2) कादंबरी सामाजिक असल्याने साहजिकच प्रसिद्ध पुरुषांची चरित्रे अद्भुत रम्य दृष्टिकोनातून लिहिली गेली.
3) कादंबरी लेखन त्यातील संवेदना प्रकाराबाबत 1950 –60 नंतरच्या कालखंडात उत्कंठा पूर्ण व भावपूर्ण रचना कादंबरीत येऊ लागल्या.

4) ह.ना.आपटे यांच्या लेखनातून सामाजिक व वस्तुस्थिती निर्देशकांचे लेखन झाले.
5) तत्कालीन सामाजिक,आधुनिक राजकीय, सनातनी, सामाजिक समस्या या विषया वरती चर्चा होऊ लागल्या तिचे पडसाद कादंबरी लेखनात दिसू लागले.
6) बोध, प्रबोधन, शिक्षण याद्वारे मराठी कादंबरी वाङ्मय प्रकार विकसित होऊ लागला.

निष्कर्ष: –

1) ग्रामीण, शहरी, महानगरीय संवेदनशीलता यामध्ये फरक दिसून आला तो कादंबरी वाङ्मय प्रकारामुळे.
2) कादंबरी सामाजिक प्रेरणा असल्याने त्या त्या काळातील दिग्गजांच्या विचारांचे पडसाद कादंबरीतून रेखाटण्यात आले.
3) वेगवेगळ्या दशकांच्या टप्प्यावर कादंबरीची भाषा,रूपे यामध्ये परिवर्तने झाली.
4) एकविसाव्या शतकातील कादंबरी आणि संवेदना नक्कीच विविध प्रेरणेने बदलत्या स्वरूपाने आणि विविध टप्प्यावर सतत बदलत गेलेली आहे.
5) समाज जीवन पट हा कादंबरीचा मुख्य गाभा असल्याने त्याला अनुसरून कादंबरी चे कथानक कादंबरीकार वाचकांसमोर मांडत असतो. ती वाचन प्रक्रियेची संस्कृती म्हणता येईल.

संदर्भ: –

1) परांजपे वा. कृ., "काळ कर्ते शिवराम पंत परांजपे –जीवन",पुणे,1945.
2) देशपांडे कुसुमावती.,"मराठी कादंबरीचे पहिले शतक", मराठी साहित्य संघ, मुंबई,पहिली आवृत्ती 1975.
3) डॉ.नलगे चंद्रकुमार.,"ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास",शैलेंद्र प्रकाशन,पुणे,प्रथम आवृत्ती 1996.
4) डॉ.ठाकूर रवींद्र., "मराठी ग्रामीण कादंबरी",स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे.
5) मुनघाटे प्रमोद.,"आदिवासी कादंबरी आणि इतर."2002.,तनुजा प्रकाशन.

२१ व्या शतकातील कृषिसंस्कृतीच्या उद्‌ध्वस्ततेचे चित्रण करणारी कादंबरी - 'एसईझेड'

डॉ. गणेश लहाने
उपप्राचार्य,
दयानंद वाणिज्य महाविद्‌यालय, लातूर

प्रस्तावना

नव्वदोत्तर काळात अनेकबहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे भारतात आगमन झाले. नव्यानेच आलेल्या खाऊजा धोरणाच्याया रेट्‌यात समाजकल्याण, सेवाभाव, लोकशाही, समता, न्याय या संकल्पना कालबाह्य ठरविल्या गेल्या. मूल्य संकल्पना, नैतिकता या गोष्टी निरूपयोगी ठरवून बाजार,नफा,पैसा,चंगळवाद याचे प्रचंड प्रस्थ नव्या शतकारंभी विशेष करून वाढले. जागतिकीकरण, अत्याधुनिक तंत्रज्ञान, औद्‌योगिकीकरणासाठी उभे राहणारे मोठमोठे प्रकल्प,प्रचंड वेगाने वाढणारे शहरीकरण यामुळे ग्रामजीवन,जनसामान्यांचे जीवन प्रचंड बदलले. एकविसाव्या शतकातील कादंबरीने जनसामान्यांच्या ग्रामजीवनातील ही अभूतपूर्व स्थित्यंतरे वास्तव रूपात चित्रीत केली आहेत. सन २००५ मध्ये राष्ट्रीय उत्पन्न वाढावे या हेतूने शासनाने 'सेझ'कायदा संमत केला. त्यामुळे पिढ्‌यानपिढ्‌या शेतीवर उपजीविका करणाऱ्या भूमिपुत्रांचे विस्थापन सुरू झाले.जंगले, समुद्रकिनारे, नद्‌यांचा सुपीक प्रदेश धोक्यात येऊन एकंदर कृषिसंस्कृती धोक्यात आली. कृषिसंस्कृतीवरील या प्रचंड आघाताचे चित्रण शंकर सखाराम यांनी त्यांच्या 'एसईझेड'या कादंबरीमधून केले आहे. प्रा. शंकर सखाराम यांचे संवेदनशील मन या सेझच्या प्रश्नाने व्यापून निघाले. सेझमुळे बाधित होणाऱ्या कुटुंबांपैकी ते एक होते. त्यामुळेच वास्तवावर आधारित कल्पित कथानकाच्या माध्यमातून त्यांनी कृषिव्यवस्थेतील अत्यंत ज्वलंत प्रश्न या कादंबरीतून मांडला आहे. उरण,पनवेल,पेण,अलिबाग या परिसरातील निसर्ग,तेथील कृषिसंस्कृती, ग्रामसंस्कृती त्यांच्या कादंबरीतून जिवंतपणे उभी केली आहे. सेझ विषयावर लिहिलेली ही भारतातील पहिली कादंबरी म्हणावी लागेल. लेखकातील सामाजिक कार्यकर्ता भूमिपुत्रांच्या न बघणाऱ्या तळमळीने उठला आहे आणि प्रवाहाविरुद्ध जाण्याचं मोठं धाडस त्यांनी केलं आहे. सेझच्या जटील प्रश्नांसोबतच ग्रामीण युवकांमधील बेकारी, भारनियमन, वशिलेबाजी, भ्रष्ट प्रसारमाध्यमे, भ्रष्ट बँका, पतसंस्था, प्रदूषण, अंगणवाडी सेविकांवरील अन्याय,शिक्षकांचे शोषण, बर्डफ्ल्यु,पोळी-भाजू राजकारण अशा अनेक प्रश्नांचा उहापोह प्रस्तुत कादंबरीतून त्यांनी केला आहे. अलिबाग, पेण, पनवेल, पोयनाड भागातील ग्रामीण संस्कृतीचे अत्यंत सूक्ष्म चित्रण करताना तेथील समाजजीवन, सण, उत्सव, गीते,त्यांची भाषा,तेथील कृषिसंस्कृतीतील व्यवसाय याबद्दलही त्यांनी अत्यंत प्रत्ययकारी ढंगात वर्णिलेले आहे.

भूमिपुत्रांच्या जगण्यावर घाव घालणारा सेझ

आपल्या देशाचा जर आर्थिक विकास साधावयाचा असेल तर निर्यात वाढवणे महत्त्वाचे आहे. निर्यात वाढवायची असेल तर विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण करून तेथे मोठ्‌या प्रमाणात उत्पादन प्रक्रिया सुरू करणे आवश्यक आहे; तेव्हाच देशाची आर्थिक भरभराट होऊ शकते हे भारतीय राजकारण्यांच्या गळी उतरवल्या गेले आणि २००५ मध्ये 'सेझ'विधेयक लोकसभेत संमत झाले. त्यानंतर संपूर्ण देशभरात एक नाही, दोन नाही तर तब्बल ५७९ सेझ आणि त्यापैकी ७८ महाराष्ट्रात उभे करण्याचा निर्णय झाला. त्यासाठी नापीक,पडिक जमिनीवर विशेष औद्‌योगिक क्षेत्र उभारून विस्थापितांचे योग्य पुनर्वसन करून त्यांना प्रकल्पात सामावून

घेतले जाणार अशा बातम्या वर्तमानपत्रातून येऊ लागल्या. त्याचे काही ठिकाणी स्वागतही झाले. त्याबद्दल लेखक स्वतः म्हणतात,'जेव्हा ह्या विशेष आर्थिक क्षेत्राची म्हणजेच एसईझेडचे रायगडात स्वागत झाले.नारळ फुटला तेव्हा मनात धस्स झाले. आता शिवरायांचा रायगड कोळसे गड होणार. सौंदर्यसंपन्न कोकण भस्म होणार! इथे सिमेंटची धरणे उभी राहणार या कल्पनेने मन हादरले.'[१] पुढे लेखक स्वतःच सेशग्रस्त झाले. त्यामुळे स्वतः सकट जनसामान्यांच्या भावनेला कुठेतरी व्यक्त करताना 'एमईझेड'मधून खरे वास्तव,त्यातले बारकावे,शेतकऱ्यांचे दुःख,त्यांची आंदोलने इत्यादींचे चित्रण त्यांनी साकारले आहे.

कादंबरीचा नायक चंदू सेझ विरोधी लढ्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतो. शेतकऱ्यांना अंधारात ठेवून कुठलीही नोटीस न देता शासन परस्परच बावीस गावच्या जमिनी आलायन कंपनीला देऊ पाहते. सर्व शेतकरी हवालदिल होतात. त्यांच्या जगण्याचे साधनच त्यांच्या हातून जाणार असते. पडीकच नव्हे तर नापीक जमिनीही कंपन्या ताब्यात घेतात. त्यामुळे सेझ कंपन्या विरुद्ध शेतकरी यांच्यात प्रचंड संघर्ष होतो. शेतकऱ्यांचे मोर्च्यावर मोर्चे सुरू होतात. सर्वसामान्य शेतकऱ्यांना सेझबद्दल फारशी माहिती नसते.त्याबद्दल वेगवेगळ्या भाषणांमधून शेतकऱ्यांमध्ये जागृती केली जाते. ही योजना केवळ जमिनी लाटण्यासाठी आहे. त्यामुळे कुणीही या कुटिल कारस्थानाला बळी पडू नये असे आवाहन करण्यात येते. नायक चंदू आणि त्याचे मित्र पथनाट्याच्या माध्यमातून काहीही झाले तरी चालेल पण जमीन देणार नाही, याबद्दलची जागृती करतात. भूमिपुत्रांना देशोधडीला लावून भांडवलदारांच्या फायद्यासाठी ही योजना राबवू इच्छिणाऱ्या शासनाविरुद्धचा रोष तीव्र होतो. 'एसईझेड' हे एका अर्थाने आजचं महाभारत आहे. काळ्या आईवर प्राणपणाने माया करणारा भूमिपुत्र आणि त्याला देशोधडीला लावू पाहणारं मायबाप सरकार यांच्यातील संघर्षावर या कादंबरीचं कथानक बेतलेलं आहे. शासनाच्या जोडीला धनदांडगे,भांडवलदार,मतलबी राजकारणी आणि शासनाचे अधिकारी-कर्मचारी अशी चतुरस्त्र सेना गरीब भूमिपुत्रांच्या विरोधात उभी ठाकते. पैसा,यंत्रणा,बळ सारे काही प्रतीपक्षापाशी आहे. एकाकी लढणाऱ्या शेतकऱ्याजवळ काहीच नाही. एकी हे त्याचं बळ आणि आत्मशक्ती हे शस्त्र अशी ही लढाई आहे. 'एसईझेड'बद्दलचा हा नेताजी पाटील यांचा अभिप्राय महत्त्वपूर्ण आहे. कारण याच आत्मशक्तीच्या बळावर हे सेझ विरोधी आंदोलन कादंबरीच्या शेवटापर्यंत सुरू राहते. प्रसंगी शासनाला नमते घ्यावे लागते. मोबदला पॅकेज बदलून द्यावे लागते आणि सेझचा आकार कमी करावा लागतो.

अगोदरच वाढलेल्या औद्योगिकीकरणामुळे प्रदूषणाचा परिणाम निसर्गावर होऊन अलिबागचा परिसर काळवंडला होता. आंब्याची पिके,मच्छीमारी संकटात आली होती. 'एसईझेड'चे कथानक कल्पित जरी असले तरी पेण,पनवेल,अलिबाग परिसराचे ते ढळढळीत वास्तव आहे. नव्याने येऊ घातलेल्या सेझमुळे येथील कृषिसंस्कृती नामशेष होण्याची भीती लेखकाला वाटते. 'सेझ'मुळे अनंत कालीन संस्कृती नष्ट होणार असून लोकशाहीतील नीतिमूल्यांचा ऱ्हास घडविणारी,हुकूमशाहीला चालना देणारी ही यंत्रणा शेतकऱ्यांच्या मुळावर कशी घाला घालते याची ही जिवंत उद्रेक गाथा आहे.'

भूमिपुत्रांसमोरील इतर समस्या

'एसईझेड' कादंबरीत कथानकाच्या केंद्रवर्ती सेझ आणि त्या विरोधी आंदोलन असले तरी कोकणच्या सुजलाम् सुफलाम् भूमीचं आणि तेथील कृषी व्यवस्थेसमोरील इतर विद्यमान समस्यांचे विवेचनही प्रस्तुत कादंबरीतून चित्रित झालेले आहे. 'सदा गच्च हिरवा पहाड़ आणि त्याच्या खाली आंबेराया अगदी थेट

रेवस,कणकेश्वराच्या पायथ्यापर्यंत सारे बोलते हिरवे जग. भात,मीठ,भाजीपाला, नारळ,पोफळी,फुले,मासळी पिकविणारे आगर.'[3]असे कोकणातील या अत्यंत सुपीक जमिनीचे मनोवेधक चित्रण लेखकांनी केले आहे. तीन पिके वर्षाला पिकविणारी समृद्ध अशी काळी आई सेझमधील राक्षसी यंत्राखाली रगडल्या जाणार,हा विचारच कुठेतरी मनाला पीळ पाडतो. या भूमीवर एकोप्याने राहणारा कुणबी, कोळी, आगरी,कातकरी आदिवासी समाज त्यांचेकृषिक्षेत्रावरील जगणे, त्यांचे तत्सम उद्योग व तेथील संस्कृती बघून एक समृद्ध अशी कृषिसंस्कृती नांदताना जाणवते. 'सारासार विचार न करता केवळ भांडवलदारांच्या फायद्यासाठी सेझ राबवू इच्छिणाऱ्या शासनाविरुद्ध लढण्यासाठी सज्ज झालेला खारेपाटातील आगरकर उभा करताना,अनुषंगाने जो जीवनपट साकार होतो तो प्रत्ययकारी आहे,कलाकृतीचं ते अनमोल असं लेणं आहे असे म्हणावेसे वाटते. कोकणच्या सुजलाम् सुफलाम् भूमीचं आणि ओघाणं येणाऱ्या लोकसंस्कृतीचं समरसतेनं केलेलं वर्णन अन्यत्र क्वचितच आढळतं. ऋतुचक्राच्या बदलाच्या आऱ्यानुसार येणारे सणसमारंभ,काळ्याआईची सेवा करण्यात धन्यता मानणारे कृषीवल,गुरांढोरांवर जीव टाकणारे गावकरी,बैलगाड्यांच्या शर्यतीत व नाटकात मन रमविणारे हौशी भूमिपुत्र आणि ग्रामजीवनाला बांधून ठेवणारा जिव्हाळा हे सारं चित्र योजण्यात लेखकाचं लेखन कौशल्य दडलेलं आहे. कादंबरीचं ते एक बलस्थान आहे.'[4]पारंपरिक परंतु समृद्ध,समाधानी अशा कृषीसंस्कृतीचं चित्रण लेखकांनी केले आहे. परंतु ही भूमी औद्योगिक वसाहतींमुळे व तिच्यातील प्रदूषणांमुळे संकटात सापडते. पळचा आरसीएफ,धरमतरची निपॉन कंपनी सकाळ-संध्याकाळ काळडोम धूर ओकते. त्यामुळे हिरवा पट्टा काळा पडत चालल्याचे व सदाफुली,आंबेमोहोर यावरही त्याचा दुष्परिणाम झाल्याचे लेखकाने नमूद केले आहे आणि आता सेझ रूपाने उभ्या राहिलेल्या नव्या संकटामुळे या भागातील उरल्यासुरल्या कृषिसंस्कृतीवर मोठे अरिष्ट उभे राहिलेले दिसते.

सेझ या मुख्य समस्येसोबतच ग्रामीण भागातील सुशिक्षित बेकार युवकांचा प्रश्न,शेतीत होणारे टोकाचे भारनियमन,भ्रष्टाचार,नवीन व्यवसाय सुरु करताना ग्रामीण युवकांसमोर येणाऱ्या अडचणी,स्वार्थी राजकारण,बिघडत चाललेले ऋतुचक्र असे अनेक विषय कथानकात येत जातात. कादंबरीचा नायक चंद्रकांत काळे सुशिक्षित असूनही त्याला नोकरी मिळत नाही. वाढत्या कुटुंबांमुळे कमी-कमी होत गेलेल्या जमिनीवर गुजराण करणे कठीण होऊ लागल्याने मुलाने नोकरी करावी वडिलांची ही माफक अपेक्षा. बहुतेकांची तीही पूर्ण होत नाही. नव्वदोत्तर काळात बीज भारनियमन हे शेतीवरचे एक मोठे संकट म्हणावे लागते. एकविसाव्या शतकात आल्यानंतरही इथला शेतकरी या समस्येचा आजही सामना करतो आहे. भारनियमनामुळे गावेच्या गावे रात्री अंधारात गुडुप झालेली बघायला मिळतात. त्यामुळे ग्रामीण विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासाचा खेळ-खंडोबा होतो.

रात्री बेरात्री शेतीसाठी वीज पुरवठा केला जातो. ग्रामीण भागासाठी इतका कमी वीज पुरवठा होऊनही बिले मात्र जास्त आकारली जातात. वीज टंचाई दाखवायची आणि मग आम्ही उभा करतो वीज प्रकल्प म्हणायचे. त्यासाठी कवडीमोल भावात शेतकऱ्यांच्या जमिनी लाटायच्या. जो तो पैशाच्या मागे लागलेला सगळीकडे 'पैसा फेक काम देख'असं चंदू म्हणतो. एम्प्लॉयमेंट ऑफिस,तलाठी,विकले गेलेले राजकारणी. सर्वत्र पैशांचा खेळ चाललेला. विशाल सर्व योजना भांडवलदार धार्जिण्या आणि रगडला जाणारा एकटा शेतकरी.

समारोप

एकंदरीत पिढ्यानपिढ्या नांदणारी कृषिसंस्कृती सेझच्या आगमनामुळे उद्ध्वस्त होऊ पाहते आहे. भूमिपुत्रांच्या जमिनी त्यांची परवानगी न घेता,योग्य मोबदला न देता जगातल्या सर्वात मोठ्या लोकतंत्र असलेल्या देशात जोर जबरदस्तीने हिसकावण्याचा प्रयत्न होतो. त्यामुळे लेखकाचे मन व्याकूळ होते व 'एसईझेड'चे लेखन तेवढ्याच पोटतिडकीने होते. अशोक लोटणकर याबद्दल म्हणतात,'कादंबरीचे सविस्तर वाचन केले तर असे आढळून येते की,'सेझ'ग्रस्त भागातील प्रादेशिकता,तिथला निसर्ग,ग्रामसंस्कृती, कृषिसंस्कृती किती महत्त्वपूर्ण आहे. लोकजीवन,राहणीमान,सण-उत्सव,एकोपा यामुळे वेढलेली ही संस्कृती पिढ्यानपिढ्या कशी समरस झाली आहे. छोटे-मोठे शेतकी व्यवसाय,पोल्ट्री, दूधदुभते,शेतमाल, भाजीपाला,गाई-म्हशी,शेळ्या-बकऱ्या इत्यादींमुळे तेथील संस्कृती कशी गुण्यागोविंदाने नांदते आहे,याची प्रचिती कादंबरी वाचताना येते.[५] परंतु सेझच्या आगमनामुळे या संस्कृतीचा आता कोळसा होणार यामुळे लेखकाचे मन उदिग्न होत होते. त्यानंतर वास्तव जीवनात सेझ विरुद्ध लढलेला लढा 'एसईझेड'कादंबरीच्या रूपाने साकार झाला. हा लढा कादंबरीच्या शेवटापर्यंत अधिकाधिक तीव्र होत जातो आणि ही अस्तितत्वाची लढाई भूमिपुत्र नक्कीच जिंकतील असा लेखकाला ठाम विश्वास वाटतो. 'सेझ'ने प्रभावित झालेलं अस्वस्थ समूहजीवन हे संघर्षासाठी सज्ज झालेलं आहे. त्यांची जागरूकता संघर्षात यशस्वी ठरेल असा कथानायकाला विश्वास आहे. हे लोक आंदोलन स्वयंभू आहे. मतलबी राजकारण्यांवर जनतेचा विश्वास राहिलाच नाही. हे कटू सत्य 'एसईझेड'मांडते. सारेच विकले गेले आहेत. हे कथानायकाचं दु:ख ही आजच्या काळचीच शोकांतिका आहे. वर्तमानाच्या स्वच्छ-स्पष्ट आरशातून भविष्याचा भेसूर,भयानक चेहरा दाखविणारी ही कलाकृती भूमिपुत्रांची आर्त हाक आहे. भूमिपुत्रांना चेतविणारी,अन्याय अत्याचाराविरुद्ध पेटविणारी आणि संवेदनशील मनाला अस्वस्थ करणारी...[६] लेखकाच्या आत्मविश्वासाबद्दलचा हा नेताजी पाटील यांचा अभिप्राय महत्त्वपूर्ण ठरतो.

निष्कर्ष

'एसईझेड'या कादंबरीमधून कृषिसंस्कृती वरील मोठे अरिष्ट म्हणून आलेल्या सेझबद्दल शासन आणि शेतकरी यांच्यात झालेला संघर्ष वास्तव रूपात चित्रित झालेला दिसतो. प्रस्तुत कादंबरीतून सेझची भयानकता समोर येतेच,सोबतच इतरही ग्रामीण जीवनाशी संबंधित समस्यांची प्रदीर्घ चर्चा कादंबरीत होत राहते. थोडक्यात एकविसाव्या शतकारंभी कृषी अर्थव्यवस्थेवर नांगर फिरवू पाहणाऱ्या सेझचे खरेखुरे वास्तव 'एसईझेड'मधून शंकर सखाराम यांनी अविष्कृत केले आहे.

संदर्भ सूची

१. शंकर सखाराम,'एसईझेड',सुमंत पब्लिकेशन क्र. ३२,चौथी आवृत्ती,जुलै २००९,पृ.क्र.५
२. पाटील नेताजी, 'एसईझेड-ज्वलंत विषयावरील स्फोटक कादंबरी', नव अनुष्टुप,जाने-फेब्रुवारी २००८,पृ. क्र. ५२
३. लोटणकर अशोक,'विशेष आर्थिक क्षेत्रावरील पहिली प्रादेशिक कादंबरी एसईझेड',अक्षरवैदर्भी,दिवाळी विशेषांक २००७,पृ. क्र. ३३
४. पाटील नेताजी,उ.नि.,पृ. क्र. ५२-५३
५. लोटणकर अशोक,उ.नि. पृ. क्र. ३५

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XIV** **Special Issue – VII** **March – 2025**

२१ व्या शतकातील कवितेतुन व्यक्त होणाऱ्या स्त्री संवेदना

प्रा. मोरे पंडीत किशनराव
मराठी विभाग प्रमुख
लोकमान्य महाविद्यालय, सोनखेड
ता. लोहा जि. नांदेड

भारतीय स्त्री जीवनाचा इतिहास पाहिला तर पुरुषप्रधान समाज व्यवस्थेने स्त्रीला दुय्यम स्थान देऊन तिचे स्वतंत्र अस्तित्व व माणूसपणा नाकारलेले दिसते ."चुल आणि मूल" हेच तिचे कार्यक्षेत्र ठरवून दिले. आणि स्त्रियांनाही ते निमूटपणे स्वीकारले. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळात देशात सर्वच क्षेत्रात अमुलाग्र बदल झाल्याचे दिसते स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सुशिक्षितांची एक नवीन पिढी उदयास आली आणि या पिढीने झपाट्याने होणारा बदल शब्दबद्ध करण्यास सुरुवात केली. 1980 नंतरच्या साहित्यात स्त्रियांच्या मनातील जाणीव आणि संवेदनाची विविध रूपे लिहायला सुरुवात झाली. या काळात स्त्रिया देखील मोठ्या प्रमाणात शिकू लागल्या आणि साहित्य लिहू लागल्या. त्यांच्या लेखणीतून स्त्रि अस्तित्वाची जाणीव होऊ लागली. आणि मराठी कवितेत सुद्धा स्त्रियांच्या मनातील संवेदना आणि त्यांच्या संकल्पना मूळ धरू लागल्या. स्त्री शिक्षणामुळे स्त्रीला तिच्यातील जाणीव जागृत झाल्या. प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्ध लेखणी द्वारे लढा देऊ लागल्या लेखणीचा उपयोग करून तीने पुरुषप्रधान व्यवस्थेला नकार द्यायला सुरुवात केली. यातूनच स्त्रीवादी कवितेतून स्त्रियांच्या मानवी संवेदना मराठी साहित्यात अविष्कृत होऊ लागल्या.

21 व्या शतकातील स्त्रीवादी कवितेचा विचार करताना असे दिसते की, ही कविता "चूल आणि मूल" या पारंपरिक विचारसरणीला छेद देणारी ठरली. मी माणूस आहे मलाही भावना संवेदना विचार आहेत. अशा परिस्थितीत स्वतःच्या अभिमानाने जगण्याचा व आपल्या संवेदनाचा पुरस्कार करणारी कविता आहे. स्त्रीवादी कविता म्हणजे केवळ स्त्रियांनी स्त्रियांसाठी लिहिलेले साहित्य नव्हे तर आपल्या विचारांच्या व अनुभवांच्या पातळीवर पुरुषप्रधान व्यवस्थेला ज्या लेखनातून आव्हान दिले ते लेखन म्हणजे स्त्रीवादी कविता होय. स्त्रीवादी कवितेची सुरुवात म्हणजे स्त्रियांच्या जीवनातील दुःख जाणीवा आणि संवेदना या विषयीचा अविष्कार कवयित्री सुहासिनी इर्लेकर त्यानंतर अनुराधा पाटील, सुचिता खल्लाळ, सारिका उबाळे परळकर, संध्या रंगारी, वृषाली किन्हाळकर, ललिता गादगे, प्रतिभा राजानंद, प्रेरणा व्यवहारे अशा अनेक कवयित्रीच्या लेखनातून स्त्री संवेदनाचा अविष्कार होतो. स्त्रीवादी या कवितेने फक्त काव्यभिरुची जपली नाही. तर त्यापेक्षा या कवितेने स्त्रियांच्या मूलभूत प्रश्न व माणूस म्हणून हक्क त्यांची जाणीव या विषयी स्त्रीला आलेला अनुभव व्यक्त करण्याला जास्त महत्व दिले. त्यामुळे पूर्वीच्या कविते पेक्षा 21 व्या शतकातील कविता निश्चितपणे वेगळी ठरली. असे म्हणावे लागेल पुरुषप्रधान समाज व्यवस्थेला कडवा विरोध व स्त्रीकेंद्री जाणीवांना महत्व असा विशेष मूलभूत प्रश्न म्हणजे स्त्री-पुरुष भेदभाव, शारिरीक व मानसिक छळ, हुंडाबळी, लैंगिक अत्याचार, नोकरीत असुरक्षितता इत्यादीचे विचार मंथन करत 21 व्या शतकातील कवितेत अनेक विविध विषय हाताळले आहेत त्यातून स्त्रियांचा संवेदना जागृत झाल्या आहेत.

मातीखाली स्वत: चे दुख पुरुन सतत दुसऱ्यासाठी आपले आयुष्य झिजवणारी स्त्री अनुराधा पाटील यांच्या कवितेत भेटते .आधुनिक काळातील स्त्रियांच्या कवितेवर भाष्य करताना प्रा .रा .ग .जाधव म्हणतात

त्याप्रमाणे या कवितेने" जीवनमूल्यांची, स्त्रीची, स्त्रीत्वाची, प्रापंचिक भूमिकेची, व्यक्तिगत मूल्यमापनाची जूनी संदर्भ चौकट मोडून टाकली आहे ".समाजाची सास्कृतिक आणि सामाजिक चौकट स्त्री नाकारत आहे . मूल्ये तपासून पाहत आहे आणि स्वतःचा शोधही घेत आहे .स्वतःचा शोध घेताना पुरुषसत्ताक व्यवस्थेचे सुक्ष्म निरीक्षण या कवयित्री करू लागल्या आहेत, हा आत्मशोध वृषाली किन्हाळकर यांच्या कवितेतून स्पष्टपणे दिसतो.

"तुमच्या तमाम इच्छांची
ओझी बाळगताना
मी विसरलेच होते
माझ्या पाठीलाही
ताठ होता येतं"

मात्र, कण्याचा असा ताठपणा शोधण्यासाठी ही प्रक्रिया फारच थोड्या कवयित्रींबाबत घडते . मराठवाड्यातील स्त्रीवादी कवितेवर भाष्य करताना प्रा .डॉ .पृथ्वीराज तौर म्हणतात, "बहुसंख्य कवयित्री जुन्याच रडक्या वाटेवर उदासपणे उभे राहून विरहगीते अथवा प्रीतिगीते म्हणताना आढळतात ".या मागचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेने हेतुपुरस्सकर स्त्रीला विकासापासून वंचित ठेवले .तिला एका चौकटीत बंदिस्त केले त्यामुळे स्त्रीदेखील अशा प्रकारे चाकोरीतच आपले जीवन व्यतीत करत होती . परंतु नव्वदोत्तरी कवितेने ही चौकट मोडून काढली .पारंपारिक सौसकेत झुगारुन ही स्त्री आपले स्वतःचे विश्व निर्माण करू लागली .असे स्वतःचे आभाळ शोधणारी स्त्री सुचिता खल्लाळ यांच्या कवितेतून दिसते.

"परत घे
ही भरजरी श्रीमंती
जिथे
तुकडा-तुकडा जीव जाळला
त्या जागून काढलेल्या रात्रींच्या"

स्वतःच्या स्वतंत्र अस्तित्वचा तुकडा ही स्त्री शोधते आहे .स्त्री म्हणून पुरुषाने निर्माण केलेल्या आपल्या प्रतिमेत न राहता व त्या प्रतिमा ओलांडून बाहेर पडताना पंचमहाभूतांशी स्त्रीचे असणारे सखोल नाते ललिता गादगे यांनी त्यांच्या कवितेतून मांडले आहे .गीतांजली सुकळकर या कवयित्रीने तर या व्यवस्थेलाच आव्हान दिले आहे .सावधानतेचा इशारा देताना त्या म्हणतात,

"सावधान
कात टाकलीय आता
अडगळीतले, कडेकपारीतले
पडक्या जुन्या हवेल्यांचे
गडगडणाऱ्या गढ्यांचे
आश्रय त्यागलेत मी आता"...

जीवनातील जळमटे, धुळीचे थवे पुसून मुक्त मोकळे आकाश या कवयित्री शोधत आहेत .एका दुर्दम्य आशावादासह ही कविता अवतरते .आशयाचे विस्तृत प्रदेश या कवयित्रींच्या कवितांमध्ये आढळतात .

स्वतःच्या अस्तित्वाचे भाग राखताना आपण उजेडाच्या राशी अशी भूमिका स्त्रीवादी कवितेमध्ये दिसते. मराठवाड्यातील नव्वदोत्तर स्वीवादी कवितेमध्ये जीवनजाणिवेच्या वेगळेपणासह वैशिष्ट्यपूर्ण काव्यलेखन करणाऱ्या कवयित्रींमध्ये संध्या रंगारी, प्रतिभा राजानंद आणि प्रेरणा व्यवहारे यांचा समावेश करता येईल, समाजातील निर्वावलेल्या मानसिकतेची पूर्णपणे जाणीव असलेल्या प्रतिभा राजानंद यांना स्त्रीच्या अस्तित्वहीन जगण्याला कारणीभूत असलेल्या व्यवस्थेवर घाव घालून ती व्यवस्था उलथून टाकावीशी वाटते . म्हणून त्या म्हणतात,

"जिच्या चेहऱ्यावर माझं हस्ताक्षर असेल
अशा पहाटेचा मलाही हव्यास आहे
पण संपू पाहतेच मी या चक्रव्यूहाला छेदण्यात अन् भेदण्यातच
माझ्या स्त्रीत्वानं ओढलेल्या अन् वेढलेल्या"

स्त्रीच्या जीवनावर स्वकीयांकडून होणारे आधात मूकपणे झेलताना तिला होणाऱ्या जीवघेण्या वेदना या कवितेतून स्पष्टपणे व्यक्त होतात .स्वतःच्या कुटुंबासाठी अहोरात्र कष्ट करून जेव्हा तिचे अस्तित्व नाकारले जाते तेव्हा घायाळ मनाची ही अवस्था संध्या रंगारी यांच्या कवितेतून व्यक्त होते.

"मी मानिनी
स्वामिनी
घर माझं
सर्वस्व इथं वाहिलं
शेवटी कळलं
ज्याला ती तिचं म्हणत होती"

अशी आत्मक्लेशाची भावना या कवितेतून व्यक्त होते .अशा समाजव्यवस्थेने आखून ठेवलेल्या वर्तुळाबाहेर पडण्याची तडफड प्रेरणा व्यवहारे यांच्या कवितेत दिसते .समाजातील स्वार्थीपणा, ढोंगीपणा, वाईट प्रथा इत्यादी विषयदेखील त्यांच्या कवितेतून प्रकट होतात .हुंडा या कुप्रथेचा निष्पाप बळी ठरून मृत्यूला कवटाळणाऱ्या नववधूबद्दल प्रेरणा व्यवहारे आपल्या कवितेतून लिहितात.

"आताच तर कुठं तुझ्या
बांगड्यांच्या किणकिणण्याचा
आवाज येत होता
पण तुझ्या साऱ्याच आशा
शेवटी खुळ्या ठरल्या".

एकंदरीत मराठवाड्यातील नव्वदोत्तरी कविता अभ्यासताना असे आढळते की, कवितेची शब्दकळा आणि प्रतिमासृष्टी या संदर्भात स्त्रियांच्या कवितेला एक नवे तेज आल्याचे दिसते .अनुभवांची विविधता अचूकपणे शब्दबद्ध करताना कविता या वाङ्मयप्रकाराचे पूर्वीचे संकेत तिने मोडीत काढल्याचे दिसते .या कवितेला सामाजिक भान देखील आहे .म्हणूनच नये अनुभव आणि स्वतःची अशी वेगळी प्रतिमासृष्टी घेऊन साकार झालेली ही कविता एकूणच मराठी कवितेच्या दृष्टीने महत्त्वाची ठरते.

सारिका उबाळे-परळकर ह्या अगदी आलीकडच्या कवयित्री होत .त्यांचा 'शिरःस्नाता' हा २०१६ साली

प्रकाशित झालेला काव्यसंग्रह होय .'शिरःस्नाता' मधील कवितेतून स्त्री' चे अनेक प्रश्न मांडले आहेत . कारल्याचा वेलमध्ये' लग्न झाल्यापासून ते मरेपर्यंत सासरी आलेल्या स्त्रीला घाण्याच्या बैलासारखे कामात व्यस्त ठेवले जाते .मन, भावभावना, श्रम, थकवा, शारिरीक मर्यादा याचा विचार न करता सर्व कामे मूकपणे करावी लागतात .येथे फक्त दुसऱ्याला सुख देणे, घरातल्या व परिवारातील लोकांची मर्जी सांभाळणे, मुलांचे, नवऱ्याचे व सासू-सासऱ्यांचे करणे, घरादारातील सर्व कामे करणे ह्या सर्व बाबी तिच्या वाट्याला येतात .मग स्वाभिमान, आत्मभान, भावना, विचार, स्वप्न, ध्येय ह्या साऱ्या गोष्टी त्या ठिकाणी गौण ठरतात; नव्हे, तर त्या ठरविल्या जातात त्यामुळे 'स्त्री' अस्तित्वाला तिलांजली दिली जाते .इथे उरते ती फक्त घराची इभ्रत, संस्कृतीचा डोलारा, पुरुषी मानमरातब, घराच्या मोठेपणाची परंपरा .या सर्व बाबींना किंवा यातून होणाऱ्या स्त्री दुःखाला कवयित्री 'कारल्याचा वेल' या कवितेतून प्रतीकात्मक रूपाने मांडते.

" इभ्रतीचा डोलारा सांभाळ गं सूनबाई
संस्कृतीच्या ओव्या गा गं सूनबाई
भुकेल्या जीवाला भरव गं सूनबाई
मग जा आपल्या माहेरा,

या ओळीतून परंपरागत व सांस्कृतिक स्त्रीदास्यावर कवयित्री बोलते .तर, पुढील ओळीत म्हणते, " कर्त्याची सत्ता जपता जपता. अशा प्रकारचं आयुष्यभराचं राबणं स्वीच्या वाट्याला येते .त्या कामातून उसंत कधी मिळतच नाही .तेव्हा आयुष्य कधी संपत जातं, हेदेखील कळत नाही ही स्त्री आयुष्याची वहिवाट कधीच न संपणारी आहे .तिला पुरुषसत्ताक व्यवस्थेचा आधार आहे .या ठिकाणी स्वीकर्तृत्व, तिथे विचार गौण ठरता.

म्हणून यातच सारं आयुष्य कुंठत राहताना शेवट होतो.

म्हणून कवित्री म्हणते,

" रंगीत बांगडी विटली विटली
छन् छन् जोडवी थकली थकली
आता तरी जाऊ द्या माहेरा माहेरा
आण फणी घाल वेणी”

हे स्त्री जीवनातील वास्तव सत्य नाकारता येतच नाही. आयुष्यभर दिल्या घरी राबत असताना अनेक बाबी तिला मूकपणे सहन कराव्या लागतात

आयुष्याबरोबरच उभा देह झिजवावा लागतो .तरीही तिच्या वाट्याला आलेले कष्ट, दगदग, राबणं हे संपत नाही आयुष्याची घरघर अथया वर्मी घाव या कवितेतून आले आहेत. हे अशा पद्धतीचं आयुष्य स्वतःचा स्वाभिमान, कर्तृत्व, बुद्धी व्यवस्थेला गहाण टाकून सारा 'स्त्री'देह आयुष्यभर झिजवण्याची वेल तिच्यावर येते, हे 'स्त्री'चं आंतरिक दुःख या ठिकाणी कवयित्रीने मांडले आहे .

संदर्भ ग्रंथ सुची

१. आधुनिक मराठी कवयित्रीची कविता प्रा.रा.ग. जाधव प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, 1996.
२. मराठवाडयातील साहित्य डॉ. पृथ्वीराज तौर , (संपा. प्रल्हाद लुलेकर, प्रा. बडवे) कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, 1998

३. दिवसेंदिवस- अनुराधा पाटील, कुशा प्रकाशन, औरंगाबाद 1992.
४. पायपोळ - सुचिता खल्लाळ- पद्गंधा प्रकाशन पुणे, 2007.
५. "मला" हवी असणारी पहाट, प्रतिभा राजानंद - इंप्रेशन्स पब्लिकेशन हाऊस बेळगाव, 1997.
६. "कवडसे" संध्यारंगारी आनंद प्रकाशन, औरंगाबाद , 2003.
७. कविता स्त्री जाणिवेच्या - संपा डॉ. उषा खंदारे गोदा प्रकाशन, औरंगाबाद - 2007.
८. "शिर : स्नाता"- सारिका उबाळे परळकर- काव्याग्रह प्रकाशन वाशिम -2016.

२१ व्या शतकातील कथा आणि संवेदना

वैशाली सोपान मोरे
संशोधक
व
डॉ. सिद्धार्थ रामचंद्र आगळे
मार्गदर्शक (मराठी विभाग)
फर्ग्युसन महाविद्यालय (स्वायत्त) पुणे

प्रास्ताविक:

एकविसाव्या शतकामध्ये समाजमनावर 'खाऊजा' चा परिणाम झालेल्या दिसतो.शहरीकरण, औद्योगीकरण,बाजारीकरण,खाजगीकरण,जागतिकीकरण याचा जसा समाज म्हणून परिणाम झाला आहे त्याचे पडसाद वाङ्मयातून दिसून आलेले आहेत. २१व्याशतकाचा विचार करताना सामान्यपणे सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय अनेकक्षेत्रात परिवर्तन झालेले आहे. २१ व्या शतकातील वास्तव घटना, प्रसंग लेखक त्यांच्या लेखनातून मांडू लागला आहे. कथा, कादंबरी, कविता, नाटक, वैचारिक लेखातून आपल्या लेखणीतून वास्तववादी चित्रण चित्रीत करू लागला. बोथट झालेल्या, पिचलेल्या, दडपून ठेवलेल्या संवेदना वाङ्मयातून प्रकट होऊ लागल्या. आसाराम लोमटे, किरण गुरव, जयंत पवार, सतीश तांबे, राजन गवस, प्रणव सखदेव अशा अनेक कितीतरी कथाकरांनी आपल्या कथेतून वेगवेगळ्या विषयांवर कथा लिहून लोकांच्या संवेदना स्पष्ट केले आहेत. तसेच प्रज्ञा दया पवार, मेघना पेठे, शिल्पा कांबळे, वंदना भागवत, मनस्विनी लता अशा स्त्रीलेखिकांनी वास्तववादी लेखन केले आहे. त्यांच्या कथातून स्त्री संवेदना स्पष्ट केलेले आहेत. लेखक आपल्या मनोभाव आणि संवेदना साहित्यातून जे व्यक्त करतो त्याला साहित्यातील संवेदना म्हणतात. लेखकांची संवेदनशीलता व सृजनशीलता ही त्यांच्या साहित्याची जान असते. ही संवेदना वाचकांना प्रेरणा व संघर्षची ताकद मिळते. जर साहित्यात संवेदनाच नसेल तर त्या साहित्याला कोणतेच मूल्य राहत नाही. म्हणजे संवेदना ही साहित्याचा सृजनाचा मुलाधार आहे.२१व्या शतकात 'खाऊजा'चा परिणाम मोठ्या प्रमाणात आर्थिक, सामाजिक, राजकीय विषमता नागरीकरण,लोकसंख्या वाढ, व्यक्ती व्यक्ती तसेच व्यक्ती समाज व्यक्ती कुटुंब यांच्यातील अंतर भौगोलिक सीमा हे होय. त्यामुळे मानवामधील संवेदना नाहीशा झालेल्या आहेत. साहित्यातून व्यक्त होणारे संवेदना ही समाजातील वास्तव रूपाने पुढे आली आहे. यात विवाह, हुंडा, आंतरजातीय विवाह, विवाहबाह्य संबंध, महिलांचे शोषण, घटस्फोट, समलैंगिकता, लिव्ह इन रिलेशनशिप इत्यादी त्यांच्या साहित्यातून व्यक्त होऊ लागला आहे.चुल, मूल, चार भिंतीच्या बाहेर जरी स्त्रियातून बाहेर आली असली तरी तिच्या संवेदना,दुःख, यातना,अन्याय, अत्याचार यांना साहित्यातून वाचा फोडली. कथांमधून वाचकांच्या मनात एक व्यक्ती म्हणून जागे करणारी संवेदना ही चिरकाल टिकते. कथांमधून व्यक्त होणारी व्यथा म्हणजे प्रामाणिक अनुभवाचे संवेदना होईल. २१ व्या शतकातील अनेक कथांधून दर्शविलेली संवेदना आणि सहवेदना ही त्या पात्रांच्या व्यथांमधून दिसून येते. प्रत्येक व्यक्तीच्या संवेदनांचे गाठोडे म्हणजे त्या त्या व्यक्तीच्या प्रवृत्ती होत. त्याचा स्वतःबरोबर इतरांवरही काय परिणाम होतो याचा विचार शतकात दिसत नाही. एखादी कथा वाचल्यावर वाचकाच्या ज्ञानेंद्रियांनी दिलेली प्रतिक्रिया म्हणजे संवेदना होय.प्रत्येक

माणसांमध्ये काही अति संवेदना प्रवृत्ती असतात.

संवेदनाच्या व्याख्या:

संवेदना म्हणजे चेतकांमध्ये इंद्रियांचे झालेले उद्दीपन होय. लेखक आपल्या मनोभाव आणि संवेदना साहित्यातून जे व्यक्त करतो त्याला साहित्यातील संवेदना असे म्हणतात.

२१ व्या शतकातील कथा आणि संवेदना:

एकविसाव्या शतकातील कथासंग्रातून सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, कलात्मक, राजकीय, ऐतिहासिक, वैज्ञानिक, संस्कृती अशा अनेक प्रकारचे संवेदना व्यक्त झालेले आहेत. थोडक्यात काय तर समाजाची संवेदना जागी करण्याची शक्ती ही कथेमध्ये असते. साहित्यातील अनुभव, रूप, गंध, रस,नाद या पंच संवेदनाद्वारे वाचकांच्या चित्तापर्यंत पोहचत असतात. त्यासाठी लेखकांबरोबरच वाचकांची संवेदनक्षमता तीव्र,तरल असावी लागते. उदा. जयंत पवार यांनी महानगरीय गिरणी कामगार वर्गाचे जीवन वास्तव, त्यांचा संघर्ष, परवड, शोषण, अन्याय अत्याचार इत्यादी त्यांच्या कथेतून उतरवली आहे. आजच्या उद्ध्वस्त विश्वात वावरणाऱ्या संवेदनशीलवृत्तीचा खोलवर रुजवणारे कटुता, उपरेपणाची भावना, विमनस्कता, आत्मपीडेची जोरदार इच्छा याचे नवीन रसायन एकविसाव्या शतकातील कथाकारांनी कथातून बनविले आहे. त्या कथांमधून सूक्ष्म संवेदनाची कंपने अविष्कृत होताना दिसतात. कथेमधील संवेदना ह्या अंतःकरण मिळवून टाकणाऱ्या आहेत. शहरात गुजरात करणाऱ्या मध्यम किंवा गरीब वर्गातील माणसांच्या आयुष्याची चित्रणही कथांमधून येतात. स्त्री ही संवेदनशील असते परंतु तिच्या संवेदना ह्या संवेदना न राहतात सतत सहन करणारी एक यंत्रच जाणवते. उदा. वेश्याव्यवसाय करणाऱ्या स्त्रिया. या साऱ्या पात्रांच्या आयुष्यावर विपरीत नियतीची दाट छाया पडलेली दिसते. एकविसाव्या शतकातील कथांमधील संवेदना प्रवाही ही त्यातील भाषेच्या अंतस्य जोमामुळे घटना प्रधान परिणाम साधतात. महानगरीय विशेषतः गिरणी कामगारांच्या जीवनातील दुःखाच्या चित्राणाची सोशिक, शांतपणे संवेदनशीलरीत म्हणजे जयंत पवारांनी आपल्या कथातून मांडलेली कारण करुणरम्य वाट आहे. झोपडपट्टीतल्या रौद्र, बीभत्स जीवनाची ओळख करून दिली आहे. स्त्री पुरुष नातेसंबंधात येणारी हिंस्रता, पुरुषाच्या ओरबाडून, रक्तबंबाळ करून तिला आपले स्वत्व शोधायला लावणारी चंदूच्या लग्नाची गोष्ट अर्थात सड्डम मे टड्डम या कथेत जाणवते. तरतरणाऱ्या अग्रशतांतून अस्तित्वाचा आशय शोषणाऱ्या व शोधणाऱ्या संवेदनाकंदाची ही मुंबईतील झोपडपट्टी किंवा गिरणी कामगार वसाहत जयंत पवार यांनी स्पष्ट केले आहे. जयंत पवार यांच्या कथेमध्ये आलेलं गिरणी कामगारांचं जगणं त्या जगण्यातील करुण कारूण्य मध्यमवर्गीय संवेदनशीलतेने मांडले आहे. निसर्गापासून विश्वीकरणाच्या, शहरीकरणाच्या, जागतिकीकरणाच्या काळातील अंदाधुंद बदलती पारंपारिक समाज रचनांपासून फटकून निघालेली कमलीची निर्दयता, गुंतागुंतीची, वेगवान अशा परिस्थिती कथांमधून दिसून येते.

किरण गुरव यांच्या ' बाळूचा अवस्थतरांची डायरी ' ही कथा म्हणजे संवेदनेशिवायचे कृतक जग निर्जीव शब्दांच्या साच्यातून रचण्यालाच कथा म्हणून खपविण्याच्या सराईतपणापासून ही कथा खूपच अलिप्त आहे. ग्रामीण भागातून शहराकडे होणारे स्थलांतर हळूहळू पात्रांच्या मानसिक अवस्थांतर बनून जाते. त्यांच्या ' बाजार: दि मार्केट ' या कथेत जागतिकीकरणाच्या काळात ग्राहककेंद्री बाजाराचे आसुरी कथन आले आहे. वेगवेगळ्या रंग- गंध-संवेदनाबरोबरच रंगात आलेल्या बाजारात एक वेडा मार्केटिंगचे फंडे लोकांना ओरडून ओरडून सांगत असतो. या कथेत पराभूत माणसाचं केविलवाण करुण चित्र रेखाटतात. किरण गुरव

यांच्या कथांमधून येणाऱ्या तपशिलांचा व भरगच्चपणा, घटना, प्रसंग, भावना, वर्तन, दृश्यभावना, स्थळ, संवेदनांचा घनदाट प्रत्यय येतो.

जयंत पवार लिखित ‘ जन्म एक व्याधी ’ या कथेत जगण्याची धडपड, चाळीतील वातावरण,मृत्यूला सामोरे जाणारा दादा हे पात्र, त्यांचे कुटुंब त्यांच्या अस्वस्थ जगण्याचं डॉक्यूमेंटेशन व्हावं म्हणून त्यावर चित्रपट काढण्याचा विचार करणारा निवेदक, जगण्यातली अगतिकता आपल्यासमोर आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. यात पात्राच्या मनाच्या भाव-भावना, जाणीवा, संवेदना या महत्त्वाच्या नसून चित्रपट काढणे याला महत्त्व दिले आहे.

आसाराम लोमटे यांच्या ‘ ओझं ’ या कथासंग्रहातील ‘ ओझं ’या कथेत, ‘ कलकलत्या उन्हात सावली धरून आलेल्या ढगानं निघून जावं अन् उभ्या जन्माचीच दुपार व्हावी असं तिचं झालयं' हे प्राध्यापकाने वहिनींच्या आयुष्याबद्दल भाष्य किंवा भावाचं दारूच्या व्यसनाबद्दल कळाल्यानंतर 'आधी वाटायचं लांबून लांबून धूर दिसतोय पण पायाखालीच विस्तव आल्यासारखं जाणवायला लागलं ’ या साऱ्या वाक्यांमध्ये कमालीचा साधेपणा असला तरी काळीज पिळवटून कुरतडणारं आहे. कोणत्याही संवेदनशील, भावनिक माणसाची झोप उडवून टाकण्याची ताकद ‘ ओझं’ या कथेत आहे. आसाराम लोमटे यांच्या कथा कसोटीचा प्रामाणिकपणा, नितळ संवेदनशीलता असल्याशिवाय काळ पोटात घेणारे लेखन ते करत नाहीत. आसाराम लोमटे यांच्या ‘ इडा पिडा टळो ’ या कथासंग्रहातील शीर्षक कथेत शेतकरी आंदोलनाचे प्रतिनिधिक चित्रण करणारी कथा. शेतकरी आंदोलनामुळे शेतकरी कुटुंबाची परवड, शेतकऱ्यांचे प्रश्न जर सोडवायचे असेल तर सरकारला धारेवर धरण्याशिवाय पर्याय नाही, त्यासाठी आक्रमक होणे, प्रसंगी शासन- प्रशासनाशी दोन हात करण्यासाठी आंदोलन करणे, हे स्पष्ट होते. ग्रामीण जीवनातील हा बदल घडण्यास कारणीभूत असलेल्या घटक म्हणजे जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण होय. शेतकऱ्यांच्या संवेदना ह्या संवेदनहीन झाल्या तरी सरकार शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने निर्णय घेताना दिसत नाहीत. याच कथासंग्रहातील जीनगाणीचा जाळ, होरपळ, बेईमान या कथांतून सर्वसामान्य माणसाचे जीवन जगणे व त्यांची परवड अधोरेखित केली आहे. शासनाच्या योजनांमुळे कधी स्थानिक राजकारणांमुळे तर कधी समाजाच्या दिशाहीन चळवळीमुळे माणसे उदासीन झालेली आसाराम लोमटे यांच्या कथेत जाणवते.

सतीश तांबे यांच्या कथा मधून स्त्री-पुरुष संबंध म्हणजे मानवी संबंधातील कदाचित सर्वात महत्त्वाचा भाग असावा.सतीश तांबे यांच्या कथेत या संबंधाचे संवेदनशील, सखोल, सजग दखल घेतलेली आहे. हे संबंध एकरेषीय एकांगी नसून आवडी निवडी, सहवास, मन आणि शरीर अशा अनेक गोष्टी एकात एक गुरफटलेल्या असतात. सतीश तांबे यांच्या ‘ मुक्काम पोस्ट सांस्कृतिक फट ’ या कथासंग्रहातून अनेक विषय संवेदनशीलतेने हाताळले आहेत. स्त्री पुरुष संबंधाबरोबरच समाजातील समलिंगी संबंधाबद्दल सुद्धा पात्रांच्या माध्यमातून निरीक्षणे नोंदवलेली आहेत. एकविसाव्या शतकात महाराष्ट्रात राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक स्थित्यंतरे झाली. त्यातून आजवर उपेक्षित, वंचित, शोषित, राहिलेल्या तळागाळातील समाजात एक नवे मानसिक परिवर्तन घडवून आले. त्याचे परिणाम म्हणजे नवनिर्मित दलित,ग्रामीण स्त्री मुक्तीवादी साहित्य त्या त्या समाजाच्या संवेदनांचे प्रतिबिंब अधिक स्पष्टपणे आढळून येते. त्या साहित्यातून त्या त्या समाजाच्या जीवनावर परंपरेने झालेल्या अन्यायांना तीव्र वाचा फुटली. कथांमधून स्त्रियांच्या संवेदनशीलतेवर भर दिला आहे.स्त्रीवर होणारा अन्याय, तिच्या दडपलेल्या भावना, वासना त्यांनी धारण केलेले

उग्र रूप चित्रित केले आहे. स्त्री जीवनाच्या व्यथा-वेदना, स्त्रीला मिळणारी विषम वागणूक, स्त्रियांवरून जाणता-अजाणता केले जाणारे अन्याय या सर्वांचे चित्रण कथा साहित्यातून प्रकट होत आहेत. सानिया यांच्या कथांमधून स्त्रीयांच्या दुःखाला वाचा फोडण्यासाठी असल्या तरी त्यांनी स्त्रियांना आत्मकेंद्र दाखवले नसून तिला आपल्या आयुष्याप्रती सजग केले आहे. सुधा नरवणे यांच्या कथेतून सैनिक व त्यांच्या घरातील स्त्रिया यांच्या अन्यायातील पेच मांडले आहेत. एकविसाव्या शतकातील संवेदना संपलेल्या युगातही ग्रामीण भागात माणुसकी टिकून असलेल्या कथांचा प्रत्ययकारी भान प्रतिमा इंगोले यांच्या कथांमधून व्यक्त होतो. एकविसाव्या शतकातही हुंडा पद्धतीमुळे स्त्रियाला सोसाव्या लागणार अन्यायाचे आस्थेने चित्रिण करतात.
उर्मिला पवार यांच्या कथेत दलित स्त्रियांचे व पुरुषांचे दुःख असे दुहेरी पातळीवरचे शोषण दिसून येते. तर प्रिया तेंडुलकर यांच्या कथांमधून लग्न व त्याबाबतचे पेच मांडलेले असले तरी बाई असण्यातली संवेदनशीलताही व्यक्त केलेली आहे. ‘ अर्धूक ’ या कथासंग्रहात जाई निंबकर यांनी चळवळीच्या निमित्ताने त्यांना भेटणाऱ्या अनेक स्त्रियांची दुःखे मांडली आहेत.

नीलम गोऱ्हे यांच्या ‘ डरल्या कहाण्या ’ या कथासंग्रहात राजकारण, समाजकारण यामध्ये सक्रिय असणाऱ्या महिलांना ‘स्त्री’ म्हणून स्त्रीला मिळणारी दुय्यम वागणुकीचे वर्णन केलेले आहे.

समारोप:

आजच्या लोकशाही प्रधान देशात अदृश्य आर्थिक व्यवहाराचे चिवड जाळी पसरलेल्या समाजात संवेदनशील निर्मितीक्षम व्यक्तीची प्रचंड कोंडी झाल्याचे जाणवते. त्याची जाणीव ठेवण्यासाठी समाजाला आभासाच्याच नवनवीन वाटा धुंडाव्या लागतात. आभासमय जगच अधिक सत्त्वपूर्ण वाटू लागले आहे.माणसामाणसांमधील नात्याचा शोध घेण्याची मूलभूत गरज आहे. मध्यमवर्गीय संवेदनावृत्ती खऱ्या कलात्मक गांभीर्याला पोषक असतातच असे नसते. असुरक्षितता, चिंता, भय, एकाकीपणा, हरवलेपणा, परकेपणा असे संमिश्र भाव प्रत्येक पात्रांच्या रूपाने खऱ्या अर्थाने समाजाच्या मनातील कोलाहल उत्पन्न करीत असतात. आधुनिक जगात वावरणाऱ्या सामान्य माणसाच्या संवेदनाशील प्रतिनिधी म्हणून कथेतील पात्रे ते भोगतात व कथाकार त्याला कथारुप प्राप्त करून देतात. अनेक कथाकारांनी आपल्या कथांतून आपल्या कलात्मक संवेदनात्मक शोधाची दिशा स्पष्ट केलेली जाणवते. संवेदना, उत्कटता ते कोणत्या रीतीने साकार करतात याचाच विचार प्रत्येक कथाकरांच्या कथांच्या संदर्भात प्रथम उचित ठरतो.

संदर्भ/ आधारभूत ग्रंथ:

१) आसाराम लोमटे यांचे कथासंग्रह
२) किरण गुरव यांचे कथासंग्रह
३) सतीश तांबे यांचे कथासंग्रह
४) उर्मिला पवार यांचा कथासंग्रह
५) जयंत पवार यांचे कथासंग्रह
६) जाई निंबकर यांचा कथासंग्रह
७) प्रदक्षिणा खंड दुसरा

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XIV** **Special Issue – VII** **March – 2025**

२१ व्या शतकातील प्रतिमा इंगोले यांच्या कथा आणि संवेदना

नंदा रघुनाथ गोसावी
संशोधक विदयार्थिनी
व
डॉ. कैलास महाले
मार्गदर्शक मराठी संशोधन केंद्र समन्वयक- मराठी
रा.बा.ना.बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर, ता. श्रीरामपूर, जि. अहिल्यानगर

प्रास्ताविक

प्रतिभेचे वरदान लाभलेल्या, प्रत्येक विषयाला जिवंत करणाऱ्या, ग्रामीणजीवनाविषयी ओढ असणाऱ्या, स्त्रियांच्यासुखदुःखाशी समरस होणाऱ्या, लोकसाहित्याच्या अभ्यासक असणाऱ्या आणि वऱ्हाडी भाषेचं संस्कृतीचं विशाल दर्शन घडविणाऱ्या सिद्ध हस्तलेखिका म्हणून एक नाव संपूर्ण महाराष्ट्राला परिचित आहे ते नाव म्हणजे डॉ. प्रतिमाइंगोले. त्या सर्व वाचकांना परिचित आहेतच. कथाकथनासाठी जी शैली लागते, जो शब्दांचाचढ-उतार लागतो, अभिनय लागतो या सर्वांगाने प्रतिमा इंगोले कथाकथन करतात.विदर्भातल्या मातीचा, इथल्या संस्कृतीचा ठसा त्यांच्या साहित्यात पहायला मिळतो.ग्रामीण कथा लेखकांमध्ये आज प्रतिमा इंगोले यांनी आपली स्वतःची एक वेगळी ओळखनिर्माण केली आहे. ग्रामीण लेखिकांमध्ये प्रतिमा इंगोले एकमेव आहेत असे म्हटल्यास वावगेठरणार नाही. ग्रामीण परंपरेतील आदिम अस्तित्वाचा आणि तिथल्या स्त्रीच्या वेदनेचास्वीकार त्यांच्या कथांनी निर्मळ मनाने केलेला आहे. ग्रामीण स्त्रियांची असणारी एक वेगळीअनुभूती, तिची वेगळी संस्कृती व त्यानुसार भाषा या सर्वांचा मेळ घालणारी इंगोले यांचीकथा वांग्मय प्रवाहात महत्त्वाची ठरते.ग्रामीण कथा लिहिताना साधारणतः त्या कथेमध्ये अविष्कृत होणाऱ्या कथानुभवाचीनेमकी प्रकृती कुठली, शैलीचे, निवेदकाचे अविष्काराचे कुठले माध्यम त्या कथानुभवालाअधिक संपन्नता आणू शकेल, अनुभवाची प्रसरणशीलता किती, नेमक्या कुठल्या स्थानावरतो अनुभव अधिक प्रभावीपणे व्यक्त होऊ शकेल आणि संपूर्ण कथा मांडणी मागील आशय, त्या अनुषंगाने अभिव्यक्त होणारा त्या लेखकाचा जीवन विषयक दृष्टिकोन कुठला, या संपूर्णघटकांची एक निश्चित आणि सजग दृष्टी आहे आणि ही दृष्टी त्या कलावंताचे भविष्यबळनिश्चित करायला महत्त्वाची असते. प्रत्येक कलाकृतीचे, कलेचे आपले स्वतःचे असे सामर्थ्यअसते आणि ते सामर्थ्य प्रगट केल्याशिवाय ती कलाकृती मोठी होऊ शकत नाही. प्रतिमाइंगोले यांची कथा ही सुरुवातीला कथनशैलीच्या आधारावर असल्याने एकसुरी वाटते.कथाकथनाच्या अंगाने ती रंजकतेच्या पातळीवर जाते. मात्र, पुढे यातून मुक्त होऊनशेतकरी, जमीनदारी, स्त्रीचा हिस्सा याकडे लक्ष वेधते.

कथावस्तू

प्रतिमा इंगोले यांच्या पुष्कळशा कथा या स्त्रियांवरील कथा आहेत. स्त्री ही दोनप्रकारची आहे पहिली स्त्री ही देशमुख पाटलाच्या वाड्यातील सून, तिच्या भावभावना, तिचेनवोढत्त्व तर दुसरी स्त्री म्हणजे शोषित, अन्यायाला, अत्याचाराला बळी ठरलेली या कथांचेबलस्थान म्हणजे लेखिकेची सूक्ष्म निरीक्षण शक्ती! जीवनात जेव्हा काही भावतरल, भावमग्नअनुभव येतात, त्याला कितीतरी पैलू असतात. एक स्त्री जेव्हा

स्वतःचे भावविश्व कथेतूनमांडते, तेव्हा त्याला एकवास्तवाचे परिणाम लाभलेले असते. एखाद्या पुरुषाने स्त्रीचेभावविश्व लिहिणे वेगळे आणि स्त्रीनेच स्त्रीच्या भावनांचा अविष्कार करणे वेगळे असते. एकभावजीवन जेव्हा कलावंत आपल्या कलेतून प्रामाणिकपणे ओततो, तेव्हा त्या कलेची उंचीखूप मोठी असते. प्रतिमा इंगोले यांच्या कथातून याची प्रचिती येते.'हजारी बेल पान' प्रतिमा इंगोले यांचा हा पहिलाच कथासंग्रह आहे. या कथासंग्रहातएकूण ११ कथांचा समावेश आहे. 'मियाँ बीबी राजी' या कथेत एका ग्रामीण नवोढेच्याभावभावना तिच्याच शब्दात दिलखुलास पणे मांडल्या आहेत. आणि ग्रामीण तरुण-तरुणींच्या निसर्गसुलभ भावनांची वडीलधाऱ्यांना जाण नसणे, त्यातून निघालेले पेजप्रसंगआणि विनोद यामुळे कथा वाचनीय होते. मुख्य म्हणजे इथे हुंडा देणारा बाप आहे आणि हुंडाबापानेच द्यावा आणि आपले लग्न व्हावे, अशी इच्छा करणारी मुलगी आहे. मियाँ बीबी राजीअसतानाही 'तू घटस्फोट घेतलाच पाहिजे' असा तामसी हट्ट धरणारा बाप आहे आणिमुलीकडची माणसेच मुलाकडच्या माणसांना अडवतात आणि त्यांची फजिती करतात, असेविपरीत दृश्य आहे. संसारातील छोट्या गोष्टींनी संसार कसा संपन्न होतो, ते बोलीभाषेतूनसांगितले आहे. संपूर्ण कथाच्या कथा किंवा कथेतील संवाद बोलीभाषेतून लिहिणे, तेहीमिश्कीलपणे विनोदाच्या अंगाने सांगणे, अवघड आहे. ही गोष्ट अतिशय ताकदीने प्रतिमाइंगोले यांनी साध्य करून दाखवली आहे. भिकी कपडे मागायला येते आणि फसवते (भिकीचेकपळे), माडीवरच्या खोलीत एक जोड-न्हाणी आहे एवढच (जोडन्हानी) देवदेवकी करणाऱ्याबाईला पोलीस पकडून नेतात (ठानं बाई अवचित) अशी एखादी एकेक घटनाच तिच्याअंगोपांगांनी फुलवणाऱ्या साध्या सरळ सूट कथा, पण तरीही त्या वाचकांना अंतर्मुख करूनजातात.

'हजारी बेलपान'ही पूर्ण कथाच लहानशा वाक्प्रचाराच्या अंगाने त्याभागातले व्यवहार, रीतीभाती, नातीगोती यांचा एक सांस्कृतिक पटच उलगडते. ही एकचनव्हे तर या सर्व कथाच एक सांस्कृतिक पट आपल्यासमोर उलगडतात. एका तीनपानीबेलाच्या पानाला आणखी एक चौथे पान हळूच फुटलेले, एवढा एक निसर्गसृष्टीतील बारीकचमत्कार आणितिच्याभोवती गुंफलेली श्रद्धा, विणलेली परंपरा, निष्ठा आणि या निष्ठेच्याअंगानेच मिश्किलपणे उलगडलेले मित्र आणि निवेदक यांचे संबंध, यातील रंगतदार धागे याकथेत व्यक्त होतात. मित्रामुळे महादेवाची होणारी पंचाईत या कथेत सांगितली आहे. त्यालाएकीकडे मित्राचा सहवास हवाहवासा वाटतो, तर दुसरीकडे बायकोचीही ओढ वाटते.मधल्यामध्ये त्याची मात्र तारांबळ उडते. 'हजारी बेलपान' ही मुळातच बोली भाषेच्याअंगाने या कथा संग्रहातील महत्त्वाची कथा आहे. 'आता तुमीच सांगा, दोस्ताईसंग गेलोम्हणूनच माया फायदा झाला ना ? नायीतं आयीष्यभर ते पोरगी कुकडे पायत व्हती नं मीकुकळे पायात व्हतो, नाही का पंचाईत' (पृ. ३७)

वातावरणनिर्मिती-

सातपुड्याच्या दुपट्ट्यावर वसलेलं एक लहानस गाव. प्रतिमा इंगोले यांच्या कथा तेथेसाकारतात. गळ्याभोवती सातपुड्याची झालर आहे. तिथे वान नदी झुळझुळ वाहते.गावाची जमीन काळीशार आणि लोण्यासारखी मऊ आहे जमिनीतून पूर्वी दरसालदाण्यांचा(धान्याचा) पूर यायचा.गावातला मुख्य व्यवसाय शेती. म्हणून भरपूर जमिनीचे मालक जमीनदार आणि दोनवेळा कशाबशा भागवणारे मजूर हे तिथले प्रमुख दोन वर्ग. मजुरांना, गरिबांना कर्ज देणारेमारवाडी-सावकारही या गावात जम बसवून आहेत. पावसाळ्यात झड लागली की गावच्याआणि गावाला इतर जगाशी जोडणाऱ्या रस्त्यांवर ढोपर ढोपर चिखल होतो. सगळे व्यवहारठप्प होतात. बैलगाड्यांची चाकी चिखलात फसतात. अशावेळी कोणी बाळंतीण अडली तरकठीण वेळ

येते, प्राणावर बेतते. पण अशा वेळी शत्रुत्व विसरूनमाणुसकीचा गहिवरमाणसांच्या मनात दाटतो.(अकसिदीचे दाने) 'पोळ्याच्या दिवशी बैलांची पूजा केली जाते.

गायीच्या सुता । धरणीच्या पुता । आळूसानं मारलं । आऱ्यानं टोचलं । पुराऱ्यानं मारलं ।

कासऱ्यानं आवरलं । राग नोका धरू हो । आज आवतन घ्या । आन सकाय जियाले या ।

असे घरच्या कष्टकरी जित्राबांना, बैलांना पुरणपोळीच्या जेवणाचे आमंत्रण दिले जाते.हळद-लोणी बैलांच्या खांद्यालालावून प्रेमाने त्यांना हे आमंत्रण अगत्याने देतात. (दारका)-गाई बैलांवर घरधनीणसुद्धा खूप जीव लावते. त्यांच्या अंगावरून हात फिरवून, अंगाराधुपारा लावून दृष्ट काढली जाते.बैलाची दारका काढतात त्याचे वर्णन (सविस्तर तपशीलवार) प्रतिमा इंगोलेंनी केलेआहे. सगळ्या वर्षभर राबणारी ही मुखी जनावरं पायगुणाची असतात. "हळद-कुंकू, फुलं,साखर, पानाचे विडे आणि बत्त्यांसाठी घासलेट. दिंडीत फिरण्यासाठी शेरनी. जमलं तरचबाळगोपाळांना जेवण." (दारका पृ. १८) असं या रूढीचं स्वरूप आहे. जेव्हा एखादं अश्रापजनावर मरतं तेव्हा वावरात खड्डा खणून त्या मिठात जनावराला पुरतात. (पृ.२३) शेतीवरराबणाऱ्या गरिबांवर आणि त्यांच्या बायका मुला-मुलींवर मात्र सावकार जमीनदारांचीवासना नेहमीच जाते. त्या बायका-मुलींना मात्र आपलं शील वाचवणं कठीण होऊन बसत.कित्येकदा नदीतला डोह त्यांना पोटात घेतो. (बळी पृ. ७५) घरकामाच्या रेट्याखालीदबलेल्या बायकांना पुरुषांकडून काडीचीही सहानुभूती मिळत नाही. गावकीतलीभाऊबंदकीची भांडणे कधी सरत नाहीत. हे विश्व वाचकांपुढे साकार करण्यासाठी वैदर्भीयबोलीतूनच प्रतिमा इंगोले यांनी आपल्या कथा सांगितलेल्या आहेत.कथेची वैशिष्टेकधी निष्कील तर कधीखळखळून हसवण्याचे कसब त्यांच्या शब्दांमध्ये आहे. ग्रामीणपरिसरातील लोकजीवन, ग्रामीण बोलीतच चित्रीत करून प्रतिमा इंगोलेंनी मराठी ग्रामीणकथादालनात महत्त्वाची भर टाकली आहे. प्रासादिक ओघवती भाषा, ग्रामीण वाक्प्रचार वम्हणींचा वापर अचूक केला आहे. ग्रामीण सणवार, रितिरिवाज, राहणीमान, नवोढांच्याहौशी, मस्करी यातून कथेला खुसखुशीतपणा आला आहे. कथाकथनाच्या माध्यमातून याकथा जन्माला आल्यामुळे कथा गंभीर होण्यापेक्षा रंजक आणि चटपटीत झाली आहे. ग्रामीणरुढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, काही छांदिष्ठ पात्रे त्यांच्या स्वभाव वैशिष्ट्यातून विनोद निर्माणहोऊन कथा नकळत समाजप्रबोधनाचे काम करते. मनोरंजन व समाज प्रबोधन ही अभिजातविनोदाची वैशिष्ट्ये मानल्यास त्याचा इथे काही प्रमाणात प्रत्यय येतो. या कथांनाकिश्श्यांचे रूप आल्याने चटकदार पणा आला आहे. काही कथांना आत्मनिवेदनात्मक स्वरूपअसल्याने कथा वस्तूला उठावदारपणा प्राप्त झाला आहे. मुख्य म्हणजे कथा लेखिकेचे सूक्ष्मनिरीक्षण, लोकसंस्कृतीची सजग जाण व अस्सल वऱ्हाडी बोलीचा आविष्कार, तसेच स्त्रीमनाचेखोल दर्शन यामुळे कथेला बळ प्राप्त झाले आहे. प्रतिमा इंगोले यांच्या कथेतील भाषाही दर्यापूर, अमरावतीची वऱ्हाडी बोली आहे. ती आपल्या सामर्थ्यानिशी कथेत व्यक्त होते.बोली बरोबरच लेखिकेने ग्रामीण वाक्प्रचार व म्हणींची प्रादेशिकता, यातील संस्कृतीयांचेही दर्शन घडवले आहे. उदा.

' जातीचे ना पातीचे आन डोक्यावर बसले',' बोल्याले बोलकी आन कामाला हलकी','साठा झाला पन काटा नाही गेला,आला चेव त केला देव, नायीत हर हर महादेव'इ.वापर करून तो प्रसंग फुलवून परिणामकारक रीतीने वाचकांच्या मनावर बिंबवत,बिनधास्तपणे रसिक मनाचा ठाव घेतला आहे. भावव्यंजकता वाढवण्यात नाही त्याचाउपयोग झाला आहे. खोयमोळी, रिंगी, वयनी, हापसी सारख्या बोलीतून शब्दातून प्रादेशिकआगळेपणा जाणवतो. ग्रामीण जीवनाचे निखळ दर्शन या कथांमधून घडते. खरं

म्हणजेकुठलाही लेखक हा आपल्या प्रकृतीधर्म आणि जीविताअनुभव यांच्या अनुषंगाने आपले लेखनकरीत असतो. त्या दृष्टीने पाहता प्रतिमा इंगोले यांचा ग्रामीण मातीशी असलेला निकटचासंबंध आणि त्यांची निरीक्षण शक्ती व मिश्कीलपणा यांचा सुंदर मिलाफच आहे. मराठीकथेच्या कुठल्याही कथित प्रवाहात सामील न होता किंवा प्रयोगशीलतेची हौस न बाळगतासूक्ष्मपणे खेड्यातल्या तरुण-तरुणींचे विश्व त्या उलघडून दाखवतात.

निष्कर्ष

१. या पहिल्या संग्रहात लेखिकेने ग्रामीण मनाचे त्यातील लोकजीवनाचे एक तत्व सांभाळलेआहे.

२. नवीन पिढी आणि जुनी पिढी यांचा संघर्ष आपल्या कथांतून मांडला आहे.ग्रामीण जीवनातले बदलही याच समांतर पातळीवरून जातात हे लक्षात येते.

३. ग्रामीण जीवनातील कथा असल्या तरी त्या जीवनावर प्रखर आणि विदारक प्रकाशटाकतात.

४. पहिलाच कथासंग्रह असला तरी पुढच्या दीर्घतेच्या बीज खुणा यात स्पष्ट दिसतात.

५. ग्रामीण वास्तवाच्या प्रभावी अविष्कारामुळे या सर्वच कथा लक्षणीय ठरलेल्या आहेत.

संदर्भ सूची –

1. वाकोडे मधुकर, मराठी लोककथा, साहित्य अकादमी दिल्ली, १९९२
2. विमलबाई कुकडे, पानावरील रेषा, सोनल प्रकाशन, दर्यापूर (हजारी बेलपान, ह्या कथासंग्रहावरील परीक्षणात्मक लेख)
3. इंगोले प्रतिमा, 'हजारी बेलपान', सोनल प्रकाशन, दर्यापूर प्रथमावृत्ती,१९९४,तिसरी आवृत्ती, १९९७.
4. इंगोले प्रतिमा,उ.नि.,पृ. (पृ.क्र.३७)
5. इंगोले प्रतिमा,तत्रैव (पृ.क्र.१८)
6. इंगोले प्रतिमा,तत्रैव (पृ.क्र.२३)
7. इंगोले प्रतिमा,तत्रैव (पृ.क्र.७५)
8. प्रतिमा इंगोले यांची साहित्य संपदा
9. माहितीचे महाजाल

राजकीय कादंबरीची पाश्वभूमी आणि संवेदना

प्रा. डॉ. केशव पाटील
मराठी विभाग
शाहीर आण्णाभाऊ साठे महाविद्यालय, मुखेड जि. नांदेड

राजकीय आणि राजकारण हे शब्दप्रयोग वर वर समानार्थी वाटत असले तरी त्यात भिन्नता दिसून येते. राजकीय कादंबरी आणि राजकारण असलेली कादंबरी यात जो वेगळेपणा दिसतो तो वरील शब्दातील भिन्नतेमुळे. दुसरी एक महत्त्वाची बाब अशी आढळते की या दोन्ही भिन्न शब्दांची व्याप्ती ही मोठी आहे. ऐतिहासिक कादंबरी जसे ऐतिहासिक पार्श्वभूमीला महत्त्व देते. तद्‌वतच राजकीय किंवा राजकारण असलेल्या कादंबरीत राजकीय पार्श्वभूमीला महत्त्व प्राप्त होत असते. मराठीत या अनुषंगाने निर्माण झालेल्या कादंबऱ्यातून येणारी राजकीय पार्श्वभूमी त्या त्या काळानुरूप, परिस्थितीनुसार येताना दिसते. ऐतिहासिक काळात सत्ता संपादनासाठी स्पर्धा झाल्या. त्या अनुषंगाने तत्कालीन ज्या परिस्थितीचा संदर्भ येतो तो राजकीय दृष्ट्या कादंबरीकारांनी महत्त्वाचा मानला आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी चळवळी, आंदोलने झाली. त्यामागे एक विचार प्रणाली दिसते. अशा चळवळी, आंदोलने आणि त्यांच्या विचारप्रणालीचा कादंबरीतील पार्श्वभूमीसाठी कादंबरीकारानी वापर केला. स्वातंत्र्योत्तर काळातील ओस पडलेली खेडी, शिक्षणाचा प्रसार आणि प्रचार यासह सत्ता संघर्ष, सत्ता हस्तगत करण्यासाठी अवास्तव जाहीरनामे, घोषणाबाजी, कोरडी आश्वासने इत्यादी बाबींनी समाजातील राजकीय वास्तव बदलले. अशा बदलत्या परिस्थितीचा वेध वेगवेगळ्या अंगांनी मराठी राजकीय कादंबरीने घेतल्याचे दिसून येते.

महाराष्ट्रात राजकारणाचा संबंध पिठलं भाकरी सारखा आहे. सामाजिक व्यक्ती मनावर वेळोवेळी त्यांच्या परिस्थितीनुरूप राजकीय परिस्थितीचा प्रभाव पडत असतो. राजकीय घटना-प्रसंगाचा व्यक्ती मनावर पडणाऱ्या प्रभावातून त्याच्या क्रिया प्रतिक्रिया उमटत असतात. अशा व्यक्तिमत्वाचे चित्रण काही मराठी कादंबऱ्यातून येताना दिसते. म्हणून राजकीय पार्श्वभूमी जिवंत स्वरूपात एखादा संवेदनशील कलावंत आपल्या कलाकृतीतून चितारत असेल आणि ती कलाकृती कादंबरी सदरात मोडत असेल तर अशा कलाकृतीला राजकीय कादंबरी असे म्हणायला हरकत नाही.या अनुषंगाने प्र. वा. बापट, ना. वा.गोडबले लिहितात की, " ज्या कादंबऱ्याद्‌वारे देशाच्या विशिष्ट काळाच्या राजकीय जीवनावर अथवा राजकारणावर प्रकाश टाकला जातो अथवा कल्पित कथानक आणि राजकीय घटना असे दोन धागे घेऊन कथानकाची वीण साधली जाते. त्या कादंबरीला राजकीय कादंबरी असे म्हणता येईल." राजकीय किंवा राजकारण असलेली कादंबरी साधारणता १९२० च्या पूर्वी निर्माण झालेली दिसत नाही. हरिभाऊंच्या मी आणि यशवंतराव खरे आदी कादंबऱ्यातील काही पात्रे देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी तळमळ व्यक्त करणारी दिसत असली तरी हरिभाऊंचा पिंड राजकीय नव्हताच. तो सामाजिकच होता. वामनराव जोशी यांच्या काळात स्वातंत्र्याच्या चळवळीने वेग घेतला असला व त्यांच्या नलिनी या कादंबरीतून बंगालच्या फाळणीचे भावनावश स्थितीचे स्पष्ट - अस्पष्ट चित्र उमटत असले तरी वामनराव राजकीय पुढारी नव्हते किंवा एखाद्‌या राजकीय चळवळीतील सक्रिय कार्यकर्ते नसल्यामुळे असमाधानकारक राजकीय पार्श्वभूमी त्यांच्या कादंबऱ्यातून येते. वामन जोशी हे तत्त्वचिंतक प्रवृत्तीचे असल्यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्या राजकीय स्वरूप स्पष्ट करण्यापेक्षा तात्विक स्वरूप

स्पष्ट करणाऱ्याच आहेत. गांधी युगाच्या प्रारंभा नंतर एकुणच राजकीय आणि सामाजिक परिस्थिती ढवळून निघाली. गांधींनी अस्पृश्योद्‌वार, ग्रामउध्दाराचे सामाजिक उपक्रम हाती घेऊन खरा भारत खेड्यात आहे. असे सांगितल्याने खेड्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलला. दुसरीकडे राजकारणात सविनय कायदेभंग, सत्याग्रह, उपोषण, यात्रा, जेलभरो, चलेजाव, असहकार हे सारे अहिंसेच्या मार्गाचे लढे भारतीय जनतेला अपरिचित होते. ते गांधींनी राजकारणातून परिचित केले. गांधींनी केलेले हे राजकीय प्रयोग मराठी साहित्याला नुसते स्पर्शून गेले असे नाही तर यातील बारकावे मराठी कलाकृतीत अवतरू लागले. देशाचा विचार करत असताना सामाजिक जीवन जितके महत्त्वाचे असते तितकेच किंबहुना अधिक महत्त्व त्या देशातील राजकीय जीवनास प्राप्त होत असते. स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी आपल्या देशात झालेल्या चळवळी किंवा संग्राम, आंदोलने लोकांच्या जीवनात कुतूहलाचा विषय बनले. गांधीजींचा झंजावाती अवतार आणि त्यांची तत्त्व प्रणाली जनतेच्या जीवनाचा एक अविभाज्य भाग बनलेला दिसतो. जीवनातील कुतूहल आणि विचारांची क्रांती हे वांग्‌मय निर्मितीची प्रेरक शक्ती असते. अशावेळी त्यांच्या काळात निर्माण झालेल्या बदलाचे साद पडसाद कथा कादंबऱ्यात उमटणे साहजिकच आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी गांधीजींनी राजकीय पटलावर जी विचार क्रांती घडवून आणली ती राजकीय कादंबरी निर्माण होण्यास कारणीभूत ठरल्याचे दिसून येते. राजकीय पटलावर होणारे बदल मराठी कादंबरीतून दिसू लागले. ' दडपशाही' ही सी. शी. लोटलीकरांची कादंबरी होय. ती असहकार आंदोलनावर आधारलेली आहे. असहकार चळवळीतील तरुण मनाच्या मनपटलावर जे परिणाम झाले त्याचे चित्रण 'विषप्रयोग' मधून शिवराम करतात. 'गांधी ते महात्मा' हे साधू यांच्या विवेचनातून महात्मा गांधी साधू होते. असा निष्कर्ष एकनाथ यादव निफाडकर 'महात्मा गांधी: सैतान की साधू' या कादंबरीतून काढतात. 'खरा देशभक्त' या कादंबरीतून वा. कृ. भावे यांनी देशभक्तांना सोसाव्या लागणाऱ्या वेदनांचे भावविश्व चित्रित केले आहे. दा. न. शिखरे यांच्या ' थोरली आई ' मधून आपल्या मायभूमीवर अपार प्रेम करणारा देशभक्त ध्येयवादी दाखविला असून सर्व भौतिक सुखांना नाकारून तो राजकीय आंदोलनात सहभागी होतो. तुरुंग पत्करतो. अर्थात यात वास्तवतेची बुज राखल्याचे दिसून येते. तर त्यांच्या 'आईची कृपा' मधून ग्रामउध्दाराच्या चळवळीचे चित्रण आलेले आहे. तत्कालीन काळातील राजकीय कादंबरी विषयी अ. ना. देशपांडे लिहितात, " मराठीतील राजकीय कादंबरीचे दालन सजीविण्याच्या आणि समृद्ध करण्याच्या बाबतीत सामान्य मराठी लेखकांनी जी कामगिरी केली ती विस्ताराने तर लहानच आहे पण तिथे कलात्मक व प्रचारात्मक गुणवैभव ही डोळ्यात न भरण्याइतके सामान्य पातळीवरचे आहे. " यावरूनराजकीय कादंबरीचा प्रवाह लक्षात येतो.

ग. त्र्यं.माडखोलकर यांच्या ' मुक्तात्मा' या राजकीय कादंबरीला मराठी भाषेतील पहिली उत्कृष्ट राजकीय कादंबरीचा मान दिला जातो. परंतु प्रा. कुसुमावती देशपांडे या या कादंबरीच्या ऐवजी श्री. वरेरकरांच्या 'धावता धोटा' या कादंबरीला मराठी भाषेतील पहिली उत्कृष्ट राजकीय कादंबरी मानतात. माडखोलकरांचा पत्रकाराचा पिंड असूनही सर्वस्वी राजकारण असलेली कादंबरी त्यांना निर्माण करता आली नाही. तरीपण 'मुक्तात्मा' मधून महाराष्ट्रातील राजकीय पक्षांची भूमिका त्यांनी मांडलेली आहे. त्यामुळे या कादंबरीला राजकीय कादंबरी असे म्हणता येईल. या कादंबरीतील नायक चंद्रशेखर विचाराने समाजवादी असून तो दहशतवादी मार्गाचा अवलंब करतो. तत्कालीन काळात मवाळवादी राजकारण जहालवादी कसे बनत जाते. ते जहाल व उग्ररूप कसे धारण करते आणि तरुण पिढी समाजवादाकडे कशी आकृष्ट होते. याचे

प्रत्ययकारी चित्र माडखोलकर चित्रित करतात. याचबरोबर तत्कालीन विचारसरणी आणि गटातटाचे राजकारण यातूनही कादंबरी साकारत जाते. त्यामुळे मुक्तात्माला राजकीय कादंबरी म्हणता येईल. ग. त्र्यं. माडखोलकरांच्या शाप, कांता, मुखवटे, दुहेरी जीवन, नवे संसार, चंदनवाडी, प्रेमद्वार या कादंबऱ्यातून राजकीय पार्श्वभूमी येते. परंतु प्रणय व विलाशी जीवनाची वर्णने राजकीय अनुभवांना ठळक स्वरूपात स्पष्ट होऊ देत नाहीत. 'धावता धोटा' मधून वरेरकर राजकीय जीवनापेक्षा मजुरांच्या जीवनाला अधिक महत्त्व देतात. या कादंबरीचा मुख्य विषय मजूर- मालक संघर्ष असून यातील आर्थिक प्रश्न महत्त्वाचा आहे. 'ध्येयाकडे' या कादंबरीतून ध्येयवादी तरुणांचा दृष्टिकोन चित्रित करीत असताना तत्कालीन राजकीय पटलावर असणाऱ्या प्रश्नांची मीमांसा ना.के.बेहेरे करतात. 'काळे पाणी' मधून सावरकर तुरुंगातील अनुभव आणि देशभक्तांच्या मनातील खदखदनारी राष्ट्रभक्ती विषयीची प्रीती सांगताना अंदमान मधील हृदयस्पर्शी क्रांतिकारी जीवनानुभव ही सांगतात. गांधीवाद आणि समाजवादी यांचा मोठा परिणाम समाजमनावर झाला. या प्रभावातून व्यक्तिमने ढवळून निघाली. गांधीजींची ग्रामोध्दाराची संकल्पना यशस्वी ठरली म्हणायला हरकत नाही. ग्रामीण जनता गांधीजींना एक अवतारी पुरुष मानत असे. त्यामुळे गांधीजींच्या चळवळीत तळागाळातील माणूस सामील झाला. आर्थिक मंदीच्या परिणामामुळे आणि पाश्चात्यांच्या विचारसरणीमुळे तरुण वर्ग साम्यवादी विचाराकडे आकर्षित होऊ लागला. या परिस्थितीचे चित्र मराठी कथा, कादंबऱ्यातून येऊ लागले. वि. स. खांडेकरांची दोन ध्रुव, माडखोलकरांची शाप, गोपीनाथ तळवलकरांची छायाप्रकाश, पु.य. देशपांडे यांची विशाल जीवन, गीता साने यांची फेरीवाला इत्यादी कादंबऱ्यातून समाजवादी दृष्टीकोन डोकावतो. तर साने गुरुजी यांच्या सती, क्रांती, प्रेमा कंटक यांची काम आणि कामिनी, भा.वी.वरेरकर यांची न पूजलेली देवता, शिपायाची बायको , वि. स. खांडेकरांच्या पांढरे ढग व क्रौंचवध. या कादंबऱ्यातून गांधीवादाचे दर्शन घडते. गांधीजींचा जीवनाकडे पाहण्याचा विशाल दृष्टिकोन तर या कादंबऱ्यातून दिसतोच पण त्याबरोबरच या कादंबऱ्यातील राजकीय पार्श्वभूमी ही वास्तवतेचे दर्शन घडविते. पु. य. देशपांडे यांच्या विशाल जीवन मधून काँग्रेसच्या राजकारणातील वस्तुस्थिती दर्शविलेली असून तत्कालीन राजकीय जीवनाचा एक पट लेखकाने तयार केलेला आहे. दुसरे महायुद्ध आणि अन्नधान्याची टंचाई, बंगाल मध्ये पडलेला दुष्काळ आणि भुके कंगाल झालेली जनता, चलेजाव ची राष्ट्रीय सभेची घोषणा, आझाद सेनेची स्थापना अशा अनेक घटनेतून भारत मातेला अग्नी दिव्यातून जाण्याची परीक्षा द्यावी लागली. देशाला स्वातंत्र्य मिळाले आणि हिंदू मुसलमानांच्या नवनिर्वाशितांचा प्रश्न निर्माण झाला. काश्मीरवर टोळी युद्ध सुरू झाल्याने काश्मीरचे वाळवंट होणार की काय? अशी भीती सर्वत्र वाटू लागली. हैदराबाद पारतंत्र्याच्या दाढेतून निसटला पण गोव्याचे भिजते घोंगडे भिजतच राहिले. यासारख्या अनेक घटनांनी भारतीयांचे मने होरपळून निघाली.

महात्मा गांधी वधा नंतर महाराष्ट्रात जाळपोळ झाली. दंगे झाली. तर दुसरीकडे संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ जोर धरू लागली. या घटना राजकीय पटलावर महत्त्वाच्या मानल्या जातात. समाजातील या अशा विविधांगी घटनांचा प्रभाव मराठी वाड्मय निर्मितीवर आणि जुन्या नव्या लेखकांच्या मनावर परिणाम करणाऱ्या ठरल्या. राजकीय कादंबऱ्यातून अशा घटनांची नोंद करण्यात आली. राजकीय कादंबऱ्याकडे आकर्षित होणाऱ्या वाचकांचा लोंढा लक्षात घेऊन या काळातील काही कादंबरी काराने रुचिपालट म्हणून राजकीय पार्श्वभूमी असणाऱ्या लेखनाला महत्त्व दिले. त्यात माडखोलकर, खांडेकर, साने गुरुजी, पु. ल. देशपांडे आणि प्रा. फडके यांनी अशा राजकीय घटनांचा रुचिपालट म्हणून आपल्या कादंबऱ्यात वापर करून

घेतला आहे. नव्या पिढीतील दमदार लेखन करणारे पु. भा. भावे, रा. भि. जोशी, अण्णाभाऊ साठे आणि भाऊ पाध्ये इत्यादी कादंबरीकारांनी राजकीय घटनांच्या आधारे कादंबरीतील पार्श्वभूमी तयार केली आहे. या बदलाच्या परिणामातून मराठी कादंबरीने कात टाकली असे म्हणायला हरकत नाही.

या काळात निर्माण झालेल्या राजकीय कादंबऱ्यापैकी माडखोलकरांची 'कांता' ही राजकीय कादंबरी महत्त्वपूर्ण मानली जाते. 'मुक्तात्मा' चा वर उल्लेख आलेलाच आहे. मुक्तात्मपेक्षाही अधिक सरस आणि राजकीय समाज स्थिती अधिक उठावदार चित्रण करण्यात कांता ही कादंबरी पुढचे पाऊल टाकणारी आहे. म्हणून मुक्तात्मा पेक्षा कांता ही कादंबरी माडखोलकरांची राजकीय कादंबरी लिहिण्याची उत्कृष्ट कुवत सिद्ध करणारी ठरते. कांता मधील प्रियदर्शन, उमाकांत आणि महादेव ही व्यक्ती पात्रे प्रातिनिधिक असले तरी त्यांचे स्वभाव वैशिष्ट्य जिवंत वाटतात. पात्रांची मनोरचना भिन्नभिन्न विचारसरणीचे दर्शन घडविणारी असून यातील राजकीय पार्श्वभूमी मात्र लक्षणीय आहे. यातील भाषाशैली वाचकांच्या मनाची पकड घेणारी असल्यामुळे कादंबरी वाचनीय ठरली आहे. चंदनवाडी या कादंबरीत राजकीय वातावरण चित्रित झाले असून लेखकाचे चातुर्य येथे विशेष तत्त्वाने जाणवते. तरुणाईच्या मनातील वैचारिक क्रांती चे दर्शनही येथेच घडते. प्रेमद्वार आणि अनघा मधून १९४२ च्या चळवळीचे व गांधी वादा नंतरच्या घटना घडामोडीचे चित्रण येते. व्यक्ति वैशिष्ट्यातील बारकावे या दोन्ही कादंबऱ्यापेक्षा कांता आणि चंदनवाडी मधून अधिक प्रमाणात आढळतात.

ना. सी. फडके यांच्या राजकीय कादंबऱ्यातून पक्ष, पक्षांची तात्विक चर्चा आढळत नाही. पण त्यांच्या बऱ्याच कादंबऱ्यातून उठावदार राजकीय पार्श्वभूमी आणि तंत्रदृष्ट्या नवीन प्रयोग करण्यासाठी त्यांनी राजकीय कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. त्यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्यांचा नामोल्लेख करणे महत्त्वाचे आहे. निरंजन या फडक्यांच्या कादंबरीचा नायक कैदी असला तरी तो राजकीय प्रवृत्तीचा आहे. प्रवासी ही राजकीय कादंबरी मानली आणि त्यातील राजाभाऊ काय किंवा त्यांचे वडील पंजाबराव काय दोघेही राजकारणातील घटना प्रसंगांनी ग्रस्त झाले असले तरी राजकारण असलेली कादंबरी असे प्रवासी बद्दल पूर्णपणे म्हणता येणार नाही. टिळक पंथी आणि नंतर गांधीजींचा विचार स्वीकारणारी पात्र निर्मिती यातून येताना दिसते. समरभूमी, आशा, शाकुंतल या कादंबऱ्या फडके यांनी राजकारणाची पार्श्वभूमी असणाऱ्या लिहिल्या. त्यात व्यक्तीच्या सुख दुःखाचे चित्रण फडके यांनी केले आहे. चळवळ, आंदोलने, गोळीबार, सत्याग्रह इत्यादी घटनांचे चित्रमय वर्णन फडके यांनी केले आहे. त्यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्या वरवर राजकीय वाटतात. परंतु फडक्यांच्या बाबतीत एक गोष्ट आवर्जून सांगितली जाते ती म्हणजे फडक्यांनी आपल्या कादंबरीच्या आधारे राजकीय जीवनातील घटना घडामोडींचा एक जीवनपट जिवंत स्वरूपात चल चित्रासारखा वाचकांपुढे ठेवलेला आहे. या अनुषंगाने त्यांच्या सोनान, आसमान आणि तुफान या कादंबऱ्या राजकीय जीवनाच्या अगदी जवळ जाणाऱ्या आहेत.

श.बा.शास्त्री यांची अमावास्या, ग.ल.ठोकळ यांची गावगुंड, भा.द.खेर यांची सुखाचा लपंडाव, ना.के.महाजन यांची झुंज, जागृती, किसान, विनाश या कादंबऱ्यांना राजकीय पटलाची पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. महाजनांच्या दिसायला लहान असणाऱ्या कादंबऱ्यातून राजकीय परिस्थितीचे चित्रण वास्तवतेतून चित्रीत होते. तरुण मनावर तत्कालीन राजकीय विचारसरणीचा बराचसा प्रभाव पडलेला दिसतो. महाजनांची पात्रे ध्येयवादाकडे न झुकता किंवा एकदम राजकीय जीवनात उडी न घेता संयमी, संतगतीने विचार करतात. मध्यमवर्गीय जीवन जगणारा एक शिक्षक देशभक्तीच्या प्रेमापोटी भावना विवश होतो. आणि त्याच्या

अंतर्मनातून तो कसा बदलू लागतो याचे भाव विश्व वि. वा. शिरवाडकर वैष्णवी मधून प्रगट करतात. याही कादंबरीला राजकीय पार्श्वभूमीचे अस्तर लागलेले आहे. देशमुख यांच्या पूर्वीचा वारा मधून १९४२ च्या क्रांतीचा वारा कसा वाहतो आहे आणि त्यात तरुण मनाची परिपक्वता कशी बनत जाते याचे चित्रण येते.

स्वातंत्र्योत्तर व पूर्व काही काळ मानवी मनातील जातीयतेच्या अंकुराने हळूच डोके वर काढले. जातीयतेचे तेढ मानवी मनामनात निर्माण होत असताना पंजाब आणि बंगालमधील घटना संवेदनशील मनाला धक्का देणाऱ्या ठरल्या. अशा स्वरूपाची पार्श्वभूमी जर लेखका समोर असेल तर ती तत्कालीन कथा कादंबऱ्यातून अवतरणे साहजिकच होते. पंजाब मध्ये झालेल्या अत्याचाराचे चित्र रामानंद सागर यांच्या और इंसान मर गया या हिंदी कादंबरीतून पाहायला मिळते. या हिंदी कादंबरीचा मराठी अनुवाद श्रीपाद जोशी यांनी माणसाचा मुडदा पडला मधून केला आहे. जातीयवादाचे अंकुर जसजसे मोठे होऊ लागले तसतसे मानवी मनातील एकमेका विषयीचे प्रेम, आत्मीयता कमी होऊ लागली. याचे -हद्‌यस्पर्शी जीवनानुभवएल्गार मधून श्री.ना.पेंडसे यांनी तर सुनीता मधून श्री. ना. बिवलकर यांनी आपल्या कादंबऱ्यातून चित्रित केले आहे. बिंदूची कथा या गो. नि. दांडेकरांच्या कादंबरीत बंगालमधील नौखाली जिल्ह्यातील जातीय दगंलीचे चित्र आलेले आहे.

देशाची फाळणी झाली. याचा अप्रत्यक्ष महाराष्ट्राच्या लोकमानसावर परिणाम झाला. प्रत्यक्ष संबंध आला तो रझाकाराशी. मात्र रझाकार निजामी स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी पाकिस्तानशी संबंध जोडू पाहत होता. त्यामुळे लोक माणसातील जातीयतेचे तेढ वाढत जाऊन मूळ धरू पाहत होते. हैदराबाद मुक्ती लढा उभारला. अनेक चळवळी, आंदोलने झाली. देशाला स्वातंत्र्य मिळूनही मराठवाडा स्वातंत्र्यासाठी तळमळत होता. अशा परिस्थितीत रझाकारांनी बलात्कार, खून, जबरदस्ती अशी क्रूर कृती करायला सुरुवात केली. अशा पार्श्वभूमीवर रानभूल ही रा.वी.जोशी यांची कादंबरी प्रकाशित झाली. या कादंबरीतून अवास्तवता येत असली तरी पार्श्वभूमी उठावदार आहे. एकूणच राजकीय कादंबरीची पार्श्वभूमी पाहता कधी स्पष्ट स्वरूपात तर कधी अस्पष्ट स्वरूपात राजकीय जीवन चित्रित करण्याचा प्रयत्न त्या त्या काळातील कादंबरीकारांनी केलेला आहे.यातील संवेदना ह्या वाचकांच्या मनाला स्पर्शुन जातात.या काळातील संवेदना ह्या विचारप्रवण असल्यामुळे वाचक अंतर्मुख होतो.राजकीय जीवनाचे एक चलचित्र त्याच्या मन पटलावर तरळू लागते.हे या काळातील राजकीय कादंबऱ्यांचे यश आहे. या राजकीय कादंबरींची पार्श्वभूमी समजून घेतल्याशिवाय पुढील राजकीय कादंबरीच्या प्रवाहाचा अभ्यास करता येणार नाही.म्हणून हा प्रपंच केला.

संदर्भ :-

१) प्र. वा. बापट, ना. वा. गोडबोले - मराठी कादंबरी : तंत्र आणि विकास, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, आ. १९७३.
२) अ. ना.देशपांडे - आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, भाग- पहिला, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, आ. १९९२.
३) विलास खोले (संपा.) - गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरी, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई आ. २००२.
४) शरणकुमार लिंबाळे (संपा.) - साठोत्तरी मराठी वाङ्मयातील प्रवाह, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे आ. २००७.
५) हरिश्चंद्र थोरात - कादंबरी विषयी, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे आ. २००८.

मराठी साहित्यातील स्त्रियांच्या आत्मचरित्र व आत्मकथनांची वाटचाल

प्रा. निलेश भाऊसाहेब वाकचौरे
मराठी विभाग प्रमुख
कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,
दोडी बु// ता. सिन्नर, जि. नाशिक

प्रास्ताविक :

मराठी साहित्य सृष्टीत आत्मचरित्र आणि आत्मकथन हे दोन महत्त्वाचे वाङ्मयप्रकार आहेत. आत्मचरित्र या वाङ्मयप्रकाराच्या प्रभावातून मराठीमध्ये आत्मकथन हा वाङ्मयप्रकार पुढे आलेला दिसतो. आपले जीवन आपल्याच भाषेमध्ये विस्तृतपणे सांगणे म्हणजे आत्मचरित्र होय. चरित्रामध्ये चरित्रलेखक आणि चरित्रातील नायक हे वेगळे असतात, तर आत्मचरित्र किंवा आत्मकथन यांमध्ये लेखक आणि चरित्रनायक हे एकच असतात. स्वत:च्या जीवनाबद्दल स्वत:च केलेले लेखन असे आत्मचरित्र किंवा आत्मकथनाचे स्वरूप असते. आत्मचरित्राला मराठीमध्ये जुनी परंपरा आहे. परंतु आत्मकथन हा वाङ्मयप्रकार नंतर अस्तित्वात आलेला दिसतो. इ. स. १९६० नंतर दलित साहित्य चळवळ सुरू झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' असा संदेश सर्व उपेक्षित वर्गाला दिला. यातून उपेक्षित, दलित वर्ग शिकून संघटित होऊ लागला. डॉ. बाबासाहेबांनी त्यांना आपले जीवनानुभव साहित्यातून प्रामाणिकपणे मांडण्याची प्रेरणा दिली. यातून तळागाळातील लेखकांनी आपली जीवनकहाणी मांडायला सुरुवात केली. प्र. ई. सोनकांबळे यांचे 'आठवणींचे पक्षी' आणि दया पवार यांचे 'बलुतं' हे आत्मकथन याच प्रभावातून लिहिले गेले. 'आठवणींचे पक्षी' हे 'अस्मितादर्श' नियतकालिकांतून क्रमश: प्रकाशित झाले, तर त्यानंतर 'बलुतं' हे पुस्तकरूपाने प्रकाशित झालेले पहिले आत्मकथन ठरले. डॉ. बाबासाहेबांनी आपल्या प्रबोधनामध्ये स्त्रियांनाही स्थान दिले होते. त्यांच्याच विचारांच्या प्रभावातून स्त्रियांनीही आत्मकथनलेखन केलेले दिसते. अशाप्रकारे आत्मचरित्र आणि आत्मलेखन यांची दीर्घ परंपरा मराठीला लाभलेली दिसते. या परंपरेचे स्वरूप जाणून घेण्यापूर्वी आत्मचरित्र आणि आत्मकथन यांच्या व्याख्या अभ्यासणे गरजेचे आहे.

आत्मचरित्राचे स्वरूप आणि व्याख्या :

आत्मचरित्रामध्ये आपले जीवनविषयक अनुभव आणि व्यक्तिमत्त्व यांचे चित्रण लेखक करत असतो. आत्माविष्कार, तटस्थता, पूनर्विलोकन, सिंहावलोकन असे आत्मचरित्राचे सामान्यपणे स्वरूप असते. पत्रव्यवहार, मुलाखत, दैनंदिनी, रोजनिशी, रोजनामे इ. या स्वरूपामध्ये हे आत्मचरित्रलेखन झालेले दिसते. आत्मचरित्राला ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणूनही महत्त्व असते. यामध्ये येणाऱ्या घटना, पात्र हे वास्तवात घडून गेलेले असतात. त्यामुळे त्यांना ऐतिहासिक महत्त्व आपोआपच प्राप्त होते. म. गांधीजी यांचे 'माझे सत्याचे प्रयोग' किंवा डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांचे 'अग्निपंख' ही आत्मचरित्रे या दोन महापुरुषांचे जीवन जाणून घेण्याच्या दृष्टीने जसे महत्त्वाचे ठरतात, तसेच त्यांच्या आजूबाजूला घडलेला इतिहास जाणून घेण्याच्या दृष्टीनेही ही आत्मचरित्रे महत्त्वाची ठरतात. लेखक स्वत:च आत्मचरित्राच्या केंद्रस्थानी असतो.

संत तुकाराम, संत नामदेव यांच्या अभंगांमध्ये आत्मपर लेखनाच्या खुणा शोधता येतात. या तुलनेत बहिणाबाई शिऊरकर, कचेश्वर ब्रह्मे, निरंजन रघुनाथ यांचे आत्मचरित्रपर लेखन अधिक स्वतंत्र, उत्कट आणि प्रांजळ वाटते. हे लेखन पद्यमय स्वरूपाचे आहे. गद्यमय स्वरूपाचे आत्मचरित्रपर लेखन नाना फडणीस, गंगाधरशास्त्री

पटवर्धन, बापू कान्हो खांडेकर यांनी केलेले दिसते. वासुदेव बळवंत फडके यांचे 'कैफियत' (इ. स. १८७९) आणि बाबा पद्मनजी यांचे 'अरुणोदय' (इ. स. १८८८) ही अव्वल इंग्रजी कालखंडातील महत्त्वाची आत्मचरित्रे मानता येतात. यानंतर आत्मचरित्रलेखनाची मोठी परंपरा निर्माण झालेली दिसते. यामध्ये नंतरच्या काळात स्त्रियांनीही सहभाग घेतलेला दिसतो.

आत्मकथनाचे स्वरूप आणि व्याख्या :

आत्मकथनामध्ये आणि आत्मचरित्रामध्ये काही मूलभूत स्वरूपाचा भेद आहे. आत्मचरित्र आयुष्याच्या शेवटच्या काहात प्रामुख्याने लिहिले जाते. याउलट आत्मकथने आयुष्याच्या मध्यामध्येही लिहिली गेलेली दिसतात. आत्मचरित्राचे लेखन करणारा लेखक अर्थात आत्मचरित्रकार ही समाजामध्ये मान्यता पावलेली, लोकप्रिय असलेली, लोकांचा आदर्श असलेली, लोकांवर प्रभाव असलेली व्यक्ती असते. याउलट आत्मकथनकार हा समाजामध्ये उपेक्षित जीवन जगलेला, आयुष्यामध्ये संघर्ष केलेला, सर्वसामान्यापेक्षाही संघर्षमय जीवन जगणारा असतो. आपल्या जीवनातील संघर्ष, समाजाकडून झालेले शोषण आत्मकथनामध्ये मांडलेले असते. आत्मचरित्र आयुष्यात एकदाच लिहिता येते, तर एकाच लेखकाची अनेक आत्मकथने असू शकतात.

आत्मकथनाच्या व्याख्या :

डॉ. गंगाधर पानतावणे व चंद्रकुमार नलगे यांनी आपल्या 'दलित आत्मकथन' या पुस्तकामध्ये यासंदर्भात महत्त्वाचे विधान केले आहे. ते म्हणतात, "कथन हे सातत्याचे प्रतीक आहे, तर कथेला शेवट असतो. ती पूर्णत्वाचा प्रत्यय देते. ती कुठेतरी थांबते. आत्मकथनाचा प्रवास मात्र सुरूच असतो. या दृष्टीने विचार केला असता आत्मकथन ही संज्ञा अधिक अर्थपूर्ण व अन्वर्थक आहे."[१]

डॉ. अविनाश सांगोलेकर यांनी दलित आत्मपर लेखनासाठी 'आत्मकथन' ही संज्ञा वापरलेली आहे. दलित आत्मकथनांची प्रेरणा स्पष्ट करताना ते म्हणतात, "आत्मशोध आणि आत्मचिंतन ह्याऐवजी सामाजिक अन्यायाची तीव्र जाणीव ही दलित आत्मकथनांची प्रेरणा आहे. सामाजिक अन्यायाची-अत्याचाराची जाणीव होण्याची प्रक्रिया अस्पृश्य म्हणजेच दलित समाजात वाढत-विस्तारत-विकसित होत गेली, ती एकोणिसाव्या शतकापासून. महात्मा फुले, राजर्षी शाहूमहाराज, कर्मवीर भाऊराव पाटील, महर्षी वि. रा. शिंदे, महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ह्या सर्वांच्या विपुल आणि विविध प्रयत्नांमुळे ही जाणीव दलित समाजामध्ये नुसती होतच राहिली, असे नाही; तर ती कोणत्या ना कोणत्या मार्गाने व्यक्तही होऊ लागली. विशेषत: ह्या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य मोलाचे आहे. त्यांच्या नेतृत्वाखालील दलित चळवळीच्या रेट्यातूनच मराठी साहित्यसृष्टीत दलित साहित्यचळवळ उदयास आली. प्रथम दलित साहित्याने दलित कवितेला जन्म दिला. परंतु पुढेपुढे 'कविता' हा वाङ्मयप्रकार दलित अनुभवांचे समग्र सविस्तर चित्रण करण्यास अपुरा पडतो आहे, असे दलित साहित्यिकांना जाणवू लागले. 'कविते'पेक्षा 'आत्मकथन' हा वाडमय प्रकार ऐसपैस व स्वत:च्या अनुभवांना न्याय देणारा असल्यामुळे दलित साहित्यिक आत्मकथनलेखनाकडे वळले."[२] दलित आत्मकथने ही सामाजिक दस्तऐवज म्हणूनही महत्त्वपूर्ण ठरतात. स्पृश्य वर्गातून पुढे आलेल्या लेखकांनी लिहिलेली आत्मकहाणी ही आत्मचरित्रे म्हणून तर अस्पृश्य वर्गातील लेखकांनी लिहिलेली आत्मकहाणी ही आत्मकथन म्हणून प्रचलित झालेली दिसते. असे असले, तरी हा भेद संकुचित वाटतो. स्त्रियांचे आत्मचरित्रपर लेखन या दृष्टीने तपासणे महत्त्वपूर्ण ठरणारे आहे. स्त्रियांचे जीवन हे सामाजिक दृष्टीने उपेक्षेचेच असते. स्पृश्य वर्गातील स्त्रियांनाही उपेक्षेचा सामना करावा लागतो. तरीदेखील स्पृश्य वर्गातील स्त्रियांनी केलेल्या आत्मचरित्रपर लेखनाला आत्मचरित्र म्हणण्याची पद्धत समीक्षकांनी अवलंबलेली दिसते. या आत्मचरित्रांचा

आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

स्त्रियांची आत्मचरित्रे :

भारतीय संस्कृतीमध्ये एका बाजूला स्त्रियांना देवता, लक्ष्मी, सरस्वती अशा रूपांमध्ये पूजले जाते. परंतु प्रत्यक्षात मात्र स्त्रियांना उपेक्षेचीच वागणूक मिळताना दिसते. जनाबाई, सोयराबाई, निर्मळा या स्त्रीसंतांनी आपल्या वाट्याला स्त्री म्हणून आलेले दुय्यमत्व मांडले आहे. आधुनिक काळात म. फुले, गो. ग. आगरकर, लोकहितवादी, महर्षी धों. के. कर्वे, म. गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांमधून स्त्री लेखनाला सुरुवात झाली. म. फुले यांनी मुलींची पहिली शाळा काढून स्त्री शिक्षणाला प्रत्यक्षरूप दिले. स्वत:च्या पत्नीला शिक्षिका बनवून त्यांनी आपण बोलके सुधारक नाही, तर कर्ते सुधारक आहोत, हे सिद्ध केले. आगरकरांनी राजकीय सुधारणेपेक्षा सामाजिक सुधारणा आवश्यक असल्याचे सांगून त्या दृष्टीने आपल्या विचारांची मांडणी केली. लोकहितवादींनी आपल्या शतपत्रांमध्ये ब्राह्मण वर्गाकडून महिलांवर होणाऱ्या अत्याचारावर ताशेरे ओढले. महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी आपले सर्व आयुष्यच स्त्री शिक्षणासाठी खर्ची घातले. म. गांधीजींनी आपल्या सत्याग्रहाच्या आंदोलनामध्ये महिलांना स्थान देऊन राजकीय क्षेत्रात स्त्रियांना प्रवेश मिळवून दिला. याचा प्रभाव समाजावर खोलवर पडला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या भाषणांमधून अस्पृश्य महिलांना शिक्षणाचा, टापटीप राहण्याचा उपदेश केला. यातून अस्पृश्य वर्गातील महिलांमध्ये जागृती होण्यास सुरुवात झाली. या प्रभावातून महिलाही सुधारणेच्या कार्यात सहभागी झाल्या. सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई, ताराबाई शिंदे यांनीही परखडपणे स्त्रीमुक्तीचा विचार मांडला. सावित्रीबाई फुले यांनी आपल्या कवितांमधून स्त्रीमुक्तीचा ध्यास मांडला. ब्राह्मण असून अब्राह्मण पुरुषाशी विवाह करून पंडिता रमाबाई यांनी समतेचा एक वेगळा संदेश जगाला दिला. 'स्त्री-पुरुष तुलना' या ताराबाई शिंदे यांचे ग्रंथाने या काळातील पुरुषी व्यवस्थेच्या शोषणव्यवस्थेचा पूर्णपणे पर्दाफाश केला. यातून स्त्रीजागृतीला उत्तेजन मिळाले. एक स्त्रीच स्त्रीचे दु:ख, यातना आणि भावना जाणू शकते. त्यामुळे या महिला सुधारकांनी मांडलेल्या विचारांचा स्त्रीसुधारणेवर मोठा प्रभाव पडला. यातून पुढे स्त्रियांच्या आत्मकथनलेखनालाही चालना मिळाली. यासंदर्भात ज्ञानेश्वर भोसले लिहितात, "दलित स्त्रियांच्या वाट्याला तर दोन बाजूंनी उपेक्षिततेची वागणूक आलेली दिसते. एक तर स्त्री म्हणून उपेक्षा आणि दुसरी दलित म्हणून उपेक्षा. इंग्रजांच्या आगमनानंतर म. फुले, सावित्रीबाई फुले ह्यांच्या प्रयत्नांमुळे स्त्रियांना शिक्षण मिळू लागले. शिक्षणातून स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचा श्रीगणेशा झाला. नंतर स्त्रिया शिकू लागल्या. नंतर शिक्षित स्त्रिया लिहू लागल्या. त्या आपले जीवनचित्रण साहित्यातून करू लागले. दलित स्त्रियांनीदेखील आपले जीवनचित्रण करायला सुरुवात केली. दलित स्त्रियांचे जीवन हे दलित पुरुषांपेक्षा भीषण असल्यामुळे दलित स्त्रियांच्या आत्मकथनातील चित्रण हे पुरुष आत्मकथनांच्या तुलनेत अधिक भीषण असलेले दिसून येते."[3] यातून स्त्रियांच्या आत्मकथनाचे वेगळेपण लक्षात येते. आज काळ बदलला असला, तरी स्त्रियांचे शोषण आणि उपेक्षा कमी झालेली दिसत नाही. त्यांच्या शोषणाचे स्वरूप मात्र बदलले. आधुनिक काळात स्वातंत्र्यानंतर स्त्रियांना भारतीय राज्यघटनेने स्वातंत्र्य दिले, समानता दिली; परंतु तरीही समाजव्यवस्थेमध्ये कुठल्याही स्तरातील स्त्री अद्याप शोषणमुक्त झालेली नाही, हे दुर्दैव आहे. स्त्रियांनी आपल्या जीवनातील भीषण दु:ख, शोषणाचे बदलते संदर्भ आणि स्वरूप यांचे चित्रण आपल्या लेखनातून केलेले आहे.

आत्मकथनलेखनाची परंपरा ही आत्मचरित्रातून समोर आलेली दिसते. अव्वल इंग्रजी कालखंडात एकाही स्त्रीने स्वतंत्र असे आत्मचरित्रलेखन केलेले दिसत नाही. रमाबाई रानडे यांनी लिहिलेल्या 'आमच्या आयुष्यातील आठवणी' (इ. स. १९२०) या आत्मचरित्रापासून मराठीमध्ये स्त्रियांच्या आत्मचरित्रलेखनाची परंपरा सुरू झाली. न्या.

म. गो. रानडे यांच्या मृत्यूनंतरच्या (इ. स. १९०१) काही वर्षांनी रमाबाईंनी आपल्या सहजीवनाचे चित्रण या आत्मचरित्रामध्ये केलेले आहे. लक्ष्मीबाई टिळक यांनी लिहिलेले 'स्मृतिचित्रे' हे आत्मचरित्र म्हणजे लक्ष्मीबाईंच्या पतीच्या जीवनकहाणीचे निवेदन आहे. त्यांना भोगाव्या लागलेल्या सर्व दु:खाचे व अनुभवलेल्या सुखाचे अतिशय प्रामाणिकपणे व जिव्हाळ्याने केलेले आहे. श्रीमती यशोदाबाई आगरकर यांनी लिहिलेले 'आगरकरांच्या आठवणी' हे आत्मचरित्र महत्त्वपूर्ण आहे. याचे शब्दांकन दत्त नारायण आपटे यांनी केले आहे. "आनंदीबाई उर्फ बाया कर्वे यांचे 'माझे पुराण' हे इ. स. १९४४ मध्ये प्रकाशित झालेले आत्मचरित्र त्यांनी केलेल्या प्रांजळ निवेदनामुळे चित्त वेधून घेते. अण्णासाहेब कर्वे यांचे यांचे जीवनचरित्र कळण्याच्या दृष्टीने हे आत्मचरित्र महत्त्वपूर्ण ठरते. लीलाबाई पटवर्धन यांचे 'आमची अकरा वर्षे' हे इ. स. १९४५ मध्ये प्रकाशित झालेले आत्मचरित्र निराळे आहे. माधवरावांबरोबर लीलाबाईंनी केलेल्या अकरा वर्षांच्या संसाराची कहाणी ह्यात सांगितलेली आहे."[४] इ. स. १९५० नंतर मराठीमधील आत्मचरित्रांना एक नवी दिशा मिळाली. रोहिणी भाटे यांनी 'माझी नृत्यसाधना' हे आत्मचरित्र इ. स. १९५० मध्ये प्रकाशित केले. यामध्ये त्यांच्या नृत्यसाधनेची वाटचाल त्यांनी मांडली आहे. मुक्ताबाई दीक्षित यांचे 'हे प्रचितीचे बोलणे' हे आत्मचरित्र इ. स. १९६७ साली प्रकाशित झाले. यात दीक्षितांनी आपली व्यथा मांडली आहे. इ. स. १९६९ मध्ये श्री. व्यं. केतकर यांच्या पत्नी शीलवती केतकर यांनी लिहिलेले 'मीच हे सांगितले पाहिजे' हे आत्मचरित्र प्रकाशित झाले. ज्ञानकोशकार केतकरांचे जीवन जाणण्याच्या दृष्टीने हे आत्मचरित्र महत्त्वाचे आहे. इ. स. १९७० पूर्वी स्त्रियांनी लिहिलेल्या आत्मचरित्रांमध्ये आपल्या पतीचे चरित्र हे मुख्य केंद्र होते; परंतु इ. स. १९७० नंतर आत्मचरित्राच्या विकासाला एक नवी दिशा मिळाली.

'सांगत्ये ऐका' या हंसा वाडकर यांच्या आणि 'जेव्हा माणूस जागा होतो' या कॉ. गोदावरी परुळेकर यांच्या आत्मचरित्रांनी स्त्रीजीवन तटस्थपणे मांडण्याला सुरुवात केली. यशोदाबाई जोशी यांनी 'आमचा जीवनप्रवास' हे आत्मचरित्र इ. स. १९६५ मध्ये प्रकाशित केले, तर इ. स. १९६९ मध्ये आचार्य अत्रे यांच्या पत्नी सुधा अत्रे यांनी 'गोदातरंग' हे आत्मचरित्र लिहिले. पती आचार्य अत्रे यांच्याबरोबर जीवन जगताना आलेले सुखद-दु:खद अनुभव यामध्ये चित्रित करण्यात आले आहेत. याच काळातील आणखी एक महत्त्वपूर्ण आत्मकथन म्हणजे श्रीमती गोदावरी परूळेकरांचे 'जेव्हा माणूस जागा होतो' (इ. स. १९७०) हे होय. तलासरी, डहाणू या भागातील आदिवासींचे भूकेकंगाल, परस्वाधीन व गुलामीचे रोमहर्षक चित्र या आत्मकथनामध्ये मांडण्यात आले आहे. श्रीमती आनंदीबाई शिर्के यांचे 'सांजवात' आत्मचरित्र आणि स्नेहप्रभा प्रधान यांचे 'स्नेहांकिता' हे इ. स. १९७३ मध्ये प्रकाशित झालेले आत्मचरित्र यांमध्ये जगावेगळ्या मित्रसंबंधांचे दर्शन घडवण्यात आले आहे. ही स्त्रियांच्या आत्मचरित्राची वाटचाल आहे.

स्त्रियांची आत्मकथने :

स्त्रियांच्या आत्मचरित्रांपासून प्रेरणा घेऊन स्त्रियांनी आत्मकथनलेखनाला सुरुवात केलेली दिसते. त्यामध्ये 'अजुन चालतेची वाट' हे आनंदीबाई विजापूरे यांचे आत्मकथन महत्त्वपूर्ण ठरते. हे आत्मकथन इ. स. १९७२ मध्ये प्रसिद्ध झाले. याशिवाय मंदिरा मायदेव यांचे 'स्मृतितरंग' (इ. स. १९७४), उषा मगदूम यांचे 'अर्ध्या वाटेवर' (इ. स. १९७४), गंगूताई पटवर्धन यांचे 'चाकोरीबाहेर' (इ. स. १९७४) आशालता सावे यांचे 'पानाआडचे फूल' (इ. स. १९७५), शांता आठवले यांचे 'आंब्याचा टाका' (इ. स. १९७४) इ. आत्मचरित्रे विशिष्ट चाकोरीमधील आहेत. सरोजिनी शारंगपाणी यांचे 'दुर्दैवाशी दोन हात' (इ. स. १९७५) हे आत्मचरित्र एक निराळी भूमिका मांडणारे आहे. ग. वा. बेहेरे व आनंदीबाई यांच्या विवाहबाह्य संबंधाचे चित्रण ह्या आत्मकथनात लेखिकेने प्रांजळपणे मांडलेले आहेत. आत्मसमर्थन हा या आत्मकथनाचा एक दोष म्हणता येईल. परंतु स्त्रीच्या वाट्याला आलेले दु:ख अपरिमित असल्यामुळे या आत्मकथनाने

शोकान्तिकेची पातळी गाठलेली दिसते. प्रस्थापित वर्गातील स्त्रियांबरोबरच दलित लेखिकांनीही आपले जीवनचित्रण केलेले दिसते. ''ह्यातून स्त्रियांच्या आत्मकथनलेखनाला प्रेरणा मिळालेली दिसते. इ. स. १९६० नंतर निर्माण झालेली दलित साहित्याची चळवळही ह्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरलेली आहे. दलित लेखिकांनी, समीक्षकांनी दलित समाजातील स्त्रियांना लेखनासाठी प्रोत्साहन दिले. ह्यातून दलित स्त्रियांच्या आत्मकथनाला महत्त्वपूर्ण वळण मिळालेले दिसून येते. ह्यातून 'अंत:स्फोट' (कुमुद पावडे), 'मिटलेली कवाडे' (मुक्ता सर्वगोड), 'माझ्या जल्माची चित्तरकथा' (शांताबाई कृष्णाजी कांबळे), 'जिणं आमचं' (बेबी कांबळे), 'मरणकळा' (जनाबाई कचरू गिर्‍हे), 'आदोर' (नजुबाई गावीत), 'मला उद्ध्वस्त व्हायचंय' (मल्लिका अमर शेख) अशा कित्येक स्त्रियांनी आत्मकथनलेखन केलेले दिसते. ह्यांतून दलित जीवन आणि विशेषत: परिवर्तनाच्या दिशेने निघालेल्या दलित स्त्रीमनाचे अंतरंग उलगडण्याचा प्रयत्न ह्या लेखिकांनी केलेला आहे.''[५]

यावरून स्त्रियांच्या आत्मचरित्रांचे आणि आत्मकथनांचे स्वरूप स्पष्ट होते. सुरुवातीच्या काळात आपल्या पतीच्या चरित्रलेखनाच्या रूपातून स्त्रियांची आत्मचरित्रे साकार झालेली दिसतात. परंतु नंतरच्या काळात स्त्रियांनी स्वतंत्रपणे आपले चरित्र आत्मचरित्रांमधून मांडलेले दिसते. 'स्त्री'ला देखील स्वत:चे अस्तित्व असते, तिला स्वत:चे जीवन असते, हे भान आणून देणारा हा प्रवास यातून अधोरेखित होताना दिसतो. १९ व्या शतकात जे सुधारणावादी विचारांचे वारे महाराष्ट्रभर वाहत होते, त्याचाच हा प्रभाव मानावा लागतो. सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई, ताराबाई शिंदे अशा स्त्री सुधारकांच्या विचारांमुळे 'स्त्री'ला तिचे वेगळे अस्तित्व जाणवू लागले. याचा प्रभाव आत्मचरित्रलेखनावर झालेला दिसतो. याची पुढची पायरी स्त्री आत्मकथनांनी गाठलेली दिसते. स्त्रियांच्या आत्मकथनांनी त्यांच्या दु:खाला, शोषणाला एक मोकळी वाट करून दिली. यामुळे वाङ्मयात मोलाची भर पडली.

संदर्भ आणि टिपा :

1. नलगे चंद्रकुमार व पानतावणे गंगाधर (संपा.), 'दलित आत्मकथन', सुरेश एजन्सी, पुणे, जाने. १९८६, पृ. ४
2. सांगोलेकर अविनाश, 'दलित साहित्य: उगम आणि विकास', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, ६ डिसें. २०१०, पृ. ७२ व ७४.
3. 'दलित पुरुष व स्त्रियांच्या आत्मकथनांची वाटचाल' (लेख), अंतर्भूत : शेळके हरेश (संपा.), 'दलित आत्मकथने : कालची आणि आजची', विद्यापीठ अनुदान आयोग, सप्टें. २०१४, पृ. ९०
4. तत्रैव, पृ. ९१
5. तत्रैव, पृ. ९२

सामाजिक समतेच्या प्रस्थापनेसाठी मुल्यांचा संघर्ष : कोण म्हणतं टक्का दिला

श्री. दीपक धोंडिराम गडकर
सहायक प्राध्यापक,
वराडकर-बेलोसे महाविद्यालय, दापोली. जि. रत्नागिरी

प्रस्तावना:

संजय पवार लिखित 'कोण म्हणतं टक्का दिला', हे दलित रंगभूमीवरील नाटक आहे. हे नाटक 1993 साली प्रकाशित झाले पण, या नाटकाचा पहिला प्रयोग 1990 मध्ये पुणे येथील 'परिचय' या संस्थेने नाट्यगृहात सादर केला. हे नाटक उपेक्षित किंवा दलित जीवनावरचे नाटक आहे. दलित किंवा उपेक्षित म्हणून जगावे लागले त्यांच्या यातनांची कल्पनाही येणार नाही अशा लोकांचे भावविश्व या नाटकात येते.हे नाटक मानवाच्या मनाला अंतर्मुख करते. मानवाची जीवनदृष्टी अधिक स्वच्छ करते व मनात विचारांचे वादळ निर्माण करते. या नाटकाचा आढावा घेण्यापूर्वी आपल्याला दलित चळवळ, दलित साहित्य व दलित रंगभूमी या संकल्पनेचा आढावा घेणे महत्त्वाचे आहे

दलित चळवळ:

हिंदू धर्मातील जाचक अन्यायकारक अशा चातुर्वण्य पद्धतीमुळे उपेक्षित राहिलेल्या दलितांनी आपल्यालाही समाजात एक माणूस म्हणून मानाने जगण्याचा हक्क आहे, हे हिंदू धर्मातील उच्चवर्णीयांना व सत्ताधाऱ्यांना पटवून देण्यासाठी आणि सामाजिक राजकीय हक्क मिळवण्यासाठी सुरू केलेली चळवळ म्हणजे दलित चळवळ होय. ही चळवळ 1919 मध्ये अस्तित्वात आली. डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांच्या राजकीय हक्काची कैफियत मांडली आणि दलितांना शिका, संघटित व्हा व संघर्ष करा ही त्रिसूत्री दिली. आंबेडकर पूर्वकाळात महात्मा फुले व विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी दलितांच्या वर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवला.

दलित साहित्य:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलितांना जागे केले,शिक्षणाची प्रेरणा दिली.त्यांच्यासाठी जनता, मूकनायक,प्रबुद्ध भारत ही नियतकालिके सुरू केली. या नियतकालिका मधून प्रसिद्ध होणारे लेख वैचारिक होते, यामधूनच दलित साहित्याची बीजे पेरली गेली.

डॉ.भालचंद्र फडके:

"हे दलित साहित्य हे सूडवाद्याचे साहित्य नव्हे,तर माणुसकीसाठी लढणारे साहित्य आहे,आपण दलित आहोत हे निर्भयपणे स्वीकारण्याचे पण,आता यापुढे माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क प्रस्थापित करू पाहणाऱ्यांची ते साहित्य आहे.दलित साहित्य हे देशाच्या मातीतून उदयास आलेले साहित्य आहे"अशी दलित साहित्याची व्याख्या केली जाते.

दलित साहित्यात कथा, आत्मकथन, काव्य, कांदबरी व नाटक या साहित्यप्रकारात लेखन झाले. या साहित्यातून वेदना, विद्रोह, नकार, मानवता विज्ञाननिष्टा ही वैशिष्टे दिसतात.नामदेव ढसाळ,अर्जुन डांगळे,त्र्यंबक संपकाळे, प्र.ई.सोनकांबळे, शंकरराव खरात, कुमुद पावडे, अभिताभ, बाबुराव बागुल, आण्णा भाऊ साठे इ.साहित्यकारांनी साहित्य लेखन केले.

दलित रंगभूमी:

दलित नाटकाची परंपरा तशी जुनी मानावी लागेल.इसवी सन 1855 साली महात्मा फुले यांनी लिहिलेले 'तृतीय रत्न' हे नाटक दलित रंगभूमीवरचे पहिले नाटक मानले जाते. या नाटकात महात्मा फुले यांनी शुद्रातील विद्येचे महत्त्व पटवून दिले.'सत्यशोधक जलसे' हा महात्मा फुले यांचे विचार सर्वसामान्य पर्यंत पोहोचवणारा नाट्यप्रकार होय. किसन भागोजी बनसोडे व केरूबुवा गायकवाड यांनी महात्मा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार जलशामधून लोकांच्यापर्यंत पोहोचवले.भि.शी.शिंदे,दत्ता भगत, कमलाकर डहाट, प्रेमानंद गज्वी, रामनाथ चव्हाण, अविनाश डोळस,प्रकाश त्रिभुवन इ.नाटककारांनी वाटा पळवाटा, किरवंत, जय जय रघुवीर समर्थ, आंबेडकर आणि गांधी, काळोखाच्या गर्भात, थांबा रामराज्य येतेय, बामणवाडा, मनन्वर इत्यादी नाटके लिहिली.

संजय पवार लेखक परिचय:

संजय पवार हे आजच्या पिढीचे नाटककार आहेत केवळ वयामुळे नाही तर आजच्या समस्याचे प्रश्न, व काळ यावर ते नाटक लिहितात म्हणून ते आजचे नाटककार आहेत. सामाजिक बांधिलकी मानणारे त्यासाठी स्वतःच्या कलेचा वापर करणारे लेखक,शिवाय विविध चळवळीशी त्यातही स्त्रीवादी चळवळीशी अधिक जवळचे नाते असणारे या अर्थाने ते इतरापेक्षा वेगळे ठरतात.वृत्तपत्र लेखन, चित्रकला, कविता, चित्रपट या विविध माध्यमातून त्यांनी स्वतःचा वेगळा ठसा उमटवला आहे.तरीही नाटककार म्हणून भरीव नाट्यलेखन त्यांनी केले आहे.त्यांच्या नाट्य लेखनाचा प्रारंभ एकांकिकेने झाला जवळपास 17 एकांकिका त्यांनी लिहिल्या असून 'सती मसाहनी', 'एका बिळात होती', 'पाषाणकर तुमचं काय चाललंय', 'सातच्या आत घरात', 'दुकान कोणी मांडू नये' इत्यादी महत्वपूर्ण एकांकिका आहेत. एकांकिका मधून वेगळ्या जाणीवांचा प्रवृत्तीचा शोध,विविध सामाजिक समस्यांचा वेध घेताना दिसतात 'दोन अंकी नाटक', 'कोण म्हणतं टक्का दिला', 'आम्ही जातो आमच्या गावा', 'साती साती पन्नास', '47 एके 47', 'न दिलेला नकार', 'गायीच्या शापाने' इ. पवारांची नाट्यसंपदा आहे.

'कोण म्हणतं टक्का दिला, नाटकाचे कथानक:

नाटकाची सुरुवात तमाशातील वगाने होते राक्षसांची गुरु शुक्राचार्य यांच्या मयसभेचे दृश्य,शुक्राचार्यांच्या आत्मसात झालेल्या संजीवनी विद्येमुळे राक्षस अमर होणार या विचाराने देव चिंताग्रंस्त आहेत. या सर्व परिस्थितीवर देवांचा राजा बृहस्पति एक वेगळीच योजना आखतात. बृहस्पतीचा मुलगा कच वेश बदलून शुक्राचार्यांच्या मुलीला देवयानीला आपल्या प्रेमात अडकतो व लग्न करण्याचे वचन देतो. शुक्राचार्यांचे सुरक्षा कर्मचारी कचाला ठार मारतात देवयानी दुःखी होते, कचला जिवंत करण्याचा हट्ट करते कचाला जिवंत केले जाते.कच जिवंत झाल्यावर देवयानीवरील प्रेम आपलं नाटक होते असे सांगतो.देवयानीला राग येतो. ती त्याला शाप देते,विसाव्या शतकाच्या अखेरीस भूतलावर मागासवर्गात जन्म घेशील आणि कायद्याने तुला उच्च वर्णनात वाढावे लागेल.

श्री कमलाकर,विमलाबाई,मुलगी सुकन्या,मुलगा सुदर्शन असे आराध्ये सुखी कुटुंब आहे. आडनावावरून लक्षात आलेच असेल ते सवर्ण आहेत. विमलाबाई अस्वस्थ आहेत.समाजात संपूर्ण एकात्मता साधण्यासाठी प्रत्येक उच्चवर्णीय कुटुंबात एक मागासवर्गीय स्त्री अथवा पुरुष सामाजिक समतेचा भाग म्हणून कायद्याने ठेवावा लागेल. अशी नवीन घटनात्मक तरतूद केली आहे.अन्यथा कोणत्याही शासकीय

सुविधांचा लाभ मिळणार नाही, असे जाहीर केले आहे.विमलाबाईंना मान्य नाही,पण कमलाकर यांना योग्य वाटते.सुकन्या एका मागासवर्गीय तरुणाला निवडून घरी आणते.विमलाबाई त्याच्यासाठी वेगवेगळ्या वस्तू आणते,पण सुकन्याला हे मान्य नाही.

केंद्र सरकारच्या तरतुदीनुसार सुकन्याने निवडलेला कचऱ्या धिवार हा दलित आराध्ये कुटुंबियांच्या घरी राहायला येतो कचऱ्याचे येणे सुदर्शन व विमलाबाईंना पटत नाही.कचऱ्या आपल्याबरोबर आपल्या देवांना आराध्यांच्या देव्हाऱ्यातील देवाजवळ स्थान देतो त्याचा अधिकचा राग येतो,आता देव्हाऱ्यातही राखीव जागा. 'आम्ही देव्हारे करायचे आणि त्यांनी आपले देव घुसवायचे! चालणार नाही'(२९)असे सुदर्शन म्हणतो कचऱ्या बराच वेळ समजावून सांगतो व शेवटी स्वतःच माघार घेतो.कचऱ्याच्या तोंडी स्वगत, "अखेर तू खरं केलसं देवयानी खरं केलस. विसाव्या शतकाच्या अखेरीस हा कच कचऱ्यावरून जन्माला आला आहे. तुझ्या शापाची तीव्रता लक्षात आली आहे. देव व राक्षस यांच्या कलाहापेक्षा येथे माणसं देवाचं नाव घेऊन राक्षस सारखी वागत आहे."(३०)या कथेच्या मदतीने वास्तवाचे रूप दर्शन घडवण्याचा नाटककारांचा प्रयत्न आहे.

मिसेस नाडकर्णी विमलाबाईंना भेटायला येतात.कचची चौकशी करतात सुकन्याकडून त्याच्याबद्दल ऐकल्याप्रमाणे कौतुक करतात.त्यांच्या घरी आलेल्या टोराचे कौतुक करतात त्यांच्यातील कलेबद्दल खुश असतात.कलेच्या जोरावर तो पैसा मिळवतो, त्याचा त्यांना आनंद होतो. टोरा आपल्या करमणुकीचे पैसे मिळवतो व कचऱ्या वाद विवाद करतो म्हणून विमलाबाई नाकुश आहेत.सुदर्शन सुप्रीम कोर्टात सहकारी निर्णयाविरुद्ध अपील करणार आहे त्याचे वागणे कमलाकर व सुकन्याला आवडत नाही.एक दिवस कच व सुदर्शन मध्ये जातीचे आरक्षण व सुधारणा इत्यादी विषयावर वाद-विवाद होतो. एकीकडे त्याच्यामध्ये वाद विवाद होतो तर सुकन्या कचऱ्याच्या प्रेमात पडते.सुदर्शने सरकारी निर्णयाविरुद्ध केलेली अपील जिंकतो.कचऱ्याला घर सोडून जावे लागणार याचा त्याला आनंद होतो.सुकन्या ठामपणे सांगते मी त्याच्याशी लग्न करणार आहे लग्नाला कमलाकरचा पाठिंबा आहे पण विमलाबाई विरोध करत आहे.शेवटी विमलाबाई सुकन्याने घेतलेला निर्णय नशिबाचा दोष म्हणून स्वीकारतात.

सुकन्या व कचऱ्याचे लग्न होते.कचऱ्या अशुद्ध व रांगडी भाषा बोलण्याचे नाटक केले याची कबुली देतो. दलित म्हटले की काळा सावळा ठेंगणा,थोडासा ग्राम्य असंच चित्र डोळ्यासमोर येते. गावाकडून शहरात आल्यावर तो अशुद्ध भाषा सुधारतो.एक दिवस त्याला जाणीव होते आपल्याला गुलामी करायला लावली,त्यांची भाषा आपण का स्वीकारावी,म्हणून तो मुद्दाम ग्राम्य भाषा बोलतो,त्याची कबुली देतो.सुकन्या व कचऱ्याचे एकत्र येणं म्हणजे जातीय विषमतेची हार आणि माणुसकीचा विजय आहे अशी माणुसकी जी सर्व समाजाला समतेच्या धाग्याने एकत्र बांधून ठेवते. त्याला आत्मभान आले आहे. नव समाज घडविण्यासाठी योग्य दिशा मिळाली आहे हे नाटककार सूचकपणे सुचवतो.

व्यक्तिरेखा:

1) कचऱ्या:

कचऱ्या धिवार नाटकातील नायक आहे. नव्या कायद्यानुसार आराध्ये कुटुंबांच्या घरी राहायला येणारा दलित जीन पॅन्ट, जॅकेट घातलेला एक साधारण सावळा दिसणारा तरुण आराध्यांचा पत्ता शोधत येतो. सुकन्याची मदत नाकारतो या दृष्टीने मीच येतो तुमच्यापर्यंत पोहोचवायला 'तुमची मदत किती दिवस घ्यायची?'(२२) या प्रश्नातून त्याला आलेला आत्मभान अतिशय सूचकपणे दिसतो. त्याच्या वागण्या

बोलण्यातून त्याच्या वाक्यावाक्यातून रांगडेपणा व परंपरा प्रिय समाज व्यवस्थेविषयीचा उपहास झळकतो. याशिवाय त्याचा बिनधास्त परखड व स्पष्टवक्तेपणाची झलक ही जाणवते. सुकन्यासोबत चर्चा करताना हजारो वर्ष आपल्या समाजावर झालेल्या अन्याय विरुद्ध बोलतो. कचऱ्या धीवार हा त्याच्या नावातून जणू काही या नाटकात आलेला त्याचा जीवन संघर्ष स्पष्ट करतो.स्वातंत्र्य,समता,मानव मुक्ती या मूल्यांनी युक्त नव समाज मन घडवण्यासाठी तो सतत युध्दप्रवण होतो.

कचची अशुद्ध भाषा,त्याचा अडाणी आणि आडदंड वागणं,बोलणं म्हणजे त्याने केलेले नाटक आहे. शुद्धाशुद्धेतेची ,उच्चनीचेतीची झापड लावलेल्या लोकांना त्याचे खरे रूप दाखवण्यासाठी त्यांनी केलेले नाटक आहे.पुस्तक वेगळं व जीवन वेगळे हे त्यांनी स्वीकारलेले आहे.त्याला जातीधर्माचा गर्व अभिमान नाही, नव समाज मन घडवायचे आहे.

सुकन्या:

नाटकातील दुसरी महत्त्वपूर्ण व्यक्तिरेखा आहे.ती वयाने 22-23 वर्षाची असून नव्या विचाराची,बरीचशी बिनधास्त व खूप उत्साही आहे.ती जातीने ब्राह्मण असली तरी पाळण्याचे ढोंग करीत नाही.सरकारी घटनात्मक तरतुदीला तिचा विरोध नाही.सामाजिक समतेचा ती पुरस्कार करते.दलित घरी आणण्यासाठी ती उत्साही आहे.आपल्या आई व भावाचे समाज कार्य तिला ढोंगीपणाचे वाटते.आपल्या दिखाऊ आपल्या भावाच्या समाजकार्याची ती खिल्ली उडवते. उपरोधितपणे ती म्हणते "जी काय वनवासी सेवा करायची असेल ती आता त्याला घरातच करायला मिळेल"(१४) म्हणून त्याची ती चेष्टा करते.हजारो वर्षे आपल्या पूर्वजांनी दलितांना छळलं तर या आधुनिक काळात एखाद्या दलिताने आपलं बौद्धिक घेतलं तर त्यात काय गैर आहे अशी तिला वाटत नाही. स्वातंत्र्य, समता,मानवमुक्ती याचा आदर करणारा नवसमाज घडविण्याच्या तिच्या प्रवासात तिच्यासोबत कोणी आलं तर ठीक नाहीतर त्याच्याशिवाय पुढे जाण्याची तिची तयारी आहे "याल तर सोबत नाहीतर तुमच्या शिवाय" (२२)या तिच्या वाक्यातून तिची जिद्दीपणा ठामपणे लक्षात येतो कचऱ्याच्या मते, सुकन्या लहान असली तरी खूप परिपक्व वाटते कचऱ्याला समजून घेते तिला जातीची धर्माची बंधन जाणीवपूर्वक तोडून टाकायचे आहेत कचऱ्यासारखी कोणतीही चौकट नसलेली आयडियाँलॉजी असणारी व्यक्ती आयुष्यात आल्यामुळे तिला ती संधी आपोआपच मिळते.बोल्ड स्वभावाने ती रुढी परंपरांना मोडणाऱ्यापैकी नाही तर त्यातील फोलपणा तिच्या लक्षात आल्यामुळे ती जाणीवपूर्वक रूढी परंपरा मोडते.कच बरोबर लग्न करण्याचा निर्णय ती जाणीवपूर्वक घेते सर्वांना विरोध करून ती कच बरोबर संसार मांडते.

कमलाकर:

कमलाकर या नाटकातील वयाने 45 च्या आसपास असणारे आराध्ये कुटुंबाचे कुटुंबप्रमुख आहेत. त्यांचा छोटासा व्यवसाय आहे समाजात संपूर्ण एकात्मता साधण्यासाठी केंद्र सरकारच्या नव्या घटनात्मक तरतुदीला त्यांचा पूर्ण पाठिंबा आहे."उगाचच उचापती, लाचलुचपती करून ब्राह्मण्य झाकायचं आणि केवळ सवलत मिळते म्हणून मागासवर्गीय व्हायचं"(१३) हे त्यांना पटत नाही. जातिभेद त्यांना पटत नाही समाजातील जातिभेद नष्ट करण्यासाठी राबवलेल्या योजनेत आपण सहयोग देणं कसे योग्य आहे हे सतत विमलाबाईंना समजावून सांगतात.समाजातील जातिभेद संपवणं ही सर्वांची जबाबदारी आहे बदलत्या काळानुसार आपल्यालाही बदललं पाहिजे याची जाणीव विमलाबाईंना करून ते देतात.सुकन्या किंवा कमलाकर

या दोन व्यक्तिरेखा काळानुसार पुढे जाणाऱ्या आहेत. कमलाकर जुन्या पिढीचे नेतृत्व करणारे असले तरी आधुनिक व नव्या विचारसरणीचे ते आहेत सुकन्याने घेतलेला निर्णय याचा त्यांना अभिमान आहे.कचऱ्या हा दलित आहे यापेक्षा तो माणूस आहे हे त्यांच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे.कमलाकर ही मानवतावादी मूल्याचा पुरस्कार करणारी एक बॅलन्स व्यक्तीरेखा आहे असेच मानावे लागेल

विमलाबाई:

विमलाबाई आराध्ये कुटुंबातील वयाने 40 च्या आसपास असणारी पूर्ण गृहिणी पण सोशल सर्कल, भिशीवाल्या,परंपरावादी सोवळे ओवळे मानणाऱ्या घटनात्मक तरतुदीनुसार दलित व्यक्ती घरात राहायला येणार याला विरोध करणारी अशी व्यक्ती रेखा आहे. आपण ब्राह्मण नाही कुडमुडेजोशी,भटके आहोत असे सांगून जात लपवण्याची त्यांची तयारी आहे.जनगणनेला आलेल्या माणसाला आपल्या आडनावावरून आपण ब्राह्मण असल्याचे जोशात सांगतात.सुकन्या व कमलाकर जातीभेद न मानण्याच्या दृष्टीने समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करतात तेव्हा "सगळे मेले सुधारक न चुकता आमच्याच धर्मात जन्माला येतात एखादा दुसऱ्या तरी तिकडे जाईल"(१९)असे म्हणून स्वतः त्रागा करतात. विमलाबाई धर्माभिमाने व परंपराप्रिय आहेत. सुदर्शनच्या निर्णयाला पाठिंबा आहे.सुकन्याचे वागणे आवडत नाही.आपल्या घरी येणाऱ्या दलितासाठी त्या सर्व सामान वेगळं व नवीन घेऊन येतात कायद्याचा बडगा असल्याने दलित व्यक्तीला घरी राहण्याची मुभा देतात.कचऱ्याने आणलेले देव स्वतःच्या देव्हा-यात ठेवणे म्हणजे आपला धर्म बुडाल्यासारखा वाटतो. कचऱ्याची बाजू घेऊन बोलणारे कमलाकर व सुकन्या हे दोघेही धर्मबुडवे वाटतात. कचऱ्या बरोबर हिंडणे,फिरणे, पिक्चर ला जाणे अजिबात आवडत नाही.तिच्या स्वातंत्र्याचा ती गैरफायदा घेते कचबरोबर लग्नाचा निर्णय ऐकल्यानंतर त्यांना राग येतो.आपल्या मुलीने धर्म बुडवला आपल्याला तोंड दाखवायला जागा ठेवली नाही असे त्यांना वाटते.समाजात वावरणारी ही व्यक्तिरेखा एका दलिताला आपल्या घरात ठेवू शकत नाही यावरून त्यांच्या संकुचित आधुनिकतेचा दर्शन घडते ही व्यक्तिरेखा प्रतिगामी विचाराची दिसते.

सुदर्शन:

कमलाकर व विमलाबाईंचा पुत्र असून वयाने 18-19 वर्षाचा आहे.अतिशय धर्माभिमानी व संतप्त स्वभावाचा आहे "ताई माझ्याशी बोलताना शुद्ध मराठीतच बोलायचे"(१९)असं म्हणताना त्याचा भाषाभिमान ही दिसतो. समाजात संपूर्ण एकात्मता आणण्यासाठी केंद्र सरकारने जी नवीन घटनात्मक तरतूद केली आहे त्याला त्याचा विरोध आहे कायद्यानुसार एखादा दलित आपल्या घरी येऊन राहणे हे त्याला मान्य नाही या कायद्याविरोधात तो हाय कोर्ट व सुप्रीम कोर्टात न्याय मागतो "कायद्याने कसली समानता आणता हा म्हणजे आमच्या वरचा अविविश्वास आहे किती पिढ्यांची पाप आम्ही बघायचे अजून बलशाली राष्ट्राचे स्वप्न अशा शक्तीच्या समानतेने नव्हे तर हृदय परिवर्तनाने पूर्ण होणार आहे"(२०) असे त्याला वाटते थोडक्यात राज्यघटनेच्या मूल्यावर अविश्वास व्यक्त करणारी अशी विचारसरणी जोपासणारी हिंदुत्ववादी दृष्टी सुदर्शनाच्या ठिकाणी आहे हृदय परिवर्तनाची भाषा करणाऱ्या सुदर्शनला समाजाचे मानसिक परिवर्तन अभिप्रेत आहे, पण तो स्वतःची मानसिकता बदलायला तयार नाही. त्याची दुटप्पी व विसंगत वागण्याची पध्दत दिसते.सुकन्याने कचबरोबर फिरणे त्याला आवडत नाही थोडक्यात सुदर्शन केवळ जातीवादी आहे असे नाही तर, इतरांच्या व्यक्ती स्वातंत्र्याच्याही आड तो येतो.त्याने कितीही तात्विक वाद घातला तरी तो माणुसकीला धरून नाही,आम्ही मन मोठं केलं म्हणून दलितांना आज सर्व गोष्टी आरक्षण मिळालं असे

जेव्हा तो म्हणतो तेव्हाही आपल्या पूर्व सुरीने केलेल्या चुकांचा पश्चाताप नसून उपकार व मेहरबानी केल्याचा सूर त्याच्या बोलण्यात दिसतो.सुदर्शन हा मूल्यांचे अवमूल्यन करून संकुचित भूमिकेतून जगणारी व्यक्तिरेखा वाटते.

समारोप:

संजय पवार लिखित 'कोण म्हणतं टक्का दिला' हे नाटक सामाजिक समतेचा एक महत्त्वाचा प्रस्थापना करणारा व मूल्यांच्या संघर्षावर आधारित आहे. हे नाटक दलित समाजाच्या संघर्षाची, त्यांच्या वेदनांची, विद्रोहाची आणि नकाराची मांडणी करते. दलित चळवळ, दलित साहित्य आणि दलित रंगभूमी यांसारख्या संदर्भातून नाटक एक अनोखी सामाजिक जाणीव निर्माण करते. नाटकातील प्रत्येक पात्र आपापल्या स्थानावरून जातिव्यवस्था, सामाजिक विषमता आणि मानवी हक्कांच्या वाचालासाठी लढा देत आहे.

नाटककाराने पुराण कथेचा वापर करून वास्तवाला एक नाट्यमय रूप दिले आहे. माणसांमध्ये असणारा संघर्ष जाती-धर्म,उच्चनिच्चता कल्पनेवरून निर्माण झालेला आहे.भूतलावर देवाचे नाव घेऊन माणसं राक्षसासारखी मानवी वर्तन करतात यावर नाटककार भाष्य करत आहे.पारंपारिक नतदृष्ट मुल्याविरुद्ध आधुनिक मुल्यांचा संघर्ष चित्रित करून माणसाला माणूस म्हणून जगायला मिळावं तशी समाज रचना निर्माण झाली पाहिजे,हा विचार या पुराणकथेतून मांडण्याचा नाटककारांने प्रयत्न केला आहे.हजारो वर्ष प्रस्थापित समाजाकडून धर्माच्या जातीच्या नावाखाली शोषण अनुभवलेल्या,अन्याय व अत्याचार सहन करून गुलामासारखे जीवन जगणाऱ्या दलित समाजाने फुले आंबेडकरांच्या विचारांना प्रवृत्त होऊन स्वतःवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करून आपले न्याय हक्क पदरात पाडून घेतले,त्यासाठी कायदा ही त्यांच्या मदतीला आला.परंपराप्रिय सवर्ण समाजाचे मन परिवर्तन झाले नाही.कायद्याचा बडगा म्हणून आम्ही जातीभेद मानत नाही असा बनाव करण्यात आला.अशा मनोवृत्तीचे दर्शन विमलाबाई व सुदर्शन यांच्या व्यतिरिखेतून दिसून येतो.

कोण म्हणतं टक्का दिला या उक्तीनुसार जो तो आपली जबाबदारी दुसऱ्यावर ढकलतो आहे.आम्ही जातीभेद मानत नाही असे म्हणून प्रत्येक जण समाजात समानता निर्माण करणाऱ्या जबाबदारीपासून पळ काढत आहे.स्वातंत्र्य,समता,मानवतावाद व मानवी मुल्यापेक्षा त्यांना जात महत्त्वाची वाटते.जात श्रेष्ठ मानून माणूसपण कनिष्ठ मानणाऱ्या सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याच्या जबाबदारीतून पळ काढणाऱ्या,स्वतःची जबाबदारी एकमेकांवर ढकलणाऱ्या या सर्वांना सरकारने कायद्याने पकडले आहे.अशा समाजातील मानवावर सडकून टिका केली आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

1. फडके भालचंद्र - दलित साहित्य वेदना व विद्रोह-श्रीविद्या प्रकाशन,पुणे. (जाने.२०१७)
2. पवार संजय - कोण म्हणतं टक्का दिला?- नीलकंठ प्रकाशन,पुणे.(मार्च.१९९३)
3. मेश्राम योगेंद्र-दलित साहित्य:उद्गम आणि विकास- श्री.मंगेश प्रकाशन,नागपूर.(मे १९९८)

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XIV** **Special Issue – VII** **March – 2025**

विज्ञान आणि तंत्रज्ञान युगातील वैचारिक साहित्याची नवी दिशा

दत्तात्रय उर्फ अजित पुंडलिकराव जाधव
संशोधक विद्यार्थी,
संशोधन केंद्र श्रीहावगीस्वामी महाविद्यालय उदगीर
जि. लातूर

प्रा. डॉ. नरसिंग अप्पासाहेब कदम
संशोधन मार्गदर्शक,
शिवाजी महाविद्यालय, उदगीर जि. लातूर

प्रस्तावना

माणूस हा पृथ्वीवरील इतर प्राण्यांपेक्षा बुद्धिमान प्राणी आहे इतर प्राण्यांपेक्षा त्याने आपल्या बुद्धीच्या जोरावर सर्वांगीण प्रगती केली आहे. विज्ञानाचे अनेक शोध लागलेले आहेत विज्ञान अध्यात्म यामध्ये मानवी विचारधारा सदैव प्रभावित आहे विचारातूनच विकास होतो. प्राचीन ग्रीक वाङ्मयात प्लेटो, आरिस्टॉटल, तर भारतीय परंपरेत वराहमीर, सिद्धार्थ गौतम बुद्ध, आर्यभट्ट वररुची तर आधुनिक वैचारिक परंपरेत लिओ टोलेस्टाय बरट्रेंड रसेल मार्टिन ल्युथर शंकराचार्य महात्मा बसवन्ना महात्मा चक्रधर संत नामदेव ते महात्मा फुले डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर संत गाडगेबाबा इत्यादी विचारवंतांची परंपरा वैचारिक साहित्यात आपल्याला सापडते.

वैचारिक वाङ्मयाची वैशिष्ट्ये

शब्द व अर्थातून साहित्याचे निर्मिती होते तर ज्या साहित्यात विचारशीलतेला प्राधान्य असते ते वैचारिक साहित्य ठरते.

स्वतःच्या भावभावनांच्या अभिव्यक्तीतून लेखक लिहितो असे भावनेला प्राधान्य देते ते ललित साहित्य तर आपल्या विचारातून इतरांचे परिवर्तन घडवते ते वैचारिक साहित्य होय.

इतरांच्या मनात बदल घडविणे आपले मत दुसऱ्याला पटविणे हा वैचारिक साहित्याचा हेतू असल्याने वैचारिक साहित्यात बुद्धीला अधिक आव्हान असते

भावानेला आवाहन करते ते ललित साहित्य आणि बुद्धीला आवाहन करते ते वैचारिक साहित्य होय. ललित साहित्यात मानवी विकारालाही स्थान असते हे साहित्य संघर्षातून कल्पनेतून भावनेतून आकाराला येते वैचारिक साहित्यात विकारा ऐवजी विचाराला अधिक प्राधान्य असते.

वैचारिक साहित्य म्हणजे आपल्या विचारधारेचे स्पष्टीकरण करीत इतरांना आपला विचार पटवून देणे व अनुकूल मत परिवर्तन घडवून आणणे म्हणजेच वैचारिक साहित्य होय.

विचार व विचार प्रक्रिया म्हणजे काय ?

व्यक्तीचे विशिष्ट आचरण व्यवस्थेसाठी निर्माण झालेला बुद्धिनिष्ठ अविष्कार म्हणजे विचार होय. विवेक म्हणजे विचार वेळ आणि कृती यांचा समन्वय होय. प्रक्रिया दोन प्रकारचे असते एक मनोमय म्हणजेच मनोराज्य यामध्ये विचारात शिस्त नसते तर दुसरी तार्किक विचार युक्तिवाद यामध्ये विचाराला एक शिस्तबद्धता असते. विचार प्रक्रियेत सर्जनशील त्याला महत्त्व असते मे पु रेगे म्हणतात सर्जनशीलता हा विचार प्रक्रियेचा पाया आहे.

सर्जनशील विचार प्रक्रिया ही पूर्वतयारी माहिती स्फूर्ती व प्रामाणिक करण्याची प्रचिती देणारी असते

सर्जनशील विचार प्रक्रिया ही पूर्वतयारी, माहिती, स्फूर्ती व प्रमानीकरनाची प्रचिती देणारी असते.

म्हणून वैचारिक साहित्यात तार्किकता स्पष्टीकरण व समर्थन या मुद्द्यांचा समावेश होतो
विचारशीलता हा वैचारिक वाङ्मयाचा पाया आहे

मनुष्य हा विचारशील प्राणी आहे त्यामुळे त्याच्या वैयक्तिक व सामाजिक जीवनात नेहमीच बदल घडत असतात माणसाने आपल्या विचारातूनच आपली संस्कृती निर्माण केली आहे. काळाच्या ओघात ही संस्कृती आपली रूपे सतत बदलत आलेली आहे हे मानवी विकासाच्या टप्प्यावरून आपल्याला लक्षात येते. विचारशीलतेत कल्पनाशक्तीलाही वाव असतो परंतु ही कल्पनाशक्ती अधांतरी नसून ती तर्काच्या आधारावर तपासता येऊ शकते तेव्हाच तिचे वैचारिक स्थान पक्के होत असते.

एकविसावे शतक हे विज्ञान तंत्रज्ञान आणि कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे शतक आहे विज्ञान तंत्रज्ञान आणि कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या क्षेत्रात होणारे क्रांतिकारक बदल यांनी 21 वे शतक व्यापून गेले आहे. पारंपरिक श्रद्धा आणि मूल्य यांनाही या शतकाने हादरे दिले आहेत. मानवी जीवन भौतिक सुविधांनी भरलेले आहे. दुसऱ्या बाजूने पर्यावरणीय समस्यांनी मानवी अस्तित्वा समोर गंभीर प्रश्नचिन्ह निर्माण केलेले आहेत. पर्यावरणीय प्रश्नांनी मानवाचे पृथ्वीवरील अस्तित्व धोक्यात आल्याचे अनेक वेळा चिन्हित केलेले आहे. मानवाने पृथ्वीच्या पोटात शिरण्याची कला आणि महासागराच्या तळाशी जाण्याची कला जरी शिकली असली तसेच अवकाशात तो परग्रहावरील वस्ती करण्याची तयारी करत असला तरी मानवाने पृथ्वीवर मानवासारखे सर्व सजीवांचे अस्तित्व मान्य करून पृथ्वीवरील सजीवासह सहजीवन जगण्यास मात्र पात्र आहे का? हा प्रश्न याच शतकाने उपस्थित केलेला आहे.

भौतिक जगाचे कोडे उलगडणे विज्ञानाच्या प्रयोगाने शक्य झाले आहे परंतु मानवाच्या मनाचे कोडे उलगडण्याचे विज्ञान मात्र मानवाला सापडले आहे असे ठामपणे म्हणता येत नाही. पृथ्वीवरील खूप दूर अंतरावरील माणसांशी संपर्क साधण्याची तांत्रिक साधने उपलब्ध झाली परंतु आपल्याच घरातील माणसांसोबत संवाद साधण्याची आवश्यकता मात्र माणसाने विसरली आहे हे या शतकाने निर्माण केलेले नवीन प्रश्न आहेत.

विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाने निर्माण केलेल्या भौतिक साधनांचा व सुविधांचा लाभ तर माणसाने घेतला परंतु त्यातून निर्माण होणाऱ्या वैयक्तिक सामाजिक आणि वैश्विक मानवी प्रश्नांकडे मात्र दुर्लक्ष झाल्याचे जाणवते यावर या शतकातील विचारवंता पुढील हे खूप मोठे आव्हान आहे.

विज्ञान तंत्रज्ञान आणि मानवी मूल्य यांच्यातील संघर्षाचे नीट आकलन करून मानवी जीवन अधिक सुसह्य करण्यासाठी अतिशय संवेदनशील पातळीवर विवेकशील मार्गाने या वरील उत्तरे शोधणे आवश्यक झाले आहे. मानवाला वैयक्तिक सामाजिक आणि वैश्विक जाणीव सोबत स्वतःला परिवर्तित करण्याची संवेदना जागृत करण्यासाठी आपल्या संस्कृतीच्या मूळांकडूनच जीवन रस उपलब्ध करून घ्यावा लागेल यासाठी भारतीय विचार परंपरा जे पौर्वात्य परंपरा म्हणून ओळखले जाते या पौराद्यपरंपरेतील विचार आणि संस्कार स्वीकारूनच पुढच्या पिढ्यांकडे आपला विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा वारसा द्यावा लागेल.

शस्त्र आणि शास्त्र यांना नीती नसते मात्र समाजाला नीतीचे आवश्यकता असते त्याशिवाय समाजाला आपले अस्तित्व टिकवता येत नाही. येथे समाज हा शब्द व्यापक अर्थाने म्हणजेच मानवी समाज या अर्थाने घ्यावयाचा आहे मानव निसर्ग आणि विज्ञान आणि निर्माण केलेले भौतिक जग यांच्यात स्पर्धा आणि संघर्ष असता कामा नये तर येथे समन्वय असण्याची गरज आहे. 'बुद्धाने सांगितलेली प्रज्ञा शील

आणि करुणा या त्रिसूत्रीच्या आधारानेच मानवी समाजाला स्थैर्य आणि शाश्वत विकासाकडे जाता येईल'(१) 21 व्या शतकाला गत 4000 वर्षाच्या मानवी संस्कृतीच्या विकासात निर्माण झालेल्या वैचारिकतेचा वारसा आहे. निसर्ग पोचक मानवी समूह ते निसर्गाचा नियंत्रक मानवी समूह येतपर्यंतचा प्रवास मानवाने केलेला आहे भारतीय तत्त्वज्ञानापासून ते ग्रीक तत्त्वज्ञानापर्यंत प्राचीन काळापासून मानवातील सदगुणांचा व दुर्गुणांचा विचार झालेला आहे दुर्गुणांचा त्याग करून सदगुण अंगीकारण्याचा आग्रह झालेला आहे परंतु मानवी स्पर्धा, चढाओढ, वर्चस्ववादी अहंकाराने आज जग विध्वंसहाकडे चाललेले आहे

येशू ख्रिस्त ने सांगितलेले आपल्या शेजाऱ्यांवर प्रेम करा त्यांचा तिरस्कार करू नका.(२) मोहम्मद पैगंबर यांनी सांगितलेली आपल्या शेजारी कोणी उपाशी झोपता कामा नये याची काळजी घ्या (३)भारतीय परंपरेने सर्वेनी भवन्तु सुखिना सर्वे संतू निरामयः (४) या सर्वांचा मध्यवर्ती आशय एकच आहे सामंजस्यपूर्वक सहजीवन ही शिकवण आपल्याला दिसते जागतिक पातळीवरील तीन वेगवेगळ्या परंपरांचा हा मागवा घेताना हे लक्षात येते की सर्वांच्या सुखाची प्रार्थना सर्वांचे दुःख दूर व्हावे व सर्वांचे मंगल व्हावे अशी कामना या संदेशातून व प्रार्थनेतून आपल्याला दिसून येते. हाच मौलिक संदेश 21 व्या शतकात मानवी समाजाने आपल्या जगण्याच्या केंद्रस्थानी ठेवला तरच जगातील संघर्ष नाहीसा करता येऊ शकतो संघर्षा ऐवजी समन्वय व सामंजस्य यांचा विकास यातून होऊ शकतो ब्रट्रंड रसेल यांच्या अनपॅपुलर एसे मधील जागतिक शासन ही कल्पना अस्तित्वात येऊ शकते. या दिशेने जागतिक विचारवंतांनी व्यापक विचार आणि दबाव वाढवण्याची गरज या शतकाने सर्वांच्या समोर निर्माण केलेली आहे.

भारतीय परंपरेत प्राचीन अशा लोकसंस्कृतीचा विचार आहे तसाच वैदिक संस्कृतीचा ही विचार आहे वैदिक विचारधारेतील उनिवा सांगणारा अवैदिक विचार परंपराही आहे काळाच्या अंगात भारताच्या बाहेर उदयाला आलेल्या धर्माने धर्मविचाराची ही भारतीय परंपरांनी स्वीकार केलेला आहे 21 व्या शतकातील भारतात विविध उपासना पद्धती असलेले लोक राहतात आणि त्यांना त्यांच्या उपासना श्रद्धा आणि परंपरा जतन करण्याचे कायद्याने संरक्षण दिले आहे म्हणून वैचारिक साहित्याचा मागवा घेताना भारतीय परंपरेत रामपूजक जसे लोक आहेत तसे रावण पूरक आदिवासी लोकही आहेत जसे शैव आहेत तसे वैष्णव ही आहेत या सर्वांच्या श्रद्धा आणि विश्वास जपण्याचे स्वातंत्र्य आहे प्राचीन साहित्यात अनेक संदर्भ हे काळाच्या मर्यादित आलेले आहेत म्हणून आजच्या स्वातंत्र्य समता बंधुता आणि न्याय या मूल्यांची झोपासना करताना काळाच्या संदर्भात जुन्या वैचारिक साहित्याचा स्वीकार करून त्यातील चे योग्य आहे ते स्वीकारले पाहिजे म्हणजे अयोग्य आहे ते नाकारले पाहिजे ही भूमिका 21व्या शतकातील वैचारिक परंपरेला घेण्याची गरज निर्माण झालेली आहे.

टोकाचा आग्रह आणि दुराग्रह असणारे कोणतेही वैचारिक साहित्य हे समाजाच्या स्थैर्याला आणि विकासाला बाधक ठरणारे असते याची जाणीव ठेवून 21 व्या शतकातील मानवी जीवन अधिक सुसह्य करण्यासाठी वैचारिक मंथनांची गरज आहे.

संदर्भ :

1. (अ) चरियापिटक महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ मुंबई प्रथम आवृत्ती 1993 ग्रंथ परिचय पृष्ठ 9
   (आ) बौद्ध संघाचा परिचय धर्मानंद स्मारक ट्रस्ट 1926 पृ. 127

2. सुबोध बायबल फादर फ्रान्सिस डिब्रिटो 1927 पृ. 31
3. पवित्र कुराणाचे सटिक मराठी भाषांतर खंड दोन मीर मोहम्मद याकूब खान मुंबई 1916 प्रस्तावना पृष्ठ 4
4. तैतरिय उपनिषद
5. https://www.encyclopedia.com
6. मराठी साहित्य समाज आणि संस्कृती.आनंद यादव मेहता प्रकाशन.
7. साहित्य आणि संस्कृती.सुनील कुमार लवटे. अक्षर दालन प्रकाशन कोल्हापूर
8. साहित्याचे सामाजिक व सांस्कृतिक अनुबंध .म.सु . पाटील शब्दालय प्रकाशन

मराठी साहित्य : एक संवेदना

प्रा. डॉ. देविदास नामदेव शिंदे
सहाय्यक प्राध्यापक
म.वि.प्र.समाजाचे जी.एम.डी. महाविदयालय सिन्नर ता. सिन्नर जि.नाशिक

साहित्यनिर्मिती ही काही अधांतरी घडणारी गोष्ट असत नाही. साहित्यकृतीचा एक निर्माता असतो. त्या निर्मात्याला एक व्यक्तिमत्व असते आणि त्या व्यक्तिमत्वाच्या भोवती अफाट जनसमुदाय पसरलेला असतो.त्या जनसमुदयाची एक संस्कृती असते.एक अर्थव्यवस्था ही असते. धर्म आणि इतिहासही असतो.कधीकधी राजकीय चळवळी या जनसमुदायाला आकार देत असतात.एकंदरीत निर्मात्याच्या व्यक्तिमत्वाची जडणघडण होते,ती या साऱ्या घटकांमधुन मग हे व्यक्तिमत्व आपले व्यक्तिमत्व जपतजपत भोवतीच्या जीवनाचा विचार करते. या विचारातुन कधीतरी साहित्यकृतीचा संभव होत असतो.म्हणजे कलावंताच्या भोवती असणाऱ्या परिघाचा दाब केवढा मोठा असतो, हे आपल्याला साहित्यकृतीचे अंतरंग पाहिले की लक्षात येते. याचा अर्थ असा की परिघाचा दाब कलाकृतीचे संभवासाठी कारण तर असतोच पण परिघातील काही गोष्टींमुळे कलाकृतीचे रुपही बदलुन जाते.नव्हे तिच्यात मुल्यात्मकताही येऊ शकते. मराठी साहित्याच्या बदलत्या प्रवाहांच्या ओघात वर्तमानामध्ये खुप चांगले घडत असतांना सगळीकडे निराशा आणि उदासिनता भरुन उरली आहे.आर्थिक क्षेत्र दिवसेंदिवस उसळी मारते असे ठायीठायी वाचनात येते. मोजता न येणारे आकडे दिसतात. हे सारे खरे आहे का ? असा संशय बळकट व्हावा असे वास्तव सभोवती आहे.खाजगीकरण , उदारीकरण ,जागतीकीकरणासह अनेक चर्चा ऐकायला मिळतात आणि साहित्याचा उतरता काळ वर्तमानाबरोबर विद्रूप,करुप होताना दिसतो.त्यातुन अस्वस्थ बेचेन होण्यापेक्षा काहीच करता येत नाही अशी समाजातील हतबल स्थितीही अनुभवायला मिळते.

सामाजिक, सांस्कृतिक,आर्थिक आणि राजकीय आखाड्यात वाजविले जाणारे डफ,त्या आखाड्यात मिरवणारी माणसे , त्या माणसांचे चेहरे दिखाऊ आहेत. ही जाणीव जगण्यांचे बळ संपविणारी आहे.चांगले खुप घडत असताना अगणित माणसे चिंताग्रस्त चेहरे घेऊन जीवन संपवीत आहे. हजारोंच्या संख्याने माणसे आत्महत्या करताहेत.मानवी संस्कृतीसाठी ही गोष्ट भुषणावह निश्चित नाही. एकेकाळी नैसर्गीक मृत्यु आला तरी त्या विषयी हळहळ व्यक्त होत असे. आता अकाली मृत्यु कवटणाऱ्या माणसाबद्दल काहीच वाटत नाही हे भयावह आहे.मरणाऱ्यासंबंधी काही वाटत नाही.तेव्हा समस्यांचे आग्यामोहोळ मस्तकात घेऊन जगण्याबद्दल काही वाटण्याचा प्रश्नच नाही. त्यामुळे आपले भविष्य काय ?अशी चिंता अनेक संवदेनशील मनात काळजी निर्माण करते.काळजी असणाऱ्यांच्या मनातील ही काळजी अक्षरातुन साकार होते.या साकार झालेल्या अक्षरांच्या अन्वयार्थ लावण्याच्या प्रयत्न म्हणजे साहित्य.

गेल्या शंभरेक वर्षात महाराष्ट्राचे लोकजीवन आमुलाग्र बदलुन गेले आहे.आजच्या लोकजीवनात जे काही चांगले झाले ते कबुल करुनही एक गोष्ट मात्र निश्चितपणे कबुल करावी लागते की आज चांगल्या साहित्याचा आणि वाचकांचा संबंध जवळजवळ संपला आहे.कवितेचा वाचक वर्ग हा तर अत्यंत मर्यादित असतो.परंतु कथा, कांदबरीचा वाचकवर्गही फार मोठा आहे असे समजण्याचे कारण नाही.मग समीक्षेची तर गोष्टच सोडा.आज वाचकवर्ग तुलनेने वाढला आहे.परंतु हा वाचक वर्ग प्रामुख्याने रंजक साहित्य वाचतो

आहे.सामान्य वाचकाला जी.ए.कुलकर्णीपेक्षाही गुलशन नंदा आणि काकोडकर जवळचे वाटतात.

वस्तुत: समीक्षकांनी, साहित्यसंस्थानी, महाविद्यालये- विदयापीठांनी ,शाळांनी चांगले साहित्य आणि सामान्य वाचक यांच्यातील ही दरी कमी करण्याचा प्रयत्न केला पाहीजे.या संदर्भात लोकसंस्थेच्या विचार करणे महत्वाचे वाटते.या लोकसंस्था म्हणजे प्रवचन,भजन, किर्तन,पोवाड,तमाशा,भारुड इत्यादी.या लोकसंस्था केवळ लोकसंस्कृतींच्या एक घटक नाही तर त्यांच्या मराठी साहीत्य निर्मीती आस्वाद व प्रसारावर फार मोठा परिणाम इ. आला आहे.

प्राचीन समाजात साहित्याचे अवतरण हे सामाजिक पातळीवरच व्हावेत. अभंगासारखी व्यक्तितत्व व्यक्त करणारी अभिव्यक्तीसुध्दा सामाजिक पातळीवर यायची. संत तुकाराम, नामदेवांसारख्या श्रेष्ठ जीवन चिंतकांचे अभंग, त्यात जी उत्कट भावनिकता आहे ती ही सामजिक पातळीवर येत असे.जसे अभंगाचे तसे पोवाड्यांचे. पोवाडा शुर मर्दाचा.पोवाडा शुर मर्दाने गावा ' स्वरुपाचा बहुतांश. परंतु हे चंपुकाव्यही बहुजन समाजापर्यंत पोहोचे आणि वीरांच्या पराक्रमगाथा अशा सर्व थरात पोहोचत. पोवड्याची दुसरी बाजु लावणी ही प्रामुख्याने तमाशातुन , जलशातुन फुलली.आजच्या समाजात प्रतिष्ठित मिरवली तमाशातुन Make Belief चे समर्थन केवढे असते. हे आता संगणाची आवश्यकता नाही.

एकंदरीत या लोकसंस्थानी रसिकांमध्ये आणि कलावंतामध्ये संवाद साधण्याचे मोठे मोलाचे असे कार्य केले आहे.आजच्या बदलत्या समाजजीवनात आणि बदलत्या साहित्यरुपाच्या संदर्भात काही वेगळ्या सवादिनी निर्माण होऊ शकतील का ? गेल्या दहा-बारा वर्षात लोकसाहित्याचा अभ्यासाला गती आलेली आहे.याचा अर्थ पुर्वी लोकसाहित्याच्या संदर्भात काहीच होत नव्हते असे नाही. डॉ.ना.गो.नांदापुरकर,डॉ सरोजिनी बाबर,दुर्गाबाई भागवत यासारख्या या क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या महनियांचे कार्य महत्वाचे नाही असे कसे म्हणता येईल.तरी ही गेल्या दहा-बारा वर्षात साहित्याच्या अभ्यासाला गती आलेली आहे हेही कबुल करावे लागेल.केवळ गतीच आलेली नाही तर साहित्याच्या अभ्यास अधिक गांभीर्याने शास्त्रशुध्द पध्दतीने आता होऊ लागली आहे. वाङ:मयातील सौंदर्य उलगडुन दाखविणे हे तर घडतेच आहे.पण त्याचबरोबर एकुण जीवनाच्या स्थितीगतीशी साहीत्याचे असलेले नाते शोधने हे आता अभ्यासकांना महत्तवाचे वाटक आहे.म्हणुनच सांस्कृतिक,ऐतिहासिक,सामाजिक, मानवंशशास्त्रीय संदर्भ लक्षात घेतल्याशिवाय साहित्याची रहस्ये उलगडणार नाहीत ही दृष्टी आता बळावत चालली आहे आणि हे योग्यच आहे.

साहित्याला आणि साहित्याभ्याला आणखी एका दृष्टीने महत्वाचे स्थान प्राप्त होऊ शकते .आज आपल्या भोवतीचा साराच समाज विविध कारणांमुळे अस्वस्थ आहे. पारिणामी एकमेकांवर अविश्वास प्रकट केला आत आहे.त्यातुन मानवी मने एकमेकांपासुन दुरावत आहेत अशा अवस्थेत एक महत्वाची गोष्ट लक्षात येते ती अशी की, भारताच्या या टोकापासुन त्या टोकापर्यंत सर्वदुर निर्माण होणारे,झालेले साहित्य एकच लोकमानस व्यक्त करते आणि ही लोकमानसाची एकरुपता,एकात्मता अतिशय महत्वाची आहे.

1920 नंतर आनिल ,कुसुमाग्रज,मुक्तिबोध,कंरदीकर काही प्रमाणात मर्ढेकर यासारख्या कवींनी आणि केतकरांच्यासारख्या कांदबरीकारांनी आपले नाते समाजाच्या स्थितीगतीशी, सामाजिक चळवळीशीं जोडुन घेण्याच्या प्रयत्न केला.परंतु सामाजिक चळवळिंचे आणि मराठी साहित्याचे खऱ्या अर्थाने नाते जुळले ते 1960 नंतरच असे म्हटले तर वावगे ठरु नये.विशेषत: दलित साहित्याच्या चळवळीने स्पष्टपणे आपले नाते म.फुले यांच्यापर्यंत नेऊन भिडवले.त्याचा परिणाम म्हणुन स्त्रियांकडे पाहण्याची दृष्टीही पुष्कळशी उदार

झाली.स्त्री हत्येच्या आणि देवदासीमुक्तीच्या चळवळी सुरु झाल्या.त्यामुळे राजन गवस सारख लेखक चौंडक आणि भंडारभोग यासारख्या वेगळे जीवन घडवणाऱ्या कांदबऱ्या लिहुन जातो या सगळ्यांच्याच परिणाम म्हणुन जुन्या लेखकांच्या लेखनामध्येही बदल झालेला दिसतो.

साधारणात: 1960 नंतरच्या काळात मराठी साहित्य क्षेत्रात अधिकच वेगाने चलनवलन सुरु झालेले दिसते. या कालखंडातच काही मराठी साहित्यिक चळवळींना प्रांरभ झाला.प्रथमत: दलित साहित्य चळवळीला प्रांरभ झाला.त्यापाठोपाठ म्हणजे साधारणत: 1975 नंतर ग्रामीण साहित्य चळवळीची भाषा बोलली जाऊ लागली.त्यानंतर अदिवासींचे साहित्य निर्माण होऊ लागले आणि आदिवासींच्या साहित्याची चळवळ सुरु होण्याची शक्यता निर्माण झाली.या तिन्ही साहित्य चळवळींचा एकत्र मेळ घालुन काही नवा विचार करता येतो का यादृष्टीने काही प्रयत्न झाले. बाबुराव बागुल, शरद पाटील, रावसाहेब कसबे यांच्या सारख्या लेखक, विचारवंतानी हा प्रयत्न केला आणि संमेलनेही भरवली .

ग्रामीण जीवनाचे वास्तव समजवुन घेत आणि देत उद्याचे ग्रामीण साहित्य अधिक विद्रोही होईल अशी वाटचाल हवी आहे.तरच नवीन संस्कृती आणि नव्या संस्कृतीचे संवर्धन घडेल. आज माणासांच्या स्थितीगतीच्या वर्णनापलिकडे जावुन त्यांच्या जीवनाला नवा आकार देण्याचे त्यांच्या सुंदर जीवनाची नवीन वास्तव स्वप्ने साकार करण्याचे महत्वाचे कार्य साहित्याला पार पाडावे लागेल आणि ते उत्तरोत्तर बदलत चालले आहे.मराठी साहित्यामध्ये आमुलाग्र बदल होताना दिसत आहेत.

मराठी साहित्यामध्ये बदलाचे वारे वाहु पाहत आहेत.यासाठी उर्जा केंद्र म्हणुन चक्रधरस्वामी यांनी महानुभाव संप्रदायाच्या साहित्याला, ज्ञानेश्वर,दलित शोषित,बहुजन,आणि स्त्रियांच्या साहित्याला,फुले, शाहु आंबेडकरांनी प्रेरित केले आहे आणि त्यांच्या विचारांची रुजवन करत आज सामान्य माणुस उभा करण्यासाठी मराठी साहित्य स्वत:मध्ये बदल करून घेताना दिसते आहे.

आज जागतिकीकरणाबरोबरच साहित्य जीवन पण बदलत चालले आहे. मनोविश्सेषणवादी, वास्तववादी अशा अनेक प्रकारचे साहित्य आज लिहीले जात आहे यातुन माणसाला जाणीव करुन द्यायची आहे की,मराठी साहित्याच्या आठशे नऊशे वर्षाच्या इतिहासात सामान्य माणासाच्या शोषित माणसाच्या दु:खाची,समस्यांची कारणे शोधण्याचा किती प्रयत्न झाला ? हे फार थोड्या संशोधनाचे काम नाही. समग्र मराठी साहित्यातुन समग्र मराठी जीवन चित्रित होण्याची आणि या जीवनात नवे परिणाम देण्याची गरज आज निर्माण झाली आहे.

आजच्या साहित्याने हेच करावयाचे आहे. सामाजिक न्यायाच्या प्रक्रिये,समता स्वातंत्र्य आणि बंधुतेच्या वाटेत जे जे येतील त्यांच्यावर अक्षरातुन नवी क्रांती करावयाची आहे.त्यासाठी नवा संस्कृती सोहळा करावयाचा आहे हे युवा साहित्यिकांनी करावयाचे आहे.तरच वर्तमानातुन नवा इतिहास आणि उज्जवल भविष्य घडेल.

निष्कर्ष :-

1. प्राचीन समाजात साहित्याचे अवतरण हे सामाजिक पातळीवरत होताना दिसते.
2. आज ग्रामीण माणसांच्या स्थितीगतीच्या वर्णनापलीकडे जावुन त्यांच्या जीवनाला नवा आकार देण्याचे, वास्तव स्वप्ने साकार करण्याचे महत्वाचे कार्य साहित्याला पार पाडावे लागेल.
3. समग्र मराठी साहित्यातुन समग्र मराठी जीवन चित्रित होण्याची आणि या जीवनात नवे परिणाम

देण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

4. एकंदरीत मराठी साहित्य उत्तरोतर प्रगती करत आज एका नव्या वळणावर येऊन ठाकले आहे.

संदर्भ:-

1) अर्वाचिन मराठी वाङ:मयाचा इतिहास -कालखंड -1960
2) डॉ.मोहन पाटील ,ग्रामीण साहित्य आणि संस्कृती :स्वरुप प्रकाशन ,औरंगाबाद,2002
3) डॉ.आंनद यादव, मराठी साहित्य :स्वरुप आणि समस्या, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे जुलै,1993
4) नियतकालिक - वेदनेचा वेद घेणार साहित्य जन्माला येतयं -साखर शाळा विशेषांक 1997
5) नव अनुष्टुभ - वर्ष नववे /अंक - पाचवा -सहावा डिसेंबर 2014

बाबाराव मडावी यांच्या 'भाकर' या कथासंग्रहातील मानवी संवेदना

संशोधक विद्यार्थी
श्री. चिकाळकर सुभाष शंकर
पद्मश्री विखे पाटील कला विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, प्रवारानगर
ता. राहता जि. अहिल्यानगर (अहमदनगर)

मार्गदर्शक
प्रा. डॉ. राजेंद्र वडमारे
मराठी विभाग प्रमुख
कला विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, कोल्हार
ता. राहता जि. अहिल्यानगर (अहमदनगर)

प्रास्ताविक :

साठोत्तरी साहित्य प्रवाहाने मानवी जीवनाला गती प्राप्त करून दिलेली आहे. इतर साहित्य प्रवाहाचे प्रेरणास्थान दलित साहित्य प्रवाह राहिलेले आहे. मानवी मूल्यांची जाणीव सर्वप्रथम दलित साहित्य प्रवाहाने करून दिली. त्यामुळे इतर साहित्य प्रवाहातील नवलेखकांना आपल्या स्वनानुभूतींची जागृती झाली असे म्हणण्यास काही हरकत नाही. मराठी साहित्यामध्ये दलित साहित्य प्रवाहाने जसे कथा, कादंबरी, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र, ललित, वैचारिक लेखनाचा केंद्रबिंदू हा माणूस ठेवलेला आहे. याच धरतीवर आदिवासी साहित्य लेखकाने त्यांच्या प्रेरणा ठेवलेल्या आहे. आदिवासी साहित्यातून निसर्ग आणि निसर्गाला पुरक असणारे साहित्यलेखन अधिक झालेले आहे. या संदर्भात डॉ. आकश पवार लिहितात की, "आदिवासी कथांमधून आदिवासी स्त्रीचे लैंगिक शोषण प्रस्थापित व्यवस्थेकडून कसे होते, राजरोसपणे शरीरसुखाची मागणी सेठ सावकार कसे करतात, आदिवासींचे आर्थिक शोषण कसे केले जाते, आदिवासींमध्ये अंधश्रद्धा किती घट्ट पाय रोवून उभ्या आहेत, कुमारी मातेचा प्रश्न इ. विषय कथेच्या माध्यमातून मांडण्याचा प्रयत्न आदिवासी लेखक करत आहेत."[1] याच आधारावर आदिवासी कथा संग्रह प्रकाशित झाले. त्यामध्ये संजय लोहकरे यांचा 'राब', माधव सरकुंडे यांचा 'सर्वा' आणि 'ताडमं' तर बाबाराव मडावी यांचा 'भाकर' हा कथासंग्रह आहे. बाबाराव मडावी यांच्या भाकर या कथासंग्रहातून मानवी संवेदनांचे चित्रण आलेले आहे. भाकर या कथा संग्रहातून आदिवासी समाजजीवन बाबाराव मडावी यांनी मांडलेले आहे. आदिवासी संस्कृती, सेठ सावकार आणि पाटील यांच्याकडून होणारे शोषण, पिळवणूक, आदिवासींचे जगण्यासाठी करावी लागणारी धडपड आणि 21 व्या शतकातील मुकनायकापासून ते मुक्तनायकापर्यंतचा प्रवास या आदिवासी कथासंग्रहातून आलेला आढळतो.

विषय प्रवेश :

बाबाराव मडावी यांनी 'भाकर' हा कथासंग्रह लिहिला असून त्याची द्वितीय आवृत्ती 26 जानेवारी 2022 साली प्रकाशित झाली आहे. या कथासंग्रहातून एकूण सोळा कथांचा त्यात समावेश केलेला आहे. लढा, भाकर, अपंग, प्रेमाच्या किंकाळ्या, घुंगरु, सई, पोरा गळफास काढून टाक, खोपा, अभाळ भरुन आलं, आभाळानं घर वाहून नेलं, फसवा चेहरा, अशी ही झोपडपट्टी, नागो, मायलेकी, कागद वेचणाऱ्या मायलेकी, दोन दिवसांची जिंदगाणी आणि कुठयं वस्तीतलं स्वातंत्र्य अशा शीर्षकाखाली कथा लिहिलेल्या आहेत. बाबाराव मडावी यांच्या कथेतून मानवी संघर्षाचे जीवन उभे राहते. ते आपल्या कथासंग्रहाच्या मनोगतात

म्हणतात की, “उमरखेड येथे झालेल्या विदर्भ मराठी साहित्य संमेलनात प्रा. सतीश तराळ, प्रतिमा इंगोले या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनात भाग घेणाऱ्या दिग्गज कथाकारांचे सोबत कथा सादर करण्याचा प्रसंग आला. या ठिकाणी माझी कथा साहित्य संमेलनात प्रेक्षकांनी डोक्यावर उचलून धरली. कथा संपताच टाळ्यांचा कडकडाट झाला. स्टेजवरुन खाली उतरताना मला भेटणाऱ्यांची रांग लागली व कागद समोर करुन अनेक तरुण ॲटोग्राफ मागीत होते. मी अक्षरश: भारावून गेलो होतो. माझ्या कथातील संघर्ष करणाऱ्या, झुंजणाऱ्या, विद्रोह करणाऱ्या नायकांचा विजय वाटला.”[2] याचे मूळ कारण म्हणजे या कथेतील नायक उभा करताना बाबाराव मडावी यांनी आपल्या जीवन जाणिवेतील नायक उभा केलेला आहे. त्यामुळे हा होणारा विजय बाबाराव मडवी यांचा नसून त्या कथेतील नायकांचा होता. म्हणून वरील संदर्भातील मनोगत उल्लेखणीय आहे असे वाटते.

‘लढा’ या कथेतून नवतरुण शिकलेला जागोचे जीवन उभा केलेले आहे. जागो हा शिकून नोकरी लागेल आणि अपले सर्व प्रश्न सुटतील या आशेवर आहे. जीवन जगण्यासाठी सर्व धर्म, महापुरुषांचे काचेतील फोटो विकतो. मानवी मनाच्या संवेदना कशा बोथट होत गेल्या आहेत त्याचा दाखला देताना तो म्हणतो, “देशातले सारे धर्म एका पेटाऱ्यात बंद करुन तो एक-एक काढून विकायचा. त्याच्या पेटाऱ्यात महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, शिवाजी महाराज, शाहू महाराज, संत गाडगे महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या तसबिरी होत्या. जसा माणूस भेटलं तसा तो फोटो काढून द्यायचा. शहरात पायपीट करताना कोणत्या मोहल्यात कोणता फोटो चालतो त्याचं त्याला ज्ञान झालं. फोटो विकून गावाकडे येताना तो एकटाच तोंडातल्या तोंडात पुटपुटायचा. काय देश वाटून घेतला या लोकांनी. जाती धर्माच्या नावावर”[3] हेच लोक माणसही जात विसरुन एकमेकांचे दुश्मन झाले आहेत. माणसामाणसातली हरवत चाललेली संवेदना बाबाराव मडावी यांनी आपल्या लढा या काथेतून उदधृत केलेली आहे. लढा या कथेतील नवशिक्षित तरुणाचा संघर्ष, नोकरीसाठी पैसे, वशीला, वारंवार होणाऱ्या शोषणाविरुद्ध आवाज उठविण्यासाठी झोपडीतल्या माणसांना तयार करणे आणि आपल्या न्याय हक्कासाठीचा संघर्ष करायला प्रेरित करणारी ही कथा आहे. त्यामुळे या कथेतील मानवी संवेदनांची जाणीव आलेली दिसते.

‘भाकर’ या कथेतून बाज्या नावाची व्यक्तिरेखाच्या माध्यमातून आदिवासी कुटुंबातील दैनंदिन जीवन जगण्याचा प्रश्न उभा केला आहे. भाकरीचा प्रश्न आजही आदिवासी जमातींसमोर आ करुन उभा आहे. ही भाकर किंवा भूक एका पिढीची नाही तर पिढ्यानपिढ्या येणाऱ्या पोटाची खळगी भरण्यासाठीची आहे. परंतु या जमिनीवर सेठ, सावकारांनी बाज्याला व्याजाने दिलेले पैसे कमी असून त्याच्या नावासमोर लिहिताना मात्र अधिकची रक्कम लिहिली जाते. आदिवासींची जमीन कशा पद्धतीने बळकावली जाते याचे ज्वलंत उदाहरण देणारी ही कथा आहे. जमिनीसाठीचा संघर्षात बाज्या कडून सावकाराचा खून होतो. परिणामी बाज्याला जन्मठेप भोगावी लागते. यातून फक्त आदिवासी संवेदनांचीच नाही तर संपूर्ण मानवी जीवनाची संवेदना अद्धृत झालेली आहे. भाकरीचा प्रश्न हा मूलत: सर्व सजीवांचाच आहे. यावर बाबाराव मडावी भाकर कथेमध्ये म्हणतात की, “ही भाकर श्रमिकांची, कष्टकऱ्यांची, घाम गाळणाऱ्यां माणसांची, पोटासाठी सतत दोन हात संघर्ष करणाऱ्या जीवांचे हृदय हेलावून सोडणाऱ्या त्यांच्या व्यथा, काट्याकुट्याचा प्रवास, खडतर जीवनातही निश्चयाने पडणारे त्यांचे पाऊल माणसं जन्मतात ती भाकरीच्या शोधात ही भाकर आदिमांच्या दऱ्याखोऱ्यातून थेट दिल्लीच्या संसदभवनात पोहचली. तिच्यावर संसदेत झाडून चर्चा. अशाच एका वाताहत

झालेल्या कुटुंबातील भाकरीची समस्या डोळ्यासमोर आली की, गालावरुन अश्रूंच्या सरी ओघळायला लागतात. त्या भिजलेल्या अश्रुंच्या थैंबाच्या पल्याड अंधूक प्रकाशात दगडाच्या चुलीवर भाजलेली भाकर दिसते. जनी त्या भकरीकडे भूकेच्या आकांताने धावताना दिसते."[4] शेवटी जनीचाही मृत्यू भाकरीमुळे होतो. तिला शेवट पर्यंत भाकर मिळत नाही. भाकरीसाठीचा तिचा संघर्ष येथे आदिवासींच्या भूकेची संवेदना उभा करणारा आहे. म्हणून या वरील संदर्भावरुन ठराविक जाती भाकरीसाठी संघर्ष पळत नाही तर या जगातील सर्वजण भाकरी मिळविण्यासाठी संघर्ष करीत आहेत. हा संदर्भ संपूर्ण मानवी जीवनात नव्हे तर जो जो सजीव आहे त्याला लागू होतो.

'अपंग प्रेमाच्या किंकाळ्या' या कथेतून सुरेश आणि शांता यांचे प्रेमसंबंध चित्रित केलेले आहेत. सुरेश हा अपंग आहे. शांता त्याच्या प्रेमात पडते. एकमेकांशी सहजीवनाच्या आनाभाका खातात. परंतु हे प्रेम शांताच्या घरच्यांना नको आहे. त्यांना ते पटत नाही. आपल्या मुलीला चांगला नवरा मिळेल आणि आपल्या मुलीने चांगल्या मुलाशी विवाह करुन संसार करावा असे त्यांना नेहमी वाटत राहते. शेवटी तसेच घडते. शांता आणि सुरेश यांच्या प्रेमाला नजर लागते. शांताचा विवाह दुसरीकडे होतो. विवाहानंतर शांता ही सुरेशला भेटायला येते परंतु सुरेश आणि शांतामध्ये भांडण होते. शांता निघून जाते. सुरेशच्या जीवनात शांताचा पूर्व जीवनपट साकारत राहतो. प्रत्येक दिवसाला त्याला शांताची आठवण येत राहते. शेवटी शांताची वाट पाहण्याशिवाय सुरेशकडे आता काहीही उरत नाही. बाबाराव मडावी हे या कथेचा शेवट करताना म्हणतात की, "पण ती आता कशी येणार। सुरेश शांता... शांता... असं एकांतात जोरानं ओरडतो. अपंग प्रेमाच्या किंकाळ्या पहाडाला छेदून जातात."[5] परंतु शांता कायमची गेलेली आहे. ती आता येणारी राहिलेली नाही. या कथेतून अपंग असणारा सुरेश तसाच वाट पाहत राहतो. या कथेतील संदर्भावरुन असे लक्षात येते की दोन मानवी जीवांच्या अवस्थातील संवेदना बाबाराव मडावी यांनी आपल्या कथेतून मांडलेली आहे.

'**घुंगरू**' या कथेतून गुजराती कुटुंबाचे जीवन व्यतीत झालेले आहे. बहुसंख्या असणाऱ्या आदिवासी तालुक्यांमध्ये हे कुटुंब आपली कला सादर करून जीवन जगण्यासाठी भटकत राहते. जोपर्यंत हे गाव भाकरी देईल तोपर्यंत हे कुटुंब त्या गावात आपली कला सादर करते. ही कला पडद्यावरची नसून ती लोककला सादर करतात. या कला सादरीकरणातून त्यांना वाईट अनुभव येतात. कला सादर करणाराचे कोणीही हात धरते तर कोणी स्टेजवर येऊन धिंगाणा घालते. परंतु पोटासाठी जगणाऱ्या कुटुंबाची वाताहात येथील प्रस्थापित समाजाला कळणार कशी. "पापी पेट के लिए नाचती हुं... संसार के सभी हमारे गाँव है। जहाँ रोटी है वही हमारा गाँव है। निशा आजही भर पावसात कुठेतरी आपल्या पोटासाठी पायाला 'घुंगरू' बांधून नाचत असेल... तिच्या घुंगराचा आवाज भुकेसाठी निनांदत असेल."[6] अशी या कथेतील मुख्य व्यक्तिरेखा बोलून दाखवते. या कलाकारांना कुठेही स्थायिक होण्यासाठी घर नाही, गाव नाही अशा स्थितीतही जीवन जगणारे माणसे आहेत याचा प्रत्यय या कथेतून येतो. ही कथा मानवी जीवनाच्या संवेदना व्यक्त करणारी आहे. भुकेसाठी भटकंती करणारा समाज एकीकडे तर ज्यांच्याकडे पिढ्यान पिढ्या बसून खाण्याचे साम्राज्य, कमावलेले धन संपत्ती ते एकीकडे हा द्विदाभास या कथेतून बाबुराव मडावी यांनी मांडलेला आहे.

'सई' या कथेतून देश सेवा करणाऱ्या सैनिकाचे जीवन मांडलेले आहे. देशासाठी सैनिकाला कधीही शहीद व्हावे लागेल याचा काही नियम नाही. सई आणि सैन्यात असणाऱ्या सर्जा यांच्यात होणारा पत्ररूपी खुशालीचा संवाद या कथेतून बाबाराव मडावी यांनी मांडलेला आहे. आपल्या घरच्यांना सोडून भारतातील

लोकांनी सुरक्षित रहावे यासाठी देश सीमेवर रात्र दिवस पहारा देणाऱ्या एका सैनिकाच्या मनातील मानवी संवेदना बाबुराव मडावी यांनी मांडलेले आहेत. "देशासाठी आम्हा सैनिकांना कधी शहीद व्हावे लागेल याचा नेम नाही. सैनिकाचा मृत्यू लढताना लिहिलेला असतो. शत्रू आपल्या सीमेत घुसखोरी करीत आहेत. त्यांना लांडग्यासारखे टिपून मारल्या जाते आहे. मला दोन दिवसापासून झोप म्हणजे मुळीच नाही. डोळ्यात तेल घालून एक सारखा जागता पहारा द्यावा लागतो. पहाडी बर्फाळ इलाख्यात युद्ध सुरू झालय सये आता विजयी झाल्याशिवाय माघार नाही."[7] या युद्धाची माहिती आपल्या बायकोला सैनिक पत्राने कळवतो आहे. यातून सैनिकाची आणि त्याच्या बायकोची म्हणजे सईची ओढतान लक्षात घेण्यासारखी आहे. परंतु आपल्या घरच्यांची काळजी घ्यायला लावणारा हा सैनिक कधी मृत्युमुखी पडेल याची शाश्वती नाही. शेवटी सर्जाचा युद्धामध्ये मृत्यू होतो. त्यामुळे नवरा, बायको, मुले, देश संबंधाची आपत्ती इत्यादी पद्धतीची संवेदना बाबुराव मडावी हे आपल्या कथेतून मांडतात. कारण शहीद झाल्यानंतर सई आपल्या मुलाला पुन्हा सैन्यात जावे बापा सारखं नाव कमावे असा संदेश देते.

'पोरा गळफास काढून टाक' ही कथा शेतकऱ्याच्या जीवनावर आधारित आहे. ज्या शेतकऱ्याला जगाचा पोशिंदा म्हटले जाते त्याच्यावर नेहमी अत्याचार होताना दिसतो. पीक चांगले आलेत तर हमीभाव मिळत नाही, कधी कधी निसर्गही शेतकऱ्याला साथ देत नाही. म्हणून शेतकरी नेहमी कर्जबाजारी होतो. "शेतकरी हा देखील निसर्गाचाच घटकच ना ? ही माती त्याची माणसही त्याचीच. परंतु अलीकडे त्याच्या लहरीपणामुळे कधी कोरडा दुष्काळ तर कधी ओला दुष्काळ पडायला लागला. शेतकऱ्यांच्या कष्टावर संकट ओढायला लागते. नापीकीमुळे कुटुंबाच्या कुटुंब उध्वस्त व्हायला लागली."[8] या कथेतून कुटुंब उध्वस्त होत जाते. कारण लगातार तीन वर्षे पडला दुष्काळ हा या कुटुंबाला आर्थिक स्थितीतून वाचवू शकत नाही. त्यामुळे या कथेतील नायक निसर्गाच्या पुढे शरण येतो आणि गळफास घ्यायला मजबूर करतो. या संकटामुळे शेतकरी कसे आत्महत्या करतात, त्याचे भाव विश्व सदरील कथेच्या माध्यमातून बाबाराव मडावींनी उभा केलेले आहे.

'खोपा' या कथेतून मानवी संसार जीवनातील चित्र उभा केलेले आहे. नवरा बायकोच्या भांडणात स्त्री दुसऱ्याच्या आयुष्यात सुख शोधणारी आहे. वर्तमान जीवनात व्यसनाच्या आहारी जाणाऱ्या पुरुषांचा संसार कसा उध्वस्त होतो याचे वास्तव चित्र या कथेतून बाबुराव मडावींनी मांडलेले आहे. त्यामुळे उध्वस्त होणाऱ्या संसाराची आणि मुलांची, बायकोची आणि नवऱ्याची अशी त्रेवेणी संगमात कशी वाताहत होते याचे चित्र सद्यस्थितीमध्ये डोळ्यासमोर उभा रहाते.

'आभाळ भरून आलं' आणि **'आभाळानं घर वाहून नेलं'** या दोन्ही कथांमधून सर्वसामान्य जनतेचे जीवन आलेले आहे. 'आभाळ भरून आलं' या कथेतून शेतकरी आपले काम आटवून घेऊ पाहतो आहे. शेतीची काम दीर्घकाळ ठेवता येत नाहीत. त्यामुळे पेरणीसाठी तो सज्ज झालेला आहे आणि आभाळ भरून आल्यानंतर त्याचा असणारा आनंद गगनातही मावणारा नाही तर दुसरीकडे 'आभाळानं घर वाहून नेलं' या कथेतून पाऊस अधिक झाल्यानंतर पूरस्थिती निर्माण होते. या पुरात नदीकाठी असणारा शेतकरी किंवा त्याची घरे, झोपड्या, माणसे, प्राणी कसे वाहून जातात. या शेतकऱ्यावर आणि नदीकाठी असणाऱ्या कुटुंबावर दुःखाचा डोंगर कसा उभा राहतो, या पुरातून माणूस कसा हातबल होतो याची मांडणी बाबुराव मडावी या कथेत करतात. या दोन्ही कथा मानवी संवेदना स्पष्ट करताना आनंदीदायी आणि दुःखी या दोन्हीही संवेदना

उलगडण्याचे काम या दोन्ही कथा करतात.

'अशी ही झोपडपट्टी' या कथेतून झोपडपट्टीतील मानवी जीवन व्यतीत होते. या झोपडपट्टीत माणसाची गर्दी राहते. येथे गरिबांचा फाटका तुटका संसार चालणारे आणि दारिद्र्याचे प्रतिक असणारे जणू काही स्वातंत्र्य भारतातील वेगळा देशच आहे. येथील लोक कसे जीवन जगतात याचा दाखला देताना प्रस्तुत कथेत बाबाराव मडावी म्हणतात, "झोपडपट्टीतला प्रत्येक माणूस काम करतो. तळ हातावरचे जीवन जगतो. हातठेलेवाले आपली गाडी घेऊन सकाळीच निघून जातात. आणि काहीजण ठेल्यात माती भरणेवाले असतात. बाजा, खाटा विकणारे हाये की बाजा खाटा विनाच्या म्हणत बाहेर पडतात. काचाच्या देव-देवता तयार करून विकणारे काही आढळतात तर काही चष्मे विकणारे, सुतारकाम करणारे, डुक्कर पाळणारे असे नानातऱ्हेचे लहान-मोठे धंदे करून आपला संसाराचा गाडा आपल्याच कष्टावर पुढे नेणारे सारे जीव या झोपडपट्टीत दिसतात."[9] एकूणच यासंदर्भावरून झोपडपटीत असणारे मानव आणि मानवी जीवनासंदर्भात उदरनिर्वाह करणारे व उदरनिर्वाहाचे साधन असणारे सर्व माणसं झोपडपट्टीत भेटतात. झोपडपट्टीतील माणसांची संवेदना बाबाराव मडावी यांनी या कथेतून मांडताना हे सर्व काही भाकरीच्या शोधात चालू आहे. त्यांचा आरोग्याचा प्रश्न, शैक्षणिक प्रश्न, राजकीय प्रश्न, सामाजिक प्रश्न आणि सामाजिक न्यायाचा प्रश्न अशा अनेक प्रश्नांना घेऊन बाबाराव मडावी यांची झोपडपट्टी ही कथा उभा राहते.

'कुठय वस्तीतलं स्वातंत्र्य' या कथेतून स्वातंत्र्यानंतर वाड्या-वस्तीतील, तांड्यातील जीवन मांडले आहे. या वस्तीवर जीवन जगणाऱ्या मानव समूहाची संवेदना मांडताना बाबाराव मडावी प्रस्तुत कथेतून लिहितात की, "वस्तीच्या काठावरलं कडुलिंबाचं झाड वाळून उभं झालं. पानाफुलानं बहरलं तेव्हा त्याचं बूड चिक्की फेकत ओलं झालेलं. आज त्याच्यात प्राण नाही. तसं ते खडकावर एवढं मोठं कसं वाढलं ? त्याचं स्वातंत्र्याचं नाहीसं झालेलं. भेसूर गाणं गायला लागलेलं. वस्तीची अवदासा दर्शवणारं, जिंदगीचा जाहीरनामा घेऊन उभं असलेलं ह्या वस्तीत कधी स्वातंत्र्य पाहिलंच नाही. घटनेची पानं इथं फडफडलीच नाहीत."[10] म्हणजे खऱ्या अर्थाने वाड्या-वस्तीवर, तांड्यावर, पाड्यावर स्वातंत्र्य अजूनही पोहोचलेलं नाही किंवा इथल्या प्रस्थापित व्यवस्थेने ते तिथपर्यंत पोहोचू दिले नाही असेच म्हणावे लागेल. हा देश ज्यांच्या आर्थिकतेवर किंवा ज्यांच्या आर्थिककनेवर उभा आहे त्यांना अजूनही गुलामीच्या जखडीत जीवन जगावं लागत आहे. यावर प्रल्हाद लुलेकर म्हणतात की, "स्वातंत्र्यानंतर त्यांना देश त्यांना समजून घेईल आणि सामावून घेईल. त्यातून एकमय नेशन निर्मान होईल, असे अपेक्षित होते. मात्र सर्वाप्रमाणे त्यांचा अपेक्षाभंग झाला."[11] म्हणून इथे कोणते स्वातंत्र्य उभा करावेत असा प्रश्न स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातही स्वातंत्र्याला विचारण्याचे काम प्रस्तुत कथेतून बाबाराव मडावी यांनी केलेले आहे.

सारांशरूपाने असे म्हणता येते की, बाबाराव मडावी यांच्या 'भाकर' या कथासंग्रहातून आलेल्या कथा विविध आशयाच्या आणि विविध घटना-प्रसंगाच्या माध्यमातून आलेले आहेत. या कथा आणि कथेतील नायक, घटना-प्रसंग मानवी जीवनाशी आणि त्यांच्या संवेदनांची ठासून उभा केलेले आहेत. अशा आशयाच्या कथा मानवी भुकेच्या भोवताली फिरणाऱ्या आहेत. त्यामुळे 'भाकर' हा मूळ प्रश्न आहे. तो या कथेतून लेखकाने शोधण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यामुळे या कथासंग्रहातील कथा मानवी संवेदनातूनच उत्पादित झालेल्या कथा आहेत असेच म्हणावे लागते.

निष्कर्ष :

1. 'भाकर' या कथासंग्रहातील प्रत्येक कथा ही भाकरीचा शोध घेणारी आहे.
2. 'भाकर' मधून येणाऱ्या मानवी संवेदना या पिढ्यानपिढ्या जखडलेल्या मानवी समूहाच्या आहेत.
3. 'भाकर' या कथासंग्रहातील घटना-प्रसंग प्रत्येक कथेला अनुरूप आहेत.
4. बाबाराव मडावी यांच्या लेखनाची शैली मानवी सहजीवनाची नाळ धरून सामाजिक न्यायाची पुरस्कार करणारी आहे.
5. बाबाराव मडावी यांची 'भाकर' या कथासंग्रहातील कथा ही वेदना, आक्रोश घेऊन जन्माला आलेली आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :

1. चांदवडकर तुषार - मराठी वाङ्मयातील नियकालिकांचे साहित्य प्रवाहांना योगदान (संपा), प्रशांत पब्लिकेशन्स्, जळगाव. प्र. आ. आक्टोबर 2015, पृ. क्र. 391
2. मडावी बाबारावम - भाकर, सुधीर प्रकाशन, वर्धा. द्‌वितीय आवृत्ती जानेवारी 2022, मनोगत
3. मडावी बाबारावम - भाकर, उनि, पृ. क्र. 11
4. मडावी बाबारावम - भाकर, उनि, पृ. क्र. 20
5. मडावी बाबारावम - भाकर, उनि, पृ. क्र. 40
6. मडावी बाबारावम - भाकर, उनि, पृ. क्र. 48
7. मडावी बाबारावम - भाकर, उनि, पृ. क्र. 49
8. मडावी बाबारावम - भाकर, उनि, पृ. क्र. 57
9. मडावी बाबारावम - भाकर, उनि, पृ. क्र. 81
10. मडावी बाबारावम - भाकर, उनि, पृ. क्र. 100
11. लुलेकर प्रल्हाद - मराठवाड्यातील मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, कैलाश पब्लिकेशन्स्, औरंगाबाद. प्र. आ. 2021, पृ. क्र. 346

आदिवासी काव्यातून प्रकटणाऱ्या मानवी संवेदना

डॉ. आकश ब. पवार
मराठी व भाषा वाङ्मय विभाग
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

प्रास्ताविक :

आदिवासी कविता ही साठोत्तरी साहित्यप्रवाहात अधिक बलशाली बनलेली आहे. विशेषकरून आदिवासी कवितेच्या प्रेरणा ह्या इतर साहित्यप्रवाहापेक्षा वेगळ्या आहेत. आदिवासी कवितेन् कवींनी निसर्ग, समाज, संस्कृती, आदिवासींचे भोळेपण, जगणे, अन्याय, अत्याचाराला बळी जाणारा आदिवासी समाज आपल्या काव्यलेखनातून उभा केलेला आहे. आदिवासी ही प्राचीन कालखंडापासून येथे वास्तव्य करत आलेला आहे. त्यामुळे आदिवासींची संस्कृती ही फार प्राचीन स्वरुपाची आहे. असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. यावर डॉ. माहेश्वरी गावित म्हणतात की, “प्राचीन काळापासून भारतात आदिवासींची स्वतंत्र राज्ये होती. महाराष्ट्रातील सातपुडा पर्वतराजीत, भिल्लांचे, जव्हारला महादेव कोळ्यांचे राज्य अव्वल इंग्रज अमदानीपर्यंत अस्तित्वात होते. गोंडवानातील आदिवासी गोंडाच्या राज्याच्या इतिहासदेखील गौरवशाली आहे. आपल्या गैरवशाली ऐतिहासिक परंपरेबद्दलचा अभिमान आदिवासी साहित्यात अपरिहार्यपणे प्रकट होताना दिसतो.”[1] त्यामुळे या आदिवासी संस्कृतीतून आदिवासींना आजतागायत निसर्गाचे संवर्धन, जतन केलेले आहे. निसर्गाप्रती आपल्या मानवी संवेदना आदिवासींच्या आजही जोडलेल्या आहेत. आदिवासी हा निसर्गाशी आजही एकरुप झालेला पाहायला मिळतो. आदिवासींमध्ये आणि आर्य यांच्यात युद्ध झाल्यानंतर, प्रस्थापित समाजाच्या विकासासाठी आदिवासींना विस्थापित केल्यानंतर किंवा जगलात पळवून लावल्यानंतर आजतागायत त्यांच्या भावभावनांचा विचार कोणी केला नाही. यावर डॉ. प्रल्हाद लुलेकर म्हणतात, “आदिवासी शिक्षणापसून दूर राहिले. नागरी जगाशी संबंध नाही. त्यामुळे आदिवासी बाजूला ठेवले गेले. आजही आदिवासींच्या जगण्याबद्दल नागरी जग अपरिचित आहे. खरे तर देशातील साऱ्या साऱ्या आदिवासी जमाती ‘बहिष्कृत भारत’ आहेत. धर्म–जात आदींच्या वर्णाधिष्ठित व्यवस्थेत न सामावणारा बहिष्कृत भारत आहे.”[2] आदिवासी समुदाय हा शैक्षणिक दृष्टया, राजकीय दृष्टया, सामाजिक दृष्टया, आर्थिकदृष्टया येथील अभिजनांकडून मागास व उपेक्षित राहिला. त्याला आजपर्यंत कोणीही प्रवाहात येऊ दिले नाही. हे विशेष नोंदवावे लागते. आदिवासींचे दु:ख कधीही समजून घेतले नाही. त्याला माणूस म्हणून कोणीही वागवले नाही. ते दु:ख आदिवासी कवींनी आपल्या कवितेतून अभिव्यक्त केलेले आहे. यावर कुसूम नारगोलकर आपल्या ग्रंथात लिहितात की,

“बामनाच्या जन्माला जाशी व लिखून लिखून मरशी,
मारवाडी होशी त तोलून तोलून मरशी
चमार होशी तर नाड्या जोती करून मरशी
पर वारल्याच्या जन्मला जाशी तर जंगलाचा राजा होशी”[3]

परंतु ब्रिटिशांनी केलेले जंगलचे कायदे आता आदिवासींच्या मूळावर आहेत. ज्या जंगलात आदिवासींची

उपजीविकां भागत होती तेथे ते चोर आणि गुन्हेगार ठरवले जाऊ लागले. त्यामुळे आदिवासी कवितेने पेट घेतलेला आहे.

आदिवासी कवितांमधील मानवी संवेदना :

भूक :

आजच्या युगामध्ये आदिवासी समाजाच्या प्राथमिक गरजा अपूर्ण राहिलेल्या आहेत. त्यामुळे आदिवासींवर दु:ख, दारिद्र्य, उपासमारीची वेळ येऊन होणारे कुपोषण आणि त्या कुपोषणाने होणारे आजारांनी आदिवासींना ग्रासलेले आहे. त्यामुळे भुकेची संवेदना मांडताना वाहरु सोनवणे आपल्या काव्यात लिहितात की,

"कंद नाहीत, मुळं नाहीत,
ती केव्हाच संपून गेलीत
अफाट भुकेच्या खपाट पोटात
हिरवळ जंगलातील नागडी पोरं
आदिम साम्यवाद आणि गुलामगिरीचे
खेळ खेळत होती मातीत झोपडी समोर"[4]

या कवितेतून वाहरु सोनवणे यांनी सांगीतल्या प्रमाणे आदिवासींना चोहू बाजूंनी गुलाम करण्याचे आधी षडयंत्र इथल्या व्यवस्थेने रचलेले आहे. त्यामुळे जिथे आदिवासींच्या भुकेचा प्रश्न सुटलेला नाही तिथे तुचा साम्यवाद आदिवासींसाठी कुचकामी ठरणारा आहे. वाहरू सोनवणे आपल्या पुढील कवितेत लिहितात की,

"आई, भाकर दे गं
काय नाही बाळा, रांधले नाही.
मग रांध ना गं, भूक लागली आहे ना।
सकाळी पण रांधलं नाही
नाऱ्याच्या आईनं नाऱ्याला भाकर रांधून दिली
तू का रांधून देत नाही आई"[5]

'सुकल्याची भाकर' या कवितेतील या ओळी आहेत. नाऱ्या आणि सुकल्याच्या यांच्या पोटाचा प्रश्न उभा आहे. आई तू भाकर का केली नाही असा प्रश्न सुकल्या आपल्या आईला विचारतो आहे. परंतु लहान मुलांना घरातील परिस्थितीची जाण, जाणीव नसते. त्यामुळे ते सहज आणि पटकण बोलून जातात. परंतु आई-वडिलांना आपल्या मुलांचा भाकरीसाठीचा संघर्ष करावा लागतो आहे. दिवसरात्र काम करुनही त्याचा योग्य मोबदला त्या कुटुंबातील सदस्यांना मिळत नाही. सेठ सावकार त्यांना गुलाम म्हणून वापरुन घेतात. तेव्हा त्यांच्या पुढे सद्य:स्थितीलाही भूकेचा प्रश्न उभा राहतो आहे.

स्त्री शोषण :

आदिवासींच्या स्त्री वाट्याला पिढ्यानपिढ्या शोषण आलेले आहे. सेठ, सावकार, पाटील यांच्याकडून त्यांच्यावर सातत्याने लैंगिक अत्याचार झालेला आहे. आजतागायत आदिवासी पुरुषाने आदिवासी किंवा इतर स्त्रीचे कधीही लैंगिक शोषण केलेले नाही. तर प्रस्थापति व्यवस्थेतील मानव

समुहाकडून झालेले आहे. इथल्या प्रस्थापित आणि पांढरपेशा वर्गाकडून आदिवासी स्त्रियांचे लैगिक शोषण झालेले आहे. यावर प्रा. विनोद कुमरे म्हणतात की, "आदिवासींचे दु:ख अनंत आहेत. इतिहासाने आदिवासी नागविले आहे. भयाण सामाजिक वास्तवाला त्याला सामोरे जावे लागत आहे. कालपर्यंत आणि आजसुद्धा उपेक्षेचाच अनुभव आदिवासी माणसाच्या वाट्याला येत आहे."[6] त्यामुळे आदिवासी स्त्रिला पोटाची खळगी भरण्यासाठी सेठ सावकारांच्या दारात जावे लागले यातून तिच्या शरीरावर खेळणाऱ्या सेठ सावकारांच्या वासनिक नजरा आणि त्यातून होणारे आदिवासी स्त्रीयांवर वारंवार बलात्कार कुसुम आलाम यांनी आपल्या कवितेतून रेखाटलेले आहे. कुसुम आलाम आपल्या कवितेत म्हणतात की,

"माझ्या बहिणीवर त्याच्या बलात्कार म्हणून
त्याच्या बहिणीच्या
त्याच्या बायकोच्या आक्रोशाला मी काय करू ?
भर चौकात
मी त्याला जाळलेच आहे.
तिच्या कुंकवाची हानी झाली तरी
तिने शिव्याशाप केला नाही
आता तिलाही कळले असते
अधमाच्या सोबतीपेक्षा
पांढरे कपाळ बरे असते."[7]

या कवितेतून कुसुम आलाम यांनी एका बलात्कारित आदिवासी स्त्रीचे दु:ख मांडलेले आहे. पिढ्यानपिढ्या या प्रस्थापितांच्या शोषणाला आदिवासी स्त्रिया बळी गेलेल्या आहेत. त्यामुळे प्रस्थापित समाज व्यवस्थेतील स्त्रियांचे प्रश्न, दु:ख, वेदना, आक्रोश हा वेगळा आहे. जे स्वातंत्र्य आदिवासी जमातीत आहे ते स्वातंत्र्य इतर कोणत्याही जाती धर्मात नाही. त्यामुळेही ती संस्कृतीने लादलेल्या ओझ्याखाली जीवन बंदिस्त करुन घेतलेले आहे. या कवितेनून विधवा झालेल्या परंतु पिढ्यानपिढ्या शोषण आणि होणारा बलात्काराचा संघर्ष आदिवासींने चालवू नये असा संदेश कुसुम आलाम यांनी दिलेला आहे.

नकार, दु:ख :

आदिवासी दु:खाच्या व्यथा मानवी शोषणाच्या पलिकडील आहेत. परंतु मानवी मूल्यांच्या अधिकार संविधानाने दिल्यामुळे अनेक आदिवासी नवतरुण शिकू लागले. आपल्या वेदनेचा, दु:खाचा हुंकार आपल्या कवितेतून मांडू लागले. शिक्षणामुळे आदिवासींना आलेल्या आत्मभानामुळे त्यांनी गुलामीला नकार देण्याचे धाडस केले. सेठ, सावकाराविरुद्ध बंड थोपटले यावर भुजंग मेश्राम पुढील कवितेत म्हणतात की,

"परधान्या बे तू तान्या
मग वाजव बरं लग्नाचा बाजा
येनं दात खाल्ले, मी नाई मन्लो

येन कारन पुसलो मी सांगून टाकत
आरल्लो, मेल्लो तू मेल्ते, चोलण्यात मुतलो
छेरीसाठी मेंदीचा उपटा कुपटा
मातर वाजीनार नाई बाजा"[8]

प्रस्तुत कवितेतून भुजंग मेश्राम यांनी पिढीजात व्यवसायाला नकार देणारी ही कविता लिहिली आहे. पिढ्यानपिढ्या सरंजामशाही चालवत आलेल्या समाज व्यवस्थेला भुजंग मेश्राम यांनी एक सनसनीत चपराक मारलेली आहे. पुढे पुरुषोत्तम शेडमाके यांच्या कवितेतूनही त्यांना इथल्या प्रस्थापित व्यवस्थेला चपराक दिलेली आहे. शेडमाके आपल्या कवितेत म्हणतात की,

"मित्रानो
ही वेळ आली हात द्या...
भूमिपुत्रानो
स्मरा सळसळणारे रक्त
गवसा आपले हक्क
तो हसणाऱ्यांचे तोंड आवरा
अडसरांना दूर करा
सत्याला कवेत घ्या
करु अथवा मरु ही शपत घ्या
ही वेळ आली हात द्या"[9]

सदरील कवितेमधून शेडमाके यांनी सर्व शोषितांना आवाहन केलेले आहे. आपल्यावरील अन्याय, अत्याचार, गुलामी थांबवायची असेल तर आधी आपण नकार देणे गरजेचे आहे. नकार दिल्याशिवाय आपण प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्ध बंड करुन उठणार नाहीत. असे मत आपल्या कवितेतून शेडमाके मांडतात.

निसर्ग संदेवना :

आदिवासी कवितेतील निसर्ग संवेदना गोविंद गारे यांनी आपल्या कवितेतून मांडल्या आहेत. अनुभूती हा त्यांचा पहिला कविता संग्रह आहे. या कविता संग्रहामधून त्यांनी शालेय, महाविद्यालयीन जीवनात लिहिलेल्या कवितांचा समावेश केला आहे. गोविंद गारे यांनी जलबिंदू या कवितेत ते लिहितात की,

"वसुंधरा सुषमा बनते
नवप्रतिभेचे तेज चमकते
मग्ध विरागस सारे बनते
अशा वेळी सौदर्य बहरते"[10]

या कवितेमधून पृथ्वीचे रुप कसे पलटते या संदर्भात नवप्रतिभेचे तेजही पृथीवर चमकणारे आहे. ही जमीन नवनिर्मितीची खाण आहे. आतापर्यंत तिने काहीही निर्माण केले तरी त्यामध्ये भिन्नता दर्शवलेली आहे. मूळ म्हणजे त्यांनी सौंदर्य का खुलते याचीही मांडणी करणारीही कविता आहे. तर प्रीत

अशी या कवितेत पुढे गोविंद गारे म्हणतात,

"प्रीतही अशीच
हासरी लाजावी
हासवी लाजावी
वसंत येताच
पानाच्या आडूनी"[11]

जेव्हा वसंत ऋतू आगमन करतो तेव्हा त्याच्या बद्दलची चाहूल गोविंद गारे यांना लागलेली आहे. नवपालवी कसी फुटते, टपोरे चांदणे कधी पडते, वसंत ऋतूहा प्रतिचा हर्ष घेऊन येणारा ऋतू आहे. त्यामुळे संपूर्ण प्रतिमेतील मानवी जीवन कसे तयार होते याचे उत्तम उदाहरण गोविंद गारे यांनी आपल्या काव्यसंग्रहातून मांडलेले आहे.

सांस्कृतिक संवेदना :

आदिवासींच्या जीवनात बाहया आणि अंतरित या सांस्कृतिक जीवन आलेले आहे. बिरसा मुंढा यांनी सांस्कृतिक राष्ट्रवाद अडविण्यासाठीचा प्रयत्न केलेला आहे. हा प्रयत्न कसा होता याची मांडणी भुजंग मेश्राम यांनी आपल्या कवितेतून केलेली आहे. ते आपल्या काव्यात म्हणतात की,

"आज गोरे नाहीत, ती स्वप्नांतली राज्ये नाहीत,
आमच्या दाट डोक्यागत अरण्ये नाहीत,
तू नाहीस,
आहेत फक्त अरण्यात वाढणारा असंतोष
अन् अगोदर तूच दिलेलं छोटं गीत
उलगुलान...! उलगुलान... ! उलगुलान...!
जे आता बनवलं आहे सांस्कृतिक आंदोलन
खरंच, आम्हाला घाई झाली म्हटलं तरी चालेल
परंतु सांस्कृतिकरणाला आमचा नकार आहे.
अंधाराला आहे अगदी तस्सा"[12]

उलगुलान या नावाने सर्व परिवर्तन झाले आहे. पारंपरिक जनत करणारे अरण्ये, आमचे जंगलातील राजे, तेथील संस्कृती आता कायम नष्ट झाली आहे. आदिवासींनी त्यांच्या आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक शोषणातून मुक्त व्हावे, तुम्ही केलेले सांस्कृतिक परिवर्तन आदिवासी जमातींना पटणारे नाही किंवा शहरीकरणाच्या सानिध्यात आलेल्या आदिवासींवर तेथील समाज परितर्वनाचा प्रभाव पडत आहे. त्यामुळे ते प्रस्थापितांची सांस्कृतिक मूल्ये स्वीकारत आहेत. जनत करत आहेत. यालाच विरोध करून आपले सांस्कृतिक, पारंपरिक जीवन त्यांनी स्वीकारावे हा संदेश आपल्या कवितेतून दिलेला आहे.

गोटुल संस्कृती ही आदिवासी गोंड जमातीची प्रतिष्ठित संस्कृती समजली जाते. गोंड जमातीने आजतागायत जपलेली आहे. याची साक्ष देणारा तिरकामठा हा सुनील कुमरे यांचा कवितासंग्रह आहे. ते आपल्या काव्यात म्हणतात की,

"या शिष्ठांना नाही कळायचे प्रेम म्हणजे काय ?
संगीत म्हणजे लिंगो
नृत्य म्हणजे मोठा देव
धरती जंगल, म्हणजे माय बाप
तू किती भकास दिसतोस याविना ?
फुलमत ! तू अशीच रहा मातीच्या
सुगंधासारखी
आणि ये फुलारुन ये गोटूलाच्या अस्तित्वासाठी...
मी सोबतीला आहे तुझ्या"[13]

गोटुल संस्कृती ही आदिवासी तरुणांचे विवाह जमवणारी संस्कृती आहे. इथे मने जुळविण्यासाठी कोणतेही बंधने नाहीत. परंतु एक वैशिष्ट्ये म्हणजे ही संस्कृती वासना विरहित आहे. निगर्स हा त्यांनी जपलेला माय-बाप आहे. तो माणसांच्या आयुष्यात नसेल तर त्यांचे जगणे हे निरर्थक आहे असे कवीला वाटते. म्हणून आदिवासीतून आलेली संस्कृती संवेदना प्रस्तुत कवीतेतून व्यक्त झालेली आहे.

सारांशरुपाने असे म्हणता येते की, आदिवासींच्या मानवी संवेदना या प्रत्येक कवींनी आपल्या काव्यलेखनातून उभा केलेल्या आहेत. या संवेदना आदिवासी मूल्यांना आजही धरुन आहेत. आदिवासी मूल्ये ही निसर्गाशी संबंधित आहेत. त्यामुळे निसर्गासाठी आदिवासींनी केलेले कार्य आणि निसर्गाला प्रेरणा माणून केलेले लिखान हे आदिवासी साहित्य प्रवाहाचे मोठे योगदानच आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

निष्कर्ष :

1. आदिवासींच्या मानवी संवेदना इतर साहित्यप्रकारपेक्षा वेगळ्या आहेत.
2. आदिवासींच्या सांस्कृतिक संवेदना अनेक कवींनी आपल्या काव्यातून मांडलेल्या आहेत.
3. मानवी मूल्यांना स्वीकारुन आदिवासी संवेदना नवकवींच्या कवितेतून आढळतात.
4. आदिवासी स्त्री ही इथल्या सेठ सावकार यांची भक्षक झालेली आहे. त्याविरोधात अनेक कवींनी आपल्या कवितेतून आवाज उठवलेला आहे.
5. आदिवासींनी आपल्या कवितेतून दु:ख, नकार देत प्रस्थापित व्यवस्थेला उलथून टाकण्यासाठी उलगुलान केले आहे.

संदर्भ सूची :

1. गावित माहेश्वरी - आदिवासी साहित्य विविधांगी आयाम, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती मार्च 2015, पृ. क्र. 13
2. लुलेकर प्रल्हाद - मराठवाड्यातील मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, कैलाश पब्लिकेशन्स्, औरंगाबाद. प्रथम आवृत्ती 2021, पृ. क्र. 346
3. नारगोलकर कुसूम - जंगलचे राजे, प्रथम आवृत्ती 1955, पृ. क्र. 1
4. सोनवणे वाहरु - गोधडं, गणेश मुद्रणालय, पुणे. प्रथम आवृत्ती मार्च 2006, पृ. क्र. 1

5. सोनवणे वाहरु – गोधडं, गणेश मुद्रणालय, पुणे. प्रथम आवृत्ती मार्च 2006, पृ. क्र. 5
6. मुनघाटे प्रमोद – आदिवासी मराठी साहित्य स्वरुप आणि समस्या, प्रकाशक अरुण पारगावकर, पुणे. प्रथमावृत्ती 2007, पृ. क्र. 87
7. आलाम कुसुम – रान पाखरांची माय, हरिवंश प्रकाशन, चंद्रपूर. प्रथमावृत्ती 2000, पृ. क्र. 58
8. मेश्राम भुजंग – उलगुलान, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद. द्वितीय आवृत्ती 1995, पृ. क्र. 95
9. शेडमाके पुरुषोत्तम – वणसूर्य, गोंडवाना साहित्य प्रसार प्रकाशन भद्रावती, चंद्रपूर. प्रथम आवृत्ती 1991, पृ. क्र.28
10. गारे गोविंद – अनुभूती, आदिम साहित्य प्रकाशन, पुणे. प्र. आ. 1994, पृ. क्र. 7
11. गारे गोविंद – अनुभूती, आदिम साहित्य प्रकाशन, पुणे. प्र. आ. 1994, पृ. क्र. 13
12. मेश्राम भुजंग, उलगुलान, पृ. क्र. 46
13. कुमरे सुनील – तीरकामठा, हरवंश प्रकाशन, चंद्रपूर, प्र. आ. 1999, पृ. क्र. 9

Peer Reviewed Refereed Journal ISSN : 2278 – 5639
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XIV Special Issue – VII March – 2025

२१ व्या शतकातील कथा आणि संवेदना

उज्वला उत्तम अहिरे
मराठी विभाग,
महात्मा गांधी विद्यामंदिर संचलित,
महाराजा सयाजीराव गायकवाड महाविद्यालय मालेगाव कॅम्प. जि. नाशिक

साहित्याचे विविध प्रकार आहेत. त्यामध्ये कथा या साहित्य प्रकारात विपूल लेखन झाले आहे. समकालीन मराठी कथा ही ज्या काळात निर्माण झाली आहे तिचे प्रतिबिंब त्यात उमटते. समकालीन मराठी कथा या पुस्तकातील कष्टाची भाकरी ही कथा विनायक पाटील या शेतकऱ्याची आहे. कथेचे एकूण रुप पाहता पैसा , दारिद्रय,श्रीमंतीचा लोभ या गोष्टी विनायक च्या दुःखाचे कारण आहेत. आणि ही गोष्ट जेव्हा त्याला समजते तेव्हा तो पुन्हा आपली चूक सुधारून आपल्या नवीन आयुष्याला सुरुवात करतो . कथेचे मुख्य पात्र असलेल्या विनायक ची ही कथा मनाची ठाव घेणारी आहे. कष्टाची भाकरी हीच कथा मी अभ्यास विषयासाठी घेतली आहे

कथा हा मानवी जीवनाचा महत्त्वाचा अंश आहे.एका विशिष्ट स्थलकाली पात्रांच्या संबंधातून घडलेल्या घटनांचे एका दृष्टिकोनातून केलेले चित्रण म्हणजे लघुकथा होय.एक स्वतंत्र अस्तित्व हे कथेचे आहे. कथेचा विचार करता कथेचे घटक पुढीलप्रमाणे

1. कथानक
2. व्यक्तिचित्रण
3. वातावरण
4. निवेदन
5. भाषा

ही आहेत

यानुसार आपणास कथेचा विचार करताना लेखक सचिन वसंत पाटील यांच्या कष्टाची भाकरी या कथेत हे घटक कशा पद्धतीने अंतर्भूत झाले आहेत त्यांचा आढावा घेणे आवश्यक आह

ही कथा समकालीन मराठी कथा या पुस्तकातील असून या कथेच्या आशयाने कथेचा विचार करता ही कथा कौटुंबिक कथा आहे.ही कथा एका ग्रामीण कथेत समाविष्ट होईल.या कथेकडे वळताना प्रथम आपण कथेचे लेखक यांनी कथेत जे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे त्या गोष्टींबाबत, आशयाबाबत थोडक्यात जाणून घेऊया.

कष्टाची भाकरी - सचिन वसंत पाटील

श्रम आणि ध्येय या दोन चाकांच्या आधारावर लेखकाने या कथेचा विस्तार केला आहे कथेचे घटक

कथानक -

कथानक हे कथेचा महत्त्वाचा अंश असतो. कथेमध्ये कल्पित वास्तव निर्माण होत असते.हे विश्व विशिष्ट पद्धतीने कथन केले जाते. कथेतील घटना -प्रसंग हे कालानुक्रमाबरोबर कार्यकारणभावाने एकमेकांशी त्यांचे नाते असते.म्हणून कालानुक्रम आणि कार्यकारणभावाने घटना प्रसंगांची केलेली निवड म्हणजे कथानक

होय.

या कथेचे कथानक म्हणजे विनायक पाटील हा शिक्षित तरुण उत्तम शेती करतो. तो आपल्या शेतात ऊस लागवड करतो. परंतु अधिक पैसा मिळवणे या अपेक्षेने द्राक्ष लागवड करतो आणि पिक न पिकल्याने त्याचे सुखी जीवन दुःखमय कसे बनते . आणि ज्या रस्त्याने त्याचे जीवन दुःखी बनते तेव्हा पुन्हा परती होऊन जीवनात सुकाळ कसा निर्माण होतो,हे लेखक सांगत गेलेले आहेत. आणि असे एक सुंदर, जीवनाला एक उमेद देणारे ,पल्लवित ठेवणारे कथानक या कथेचे आहे

कथेच्या व्यक्तिचित्रणाचा विचार करता या कथेतील पात्रे ही मनाची घालमेल होईल अशी संवेदनशील आपणास दिसतात. विनायक आणि त्याची पत्नी,मुले अशी ही कथेची पात्रे आहेत.विनायक हा बी.कॉम झालेला पदवीधर छान शेती करतो. परंतु नंतर द्राक्ष बाग लागवड करतो.परंतु तिचे पीक न पिकल्याने, योग्य भाव न मिळाल्याने तो कर्जबाजारी होतो. कर्जातून मुक्त होण्यासाठी प्रसंगी जमीन चुलत चुलत्यास व्याज मोबदल्यात बारा वर्षासाठी करायला देतो. जनावरे विकलेले असतात. आणि शेवटी चुलत्या ने दिलेला पैसाही संपतो, काम शोधतो परंतु नाही मिळत आणि तेव्हा स्विकारलेल्या आत्महत्येच्या रस्त्यावरुन आपल्या कुटुंबाची आठवण होऊन हा संवेदनशील तरुण परत फिरतो आणि कष्टाचा मार्ग स्विकारतो.

या प्रत्येक वाटेवर त्याची साथ देण्याची महत्त्वाकांक्षी,महत्त्वाची भूमिका त्याची पत्नी निभावताना आपणास दिसते.ती त्याचा आत्मविश्वास सतत वाढवते. आपल्या परिस्थितीनुसार कुटुंबातील सर्व खर्च योग्य अशा पद्धतीने करते. पैशाबाबत आपल्या पतीमागे कुठलीही तक्रार करत नाही. कारण ती प्रेमळ आहे. आपल्या पतीला संकटातून सोडविणे हाच तिचा सतत प्रयत्न परंतु जेव्हा घरातील रेशन, मुलांची शाळा फी हे आता अशक्य होते.

तेव्हा इच्छा नसतानाही आपल्या पतीला मिळेल ते काम करण्यासाठी सांगण्यास प्रवृत्त होते .कारण आपल्या कुटुंबातील व्यक्तिंबाबत ती खूप संवेदनशील असते. तसेच विनायकाची मुले देखील आईबाबा नी सांगितल्यानुसार समायोजनाची तयारी ठेवताना दिसतात अशा पद्धतीने कष्टाची भाकरी या कथेतील पात्रे मला जाणवली आहेत.

कथेचा महत्त्वाचा घटक म्हणजे वातावरण. कष्टाची भाकरी या कथेतील वातावरण हे कथानकानुसार योग्य निर्माण करण्याचा एक प्रयत्न केला आहे

कथा सांगणारा निवेदक हा आपल्या निवेदना किंवा कथन आणि वर्तनातून स्थळकाळ निर्माण करतो.लेखकावर घडणाऱ्या घटनांचे खोल परिणाम होतात.आणि तो विचार करतो तेव्हा एक दृष्टिकोन त्याचा निर्माण होतो.निवेदक हा विशिष्ट पद्धतीने घटना प्रसंगांचे निवेदन करीत असतो .

भाषा - भाषा हा कथेचा महत्त्वाचा भाग असतो. कष्टाची भाकरी या कथेतील पात्रांची भाषा खूप सुंदर,साधी ,सोपी आणि संवेदनशील आहे. ती कथेत एक सौंदर्य निर्माण करते. आणि लेखकास वाटणारा मांडावयाचा आशय जो भाषेने मांडला आहे मी तो कथे अखेरीस सांगेल. आता आपण कथेला वेगाने पूर्ण समजून घेऊया.

कष्टाची भाकरी ही कथा ग्रामीण कथा आहे.ग्रामीण भागातील जाणीव या कथेने संवेदनशील पद्धतीने मांडली आहे का ते आपण बघूया.विनायक पाटील हा बी. कॉम पदवीधर.परंतु त्याला प्रयत्न करुनही नोकरी मिळत नाही. म्हणून तो वडिलोपार्जित शेती करतो. त्याच्या शेतीत ऊसाचे पिक असते. हाताशी जनावरे आणि या सर्व गोष्टींसोबत त्यांचे जीवन सुंदर सुरु असते. परंतु कमी वेळात जास्त पैसा द्राक्ष देईल या अपेक्षेने द्राक्ष

बाग लागवड करतो. त्यासाठी बँकेचे कर्ज घेतो. परंतु पहिली दोन वर्षे बागेतील वेली कोवळ्या म्हणून पिक कमी घेतले. तिसऱ्या वर्षी देखील रोगराई आणि भावातील घसरण आणि बाग काढणी वेळी आलेला अवकाळी पाऊस आणि त्यामुळे शेती तोट्यात येते.कर्ज वाढत गेले चौथ्या वर्षी बँकेकडून जप्तीची नोटीस आली.
यापुर्वी दोन वर्षे विनायक पिकाबद्दल , कर्जाबाबत विचार करे परंतु बाग लहान होती. आणि एखादे वर्ष जरी पिकले तरी खूप पैसा मिळेल आणि सर्व फिटेल.

परंतु आता चौथ्या वर्षी बँक नोटीस आली आणि आपण काहीच करु शकत नाही या विचाराने विनायक घरात बसून फक्त विचार करु लागला. आता तो घाबरला होता. पत्नी ते पाहत होती आणि त्याला आधार देत होती. विचार करु नका असे सूचवू पाहत होती. यावेळी तिच्या या संवेदनशील मनाची आपणास ओळख होते.

बँक कर्ज औषध खर्च.यामुळे आता विनायक पुरता थकला होता. आपल्यामुळे आपल्या मुलाबाळांना होणारा त्रास हा आहे याची जाणीव त्याच्या संवेदनशील मनाला सतत सतावत होती.
बँकेची गाडी एकदा परत केली होती परंतु आता काहीतरी मार्ग काढणे अपरिहार्य होते.विनायकने खूप विचार केला पत्नी जेव्हा विचार करु नका असे सांगत तेव्हा तो निराशेने तिला उत्तर देताना म्हणतो की विचार नको करु तर काय करू सगळ्यांचे पीक चांगले येते आणि आपलंच असं का.तो आता निर्णय घेतो आणि आपली जमीन चुलत चुलत्याला व्याजाच्या मोबदल्यात बारा वर्षे करायला देतो.त्या मिळालेल्या पैशातून तो बँकेचे कर्ज फेडतो.आणि त्याची चिंता कमी होते.तसेच काही देणी भागवली.पण आता जवळची पैसे संपत आली. जमीनीतले येणे बंद झाले, दुधाची जनावरे देखील विकून दिलेली होती.अशा पद्धतीने रान आणि जनावरं नसल्याने येणारा पैसा पूर्ण बंद झाला.पत्नी रेशन होते तेवढे बेतानेच वापर करत होती परंतु ते संपले ,मुलांची शाळेची फी असे प्रश्न आता तिला संयम तुटण्यास कारण ठरली आणि तिने विनायकला नोकरी करण्यास सांगते. तो हो म्हणतो.नोकरीचे बागेसारखे नाही पैसा कमी मिळेल परंतु खात्रीने मिळेलच.पाऊस पडला नाही पडला ,कुठला रोग आला , दर कोसळले असे काही घडत नाही.एक तारीख आली की पैसा मिळतोच आणि नोकरीचा शोध घेतो. खूप फिरुन देखील नोकरी मिळत नाही. प्रत्येक ठिकाणी मानहानी त्याच्या संवेदनशील मनाला दुखावते. त्याचे मित्र दूर होतात. आता पत्नी काम करायला लावते. परंतु काही हलके काम करण्यासाठी त्याचे स्वाभिमानी मन नकार देते. त्याची संवेदनशील मन तयार होत नाही.कालचा बागायतदार आणि आणि आज दुसऱ्याचा गडी तो नोकरी शोधण्यासाठी खूप प्रयत्न करतो परंतु नोकरी न मिळाल्याने पत्नीने त्याला गवंडी च्या हाताखाली काम करायचे सुचविले. तीनशे रुपये रोजचे मिळतील तेव्हा संवेदनशील मनाच्या विनायकला खूप दुःख होते मी बी कॉम झालो आहे आणि असे काम करू.असा विचार तो मांडतो तेव्हा पत्नी म्हणते की, परिस्थितीप्रमाणे वागायला हवे,तो यावर म्हणतो की माझे शिक्षण काय? तू काय काम सांगतेस. हे ऐकून पत्नी म्हणते की "आग लावा तुमच्या शिक्षणाला...काय उपेग तेचा.पैशा पुढं तुमचं शिक्षण शून्यं."

याच्यावर परिस्थिती पाहता त्याला काही बोलता येत नव्हते. गवंडी काम त्याला हलके वाटे.त्याच्या संवेदनशील मनाला त्याची लाज वाटे. "

वाघ उपाशी मरतो परंतु गवत कधी खातो का?" हे त्याचे वाक्य सुन्न करणारे आहे. बायकोला देखील त्याने असे काम करु नये असे वाटे परंतु आता परिस्थिती भयानक होती.त्याने मिळेल ते काम

करावं असे तिला वाटे.

अनेक कारखाने, फॅक्टरी, शोरुम आणि जुन्या मित्रांची घरं फिरुन विनायक घरी परतायचा. पत्नी आणि मुले वाट पाहत असत.पैसै आणि खायला काही आणलं असेल.परंतु बाबाला पाहिल्यावर मुलांच्या आशेची निराशा होई आणि असेल ते आणि तेवढेच खाऊन घेत असतं. या प्रसंगी आपणास या सर्वाच्यात असलेली संवेदनशीलता दिसते संयम दिसतो.

अशा या बिकट परिस्थितीत आता कथेला एका महासुरी राक्षसाने घेरले आणि ते म्हणजे विनायक ला व्यसनाची सवय लागली.त्याला लवकर पैसा हवा होता. कमी वेळात पैसा देणारे साधन म्हणजे आकडा लावणे , जुगार .शेती आणि नोकरीपेक्षा हे बरं होतं

एक रुपयाला साठ रुपये आणि दहा रुपये लावले तर सहा तर नक्की लागतील आणि हाच मार्ग गरीबीतून श्रीमंत होण्याचा विनायक ला वाटला तो खरे तर उलट प्रवासाचा होता हे संवेदनशील विनायक ला समजले नाही.पहिल्या दिवशी दहा रुपयाला सव्वाशे रुपये लागले.तो खूप आनंदी झाला मिळालेले रुपये पुन्हा आकड्यावर लावले आता आकड्यांचा खेळ सकाळी उठल्यावर ओपन काय आणि झोपण्यावेळी क्लोज काय असेल

आता तो घरात कमी थांबे.त्याचे मानसिक संतुलन बिघडत चाललं.आपणास येथे समजते की आकड्यांच्या व्यसनाने त्याच्या जीवनात दुःख आणले आहे

माणसाची सोबत जशी असते तसा तो घडतो आणि आता विनायक आपल्या संगत गुणांमुळे नशा देखील करु लागला घरात कमी बोले.पत्नीचे बोलणे सुरू झाले की टपरीवर जायचा.हे मांडताना प्रत्यक्ष सर्व घडत आहे असे सर्व मला जाणवत आहे. विनायक हा अनेक व्यसनी लोकांचे प्रतिनिधित्व करत आहे.

अजून एक असे की विनायक आता आकड्यासाठी पैसे मिळेना झाले की घरातील वस्तु चोरुन विकायचा. वस्तु कमी होऊ लागल्या. पत्नीला जाणवले. घरात भांडणे सुरू झाले आणि त्याने घराकडे येणे टाळु लागला.परंतु जवळचे पैसे संपले की घराकडे येऊन पत्नीकडून भांडून पैसे मिळवणे याचे दुःख मुलांना होऊ लागले आता पत्नीला घर चालवणं अशक्य . शेजारी देखील मदत करत नव्हते.अशा पद्धतीने आकडा लावणे, नशा पाणी, चोरी, भांडण कमी बोलणे,आपले राहणीमान बाबतचे दुर्लक्ष असे जीवन विनायक चे झाले आणि गावभर हिंडणे.डोक्यात आकड्यांचा विचार,याने तो बेभान होई.

आकडा लागण्याचे काही शुभ अशुभ अशा गोष्टी तो विचार करी.कधी आकडा लागला नाही तर दुःख विसरणे आणि आकडा लागला तर आनंद साजरा करणे यासाठी दारु पिणे, आकड्यात हारजीत हा खेळ फक्त डोक्यात आता पत्नी मुले वैतागली.सुखी संसारावर दुःखाचे सावट आले.गावात विनायकच्या वागण्याने कोणी बोलत नव्हते. मधून त्याला वाटे की नोकरी करावी.तो नोकरी मिळावी म्हणून विचारे तर त्याच्या वर्तनामुळे त्याला नोकरी मिळत नसे. येणारा पैसा बंद त्यात आकडा आणि दारुचा खर्च.राहतं घर विकायला काढलं भाड्याच्या घरात राहू.किंवा गावाबाहेरच्या झोपडपट्टीत जो संवेदनशील विनायक हलकी नोकरी करणे देखील अयोग्य समजतो आता परिस्थिती मुळे अशी मनाची तयारी दाखवतो.परंतु घर विकायला देखील अडथळे कारण चुलत चुलता याने शेतीबरोबरघरही आपल्या नावावर करून घेतलेलं.

एक दिवस चुलत चुलत्याने घराबाहेर विनायक आणि कुटुंबियांना हाकलून दिले. केस करायला पैसे नाहीत आणि विनायक च्या वागणुकीमुळे ग्रामसेवक सरपंच चुलत चुलता च्या बाजूनेच.घर विकून पैसा प्रश्न

सोडवणे ही विनायकची अपेक्षा. परंतु संसार रस्त्यावर, हे पाहून दुःखात सर आणि व्यसन वाढले.
घर गेलं आणि संवेदनशील पत्नीने डोकं आपटून घेतले मुले घाबरली.विनायकने गावाबाहेर एक खोली घेतली.पत्नीने आपली मांडी मांडली.परंतु विनायक अजून आकड्यातच भविष्य घडवू पाहत होत.मित्राच्या सांगण्यावरुन त्याने आकडा लावणे ठरवले. त्याने पत्नीचा गळ्यातील दागिन सोनाराकडे मोडला आणि मिळालेला सर्व पैसा आकड्यात घातला आता लाखात पैसा येईल त्याच्याने आपले सर्व दुःख संपेल. मुलांची फी ,. कपडे,पत्नीसाठी साडी, आपल्यासाठी देखील नवे कपडे बुट,बाजार,सर्व. परंतु हे संवेदनशील विनायकला आकडा लागला तर मिळणार होते.

रात्रभर विनायक निकालाचा विचार करत होता. दुसऱ्या दिवशी सकाळी तो चिंतेत टपरीवर गेला.त्याने आकडा बघितला. तो सर्व पैसे हारला होता.दु:खाने तो खाली बसला.आणि आता घरी कसा जाऊ ? तो चालायला लागला आणि गावापासून, घरापासून दूर निघून जाणे विचार करतो.अनवाणी एका गावाहून दुसऱ्या गावात असे चालतो. पोटात अन्न नाही. रस्ता संपत नाही. इथे कथा वाचताना प्रत्यक्षात विनायक दिसतो .विनायक चे पाय थकल्याने तो खाली बसतो आणि दूर कुठून तरी त्याला रेल्वेचा आवाज येतो. संवेदनशील विनायक ला रेल्वे रुळावर आपले दरिद्री जीवन संपवणेचा विचार मनात येतो.आपल्या पत्नीला मुलांना काय सांगू.सर्वत्र अंधार होता.आणि आता विनायक त्या रेल्वे रुळावर झोपला.ऊन्हाने रुळ तापला होता.रेल्वेचा आवाज जवळ येऊ लागला त्याला भिती भरली. डोळे झाकले तेव्हा घर,पत्नी ,मुले यांचे चित्र त्याला दिसू लागले.आपली मुले बेवारशी होतील. हा प्रसंग कथेचा उच्चांक गाठताना मला जाणवला.

गल्लीतल्या रस्त्यावर पत्नी मुले भीक मागत असताना त्याला दिसली.आणि तो रेल्वे रुळावरून बाजूला होतो. तोच रेल्वे रुळावरून त्याच्या जवळून निघून गेली.डोक्याला हात लावून तसेच गुडघ्यात डोकं घालून तो बसला. आणि मनात ठरवले आणि आत्मविश्वासाने घराकडे चालायला लागतो.घरी गेला.दुसर्या दिवशी लवकर उठून माळ्यावरचे खोरं आणून ते धुतले आणि नाना गवंड्याच्या घराच्या दिशेने चालू लागला.लोक , अपमान वगैरे काही नाही तर कष्टाची भाकरी मिळवणे हा सुंदर मार्ग त्याने स्विकारला आणि याचा आनंद संवेदनशील विनायक आणि पत्नीला झाला.अशा पद्धतीने विचार, जाणीव लेखकाने आपल्या सुंदर भाषेतून कष्टाची भाकरी या कथेतून मांडला आहे.

संदर्भ पुस्तक-

1. **समकालीन मराठी कथा-** संपादक **डॉ. शिरिष लांडगे, डॉ. दिलीप पवार, डॉ. संदीप सांगळे**
2. **कथा -कष्टाची भाकरी- सचिन वसंत पाटील**

ग्रामीण ते महानगरीय समस्यांचे दर्शन घडविणारी एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरी

डॉ. मनीषा जगन्नाथ झोंबाडे
सहा. प्राध्यापक व मराठी विभाग प्रमुख
शिवाजी महाविद्यालय मुरुड, ता. जि. लातूर

प्रस्तावना :-

मराठी कादंबरी विश्वाचे अंतरंग उलगडले तर स्वातंत्र्यपूर्वकाळापासून मराठी कादंबऱ्या मधून ग्रामीण, शहरी, आदिवासी जीवनचित्रणांचा वेध घेणाऱ्या सकस कादंबऱ्या निर्माण झालेल्या दिसतात. अगदी अलीकडे म्हणजेच २००० नंतर प्रसिद्ध झालेल्या काही मराठी कादंबऱ्यांनी ग्रामीणते सोबतच शहरी जीवनाचा बदलता चेहरा मोहरा नवनव्या समस्यांसोबत दर्शविला. त्यापैकी आवर्जून उल्लेख कराव्या अशा 'पिपिलिका मुक्तिधाम', 'फिंद्री', 'नदीष्ट', 'चाळेगत', 'भिनवाडा' या निम्म्याहून अधिक कादंबऱ्या मराठी साहित्य विश्वात उल्लेखनीय ठरल्या आहेत त्या केवळ त्यातील अगळ्या वेगळ्या आशियांमुळेच. प्रामुख्याने स्त्रियांच्या भावाविश्व, गुंतागुंतीच्या दुनियेचे स्त्रियांची होणारी घुसमट, त्या घुसमटीतून सुद्धा स्वतःच्या अस्तित्वासाठी तिचा चाललेल्या संघर्ष आदींचे दर्शन सुंदर रीतीने घडविले आहे. सातपुड्याच्या परिसरात काबाडकष्ट करणारी भिल्ल स्त्री पासून ते महानगरातील दलित बाई इ. स्त्री समस्या अधिक सूक्ष्मरितीने मांडून स्त्री विश्वाची सत्य कहानी समाजापुढे मांडल्याचे दिसते. कादंबरीतील नायिकांच्या माध्यमातून जगातील हरएका स्त्रियांची घुसमट कादंबऱ्या मध्ये मांडण्याचा यशस्वी प्रयत्न एकविसाव्या शतकातील कादंबऱ्यांनी केल्यामुळे या कादंबऱ्या वाचकांनी अक्षरशः डोक्यावर घेतल्या आहेत. अशा या महत्त्वपूर्ण कादंबऱ्यांचा संशोधनात्मक दृष्टीने अभ्यास व्हावा हा या शोधनिबंध लेखन मागील उद्देश आहे.

विषय प्रवेश :

एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबऱ्या ह्या ग्रामीण ते महानगरीय जीवनातील समस्यांच्या गुंतागुंतीचे चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्या आहेत. खेडेगाव असो अथवा शहर असो मनुष्यजातीला जीवनाला सामोरे जाताना जीवघेण्या संकटांचा सामना करावा लागतो. नित्यनियमाने मानवी जीवनात येणारी संकटं, त्या संकटांना माणूस न हरता कसा हसतमुखाने सामोरे जातो याचा जळजळीत, विदारक अनुभव या कालखंडातील कादंबऱ्यांमध्ये दिसून येतात. या कादंबऱ्यांचे विषय व आशय वास्तव जीवनाशी जुळणारे, सद्य परिस्थितीला अनुसरून असल्याने ते वाचकांच्या काळजाचा ठाव घेतात. काल्पनिकतेपेक्षा वास्तवाला सत्याची जोड देऊन कादंबरीकारने हेच विषय आपल्या कादंबऱ्यांमधून अगदी ताकदीने मांडलेले आहेत. एकविसाव्या शतकातील कादंबरी ही आधुनिक युगातील ग्रामीण मजूर स्त्री मासिक पाळीच्या होणाऱ्या वेदनेने रडत कुडत न बसता आपल्या स्त्रीत्वाला तिलांजली देते आणि पुरुषाप्रमाणे कष्ट करते. अंगावर शहारे आणणारे घटना प्रसंग, मजूर स्त्रीच्या निर्णयाचे बेधडक दर्शन शतकातील कादंबरी घडविते. काबाडकष्टात मासिक पाळीचा अडथळा नको म्हणून गर्भाशयाची पिशवी काढून ऊसतोडीला सामोरी जाणाऱ्या मजूर स्त्रीची कहाणी दर्शविणाऱ्या या कादंबऱ्यांनी मराठी कादंबरीला एक नवे स्वरूप प्राप्त करून दिले.

मराठी साहित्यात प्रसिद्ध असलेली 'फिंद्री' ही सुनीता बोर्डे यांची कादंबरी एका दलित मुलीचा जीवन संघर्ष दर्शविते. नरवडे नावाचा तिचा दारुडा बाप, हा कडवट स्वभावाचा तर तिची आई मिरूबाई ही भोळी

भाबडी, काबाडकष्ट करणारी, कर्तव्यदक्ष व समंजस स्त्री, तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची प्रेरणा घेऊन जगणारी संगीता ही कादंबरीची नायिका जीवनात येणाऱ्या समस्यांना तुडवीत जिद्दीने पुढे जाते. अस्सल ग्रामीण भाषेच दर्शन घडविणारी ही कादंबरी, यामध्ये दिसणारी अनेक लोकगीत ग्रामीण माणसाच्या जीवनाच भयाण वास्तव अधोरेखित करतात. संगीताच्या उपेक्षित जगण्याची कर्मकाहानी सांगणारी ही कादंबरी आहे. बाळासाहेब कांबळे याची ' भिनवाडा' ही कादंबरी महाबळेश्वरजवळच्या तापोळ्याच्या आसपास कोयनेच्या विस्तीर्ण जलाशयाकाठी अडकून राहिलेल्या प्रकल्पग्रस्तांची कहाणी आहे. त्यामध्ये डोंगराळ, दुर्गम भागातील कष्टकऱ्यांचे भेदक चित्रण थोरात यांनी अतिशय समरसून केले आहे. निवडणुकीच्या काळात गोड गोड बोलणारी, भाषण देणारी खोटारडी राजकारणी लोकं ऐनवेळी पाठ फिरवतात. तसेच कांदाट खोऱ्यातील प्रकल्पग्रस्तांचे प्रश्न घेऊन, त्या उपेक्षितांच्या दुःखाला शब्दाच्या माध्यमातून फक्त आश्वासन दिली जातात. एकंदरीत ही कादंबरी वाचकांना विचार करण्यास प्रवृत्त करते, एक लक्षवेधी कादंबरी तसेच एक उत्कृष्ट कलाकृती म्हणून या कादंबरीचा उल्लेख करणे महत्त्वपूर्ण आहे. सुनील गायकवाड यांची 'मासोली' ही कादंबरी कुंदा नावाच्या भिल्ल सशक्त आदिवासी नायिकेचे जीवन चित्रण दर्शविते. स्वतःचे शरीर कोणाला वाटण्यापेक्षा, अब्रूला हात घालणाऱ्या राक्षसांचे हात छाटले पाहिजेत अशी हिम्मत बाळणाऱ्या नायिकांच्या मूळ स्वभाव प्रवृत्तींचे दर्शन घडविते. तर 'आरंबळ' या कादंबरीत शहानूर नदीकाठच्या यशोदी नावाच्या स्वाभिमानी, जिद्दी कष्टकरी स्त्रीची कहाणी रा. गो. चवरे यांनी चित्रित केली आहे. सर्पदंशाला न घाबरणारी, मधमाशांच्या हल्ल्यांना निर्भीडपणे तोंड देणारी, माणसांच्या विचित्र स्वभावाने घाबरणारी अशी ताकदवान स्त्री त्यांनी या कादंबरीमध्ये उभी केली आहे. विजय जावळे यांच्या 'लेकमात' या कादंबरीमध्ये आडमाप तलाठ्याला धडा शिकवणारी शोभा या स्त्रीच्या जीवन संघर्षाची कहाणी दर्शविते. विशेषतः ऊसतोड कामगारांच्या खडतर जीवनाचा प्रवास ही दर्शविणारी ही कादंबरी. तर बाबू बिरादार लिखित 'आदिवास' ही नवीन कादंबरी सुंदराबाई नावाच्या स्त्रीच्या आयुष्याची कहाणी आहे. तीन राज्याच्या सीमेवर जगणारी सुंदराबाई ही परिस्थितीशी कशा प्रकारे तडजोड करते याचे वर्णन या कादंबरीमध्ये येते.सुंदराबाई सारख्या आदिवासी स्त्रीच्या वाटेला येणारे भोग तिला आणखीन कणखर बनवतात. सापाने तिचा चावा घेणे, मधमाशा आणि हल्ला करणे अशा कितीतरी संकटांना ती न जुमानता खंबीर मनाने सामोरे जाते. सुंदराबाईच्या कणखर निर्भीड स्वभावाचे दर्शन या कादंबरीतून घडवून समस्त स्त्री जातीला एक उपदेश केला आहे. तर विजय जावळे यांच्या 'लोकमात' या

एकविसाव्या युगात निर्माण झालेल्या मराठी कादंबऱ्यातून प्रयोगाशीलता दिसते. बाळासाहेब लबडे यांच्या पिपिलिका 'मुक्तीधाम' ही मनोविश्लेषणात्मक कादंबरी वाचकांच्या व समीक्षकांच्या अभ्यासाचा विषय ठरते.तर विजय जावळे यांच्या 'लोकमात' या कादंबरी ऊसतोड कामगारांचा जीवन संघर्ष टिपते. या कादंबरीची नायिका शोभा ही घमेंडी तलाठ्याला वठणीवर आणते. तिच्यातील करारी स्वाभिमानी स्त्री सबंध कादंबरीतून जाणवते.

एकविसाव्या शतकामध्ये मराठी कादंबरींचा चेहरा मोहरा बदलून एका आगळ्यावेगळ्या समस्यांना समाजापुढे उभे करण्याची ताकद या सर्व कादंबऱ्यांमधून दिसून येते. मोहन पाटील यांची 'साखरपेरा', शिवाय ज्ञानेश्वर प्रकाश जाधवर यांची 'कूस' या सर्व लक्षणीय कादंबऱ्या वाचकास विचार करण्यास भाग पाडतात. याशिवाय बाबू बिरादार यांची 'आदिवास' ही नवी कादंबरी सुंदराबाई ची जीवन कहाणी मांडणारी

आदिवासी कादंबरी आहे. तीन राज्यांच्या सीमारेषेवर आपल्या आयुष्याचा कसा बसा गाडा ओढीत जगणारी सुंद्राबाई ही भक्कम स्त्री जीवनात येणाऱ्या प्रत्येक संकटावर कशी मात करते याचे दर्शन घडविले आहे. मनोज बोरगावकर यांची

'नदीष्ट' या लक्षवेधी कादंबरीमध्ये लेखकाने नदीला गर्भाशयाच्या रुपात पाहणे. नदीचा खोलगट तळ, आणि आजूबाजूला वावरणाऱ्या माणसांच्या जीवनात येणाऱ्या दुःखाचा तळ याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न बोरगावकर आणि आपल्या या कादंबरीतून केला आहे.

सुखासाठी धडपडणाऱ्या मनुष्यजातीवर येणारी अकस्मिक नैसर्गिक संकटे आणि निसर्गाची हत्या करून निसर्ग संपत्ती लुटणारी मानव जात अशा वर्तुळाभोवती एकविसाव्या शतकातील कादंबऱ्या फिरताना दिसतात. संतोष जगताप यांनी लिहिलेली 'विजेने चोरलेले दिवस'मध्ये ग्रामीण भागात विज गेल्यानंतर कष्टकरी, शेतकरी, कामगार यांना त्रस्त करणाऱ्या समस्यांचा हा लेख मांडते. रात्री लाईट गेल्यानंतर जीवघेण्या अंधारात विंचू, साप यांच्यापासून माणसाला निर्माण होणारी संकट, त्या संकटांना ही कामगार शेतकरी माणसं कशाप्रकारे तोंड देतात हे जगताप यांनी अतिशय हृदय द्रावकपणे वर्णिले आहे. इलेक्ट्रिसिटीच्या करंटने शेतकऱ्यांची संपणारी आयुष्य, त्यामुळे त्याच्या कुटुंबाची होणारी वाताहत, एकूणच कष्टकरी शेतकऱ्यांच्या पाचवीला पुंजलेल्या हालअपेष्टा इत्यादी कहाण्या दर्शविल्या आहेत.

या काळातील कादंबरी ही निसर्गाच्या कोपामुळे मानवाला भोगाव्या लागणाऱ्या यातना, दुःखाचे चटके किती तीव्र असतात याचे दर्शन घडविते. चातकाप्रमाणे पावसाची वाट पाहणारे शेतकरी एके दिवस प्रमाणापेक्षा जास्त पाऊस कोसळल्याने त्यांच्यावर ओढलेली नैसर्गिक आपत्ती किती भयावह व जीवघेणी असते हे
विजय जाधव यांच्या

'पाऊसकाळ' या कादंबरीमध्ये दिसून येते. पूरसदृश्य स्थितीचे वर्णन करणारी ही कादंबरी म्हणजे एक शोकांतिकाच आहे. गावामध्ये पाण्याचा सुकाळ व्हावा म्हणून पावसाची वाट पाहणाऱ्या गावकऱ्यांना प्रमाणापेक्षा जास्त पाऊस पडल्यानंतर भोगावे लागणारे परिणाम या कादंबरीमध्ये दिसून येतात. माणसांसोबतच, शेती गुरेढोरे, घरदारे यांचे झालेले जबर नुकसान इत्यादींचे सूक्ष्मदर्शी चित्र विजय जाधव यांनी या कादंबरीत सूक्ष्मरीतीने टिपले आहे. पावसाळ्यात पुरामुळे उद्भवलेली भीषण परिस्थिती, गावकरी सामोरे जात असलेली विविध संकटं अशा ग्रामीण जीवनातील विदारक समस्या यामधून चित्रित झाल्याने ही कादंबरी एक वास्तववादी कादंबरी ठरते.

मराठी साहित्यात अजरामर ठरलेल्या कादंबऱ्यांचे प्रतिष्ठित कादंबरीकार यांनीही एकविसाव्या शतकामध्ये मराठी कादंबऱ्यातून नवनव्या विषयांची व आशयांची मांडणी करून कादंबरी या साहित्य प्रकाराला आणखीन बळकट केले. यामध्ये राजन गवस यांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल. 'ब बळीचा' या कादंबरी मध्ये राजन गवस यांनी कृषी संस्कृतीचे दर्शन घडविले आहे. कृषी जीवन मध्यस्थी ठेवून जागतिकीकरणाचा परिणाम शेती व शेतकऱ्यांवर कशाप्रकारे झाला आहे हा विचार मांडला आहे. 'चाळेगत' या शीर्षकाची कादंबरी लेखन करणारे प्रवीण बांदेकर यांचे स्थान मराठी साहित्य विश्वात महत्त्वाचे मानले जाते. कोकण भागातील समस्यांचे चित्रण करणारी ही कादंबरी जागतिकीकरणाच्या परिणाम परंपरागत मासेमारीवर कशाप्रकारे झाला? तसेच धर्मकारण आणि राजकारणाच्या चौकटीमध्ये सर्वसामान्य लोकांचे

किती नुकसान होते? अशा प्रश्नांचा उहापोह करते. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी भारतात केलेल्या घुसखोरीमुळे येथील मूळ रहिवाशांच्या परंपरागत व्यवसायांचे अस्तित्व कसे लोप पावत आहे याचा परमर्ष ही कादंबरी घेते. 'यंग इंडियाचा ग्रुप सेल्फी' या कादंबरीत एका बड्या धनवान मित्राच्या शाही लग्न सोहळ्यानिमित्त बालपणीचे मित्र दीर्घ काळाने एकत्र जमतात. त्या निमित्ताने जागतिकीकरणाच्या गाजावाजात येथील भूमिपुत्रांच्या होणाऱ्या शोकांतिकेचा स्वर लक्ष्मीकांत देशमुख अचूक पकडतात. 'तसनस'मध्ये मातीशी झगडणाऱ्या सामान्य शेतकऱ्यांचा जीवघेणा संघर्ष आसाराम लोमटे मांडतात. 'नागकेशर' ही बड्या सहकार सम्राटांच्या घरातील नातेसंबंध आणि त्यांच्या जीवन जगण्याच्या तऱ्हावर भाष्य करते. एकविसाव्या शतकातील कादंबरीचे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे या कादंबरीत पतसंस्था, प्रकल्पग्रस्त, पूरग्रस्त, वीज समस्येमुळे शेतकऱ्यांना निर्माण होणाऱ्या समस्या, कष्ट करताना मासिक पाळीचा त्रास नको म्हणून गर्भाशय काढणाऱ्या स्त्रिया इत्यादींसारखे अनेक नवनवे विषय दिसून येतात की जे विषय आत्तापर्यंतच्या कोणत्याही कादंबरीमध्ये दिसून आले नाहीत किंवा असे विषय मांडण्याचे धाडस कोणीही केले नाही. 'टिश्यू पेपर' ही रमेश रावळकरांची कादंबरी उच्चभ्रू आणि नवश्रीमंत वर्गाच्या तनामनाचे चोचले पुरविणाऱ्या बाजारू संस्कृतीचे विदारक दर्शन घडवते. रावळकर बारमधले वेटर, उस्ताद, बारबाला, मोरीवाली अशा स्वानुभवावर बेतलेल्या त्या अनोख्या दुनियेचे दर्शन या साहित्यकृतीमध्ये समर्थपणे घडवितात. सत्ताकारणाची आणि अर्थकारणाची गावोगाव केंद्रे बनणाऱ्या पतसंस्थांचा ठाव महेंद्र कदम 'तणस'मध्ये टिपतात. सामान्यांच्या कल्याणाची तुतारी वाजवत स्थापन होणाऱ्या या संस्थाच गोरगरिबांच्या आर्थिक नाशाचे कारण ठरतात. सहकाराच्या फायद्याच्या गंगेतून नामशेष होणारा सामान्य माणूस आणि राजकीय मूल्यांची घसरण यावर श्रीकांत देशमुख यांची 'पिढीजात' बोट ठेवते. 'रहबर'मध्ये सलीम नावाच्या एका हंगामी प्राध्यापकाच्या शोषणाची व्यथा मांडताना रफिक सूरज संवादलेखनात दख्खनी भाषेची पखरण करतात. ल. म. कडू यांची 'खारीचा वाटा' ही किशोरवयीन मुलांवर गारुड घालणारी उत्तम कलाकृती ठरते. समृद्ध, सुंदर भाषाशैली आणि नेटक्या निसर्ग वर्णनांच्या वाटेने पुढे सरकणारी ही कादंबरी. ओल्या गवतातून वाहणाऱ्या झऱ्यासारखा आपला कथाप्रवाह पुढे रेटत राहते.

यंत्र आणि कम्प्युटर युगात ज्येष्ठ नागरिकांच्या होणाऱ्या आबाळीवर व पोटच्या लेकरांच्या कृतघ्नपणावर 'पिंडीवरचे विंचू' चांगलेच ओरखडे ओढते. भीमराव वाघचौरेंनी लोककलावंत शंभुवाघ्या आणि त्यांची अस्तुरी अंजाई यांच्या परवडीची ही दुःखद कहाणी चितारली आहे. जन्मदात्यांचे मुडदे लपवून, आपल्या भावंडाकडे ती जबाबदारी ढकलण्यापर्यंत आजची मुले किती हीन पातळीवर उतरतात, याचे दर्शन कादंबरीकार घडवितो. 'काळवाटा'मध्ये उत्तम बावस्कर मुलाच्या शिक्षणासाठी उसने मागत दारोदार फिरणारा गरीब बाप डोळ्यांसमोर उभा करतात.

सचिन कुंडलकर 'कोबाल्ट ब्लू'मध्ये आजच्या धावत्या जगातील समलिंगी जाणिवा आणि स्त्री-पुरुष आकर्षणातून निर्माण झालेल्या गुंतवळ्याचा शोध घेतात. विदर्भातील बिघडलेल्या शैक्षणिक व्यवस्थेच्या लक्तरांवर आणि राजकीय मूल्यांच्या घसरगुंडीवर रवींद्र शोभणे यांची 'होळी' प्रहार करते. परीक्षा, कॉपी व शैक्षणिक जगातील बजबजपुरी चितारताना रमेश इंगळे यांची 'सर्व प्रश्न अनिवार्य' ही कादंबरी त्यांच्या आवडत्या शिक्षण विभागाची नवसफर घडविते. सुशील धसकटे यांच्या 'जोहार' कादंबरीमध्ये विद्यापीठातील जातीय राजकारणाच्या संबंधावर हल्ला चढविला जातो. कुचकामी शिक्षण व्यवस्थेवर प्रहार करणारी प्रसाद

कुमठेकरांची ‘बारकुल्या बारकुल्या स्टोऱ्या’ ही आणखी एक वेधक कादंबरी. ‘मी सावित्री ज्योतीराव’ ही कविता मुरुमकर यांची वेगळ्या वाटेवरची चरित्रात्मक कादंबरी आहे. पौगंडावस्थेतील मुलांच्या मनोव्यापारावर शर्वरी पेठकर यांची ‘तूर्तास खाजगी एवढंच’ प्रकाश टाकते. 'निळ्या डोळ्यांची मुलगी’ ही शिल्पा कांबळे यांची कादंबरी. मुंबई महानगरातील दलित तरुणीच्या जीवनाचे ताणेबाणे ती विशद करते. ढासळत्या गिरणगावाचा व कामगार वस्त्यांचा जी. के. ऐनापुरे ‘रिबोल्ट’ कादंबरीत धांडोळा घेतात. किरण गुरवांची ‘जुगाड’ कोल्हापूर, पुणे आणि भोसरी परिसरातील औद्योगिक पट्ट्यात बोकाळलेल्या अव्यवस्थेची दमदार मांडणी करते. मिलिंद बोकील यांची ‘सरोवर’ व रवींद्र रुक्मिणी पंढरीनाथ यांची ‘खेळघर’ यादेखील वेगळ्या वाटेवरच्या उत्तम कादंबऱ्या आहेत.

'अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट’ (आनंद विंगकर), ‘इन्शाल्लाह’ (अभिराम भडकमकर), ‘ईश्वर डॉट कॉम’ (विश्राम गुप्ते), ‘एक होता कार्यकर्ता’ (तानाजी चोरगे), उपहासाची अनवट वाट चोखाळणारी श्रीकांत बोजेवार यांची ‘पावणेदोन पायाचा माणूस’, आटपाडी परिसरातील ग्रामीण नातेसंबंधाचा उत्तम शोध घेणाऱ्या मेघा पाटील यांच्या कादंबऱ्या; तसेच ‘छावणी’ (नामदेव माळी), ‘गावई’ (बबन मिंडे), ‘बुर्गांट’ (महेश खरात) अशा काही महत्त्वपूर्ण मराठी कादंबऱ्यांची नोंदही घ्यायलाच पाहिजे.

समारोप :

अशाप्रकारे २१ व्या शतकातील ग्रामीण व शहरी जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्या ह्या जागतिकीकरणाचा परिणाम शहर व ग्रामीण भागावर कसा झाला आहे याचा वेध घेतात. या शतकामध्ये मराठी ग्रामीण कादंबऱ्यांच्या पहिल्या टप्प्याने मराठी कादंबरी विश्व संख्यात्मक व गुणात्मक दृष्टया महत्त्वपूर्ण ठरले. त्यामुळे साहजिकच मराठी कादंबरीला नव दिशा मिळाली. मराठी कादंबरीला यशाच्या शिखरापर्यंत नेण्यासाठी अनेक मराठी कादंबरीकारांचा वाटा खूप मोठा आहे. यामध्ये बाबाराव मुसळे ' (इंगोले समपार्ट टाईम) रवींद्र शोभणे '(पांढवीन भूभागे) रविंद्र शोभणे (पांढर) आशावादी देशमुख (असांगवाडी), अशोक पवार (दर कोस दर मुक्काम) या २१ व्या शतकातील कादंबऱ्या पारंपरिकतेला झुगारून ग्रामीण नव जीवन जाणीवांचा वेध घेताना दिसतात.

निष्कर्ष :

1. एकविसाव्या शतकातील कादंबऱ्या ह्या पारंपरिक चौकटीला झुगारून समाज परिवर्तनाची दिशा दर्शवितात.
2. वास्तविकता हे या कादंबऱ्यांचे प्रमुख वैशिष्ट्ये असल्याने ह्या कादंबऱ्या काल्पनिकते पासून दूर असल्याचे दिसतात.
3. कृषी संस्कृतीवर जागतिकीकरणाचा झालेला परिणाम दर्शविणाऱ्या काही कादंबऱ्या ह्या सर्वसामान्य माणसांचा जीवन संघर्ष दर्शवितात.
4. नैसर्गिक आपत्तीचा परिणाम ग्रामीण जीवनावर तसेच कृषी संस्कृतीवर होतो ही महत्त्वपूर्ण बाब एकविसाव्या शतकातील कादंबऱ्यांमधून दिसून येते.
5. एकविसाव्या शतकातील कादंबरी स्त्रियांच्या अंतर्मनाचा ठाव घेत त्यांच्या संघर्षाची कहाणी मांडते. पोटाच्या भुकेसाठी काबाडकष्ट करताना मासिक पाळीचा अडथळा नको म्हणून प्रसंगी स्वतः चे गर्भाशय काढून टाकणाऱ्या धाडशीवान नारीचे दर्शन घडविते.

6. एकविसाव्या शतकातील कादंबरी ही काबाडकष्ट करणाऱ्या कामगार स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व करताना दिसून येतात.
7. एकविसाव्या शतकातील कादंबरी स्त्री समस्यांचे दर्शन तर घडवितेच पण त्याचबरोबर स्त्रियांना ती स्वाभिमानी व सक्षम बनविते.

संदर्भ :-

1. डॉ. गोरे दादा गोरे, पुणेएकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरी (संपादित) अक्षरवाङ् मय प्रकाशन पुणे.
2. सुशील धसकटे, जोहार, अक्षरवाङ् मय प्रकाशन पुणे.

21 व्या शतकातील भारतीय इतिहास संवेदना - एक दृष्टिक्षेप

गंगाधर सायलू पेंटावार
कुंडलवाडी ता. बिलोली जि. नांदेड

एकोणिसावे शतक हे प्रबोधनाचे पर्व म्हणून ओळखले जाते. कारण भारतीय समाज जीवनाचे अर्धे अंग म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या स्त्री जीवनाच्या विकासाची मुहुर्तमेढ एकोणिसाव्या शतकात रोवली गेली. अज्ञानाच्या अंधारात परंपरेने चालत आलेल्या चालीरीतींचे, रूढी-परंपरांचे पालन करणारी भारतीय स्त्री ही चूल आणि मूल या मर्यादित कार्यक्षेत्रात वावरत होती. या स्त्रीवर होणा-या अन्यायाची जाणीव तत्कालीन कालखंडातील नवशिक्षित तरूण वर्गाला झाली. एकोणिसाव्या शतकात ब्रिटीश भारतात आले आणि त्यांनी येथे शिक्षणप्रणाली सुरू केली. हे शिक्षण घेऊन सजग, सुशिक्षित झालेले तरूण आपल्या समाजव्यवस्थेविषयी विचार करू लागले. आपल्या समाजाचा विकास व्हायचा असले स्त्रीचा विकास व्हायचा असेल तर तिला शिक्षण देणं महत्त्वाचे होते. या स्त्रीशिक्षणाची गरज ओळखून इथल्या स्त्रियांसाठी इंग्रजांनी जरी शिक्षणव्यवस्था केली असली तरी त्याला खरे स्वरूप आले ते क्रांतिबा जोतीराव फुले यांच्या मुळेच. महात्मा जोतीराव फुले यांनी आपल्या पत्नीला म्हणजेच सावित्रीबाईंना प्रथमतः सुशिक्षित केले. 1848 ला पुण्यात मुलींची पहिली शाळा काढली आणि त्या शाळेच्या पहिल्या शिक्षिका सावित्रीबाई फुले झाल्या. तिथूनच खऱ्या अर्थाने स्त्री-शिक्षणाला सुरूवात झाली. स्त्री शिक्षणाची पहाट ज्यांच्यामुळे झाली त्या महात्मा फुलेंनी तिची अनेक जाचक रूढींच्यामधून सुटका करण्यासाठी प्रयत्नही केले. एकोणिसाव्या शतकातील या थोर समाजसुधारकाच्या साहित्यिक कार्याचा आढावा या निबंधलेखनात घ्यावयाचा आहे.

शैक्षणिक कार्य :-

महात्मा फुल्यांच्या कवितेच्या शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देणाऱ्या खालील ओळी प्रसिद्ध आहेत.

" विद्येविना मती गेली ।
मतीविना नीती गेली ।
नीतीविना गती गेली ।
गतीविना वित्त गेले ।
वित्ताविना शूद्र खचले ।
इतके अनर्थ एका अविद्येने केले !

हुजन समाजाचे अज्ञान, दारिद्र्य आणि समाजातील जातिभेद पाहून ते अतिशय अस्वस्थ होत असत. ही सामाजिक परिस्थिती सुधारण्याचा त्यांनी निश्चय केला. त्याप्रमाणे त्यांनी इ.स. १८४८ साली पुण्यामध्ये बुधवार पेठेतील भिडे यांच्या वाड्यात पहिली मुलींची शाळा काढून तेथील शिक्षिकेची जबाबदारी सावित्रीबाईंवर सोपविली. महाराष्ट्रातील स्त्री शिक्षणाची ही मुहूर्तमेढ ठरली. तसेच अस्पृश्य मुलांसाठी त्यांनी पुण्याच्या वेताळपेठेत इ.स. १८५२ मध्ये शाळा स्थापन केली. त्यांच्या या कार्याला सनातन्यांकडून सतत विरोध होत असे. पण जोतीराव आपल्या भूमिकेवर ठाम असत. समाज सुधारण्याच्या कार्याला गती दिली. जोतीरावांनी त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाईंना शिक्षण देऊन शिक्षणकार्यास प्रवृत्त केले. शाळेच्या मुख्याध्यापकपदी आरूढ झालेली भारतातील पहिली महिला म्हणजे सावित्रीबाई. त्याचप्रमाणे स्वतंत्रपणे फक्त

स्त्रियांसाठी शाळा काढणारे महात्मा फुले पहिले भारतीय होत.

सामाजिक कार्य :-

मानवी हक्कावर इ.स. १७९१ मध्ये थॉमस पेन यांनी लिहिलेले पुस्तक त्यांच्या वाचनात आले. त्याचा प्रभाव त्यांच्या मनावर झाला. सामाजिक न्यायाबाबत त्यांच्या मनात विचार येऊ लागले. त्यामुळेच विषमता दूर करण्यासाठी स्त्रीशिक्षण आणि मागासलेल्या जातीतील मुलामुलींचे शिक्षण यावर त्यांनी भर देण्याचे ठरवले. सामाजिक भेदभाव त्यामुळे कमी होईल असे त्यांचे निश्चित मत आणि अनुमान होते. 'कोणताही धर्म ईश्वराने निर्माण केलेला नाही आणि चातुर्वण्य व जातिभेद ही निर्मिती मानवाचीच आहे' असे रोखठोकपणे बोलताना मात्र या विश्वाची निर्मिती करणारी कोणती तरी शक्ती आहे अशी त्यांची (अस्तिक्यवादी) विचारसरणी होती. मानवाने गुण्यागोविंदाने रहावे असे त्यांचे मत होते. त्यांनी लिहिलेल्या 'शेतकऱ्याचा असूड' या पुस्तकातून महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांची विदारक दुर्दशा आणि दारिद्र्याची वास्तवता विशद केली आहे. या पुस्तकाद्वारे विशाल दृष्टिकोनाचा क्रांतिकारक म्हणून ही जोतीरावांचे दर्शन होते. 'नीती हाच मानवी जीवनाचा आधार आहे' हा विचार मांडणारे जोतीराव एक तत्त्वचितक व्यत्तिमत्त्व म्हणूनही आपल्यासमोर येतात

सत्यशोधक समाज :-

२४ सप्टेंबर इ.स. १८७३ रोजी महात्मा जोतिराव फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. समाजातील विषमता नष्ट करणे व तळागाळातील समाजापर्यंत शिक्षण पोहचवणे हे सत्यशोधक समाजाचे ध्येय होते. सत्यशोधक समाज सोसायटीचे ते पहिले अध्यक्ष आणि खजिनदार होते. वेदांना झुगारून त्यांनी हे कार्य करण्यास सुरवात केली. त्यांनी जातीय भेद आणि चातुर्वर्णीय भेदभावास विरोध करण्यास सुरवात केली. महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली तेव्हा स्त्री विभागाचे नेतृत्व सावित्रीबाई यांनी केले. सावित्रीबाई यांच्याबरोबर १९ स्त्रियांनी सत्यशोधक समाजाचे कार्य सुरू केले. त्याचवेळी त्या कन्याशाळेच्या शिक्षिका म्हणूनही कार्य करीत होत्या. दीनबंधू प्रकाशनाने सत्यशोधक चळवळीच्यावेळी लेखन प्रकाशनचे कार्य केले. महाराष्ट्रातील तळागाळापर्यंत चळवळ पोचली. छत्रपती शाहू महाराजांनी सत्यशोधक चळवळीस पाठिंबा दिला. तथाकथित उच्चवर्णीयांकडून होणाऱ्या अन्यायापासून, अत्याचारापासून व गुलामगिरीतून शूद्रातिशूद्र समाजाची मुक्तता करणे व त्यांना हक्काची जाणीव करून देणे हे सत्यशोधक समाजाचे ध्येय होते. 'सर्वसाक्षी जगत्पती । त्याला नकोच मध्यस्ती ॥' हे या समाजाचे घोषवाक्य होते. सत्यशोधक समाजाने गुलामगिरीविरुद्ध आवाज उठविला आणि सामाजिक न्यायाची व सामाजिक पुनर्रचनेची मागणी केली. या समाजातर्फे पुरोहितांशिवाय विवाह लावण्यास सुरुवात केली. मराठीत मंगलाष्टके रचली.

साहित्य आणि लेखन :-

'सार्वजनिक सत्यधर्म' हा सत्यशोधक समाजाचा प्रमाण ग्रंथ मानला जातो. या समाजाचे मुखपत्र म्हणून 'दीनबंधू' हे साप्ताहिक चालविले जात असे. तुकारामाच्या अभंगांचा त्यांचा गाढा अभ्यास होता. अभंगांच्या धर्तीवर त्यांनी अनेक 'अखंड' रचले. त्यांना सामाजिक विषमतेचे जागतिक भान होते. आपला 'गुलामगिरी' ग्रंथ अमेरिकेतील कृष्णवर्णीयांना त्यांनी समर्पित केला. 'अस्पृश्यांची कैफियत' हा महात्मा फुलेंचा अप्रकाशित ग्रंथ आहे. सार्वजनिक सत्यधर्म हा त्यांचा ग्रंथ त्यांच्या मृत्यूनंतर इ.स. १८९१ मध्ये प्रकाशित झाला.

Peer Reviewed Refereed Journal ISSN : 2278 – 5639
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XIV Special Issue – VII March – 2025

सन्माननीय 'महात्मा' उपाधी व लेखन:-

जोतिबा फुले यांच्या सामाजिक कार्याची दखल घेऊन लोकांनी त्याना 'महात्मा' ही उपाधी दिली. त्यामुळे ज्योतिबा फुले हे महात्मा फुले या नावाने ओळखले जाऊ लागले.

महात्मा जोतीराव फुले यांचे वाङ्मय

1. तृतीय रत्न-

जोतीरावांनी 1855 मध्ये हे नाटक लिहिले. सर्व स्त्री-शुद्रातिशुद्रांनी सज्ञान व्हावे ही जोतीरावांची मनोमन इच्छा होती. या ज्ञानाचे महत्त्वच या नाटकात मांडले आहे. ज्ञानप्राप्ती ही सर्व प्रगतीच्या मूळाशी आहे तीच ब्राहमण समाजाने हिरावून घेतल्यामुळे शुद्रातिशुद्र समाज शतकानुशतके मागास राहिला आहे, असे मत जोतीरावांचे होते. मानवाला लाभलेली अन्न, जल आणि ज्ञान ही तीन रत्ने आहेत. त्यामुळे ज्ञान हे रत्न प्राप्त करून घेण्यासाठी बहुजन समाजाने प्रवृत्त व्हावे असे आव्हान फुले या नाटकाच्या माध्यमातून करतात,

2. गुलामगिरी

संवाद रूपामध्ये केलेले हे गद्यलेखन आहे. धोंडिबा आणि जोतीराव यांच्यामधील हा संवाद असून धोंडिबा हिंदूच पौराणिक ग्रंथ, वेद, मंत्र, कर्मकांडे, इंद्राचे विविध अवतार, शोषणकारी मिथके आणि मुक्तिदायी गिथके अशा गोष्टींशी संबंधित प्रश्न विचारतो आणि जोतीराव त्याच्या प्रश्नांची उत्तरे देत देत शकांचे निरसनही करतात. त्या दोघांमधील संवाद हा केवळ भूतकाळातील प्रश्नांवर चाललेला दिसत नाही, तर वर्तमानकालीन प्रश्नांवर त्यांच्यामध्ये चर्चा होते. या ग्रंथाच्या पहिल्या नऊ भागात ब्राहमणवर्गाने केलेल्या पारंपरिक शोषणाचे वर्णन येते. तर अखेरच्या सात भागात इंग्रजी राजवटीतील अत्याचारावर प्रकाश टाकलेला आहे.हजारो वर्षे परंपरेने चालत आलेल्या रुढीप्रथांमुळे स्त्री-शुद्रातिशूद्रांच्या वाटयाला जुलूम अत्याचार, पिळवणूकच आणि वर्तमानकालीन इंग्रजी राजवटीतही त्यांची या गुलामगिरीतून सुटका झाली नाही. त्यामुळे यास्त्री-शुद्रांना शिक्षण देऊन त्यांची या गुलामगिरीतून सुटका करावी असे आवाहन या पुस्तकातून महात्म

3 शेतकऱ्यांचा आसूड

शेतकऱ्यांच्या जीवनावर आधारित या ग्रंथांचे लेखन फुले यांनी 1883 मध्ये केले. शेतकऱ्यांच्या खालावलेल्या परिस्थितीचे प्रत्यक्ष अवलोकन करून आपल्यापरीने त्याची कारणमीमांसा फुले यांनी या ग्रंथात केली आहे. शेतकरी वर्गाचा जीवनकम आणि शेतीविषयक प्रश्न यांचे अतिशय सखोल चित्रण जोतीरावांनी या ग्रंथात केले आहे. विशेषतः मध्यम आणि कनिष्ठ शेतकऱ्यांची भीषण दुरावस्था कशामुळे निर्माण झाली आहे आणि ती कोणत्या उपायांनी दूर होईल याचा विचार फुले यांनी या ग्रंथात केला आहे.

4. सार्वजनिक सत्यधर्म

या ग्रंथात त्यांना अभिप्रेत असलेल्या मानव कल्याणाच्या धर्माची रूपरेषा मांडली आहे. मानवाने परस्परांशी आणि सभोवतालच्या विश्वाशी कसा व्यवहार केला म्हणजे त्यांचे जीवन आनंदमय होईल याचे सर्व मार्गदर्शन त्यांनी या ग्रंथात केले आहे. महात्मा जोतिबा फुले यांनी मानवी जीवन सुखी होण्यासाठी या ग्रंथात मार्गदर्शन केल्यामुळे फुलेंचा हा ग्रंथ म्हणजे मानवमुक्तीचा महान संदेश देणारा ज्ञानकोशच आहे.महात्मा फुले समग्र वाङ्मयाच्या प्रस्तावनेत तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी म्हणतात, "जोतिबांच्या

विश्वकुटुंबवादाचा सार्वजनिक सत्यधर्म हा जाहीरनामा आहे. भारतीय लोकशाही कांतीची मूलभूत तत्वे विशद करून सांगणारा तो जाहीरनामा आहे. सार्वजनिक सत्यधर्ममध्ये जोतिबांच्या महात्मतेचे तेजोवलय पूर्ण प्रकट झाले आहे. त्या तेजोवलयाचे तीन भाग आपल्या दृष्टीसमोर पडतात, ते म्हणजे मूलभूत मानवी हक्क त्यावर आधारलेला विश्वकुटुंबवाद आणि जीवनाचे व विश्वाचे सत्यस्वरूप प्रकट करणारा बुध्दीवाद हे होत. या तीन प्रेरणांतच त्यांची लोकशाही दृष्टी सिध्व होते." लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्या वरील वक्तव्यावरून या ग्रंथाचे महत्त्व लक्षात येते. धर्मग्रंथ, अनुष्ठान, नामसंकीर्तन, पूजाअर्चा यांसारख्या धार्मिक विधीपासून स्त्री-पुरुष संबंध, पाप-पुण्याच्या कल्पना, जातिभेद, विवाह विधी इ. विषयांची चर्चा फुले यांनी मानवाला केंद्रवर्ती तेऊन या पुस्तकात केली आहे.

5 सत्सार

1885 साली जोतीरावांनी सत्सार नावाचे नियतकालिक सुरू केले. याचे दोनच अंक आज उपलब्ध असून याच्या पहिल्या अंकात ब्रह्मसमाज आणि प्रार्थना समाज यांच्या विषयीचा संवादरूपी परामर्श घेतला आहे. तर दुसऱ्या अंकात पंडिता रमाबाई आणि ताराबाई शिंदे यांची निंदानालस्ती करणाऱ्या टीकाकारांचा समाचार घेतला आहे.

1. संपा. गव्हाणे, किशोर कुमार 'महाराष्ट्रातील समाजसुधारणांचा इतिहास शिंदे, एस.पी. (संपा.) एज्युकेशनल पब्लिशर्स ॲण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स, आवृत्ती 2014, औरंगाबाद
2. बगाडे, उमेश 'महात्मा जोतीराव फुले' श्री गंधर्व वेद प्रकाशन, प्रथमावृत्ती नोव्हेंबर 2010, पुणे.
3. भोळे, भास्कर लक्ष्मण -महात्मा जोतीराव फुले' साहित्य अकादमी, प्रथमावृत्ती 1996, नवी दिल्ली
4. मालशे, स.ग. (संपा.)-महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, कीर, धनंजय महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

नाटककार वि.वा.शिरवाडकर यांच्या नटसम्राट नाटकातील संवेदना

उज्वला उत्तम अहिरे
मराठी विभाग, महात्मा गांधी विद्यामंदिर संचलित,
महाराजा सयाजीराव गायकवाड महाविद्यालय मालेगाव कॅम्प. जि. नाशिक

कविवर्य कुसुमाग्रज, तात्या म्हणजे विष्णू वामन शिरवाडकर यांचे नटसम्राट हे नाटक मी माझ्या शोधनिबंधासाठी निवडले आहे कारण नटसम्राट म्हणजे संवेदनशीलतेची खाणच होय.

नटसम्राट या नाटकाच्या पहिल्या अंकात आपणास पाहावयास मिळते की, खूर्चीवर एक म्हातारा माणूस बसलेला आहे म्हणजे तो खरे तर झोपला आहे. परंतु काही आवाज येऊन तो जागा होतो.आणि सावरत, चष्मा चढवत प्रेक्षकांकडे पाहतो.आणि स्मित करुन नमस्कार करतो.आणि म्हणतो रसिक मित्रांनो माफ करा मला माहित आहे की तुम्हाला खूप वेळ ताटकळत बसावे लागले आहे.याची जाणीव आहे मला. अगदी नाईलाज झाला. या वाक्यातून आपणास त्याचा संवेदनशील स्वभाव जाणवतो.खरे तर वक्तशीरपणा हा नाटका इतकाच महत्त्वाचा आहे मला असे तो बोलतो. नाटक कंपनीच्या वक्तशीरपणा बाबत सांगत अचानक सोनेरी घड्याळ शोधतो. ते नागपूरला गणपत जोश्यांनी हॅम्लेटचा गौरव झाला तेव्हा बांधले होते असे सांगतो.आणि हे घड्याळ चालू आहे तोपर्यंत सर्व चालू अशी माझी श्रद्धा अरे हो पंधरा मिनिटे उशीर. याचे त्याला वाईट वाटले. यातुन त्याचा वक्तशिरपणा आणि चुक झाल्यावर क्षमा मागणे या गुणांची जाणीव होते.

तो म्हणतो की मला नम्र होता येत नाही. माझी सलगी तुम्हाला देखील आवडणार नाही.मी तुमचं प्रेम मागितले नाही तर जिंकले आहे असे तो संवेदनशील पद्धतीने मांडतो यातून त्यांचा स्वाभिमान, आत्मविश्वास, आपल्या कर्तव्याची जाणीव, कर्तव्य पूर्ण केल्याचा आनंद त्याच्या बोलण्यातून व्यक्त होतो.

त्याचे असे म्हणणे आहे की मी जे तुमच्यासाठी चाळीस वर्षे केले, त्याचे हे मधूर फळ आहे . त्याच्या शिंदेशाही पगडीचा उल्लेख येथे आला आहे. हा म्हातारा माणूस म्हणजे गणपतराव बेलवलकर.

ते म्हणतात की मला, गणतराव बेलवलकरला अहंकारी म्हणू देत. मोठ्यांचे आशीर्वाद, रसिकांचे प्रेम मी मिळवलं आहे.

येथे आपणास त्यांची वडीलधारी मंडळी चा मान राखणे. रसिक हाच आत्मा असे एक जीवनाचे संवेदनशील सूत्र आहे असे जाणवते.

त्यांना बोलताना ऐकले तर मान सन्मान, आदर, स्वतः साठी मिळावा आणि आपणाकडून देखील दुसऱ्यास दिला जावा असे वाटते याची जाणीव येथे होते. ते म्हणतात की एका नटाला जे हवं असतं ते सारं मी मिळवलं आहे. याचा मला आनंद आहे. आणि हे मी जर अहंकाराने बोलतो आहे. तर म्हातारपणात थोडासा अहंकार हवा माणसाजवळ आणि असेल तर काही कमी ते याच्याने पूर्ण करु शकतो.

नंतर ते म्हणाले की परवा बसचा प्रवास झाला तेंव्हा कंडक्टरने आधी न ओळखल्याने बस नाही थांबवली. आपण आप्पासाहेब बेलवलकर आहोत हे ओळखल्यावर आपलेपणाने बसमध्ये बसवले. याचे उदाहरण अप्पा देतात आणि फरफटणारे पाय, अडखळणारी जीभ, थरथरणारे हात असे म्हातारे यांचे विस्मरण होते. कंडक्टरने नंतर अप्पांचा आदर केला याचा आनंद झाला.

आप्पा प्रेक्षकांना म्हणतात की, तुम्ही च मला आनंद दिला आहे. अडगळीतून बाहेर काढून मला पुष्पहार घातला. नटसम्राट ही पदवी दिली आणि चाळीस हजार रुपये. सर्व शब्द इथे कमी आहेत. मला एक मुलगा नंदा आणि मुलगी नलू आहेत. ते खूप प्रेमळ आहेत. तसेच पत्नी कावेरी ही देखील चांगली आहे. मी सफल समाधानी आहे.आपण मला जाणून घ्या एवढी विनंती संवेदनशील अप्पा प्रेक्षकांना करतात.

अप्पासाहेब लियरचे उदाहरण देताना शेक्सपियर बद्दल संवेदनशील पद्धतीने म्हणतात की, शेक्सपियर नाटककार नाही. नुसता सैतान आहे दुःखाची लागवड करणारा. लियरचे काम करणारे म्हातार्यांचे भकास चेहरे परंतु ते रडत नाहीत. रडतात तरुण. लियरच्या मुली त्याला म्हातारपणी आधार न देता दुःख देतात. माझी मुले असे नाहीत. म्हणून मी सुखी आहे. मुलांबद्दलचा विश्वास ते इथं व्यक्त करतांना दिसतात.

अप्पा आपल्या पत्नीची कावेरी जिला अप्पा सरकार म्हणतात, गृहलक्ष्मी म्हणतात. तिची ओळख करून देतात. खूप प्रेमळ, उपास व्रत माननारी संवेदनशील. नाटकास काही दिवस यश नव्हते तेव्हा देखील मुलांना कुठले संकट नाही बघू दिले परंतु त्यांनी देखील आपले शिक्षण संस्कार चांगले केले. नंतर मुलाची म्हणजे नंदा ची ओळख देतात. नंदा खूप हुशार, एम.कॉम झालेला आणि कंपनीत मॅनेजर. आजही आमच्या पायावर डोके ठेवतो. असे ते संवेदनशील पणे सांगतात आणि आमच्या मृत्यूनंतर देखील वडीलधारींचा आदर करा असे संस्कार अप्पा आपल्या मुलांवर करतात. अप्पा म्हणतात की, माझ्या यशाचे गमक म्हणजे कांचनगडच्या मोहनेच्या पहिल्या प्रयोग प्रसंगी काकासाहेबांना नमस्कार केला तेव्हा मिळालेल्या आशीर्वादाने मला घडवले. नमस्कार करण्यास कधी लाजु नका अशी मूल्ये आप्पा मुलांवर करतात. अप्पांची संवेदनशिलता आपणास मनास भावते. आता आपण नटसम्राट या नाटकातील अप्पांच्या सुनेचा अप्पा परिचय करुन देतात ते बघुया.

अप्पा सूनेबद्दल म्हणतात की, आमची सून शारदा मोठी गोड आणि दिलदार पोरगी आहे. पारिजातकाचं झाड नुसतं आणि शारदा देखील अप्पाना नमस्कार करते. अप्पानीच तिला शारदा नाव दिलेले. परंतु तिला देखील नाव आवडते कारण ती अप्पाचा आदर करते. सर्वांची आवडतीच आपली आवड ठेवताना दिसते. सूनेचे बोलणे गोड आहे ती प्रेमळ आहे असे सांगून आता अप्पा नंदाला मुलीला बोलविण्यास सांगतात. अप्पांची मुलगी नलू आप्पा तिला लाडाने बकरी म्हणतात. अप्पा या आनंदाच्या क्षणी माझ्यासोबत सर्वांनी यावे असे आपल्या कुटुंबियाना सांगतात. माझी माणसे जवळ हवीत असं संवेदनशील अप्पांना वाटते.

नटसम्राट नाटकातील पात्र आप्पांच्या मुलीचा अप्पा परिचय करून देतात. अप्पांनी बोलवल्यावर नलू धावत येते. अप्पा प्रेक्षकांना आनंदाने म्हणतात हे आमचं कन्यारत्न. नलू देखील अप्पांना नमस्कार करते. नलू अभ्यासात हुशार. बी.ए. पर्यंत पहिल्या नंबरने पास व्हायची हे अप्पा आनंदाने सांगतात. नंतर ते आपले जावई सुधाकर जे इंजिनिअर आहेत यांची ओळख करून देतात. त्यांच्या पदाचा अप्पांना अभिमान आहे. सुधाकर देखील आल्यावर अप्पांना नमस्कार करतात. अप्पा सुधाकरराव यांना म्हणतात की तुम्हाला पुढच्या परीक्षेसाठी जर्मनीला जायचं आहे आणि नंदाला देखील मुंबईत फ्लॅट घ्यायचा आहे तेच मला सांगायचे आहे आणि अप्पा पत्नीला सरकार म्हणून बोलावतात आणि प्रेक्षकांना आठवण करुन देतात की तिचे नाव कावेरी आहे परंतु अप्पा तिला सरकार म्हणतात.

नटसम्राट मधील अशी संवेदनशील पात्रे अप्पांनी आपल्यासमोर मांडली आहेत.

अप्पांनी बोलवल्यावर सरकार येतात आणि अप्पांना काय काम आहे लवकर सांगण्यास बोलतात. कारण त्यांना मायेने आपल्या कुटुंबातील व्यक्तिंसाठी आचारी असताना देखील स्वयंपाक करायचा असतो. यात सरकारची कामाची आवड आणि कुटुंबियांसाठीचा जिव्हाळा आपणास दिसतो. तेव्हा अप्पा सांगतात की, आजपर्यंत मी तुमची कशासाठी संमती नाही मागितली. तिने नेहमी अप्पांना संकटात मदत केली होती. कधी पैशाबाबत विचारले नव्हते. अप्पा सरकारचे कोतुक करतात. गोड बोलणे, कमी बोलणे, दुसऱ्यांसाठी जगणे अशा संवेदनशील सरकार समोर अप्पा आपल्या मालमत्तेची वाटणी मुलांत करण्याबाबत सांगतात. आपण आता म्हातारे झालो आहोत आणि जीवनाच्या शेवटच्या दिवसाकडे आपण जात आहोत असे बोलतात. ती वाटणीस होकार देते. मला रसिकांचे खूप प्रेम मिळाले. मिळालेले चाळीस हजार आणि सुख वाटून द्यावं आणि दुःख जवळ ठेवावं असे ठरवले मी नलू आणि नंदा नकार देतात. नलू संवेदनशील पणे बोलते की, आम्हाला तुमची माया आणि पाठीवर हात हवा. अप्पा म्हणतात की, असे ही मी पैशाच्या व्यवहारात कधी राहिलो नाही. काही काळ मुलांना होस्टेल ला ठेवले आणि आम्ही गावी राहिलो. परंतु तेथे निसर्ग आणि प्रेमळ रसिकांची साथ मला सांभाळत गेली. ते डॉक्टर या रसिकाचे कौतुक करतात. त्याच्यामुळे जमीनीची विक्री, पैसे मिळवणे घडले असे अप्पा सांगतात. अप्पांना नकार मुले देणार नाहीत अशी एक शिस्त. यातून आपणास जाणवेल की आप्पांना शिस्त खूप आवडे आणि नंतर अप्पा म्हणतात की आता ही मालमत्ता आणि मी आणि सरकार आम्ही दोघं तुमची. तेव्हा हळवेपणे नलू म्हणते अप्पा आणि आई माझ्याकडे राहतील मुंबईला नाही. त्यावर नंदा म्हणतो, फक्त सणाला तुझ्याकडे. तेव्हा अप्पा म्हणतात की, आता बेलवलकर नट म्हणून संपला आता फक्त बाप उरला अशा प्रेमाच्या भांडणात गुरफटलेला. अप्पा सरकारला चंद्रहार देतात ती तो देखील घेण्यास नकार देते. परंतु, अप्पांनी दिल्याने आनंदाने गळ्यात घालते. अप्पा तिला विचारतात की वाटणी करणे योग्य आहे का तेव्हा ती म्हणते की खूप घाई केली. माणूस वाईट नाही परंतु म्हातारपण वाईट असते. ती संवेदनशील पणे म्हणते पुढचं वाढलेलं ताट द्यावं, पण बसायचा पाट देऊ नये म्हणाली. हे ऐकून आप्पांना हसू आलं. ते म्हणतात की मुलांनी टाकलेल्या आईबापांसाठी आश्रम काढायला लावेल. पंढरपूर च्या बाबास. नाटकातला अप्पा आणि सरकार यांचा हा संवाद खूप भावनिक, संवेदनशील, मानवी जीवन दर्शन करुन देणारा आहे.

आता सरकार आप्पांना म्हणतात की मी टॉनिक आणते तेव्हा आपण बोलतात की माणसांचे प्रेम हेच खरे टॉनिक. मला फक्त चहा आण फर्स्ट क्लास- तुझ्या हातचा - तुझ्या हातचा चहा -

काही काळानंतरच्या वातावरणाचे दृश्य आता मांडले आहे.

प्रकाश मंदावतो आणि अंधार होते. क्षणभर शांतता.

नंतर अप्पा मोठ्याने चहा मागतात. सरकार, शारदा, ठमी, आसाराम.

घरात कोणी आहे की नाही, सरकार !

आता अप्पा भुतकाळातून बाहेर निघतात आणि मोठ्याने ओरडत चहा मागतात. सरकार, शारदा, ठमी म्हणजे नंदा ची मुलगी सुहासिनी, सुहास आणि आसाराम या नोकरास आवाज देतात. आसाराम चहा आणतो. अप्पा सरकार कुठे आहे विचारतात तेव्हा तो कंटाळवाणे पणाने बोलतो याचे दुःख संवेदनशील अप्पांना होते. अप्पा फ्लॅट मधील एका खोलीत असलेले नोकर चहा आणतो. अप्पांना बाईसाहेब म्हणजे शारदेने असे ओरडण्यास नकार दिला आहे याची जाणीव करून देतो. याचे अप्पांना दुःख होते. एक वेळ अशी होती की

त्यांचा शब्द प्रमाण असे. निर्धार हा अंतिम असे.

नटसम्राट या नाटकातील कुसुमाग्रजांनी नटसम्राटाची मांडलेली भूमिका ही असामान्य होती. परंतु काही बाबतीत असे काही अनुभव हे सर्व वृद्धांच्या बाबतीत जागवतांना दिसतात. आपणास येथे कुसुमाग्रजांनी मानवजातीचा एक वास्तव आलेख नटसम्राट मध्ये मांडलेला दिसतो. अप्पा संवेदनशील आहेत मुले भेटली नाहीत तर त्यांची तब्येत वगैरे विचारत असतात. काळजी करतात. ठमी कुठे आहे असे विचारल्यावर सरळ उत्तर नोकर देत नाही तेव्हा अप्पांना दुःख होते. माझे डोळे आता जाताहेत तसेच कानही निकामी व्हावेत असे अप्पा वैतागून बोलतात.

तेवढ्यात आतून आजोबा, आजोबा आवाज करीत अप्पांची नात येते. अप्पांना सुहास म्हणजे ठमी जीव की प्राण आणि तिचे देखील अप्पांवर खूप प्रेम. तिचा आवाज ऐकून आनंदी अप्पा काठीच्या आधाराने उठू पाहतात. ती शाळेतील गंमती अप्पांना सांगते आणि शाळेत आलेल्या एका पाहुण्यास मी कविता म्हणून दाखवली तर त्यांनी माझे नाव विचारल्यावर मी तुमची नातं आहे हे समजल्यावर तुम्ही त्यांना एक संदेश लिहून दिला होता आणि मला देखील द्या आणि अप्पाचा त्यांना खूप आदर आहे हे सांगू पाहत होती ती अप्पांना. संवेदनशील अप्पांना खूप आनंद झाला. ती त्यांना नाटकातल्या सारखा मोठा आवाज करायला लावते. ते गोड पापा मागतात आणि दोघे धावत, हसत, ओरडत असतानाच शारदा येते आणि अप्पा तिला प्रेमाने चोरटी, भामटी असे बोलत असतात.

तेव्हाच शारदा येते आणि हे सर्व पाहून ओरडते. जी शारदा अप्पांचा आदर करी. ती आता अप्पांना ओरडते. खबरदार माझ्या मुलीला शिव्या द्याल तर ! बोलायचं तर शुद्ध आणि शिव्या, आरडाओरड करायची नाही इथं. संवेदनशील ठमीला दुःख होते यावर ती सांगते की, तिनेच अप्पांना मोठा आवाज काढायला लावला होता. हे ऐकून शारदा अप्पांवर आरोप करते की, तुम्ही सुहास ला माझ्यापासून दूर करत आहात. या खोलीत ठमीला यायचे नाही असे सांगते. हे ऐकून अप्पा दुःखी होतात. अप्पांना ठमी येणार नाही, बोलणार नाही असे जेव्हा सांगे तेव्हाच संवेदनशील अप्पा घाबरून जात असत. आता हे सर्व ऐकून आप्पांना वेदना होतात शारदा बोलते की सुहास तू खोलीत आली तर डाग देईल. अप्पांकडे शिष्टाचार, सभ्यता, सौजन्य नाही. नाटकमंडळीची उडाणटप्पु धर्मशाळा नाही हे घर. हे ऐकून अप्पा हतबल होतात आणि हे सर्व ऐकून मला असे डोळ्यासमोर दिसत आहे आणि माणूस नावाचा प्राणी हा कसा असतो हा विचार थक्क करतो. इथं अप्पा आणि ठमी यांच्या दुःखाचा विचार वेडावतो.

शारदा ठमीला ओढत, फरफटत नेते. ठमीच्या आजोबा आजोबा या आर्त शब्दांनी अप्पा दुखावतात. धडपडत खुर्चीवर बसतात. नंतर कावेरी नंदा आणि शारदा तिथं येतात. नंदा बोलतो. नंदाला अप्पा म्हणतात की, तू बायकोचा हातरुमाल, आहे .यावर शारदा रागावते आणि एक तर मी राहिल किंवा अप्पा आणि आई आणि हुंदके देते. नंदा अप्पाना म्हणतो की, माणसाची सहनशक्ती काही मर्यादित असते. तुम्हाला आम्ही बारा वर्षे सांभाळले. तुमच्या मर्जीने वागलो परंतु माणसाची सहनशक्ती कुठे तरी संपते. दोष तुमचा किंवा तुमच्या वयाचाही नसेल पण घरात वागताना तुम्ही आपल्या मर्यादा सांभाळत नाहीत. अप्पांना प्रचंड दुःख होते आणि म्हणतात माझ्या मर्यादा ? नंदा बोलला की, होय. तुमच्या मर्यादा. तुमचा अधिकार मोठा असला तरी आम्ही राहतो ते घर आहे. एक सभ्य, सुसंस्कृत वस्ती आहे.

शारदा बोलते की, मी अपमान सहन करणार नाही. त्यांनी वीस हजाराचा फ्लॅट दिला म्हणून सहन

करायचे. मी झोपडपट्टीत सुखाने राहिल. मनाला स्वातंत्र्य नाही, घरात शांतता नाही. सभ्य माणसांना आपल्या घराची भिती वाटते खोलीबाहेर निघू नका म्हटले तर निघताच आणि सर्व घर उकिरडा करून ठेवतात. नाटकी टोळभैरवांची धर्मशाळाच आहे हे घर. अप्पांच्या वागण्याने नोकर माणसं टिकत नाहीत. सासुबाई एक काम करतात. ते वेंधळेपणाने दहा काम तयार करुन ठेवतात. तुमच्या पगाराचा काय उपयोग तसेच मुलीला गावंढळ करणे लावले आहे. राग करते. नंदा बोलतो की अप्पा आई तुम्ही या घरात सुखाने राहा. परंतु शारदा मालकीन आहे घराची. मला माफ करा. परंतु अशी तक्रार नको आता. मला माफ करा परंतु शारदा आणि संसार हे महत्त्वाचे आहे. हे सर्व संवेदनशील अप्पा आणि सरकार ऐकत असतात. नंदा, शारदा, नोकर गेल्यावर सरकार शांत आणि हताशपणे काही वस्तू घेऊन अप्पांना बोलते, चालायचं अप्पा विचारतात की, कुठे? आणि सरकार घर सोडण्याचे सांगते.

तेव्हा आप्पा बोलतात की मी असा लुळापांगळा कुठे जाणार आपण ? तेव्हा सरकार बोलतात की, माझ्यावर विश्वास ठेवा. तेव्हा अप्पा बोलतात की माझ्याकडे फक्त तुझ्यावरचा विश्वास आहे. पण तुम्ही कुठे नेणार मला. अप्पा कासावीसपणे विचारतात. हे सर्व मांडताना प्रत्येक शब्द असा थांबवतो आहे विचार करायला प्रवृत्त करतो आहे.

सरकार अप्पांना नलूकडे राहीनगरला पहाटेच्या गाडीने जाण्याबद्दल सांगतात. तेव्हा आप्पा आजची रात्र कुठे असे बोलतात. रात्री स्टेशनवर थांबायचे, कुठेही रस्त्यावर झाडाखाली राहू परंतु इथं नाही. अप्पांचा अपमान हा संवेदनशील सरकार सहन करीत नाही. अप्पा म्हणतात की माझ्याकडे पैसे नाहीत. तेव्हा सरकार चंद्रहार मोडून टाकला आहे ते पैसे असल्याचे सांगते. अप्पा नलूकडे माझ्या लाडक्या कोकरुकडे पण बोलतात. तेव्हा सरकार म्हणतात की ती तशी नाही आपला आदरच करेल.

तेव्हा भावनिक अप्पा म्हणतात की पोरं चांगली आहेत परंतु आपले म्हातारपण वाईट आहे.
सरकर कोट, टोपी, शाल देतात. अप्पा ठमीला एकदा पाहायचे आहे असे म्हणतात तेव्हा सरकार म्हणतात की ठमीला आपणास भेटू देणार नाहीत. तिला कोंडून ठेवले आहे.अप्पा नाराज होऊन ठीक आहे म्हणत ठमी, नंदा, सूनबाई यांना आशीर्वाद देतात आणि सुखी राहा असे बोलतात. जाताना ठमी जातो मी, टाटा, ठमे दोघेही बाहेर जातात. ठमी आणि अप्पा ची भेट होत नाही हा नटसम्राट या नाटकातील मोठा भावनिक प्रसंग आहे.

नलूकडे देखील अप्पांचा, सरकारचा अपमान होतो. सरकारचा मृत्यू त्याच्या डोळ्यासमोर होतो. पंधरा दिवसांनंतर अप्पा तेथून निघून जातात. सरकारचे तुळशीवृंदावन राहून गेले ते दुःख सोबत आहेच. कुटुंबियांसोबतच्या आनंदी दुःखी आठवणी. तसेच भटकत असतांना अप्पा मुंबईला जातात. अप्पांना बुटपॉलिश वाला मुलगा भेटतो अप्पा त्याला राजा म्हणतात. त्याचे पुलाच्या कमानीखाली स्वतःचे घर होते. तो भावनिक होता. अप्पाला त्याचा आधार झाला. अप्पा त्यांच्यासोबत राहतात. नलूचा नोकर देखील अप्पांना भेटतो. आता नंदा, सून, नलू, जावई, ठमी सर्व अप्पांना घरी घेऊन जाण्यासाठी येतात. संवेदनशील कमी अप्पांकडे धावत जाते. राजा अप्पांना सांगतो जाऊ नका.अप्पा देखील त्याचे ऐकतात. राजा अप्पांना घरी घेऊन जाईल म्हणून नंदा, नलू त्यास रागावतात. तेव्हा अप्पा नटासारखे संवाद बोलतात कोसळतात आणि सारे जवळ येतात अप्पा राजाला म्हणतात की, नाटक असं असतं. ठमी, राजा आणि नाटकात भुताचे काम करणारा विठोबा म्हणजे नोकर. एवढेच माणसे अप्पाचे आहेत.

मुलीकडचा आणि नंतरचा प्रवास हा इथं चार पाच ओळीतच मांडत शोधनिबंध पूर्ण करण्याचा प्रयत्न

केला आहे. पुन्हा दुसऱ्या निबंधात नलु सोबतचा प्रवास सविस्त मांडण्याचा प्रयत्न करेल.

अशा पद्धतीने लेखक वि.वा. शिरवाडकर कुसुमाग्रज, तात्या यांनी आपले नटसम्राट आपल्यासमोर ठेवून एक संवेदनशील मूल्य रुजवणूक केली आहे. आईबाप हेच खरे दैवत त्यांची अखंड पूजा हेच सुख. असे हे संवेदनशील नाटक मानवी मनास सतत विचारशील बनवते.

संदर्भ -

नटसम्राट' विष्णु वामन शिरवाडकर

नवीन दुनियेला आकार देणारी : नवी लिपी

प्रो. डॉ. शेषराव नाईकवाडे
मराठी विभाग,
नागनाथ कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, औंढा नागनाथ

कवी राजेंद्र गोणारकर यांचा 'नवी लिपी' हा कविता संग्रह 8 नोव्हेंबर 2024 चौथे आंबेडकरवादी विश्व साहित्य संमेलन, दुबई येथून प्रकाशित झाला. कवी सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक स्तरावरील जाण असणारे व्यक्तिमत्व म्हणून सर्वदूर परिचित आहेत. प्रतिभासंपन्न, कल्पकता, संवेदनशीलता व बहुश्रुतता या गुणसंपन्नतेमुळे त्यांनी आपल्या लेखनातून समाज वास्तव प्रखर व स्पष्टपणे मांडले आहे. अवती-भवतीच्या समाजचिंतनामुळे 'सत्यता' लेखनात प्रत्ययास येते. त्यांचा अनारंभ हा कवितासंग्रह यापूर्वी प्रकाशित झाला आहे. 'नवी लिपी' हा नुकताच प्रकाशित झालेला व साहित्य क्षेत्रात ठसा उमटविणारा ठरला आहे. 'नवी लिपी' हा कविता संग्रह 'बाबासाहेब, धैर्य आणि बळ देणाऱ्या आपल्या मुक्तीपथास....'या गौरोदगाराने समर्पित केला आहे. यामधून भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याबद्दलचे, निस्सिम प्रेम, निष्ठा दिसून येते, ते रास्तही आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तमाम शोषितांना गुलामगिरीच्या जखडबंदातून मुक्त केले. कोट्यावधींना मोकळा श्वास घेता आला. ताटमानाने जगण्यासाठी बळ दिले. आत्मसन्मान व अस्मिता प्राप्त करून दिली. अनेकांना प्रकाशाची वाट दाखविली. त्यांच्यामुळे लंगडे चालू लागले, मुके बोलू लागले, बहिरे ऐकू लागले, आंधळ्यांना दृष्टी आली.'झाले गुलाम मोकळे, भीमा तुझ्या जन्मामुळे'. ही सारी किमया डॉ. बाबासाहेबांच्या कर्तुत्वामुळे झाली. कवी राजेंद्र गोणारकर यांनी 'नवी लिपी' हा कवितासंग्रह राष्ट्रउद्धारक, नवभारताच्या जडणघडणीत योगदान देणाऱ्या युगंधराला अर्पण केला असून बहुतांश कवितेतून या महामानवांच्या कार्याचा, जीवनचरित्राचा आढावा घेण्यात आला आहे. डॉ. बाबासाहेबांनी आयुष्यभर अथक परिश्रम घेऊन सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, धार्मिक चळवळीत यशस्वी योगदान दिले. भारतीय संविधान लिहून देशासाठी खूप मोठे कार्य केले. लढवय्या महान योद्धा, डॉ. बाबासाहेबांच्या कर्तुत्वाचा आलेख कवी राजेंद्र गोणारकरने रेखाटलेला आहे. तसेच ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, माता रमाई यांचे कार्य कवितेतून अभिव्यक्त केले आहे. महामानवांचे कार्य, त्यांचा आदर्श नवीन पिढीसाठी मौलिक ठरणार आहे. 'नवी लिपी' या कवितासंग्रहाच्या सुरुवातीलाच कवीने धम्मपदाचा संदर्भ देऊन सत्पुरुषांचा आदर्श समोर ठेवला आहे.

"ना फुलांचा सुगंध, ना चंदनाचा सुगंध, ना तगर किंवा चमेलीचा सुगंध हवेच्या विरुद्ध (दिशेने) जातो, परंतु सत्पुरुषांचा सुगंध हवेच्या विरुद्ध दिशेने पण जातो. सत्पुरुष आपला सुगंध सर्व दिशांना पसरवतात"[१]

कवी राजेंद्र गोणारकर यांनी नवी लिपी मधून आशयघन कविता लिहिल्या आहेत. बाबासाहेब : स्वतंत्र अंतराळ माझ्या जगण्याचं, अजिंठा, आकाशगंगा, हिंमत, गणगोत, आघात, जत्थ्यांचा जयभीम, क्रांत्याई, तुमच्या चरणाशी माझा प्राण झालाय गोळा, चैत्यभूमीच्या वाटेवरील प्रत्येक पावलात मी उभा आहे, जोर से बोलो, निळ्या माणसांची निळी नाती, पाहतो आहे तुला, हायकू भीमाचे, बाबासाहेब, नवं आभाळ

बोलावत आहे, फुले युगानं सांगितलं सगळं, सावित्रीमाई, तू जपलास सूर्याला, दीक्षाभूमी या विविध शीर्षकाच्या कवितेतून महामानवांच्या कार्याचा आढावा घेतला आहे.

कवी राजेंद्र गोणारकर यांच्या 'नवी लिपी' तील कविता या वाचकांना अंतर्मुख करणाऱ्या, विचारप्रवृत्त करणाऱ्या, आंबेडकरवादी चळवळीला बळ देणाऱ्या, समाजाभिमुख, स्वअस्तित्व, आस्मिता, स्वाभिमान, आत्मसन्मानार्थ मार्ग दाखविणाऱ्या, क्रांतीची वज्रमुठ आवळायला लावणाऱ्या, महामानवाच्या मार्गाने गेल्यास आपला आत्मोधार आहे, ही जाणीव निर्माण करणाऱ्या, पर्यायाने नवभारताच्या निर्मितीत महामानवाचे योगदान स्पष्ट करणाऱ्या, आत्मटिकात्मकतेतून चळवळीची गति-स्थिती उलघडून दाखविणाऱ्या आहेत. मानव मुक्तीचा प्रवास अनेक पिढ्यांचा आहे, हे सांगतात कविने पुढील कवितेतून रेखाटले आहे.

तुम्ही स्त्री मुक्तीचं निळंभोर आभाळ
मी उडू इच्छितो सखीसह मुक्त
खरंच बाबासाहेब,
तुम्हीच स्वतंत्र अंतराळ माझ्या जगण्याचं ![२]

स्त्रियांना गुलामगिरीतून मुक्त करून, आत्मसन्मानपूर्वक जगण्याचे स्वातंत्र्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून दिले. 'स्वतंत्र अंतराळ माझ्या जगण्याचं' तुम्हीच आहात, असे कवी व्यक्त करतात.

इथल्या शोषित, पिडीत, दलित, उपेक्षित, वंचित, माणसांमध्ये स्व अस्तित्वाची जाणीव निर्माण करण्याचे महान कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले. त्यामुळे कोट्यावधी बांधवांच्या ओठांवर डॉ. बाबासाहेबांचे नाव आहे. हजारो वर्षाचा दुःखाचा अंधार नष्ट करण्याचे कार्य केले. घेतो तो श्वास, खातो तो घास केवळ डॉ. बाबासाहेबमुळेच ! ही जाणीव प्रत्येकाच्या मनामध्ये रुजली आहे. 'अजिंठा' या कवितेतून डॉ. बाबासाहेबांच्या ज्ञानाच्या अथांग सागरामुळेच येथे क्रांती घडून आली. कोट्यावधींच्या जीवनाचे सोने झाले. जीवनाला नवीन अर्थ प्राप्त झाला. ही जाणीव कविने व्यक्त केली आहे. ती अशी -

बाबासाहेब,
जन्माच्या या पाषाणाचा
तुम्हीच केला अजिंठा [३]

'आकाशगंगा' या रचनेतून कवी डॉ. बाबासाहेबांची थोरवी वर्णन करताना म्हणतात, स्मरणाच्या पहारेने खोदत गेल्यास भूतकाळ, बुद्धमूर्तीसारखा, वर्तमानात सूर्यासारखा, भविष्यात आकाशगंगेसारखं डॉ. बाबासाहेबांचे रूप कवीच्या दृष्टीपथास पडते.

स्मरणाच्या पहारेने खोदावा
भूतकाळ
तर तूच सापडतोस
बुद्धमूर्ती सारखा...... [४]

'हिंमत' या कवितेतून डॉ. बाबासाहेबामुळे तमाम शोषितांना जगण्यास ऊर्जा, बळ, धैर्य, प्रेरणा, आत्मबल मिळाल्याची जाणीव कवी व्यक्त करतात.

"जुलमानं कधी मरत नसतो माणसांचा वंश

तो मरतो हिंमतीच्या अभावानं
बाबासाहेब,
तुम्हीच आहात आमची
अतोनात अफाट हिंमत
अखंड ![५]

'गणगोत' या कवितेतून डॉ. बाबासाहेब हेच आमचे गणगोत आहेत, सर्वस्व आहेत, असे कवी म्हणतात. माय-बापाने केवळ जन्म दिला. परंतु खऱ्या अर्थाने पालकत्व स्वीकारणारे डॉ. बाबासाहेबच आहेत. त्यामुळे कोट्यावधी जनता त्यांना भिमाई, बाबा, बाबासाहेब, आमचा बाप अशी उपमा देतात. ती जाणीव पुढील कवितेतून व्यक्त होताना दिसते.

तूच आमचा संकल्प
साधनाही.......
तूच आमची लोकशाही
संविधानही......
तूच आमची शाई
इतिहासही .....
तूच आमची आई
गणगोतही ..... [६]

'जत्थ्यांचा जयभीम'या रचनेमधून जीवन जगताना सारीच स्थळं बंद होतील, अशावेळी बाबासाहेब तुमचा पुतळा आमच्यासाठी चालण्याचे बळ आणि संविधान होऊन वाटाड्याच्या रूपाने मार्ग दाखवेल. एकात्मतेने संघटित होऊन नवीन युगासाठी सज्ज झाले पाहिजे, असे कवी व्यक्त करतात.

"सारे सारे एक होऊन कोरोनाला हरवू या
जयभीमचा घोष करत नवी दुनिया घडवूया
माणसांच्या दुनियेत या
पुन्हा माणसालाच श्रेष्ठ ठरवू या" [७]

'तुमच्या चरणाशी माझा प्राण झालाय गोळा' ही एक अतिसुंदर रचना असून, हताश झालेल्या मनामध्ये नवचैतन्य निर्माण करणारी आहे. निळया नभाला साथ घातल्यावर मन प्रसन्न होतं. त्याप्रमाणेच डॉ. बाबासाहेबाचं तत्त्वज्ञान म्हणजे तमाम भारतीयांसाठी 'संजीवनीच' ठरते. जाणीव व्यक्त करणारी ही रचना आहे.

बाबासाहेब,
मला उदासीच्या पायरीवर बसूच देत नाही तुमची आठवण
तुम्हाला आठवताना मी होऊन जातो
जग जिंकण्याची शक्यता
तुमचे शब्द देतात मला निश्चयाचे बळ [८]

'चैत्यभूमीच्या वाटेवरील प्रत्येक पावलात मी उभा आहे'. डॉ. बाबासाहेबांनी बुद्धाची शिकवण आपल्या

तत्त्वज्ञानातून दिली. भेदा-भेदांचा सनातळ काळं आभाळ करुणेच्या धाग्यांनी गुंफल्याची जाणीव व्यक्त करून, आशेचा किरण फुलविण्याचे कार्य डॉ. बाबासाहेबांनी कशा प्रकारे केले, हे स्पष्ट केले आहे. तसेच खऱ्याला खरे म्हणण्याची, माणसाचे दुःख जगाच्या वेशीवर टांगणारी नवी लिपी घेऊन जागतिक क्रांतीसाठी आम्ही सज्ज झालो. नवीन भारत घडविण्यासाठी डॉ. बाबासाहेबांचे प्रेरणास्त्रोत महत्त्वाचा आहे. त्या मार्गाने आम्ही वाटचाल करू हे ही कविने स्पष्ट केले आहे.

"बाबासाहेब, तुम्ही सांगितलं...
धर्म मोठा नसतो, देश मोठा असतो
करुणा असते मोठी, द्वेष मोठा नसतो
ते म्हणताहेत धर्मालाच देश
करुणेचा करताहेत व्देष" [९]

भारतीय संविधान हे जगात श्रेष्ठ आहे. अशा या महान ग्रंथाची निर्मिती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी करून स्वातंत्र्य, समता, न्याय, निती, बंधूतेची मूल्ये रुजवली. त्यामुळे मरणप्राय यातना भोगणाऱ्यांच्या जीवनात नवचैतन्य निर्माण झाले.

'तू दिले शस्त्र क्रांतीचे, जग बदलण्याचे
अक्षरांच्या आरशात पाहतो आहे तुला
बंधमुक्तीची तू निर्मिलीस दुनिया नवी
संविधानाच्या त्या पानापानात पाहतो आहे तुला' [१०]

चळवळीची दयनीय अवस्था कविला पहावत नाही. चळवळीमध्ये निर्माण झालेला अंतर्विरोध काही कवितेमधून व्यक्त करतात. प्रस्थापितांच्या दावणीला बांधले गेलेले पुढारी, काहीजन व्याख्यानापुरतेच गोळा होतात, चळवळीत सक्रिय सहभाग नसेल तर, चळवळ यशस्वी होत नाही. सर्वसामान्य लोक चळवळीचा गाडा खांद्यावर ओढत आहेत.

विविध कवितेतून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी देशासाठी दिलेले योगदान किती महान आहे, याची प्रचिती येते. "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हा मुक्तीविचार आहे आणि मार्ग देखील त्यांनी दिलेला. परिष्कृत धम्म आणि संविधान ही नव्या जगाची नवी लिपीच आहे. त्या दिशेचा ध्यास हेच या कवितांचे मध्यवर्ती सूत्र आहे."[११]

फुले युगानं सांगितलं सगळं, सावित्रीमाई, तू जपलस सूर्याला, दीक्षाभूमी या कवितेतून महात्मा फुले, सावित्रीमाईचा त्याग, रमाईनी डॉ. बाबासाहेब या महासूर्याला दिलेली साथ, तसेच दीक्षाभूमीला लाखो अनुयायांनी स्वीकारलेला धम्म नागपूर भूमीबद्दलचा नम्रभाव, कवीने अचूक शब्दात पकडून थोरवी वर्णिली आहे. सावित्रीमाईचे कर्तुत्व पुढीप्रमाणे रेखाटले आहे.

ज्योतिबा होते सूर्य
तू नव्हतीस फक्त त्यांची सावली
तू एक स्वयंप्रकाशित तेजोगोल
तुझ्या काळजात होती
ममतेची अतोनात ओल [१२]

म. ज्योतिबा फुलेंच्या मदतीने सावित्रीबाई फुले यांनी मुलींच्या शिक्षणासाठी चळवळ उभी केली.

त्यामुळे आज मुली वेगवेगळ्या क्षेत्रात उंच भरारी घेताना दिसतात.

एकूणच या नवी लिपीमधून साधी-सोपी भाषा वापरून समाजक्रांतीसाठी कविची ओढ दिसून येते. प्रतिमा-प्रतीकांच्या जंजाळात न अडकता काही प्रतिमांची अपरिहार्यता दिसून येते. त्यामुळे कवितेला अधिकच आशयघनता प्राप्त झाली. अम्लान झोत, काळाची विरामचिन्हे, मुर्दाड, टिपा, धारदार शस्त्र, निळंभोर आभाळ, अजिंठा, स्वप्नाचा टेलिस्कोप, आकाशगंगा, आगलाव्या, भूतकाळ, संविधानाचा ऋतू, विषाचे वारे, कोवळं क्षितिज, सूर्यगोल, सनातन गाळ, अशा प्रतिमा वापरल्याने कविता अधिकच बोलकी वाटते.

या कविता संग्रहातील काही शीर्षक गद्यस्वरूपाची वाटतात. काही अपवाद सोडले, तर हा कवितासंग्रह संग्रही वैचारीक ठेवा आहे. नवी लिपी मधुन महामानवांचा क्रांतिकारी इतिहास अधोरेखित केला आहे. विविध कवितेमधुन समतेचा आग्रह दिसून येतो. मानवतेची कास व नवभारताचे स्वप्न दिसून येते. संवैधानिक मार्गाचा स्विकार करावा ही अपेक्षा कविने व्यक्त केली आहे. धर्मापेक्षा देशाला अधिक महत्व दया असे कवि सांगतात. बेगडी मुखवटा धारण करणा-यावर शाब्दीक प्रहार केला आहे. जयभीम ! जयभारत या जयघोषातून व्यापकत्वाची भावना वाढीस लागेल असे कविला वाटते. डॉ. बाबासाहेबांना विश्वाच्या भव्यतेत समग्र परिवर्तनाचा ध्यास दिसून येतो. भूकेल्यांची ताई, सावित्रीमाई, म.फुले, रमाईची सामाजिक तळमळ कविने चित्रित केले आहे.

नवी लिपी हा कविता संग्रह ऐतिहासिक दस्तऐवज आहे. येणाऱ्या काळात याची प्रचिती अभ्यासक, संशोधक, समीक्षकांना येईलच !

संदर्भग्रंथ :-

1. नव लिपी - राजेंद्र गोणाळकर, हस्ताक्षर प्रकाशन गृह, लोहा,नांदेड, पहिली आवृत्ती 8 नोव्हे. 2024, पृष्ठ क्र.06.
2. कित्ता - पृष्ठ क्र.08.
3. कित्ता - पृष्ठ क्र.09.
4. कित्ता - पृष्ठ क्र.10.
5. कित्ता - पृष्ठ क्र.11.
6. कित्ता - पृष्ठ क्र.13.
7. कित्ता - पृष्ठ क्र.15.
8. कित्ता - पृष्ठ क्र.17.
9. कित्ता - पृष्ठ क्र.20-21.
10. कित्ता - पृष्ठ क्र.30.
11. कित्ता - वाठराखण
12. कित्ता - पृष्ठ क्र.38.

एकविसाव्या शतकातील दलित साहित्य : एक दृष्टिक्षेप

प्रा. डॉ. वनमाला लोंढे
मराठी विभागप्रमुख
उज्ज्वल ग्रामीण महाविद्यालय,
घोणसी ता. जळकोट जि.लातूर

एकविसाव्या शतकातील दलित साहित्य अभ्यासण्याची काळाची गरज आहे. दलित साहित्याचा उदय होणे हे येथील सामाजिक वाङ्मयीन परिस्थितीमध्ये अपरिहार्यच होते. प्रस्थापित मराठी साहित्य व दलित साहित्य यांच्या प्रेरणा, स्वरूप परस्पर भिन्न आहेत. दलित साहित्याची प्रेरणा गौतम बुद्ध, महात्मा फुले व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आहेत. 1980 नंतरचा कालखंड हा दलित साहित्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा आहे. नामांतराची चळवळ याच काळात गतिमान झाली. दलित साहित्य सर्वदूर पसरले. दलित साहित्य लिहिणाऱ्या लेखकाची संख्या वाढली. प्रकाशन व्यवहार सहजसुलभ झाले. 1980 पूर्वीच्या दलित लेखकांचा प्रभाव इतका होता की, ठराविक नावाच्या पुढे समीक्षकांची दृष्टी गेली नाही. याचा परिणाम म्हणून 1980 नंतर नव्याने लिखाण करणाऱ्या लेखकांची दखल योग्यप्रकारे घेतली गेली नाही. हे एकीकडे घडत असताना दलित साहित्यामध्ये काही वाद खेळले गेले. 1980 नंतर मराठी वाङ्मयाच्या क्षेत्रात दलित साहित्यकांनी आपल्या वाट्याला आलेले दु:ख व्यक्त करण्यासाठी वेगवेगळ्या प्रवाहात लेखन केले. या अगोदर मराठी साहित्यामध्ये कल्पना व मनोरंजन याला प्राधान्यक्रम दिला. यानंतर या साहित्य परिघातून बाहेर काढण्याचा प्रयत्न या पिढीने केला. मराठी साहित्याचा मळा दलित साहित्याने फुलवला.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेने दलित लेखकांनी आपल्या अनुभवाची धार तेज करून समाजाच्या अन्यायाला शब्दरूपी धार लावून तिला शब्दबद्ध करण्यासाठी 'जनता', 'प्रबुद्ध भारत' या साप्ताहिकातून काही कथा प्रसिद्ध झाल्या. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेला मंत्र त्यांनी गिरवत अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करण्याच्या विचाराने त्यांच्या अंत:करणात क्रांतीची ज्योत पेटवली. याची प्रचिती आपल्याला जाधव, रामटेके, थोरात यांच्या सुरुवातीच्या लेखनातून प्रकट झालेली दिसते. दलित कथेच्या बाबतीत विचार केला तर 1960 दरम्यान खऱ्या अर्थाने दलित कथेने आपल्या अस्तित्वाची छाप टाकलेली दिसते.

अण्णा भाऊ साठे, शंकरराव खरात, बंधू माधव या लेखकांनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेली शिकवण व चालविलेल्या चळवळीचे प्रतिबिंब त्यांच्या कथांतून, साहित्यातून अधोरेखित केले गेले. अण्णा भाऊ साठे यांनी कथांमधून दलित समाजाचे वास्तववादी जीवन रेखाटले. अन्याय अत्याचाराला वाचा फोडून आपल्या कथांतून त्यांना न्याय देण्याचा प्रयत्न केला. शंकरराव खरात यांनी वास्तववादी जीवनातील गुन्हेगाराचे विश्व, त्यातील वेदना, अत्याचार करणाऱ्या समाजाचे चित्रण मांडले. बंधूमाधव यांनी आपल्या कथांतून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रसार केलेला दिसून येतो.

1970 नंतर अनेक कथाकार पुढे आले. यामध्ये बाबुराव बागूल, वामन ओहाळ, केशव मेश्राम, योगीराज वाघमारे, दया पवार, अविनाश डोळस अशा कितीतरी दलित कथाकारांनी वास्तववादी कथांतून वाङ्मयीन कथात्मकता बहाल केली. डॉ.भालचंद्र फडके म्हणतात, मराठी साहित्याच्या उभ्या प्रांतात वेगळेपण प्राप्त झाले ते बाबुराव बागूल यांच्या कथेमुळे. दलित कथा वाङ्मयाला स्वत:चा चेहरामोहरा प्राप्त करून

देण्यामध्ये बाबुराव बागूलांचा मोठा वाटा आहे. दलित जीवनातील विविध पदर आपल्या कथांतून कथाकारांनी मांडले. त्यांच्या जीवनातील विविध प्रसंग, जीवनातील दारिद्र्य, बेकारी, संघर्षाचे चित्रण करून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांची जागृती करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

एकविसाव्या शतकातील दलित साहित्य पाहता दलित साहित्यात कालपरत्वे बदल व्हायला लागले. परिस्थिती, काळानुसार समाजाचे, देशाचे प्रश्न, समस्या बदलत असतात. त्याचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटत असते. दलित साहित्य ही काळाची हाक आहे म्हटल्याप्रमाणे आज जागतिकीकरणामुळे, खाजगीकरणामुळे सर्वच संदर्भ बदललेले आहेत. इंटरनेट, मोबाईल क्रांतीने जग जवळ आले आहे. जगात कोठेही एखादी घटना घडली की त्याचे पडसाद लगेच उमटत असलेले दिसून येतात. याचा परिणाम दलित समाजावरही निश्चितच झालेला आहे. आजचा तरुण जागृत झालेला दिसून येतो. कोठेही समाजावर अन्याय झाला तर त्याची प्रतिक्रियाही लवकरच दिसून येते. मात्र शिक्षणाने दलित समाजातील काही लोक सुधारले असले तरी मुठभर लोकांची सुधारणा म्हणजे समाजाचा विकास असे म्हणता येणार नाही. शिक्षणाने दलित समाजात जाणीवजागृती झाली परंतु आजही दलित समाजावरील अन्याय अत्याचार थांबलेले दिसत नाहीत याचे प्रतिबिंब एकविसाव्या शतकातही दिसून येतात. डॉ.मच्छिंद्र सकटे यांनी दलित समाजाच्या समस्यांवर 'नामांतरानंतरचे दिवस' या ग्रंथात प्रकाश टाकला आहे.

कोणतेही साहित्य त्या समाजाचा आरसा असतो. त्याप्रमाणे दलित समाजात एकविसाव्या शतकातही अनेक प्रश्न, समस्या निर्माण झाल्या त्याचे प्रतिबिंब नवदलित साहित्यातून दिसून येते. पूर्वी खेड्यातील जीवनात दलित समाजाला अस्पृश्यतेचे चटके कसे बसले याचे विवेचन होत होते परंतु आज खेड्यातील तरुण कामासाठी, नोकरी निमित्त शहरात येत आहे. मात्र जातीयता आजही संपली नसून तिचे स्वरूप बदलले आहे. शहरात काही ठिकाणी संमिश्र वस्ती असली तरी प्रस्थापितांच्या डोक्यातून 'जात' जात नाही. त्यामुळे दलित समाजातील व्यक्ती कितीही सुधारला तरी त्याला समानतेची वागणूक दिली जात नाही. एकविसाव्या शतकातही दलित साहित्यात लेखक स्वत:चे अनुभव मांडत आहेत. आज समाजाचे बदललेले प्रश्न त्यावर लेखन होताना दिसून येत आहे.

स्वातंत्र्य, समता व बंधुता निर्माण करणे हे उद्दिष्ट समोर ठेवून साहित्यिक, लेखक उपेक्षित माणसांचे जगण्याचे आणि काळानुसार बदललेले प्रश्न ऐरणीवर घेऊन लेखन करून दलित साहित्याचा मळा फुलवून समाजात जाणीवजागृती करून मुख्य प्रवाहात आणू पाहत आहेत. समाजामध्ये बदल होण्यासाठी निश्चितच दलित साहित्याची भूमिका अनन्यसाधारण राहिलेली आहे. एकविसाव्या शतकातही सरंजामी जातींनी शहर व ग्रामीण भागात दलितांची कोंडी करायला सुरुवात केली. देशाला स्वातंत्र्य मिळून 70 वर्षांचा कालखंड लोटला तरी दलित उपेक्षितांना स्वातंत्र्याची फळे चाखता आली नाहीत. कारण अन्याय अत्याचाराबरोबरच दलित तरुणांचा रोजगाराचा प्रश्न भयावह आहे. अशा या भयावह परिस्थितीचे चित्रण आपल्या कथा, कादंबरी लेखनातून काही लेखकांनी करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. यामध्ये जयराम खुणे, प्रकाश मोगले, दादू मांद्रेकर, माधव सरकुंडे या कथाकारांनी ग्रामीण व शहरी भागातील दलित जीवनातील बदललेल्या स्वरूपाचे चित्रण केले आहे. शहर व खेडे यामधील समाजाचे वास्तववादी स्वरूप मांडले आहे.

खुणे यांनी दलित, उपेक्षित बहुजन भटके यांच्या वेदनेला वाचा फोडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ग्रामीण भागातील आणि गावाबाहेरील भटक्या, बहिष्कृत मनातील उद्रेक त्यांनी 'विध्वंस' या कथेतून मांडला

आहे. कुमार अनिल यांनी 'पेशवाईत मेलेला पांढरा उंदीर' या कथेतून संवेदनशील माणसाची होणारी कोंडी महानगरीय जीवनात बदलत्या समाजाचे वास्तववादी स्वरूप व्यक्त केले आहे.

द्विपध्वज कोसोदे यांनी 'पंचनामा' या कथासंग्रहातून सामाजिक व्यवस्था व जातीयता यांचे विदारक स्वरूप मांडले आहे. दलितांची होणारी गोची, राजकारण, स्त्रीची होणारी पिळवणूक याचे चित्रण केले आहे. प्रज्ञा दया पवार यांनी 'अफवा खरी ठरावी' या कथेमधून मल्टीपल रिलेशन, स्त्रिये दुय्यमत्व, धम्मकारणातील राजकारण, स्त्री-पुरुष संबंध अशा विषयातून स्त्रीसंबंधीचे अनुभव मांडून स्त्रीवादी भूमिका स्पष्ट केली आहे.

प्रकाश मोगले यांनी 'कावस' मधून खेड्यातील राजकारण मांडताना दलितांवर होणारे अत्याचार, वेश्या असून मुलीच्या शिक्षणासाठी धडपडणारी आई चित्रित केली असून गटातटाचे राजकारण, ढोंगीपणा यातून होणारी दलितांची पिळवणूक याचे चित्रण केलेले आहे.

योगीराज वाघमारे यांनी 'बहिष्कार' या कथेतून दलित समाजातील बेगडीपण व त्या बेगडीपणातून निर्माण झालेल्या नव्या शोषक वर्गाचे चित्रण केले आहे. विलास सिंदगीकर यांनी 'भूकबळी' मधून डोंबारी, पारधी, तमासगीस अशा उपेक्षित माणसांचे चित्रण केले आहे. कामतृप्तीसाठी जातीयतेची बंधने पाळली जात नाहीत पण जगताना पाळली जातात असे विषम समाजव्यवस्थेने नाकारलेले जग आपल्या कथासंग्रहातून मांडले आहे.

एकविसाव्या शतकातही दलित साहित्यातील महत्त्वाचे कवी, लेखक शिवाजी जवळगेकर यांनीही दलित साहित्यामध्ये लेखन करून दलित उपेक्षितांचे वास्तववादी चित्रण केले आहे. डॉ.मारोती कसाब यांनी 'मातंग : इतिहास आणि संस्कृती' यातून मातंग समाजाच्या प्रश्नांना वाचा फोडलेली आहे. तर प्रा.डॉ.सुशीलप्रकाश चिमोरे यांनी 'आद्य क्रांतिगुरु लहुजी साळवे' यांच्या विचार कार्याची मांडणी केलेली दिसून येते. छाया बेले यांनीही 21 साव्या शतकामध्ये दलितावर केला जाणाऱ्या अन्याय आपल्या कवितेच्या माध्यमातून चित्रे केला आहे.

अशा प्रकारे एकविसाव्या शतकामध्ये दलितांचे बदललेले प्रश्न स्वरूप घेऊन नव्या स्वरूपात साहित्याची मांडणी केलेली दिसून येते.

नवोदित लेखकांनी दलित समाजाचे खेड्यातील, शहरातील जीवन, अन्याय अत्याचार, शोषणाचे वास्तववादी चित्रण करून नव्या संदर्भाने समाजात जाणीवजागृती करण्याचा अन्यायाविरुद्ध आवाज उठविण्याचा संदेश दिला आहे. समाजातील दुबळी स्त्री आजही शोषणाची, अन्याय अत्याचाराची शिकार होत आहे.

आजही शिक्षित झालेले लोकही पैशासाठी महिलांना जिवंत जाळतात, मानसिक त्रास देतात. एकविसाव्या शतकामध्ये आजही 'हुंडा' शब्दाऐवजी भेट, कन्यादान या रूपाने वधुकडील मंडळींकडून पैशाची मागणी होताना दिसते. नाही दिले तर त्रासाला सामोरे जावे लागते म्हणून या अनिष्ट प्रथेविरुद्धही आवाज उठविण्याचा संदेश लेखकांनी दिलेला दिसून येतो. अन्यायाविरुद्ध तडजोड न करता अन्यायाविरुद्ध पेटून उठून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना अपेक्षित असलेल्या स्वातंत्र्य, समता, बंधुता यावर आधारित नवी समाजव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी आपली लेखनी चालविलेली दिसून येते.

संदर्भ

1. दलित साहित्य : उद्‌गम आणि विकास-डॉ.योगेंद्र मेश्राम
2. वेदनांचा प्रदेश-डॉ.प्रल्हाद लुलेकर
3. साहित्य प्रकृती व प्रवृत्ती-डॉ.गंगाधर पानतावणे
4. दलित साहित्य : वेदना व विद्रोह-भालचंद्र फडके
5. साहित्यचिंतन-डॉ.जनार्धन वाघमारे
6. दलित विद्रोह-अर्जुन डांगळे
   वाङ्मया

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XIV** **Special Issue – VII** **March – 2025**

अशोक कुबडे यांच्या गोंडर कादंबरीतून व्यक्त झालेली संवेदना

डॉ. गजानन आनंता देवकर
मराठी विभाग प्रमुख
कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय उमरी जि.नांदे

प्रस्तावना:

समकालीन कादंबरीकार अशोक कुबडे यांनी गोंडर कादंबरी लिहून मराठी साहित्यामध्ये महत्त्वाचे भर घातलेली आहे. मराठी साहित्यामध्ये अनेक कादंबरीकारांनी आपल्या कादंबरीच्या माध्यमातून संवेदना मुखर केलेली आहे. अशोक कुबडे समकालीन काळातले पूर्ण कादंबरीकार म्हणून नवा रुपाला आलेली आहेत. गोंडर कादंबरीच्या माध्यमातून गावगाड्यातील बलुतेदारांचे भयाहव वास्तव अधोरेखित केलेली आहे. बदलत चाललेला गावगाडा, गावगाड्यांमध्ये झालेले स्थित्यंतरे याची नोंद गोंडर कादंबरीतून आलेले दिसून येते म्हणून गोंडर कादंबरीतून व्यक्त झालेली संवेदना या विषयावर शोधनिबंध लिहिला आहे. या शोधनिबंधात कादंबरीत आलेले वेगवेगळे प्रसंग अनुभूतींचा मागोवा घेतलेला आहे. ही कादंबरी वाचकांना अंतर्मुख करणारी आहे.

अशोक कुबडे यांच्या गोंडर कादंबरीतून व्यक्त झालेली संवेदना:

जातीव्यवस्थेचा समाजावर असलेला प्रचंड प्रभाव, बारा बलुतेदार पद्धती. न्हावी/वारिक हा त्यामधील एक घटक. त्याचे नेमके वर्णन कादंबरीत सहज सुंदररित्या मांडले गेले आहे.

यशवंत हा या कादंबरीचा नायक.शिक्षणाची आवड असूनही स्वाभिमानामुळे मध्येच शाळा सोडतो,पण शिक्षणाचे महत्त्व कळत असल्याने पुन्हा शाळेत जावू लागतो. लेखक अशोक कुबडे यांनी वडिलांकडून फुले, शाहू,आंबेडकर यांच्याविचारांची झालेली पेरणी यामुळे लेखक प्रेरित झाले आणि परिवर्तनवादी विचारांनी झपाटून गेले.अन्याय होत असताना सुद्धा त्या विरोधात सुधारणा करणे. त्याविषयीची तळमळ,त्यांच्या व्यथा या कादंबरीतून सहजपणे लक्षात येतात.

अशोक कुबडे लिखित गोंडर कादंबरीत बारा बलुतेदारांची जीवनपद्धती, सामाजिक स्थिती, ग्रामीण भागातलं जीवन, बोलीभाषा,वाक्प्रचार -म्हणी, गावगाड्यातील लोकांचे लोकजीवन जगण्यातली वैशिष्ट्ये, भौगोलिक स्थानाचे महत्त्व, गावाकडची ओढ ,गाव भोवतालचा निसर्ग, गावगाड्यातील परंपरा, ऋतूनुसार बदलणारे ग्रामीण लोकजीवन,सण उत्सव, जातीयता, श्रीमंती शेतीसोबत व्यवसाय करणाऱ्या लोकांचे प्रतिबिंब उमटलेले आहे. गावातले राजकारण, गावात रिकामी फिरणारे तरुण, स्त्रियांचं जीवन ग्रामीण भागातील वाढलेली व्यसनाधीनता परंपरेने चालत आलेले व्यवसाय, बारा बलुतेदारांचे जीवन, सुगीच्या दिवसात बाहेरून येणारे कामगार कामगारांच्या शोषणाचे चित्र या कादंबरीतून आलेले आहे. या कादंबरीतील कथानक, वातावरण भाषाशैली महत्त्वपूर्ण आहे. या कादंबरीत महात्मा फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, श्री.शाहू महाराज यांच्या विचारांची बीजे आढळतात.

'गोंडर' या कादंबरीत नाभिक समाजाचं जगणं.त्यांच्या वाट्याला येणाऱ्या समस्यांसोबत निलाजरेपणे केलेली हातमिळवणी अधोरेखित केलेली आहे ही कथा यशवंत, उमा शेवंता, वामन यांच्या आयुष्यातील असली तरी संभा,बंड्या, चैनी, बाळ्या , मुनीम असे विविध पात्र कादंबरीत खूप सुंदर रेखाटले आहेत.

गावात बाराबलुतेदारी त्यामुळे सुतार , कुंभार , माळी, साळी, सोनार , शिंपी, कोटी, गुरव,जोशी, जंगम, लोहार, घिसडी, वारीक, भोई, कोळी, मुसलमान , मराठा , ब्राम्हण, बौद्ध , मातंग अनेक जाती धर्माचे लोक गावात नांदतात.. ते आपापल्या जातीप्रमाणे व्यवसाय करतात.तसेच वारीक' लोकांच्या हजामती करतात.. त्याच्या मोबदल्यात वर्षाच्या शेवटी त्यांना गोंडर 'बलुतं' मिळायचं.

गोंडर कादंबरीत मनुष्याचे विविधरंगी स्वभाव कसे बदलत जातात, तसेच पुरोगामी जातीव्यवस्थेचा मानवी मनावर असलेला पगडा अतिशय सुंदर व समर्पक भाषेत गोंडर' कादंबरीत मांडण्यात आला आहे. अतिशय वेगळ्या धाटणीच्या विषयाची ही कादंबरी ज्यात सुखदुःख, आशा-निराशा, भोग-त्याग, आसक्ती-विरक्ती अशा अनेक स्वभावरसांचे परिपूर्ण वर्णन केले आहे. कादंबरीचं बलस्थान म्हणजे जातीव्यवस्थेमध्ये होरपळलेले मानवीजीवन व त्याचे प्रभावी आविष्करण. एखादया साहित्यकृतीचा आशय कितीही समृद्ध असला पण त्याचं आविष्करण जर प्रभावी नसेल तर वाचनाची रुची वाढत नाही. लेखनशैलीचं प्रारूप अगदी अनोखं आहे. एखाद्या पुस्तकाची खरी ताकद तिच्या कथा बीजात असते. गोंडर कादंबरीत सर्वच पात्रांचे वामन,शेवंता, यशवंत,उमा सूक्ष्मनिरीक्षण व वर्णन करून त्यानुसार त्यांचे मांडलेले स्वभाव बारकावे, लिखाणातील ग्रामीण भाषा व अगदी सहज वापरले जाणारे आणि नव्याने रुजू पाहणारे काही शब्दप्रयोग, भावनाप्रसंग, ग्रामीण भाषेतील गोडवा या कादंबरीत अगदी ठासून भरला आहे.

कादंबरीकार अशोक कुबडे लिखित 'गोंडर' ही बहुचर्चित कादंबरीत संवेदनशील मनाला अनेक प्रसंग चटके लावणारे आहेत.'गोंडर' कादंबरीतील यशवंता आणि आई शेवंता ही पात्रं स्पष्टोक्ती आहेत. चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेने हजारो वर्षे सोशीत , पिडीत,दलीत, अशिक्षित , अंधश्रद्धेत खितपत पडलेल्या समाजाचा मानसीक, शारीरिक, आणि आर्थिक अशा सर्व प्रकारे शोषण केले आहे,याची वास्तवदर्शी मांडणी केलेली आहे. बहुरंगी मानवी स्वभावांचे दर्शन घडवताना कथेत साकारलेल्या पात्रांची निवड ही अतिशय अचूक आहे. मग तो कष्टाळू, दारुड्या, कुटुंबप्रिय 'वामन' असो , नवऱ्यावर जिवापाड प्रेम करणारी.त्याच्या गुणदोषांसकट त्याचा स्वीकार करून त्याच्याशी शेवटपर्यंत एकनिष्ठ राहणारी 'शेवंता' असो किंवा जातीव्यवस्थेने होरपळून निघालेल्या व समाजलाजेच्या न्यूनगंडामुळे शाळा सोडूनही नंतर शिक्षणाचे महत्त्व जाणून पूर्वापार होत आलेला अन्याय व समाजातील पारंपरिक विचारांशी बेडरपणे संघर्ष करू पाहणारा न्हावी समाजातील नायक 'यशवंत', तर त्याच्यावर जीवापाड प्रेम करणारी आणि ते सचोटीने निभावणारी साधी, सोज्वळ 'उमा' या व्यक्तिरेखा वाचकांच्या काळजाला हात घालतात.

गोंडर या कादंबरीची भाषाशैली तथा निवेदन:

गोंडर या कादंबरीचे कथानक पुरोगामी बलुतेदारीपद्धती व जातीव्यवस्थेला छेद देणारी आहे. असं असूनही ग्रामीण बाज असलेली गोड भाषाशैली, सूक्ष्म व्यक्तीनिरीक्षण,चोखंदळवृत्ती व अभ्यासूवृत्तीने कादंबरीचे सौंदर्य अधिक द्विगुणीत होते. कादंबरी च्या सुरूवातीला " मी यशवंत! वामन वारकाचं पोरगं." या एका वाक्यापासूनच वाचकाला वाचायला आनंद मिळतो.. जणू यशवंत वाचकांशी संवाद साधतो असंच वाटायला लागते.. कथानक पुढे जाता जाता आपल्या जवळचीच कथा वाटायला लागते.

यशवंत पाटलांच्या वाड्यात जातो आणि उमा जी त्याच्याच वर्गात शिकत असते ती त्याच्या साठी गरमागरम भाकर आणून देणे.. यशवंतला आवडत नाही. .पंधरा सोळा वर्षाचं वय म्हणजे किशोरावस्था ह्या वयात विजातीय लिंगी ओढ असते. लज्जा असते. अगदी छोट्या छोट्या गोष्टीने मन दुःखावले जाते..

अगदी तेच यशवंत सोबत घडते.. उमाचे त्याला भाकर आणून देणे त्याच्या गरीबीला लाजविल्या सारखे वाटते . आणि तिचे शाळेत दुसऱ्या दिवशी " यशवंत, आज नाही आलास भाकर घ्यायला? मी खास तुझ्यासाठीच स्वतः भाकर केली होती बरं का !" उमाचे हे बोलणे यशवंतच्या मनावर परिणाम करते.. आणि कहाणी चा नवा अध्याय सुरू होतो. खऱ्या अर्थाने यशवंत च्या जिंकण्याची जिद्द निर्माण होते .. समाज परिवर्तनाची ओढ निर्माण होते.. शाहू महाराज , महात्मा ज्योतिबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांनी वडील वामन प्रभावित असतात.. तोच विचारांचा वारसा यशवंतला प्राप्त झालेला असतो... ज्या वर्गात उमा शिकत असते त्याच वर्गात त्या वर्षात न शिकण्याचा निर्णय घेतो.. एक वर्ष यशवंत वडीलांसोबत बलुत्याचं काम करतो. समाजाची परिस्थिती पाहतो. परिवर्तनाची वाट त्याच्या साठी मोकळी होते.

या कादंबरीचे निवेदन प्रथम पुरुषी आहे. " मी यशवंत ! वामन वारकरी पोरगं." या विधानाने या कादंबरीची सुरुवात झालेली आहे.

" माय वारकाचा यशवंत आलाय."

" अगं, त्याला भाकर दे, तू बापू दाडी- डोई करून आलाय नं.!"

यशवंत आणि वडील वामन यांच्यातला संवाद महत्त्वपूर्ण आहे तो म्हणजे," बाबा, मी शाळेत जाणार नाही."

पाटलांनी यशवंतच्या वडिलांना बजावल्याचं एक प्रसंग या कादंबरीतून आलेला आहे तो म्हणजे," वामन, गावात आल्यावर इतर समाजाच्या म्हारा- मांगाच्या हजामती करायचे नाहीत; नाही तर आमच्या हजामती बंद कर."

गरिबीला कवटाळत जीवन जगणाऱ्या ग्रामीण भागातल्या महिलांवर अत्याचार करण्याचे प्रसंग घडतात. गोंडर कादंबरीत शेवंता या व्यक्तिरेखेचे माध्यमातून चित्री झालेली आहे. शेवंतावर गावातील रंगराव पाटील यांनी वाईट नजरेने बघितले तेव्हा शेवंताने प्रतिकार केला." रंगराव याला म्हणतात ईळा मनत्यात.त्याच ईळ्याच्या आणीवर आम्ही लोक आमचं पोट भरतो. जवा आमच्या इज्जती राहत उठतो- तर याच ईळ्यानं तो हात बुडापासून छाटून टाकायला मागं पुढं पाहत नाही. ज्या ईळ्याच्या आणीवर आम्ही पोट भरतो- तोच ईळा वेळ प्रसंगी- प्रतिकाला पोटात खुपसून आतडे बाहेर काढण्याची ताकद असते गरिबीची, एवढे लक्षात ठेवा. अन् इथून निघा."

मराठीतील ज्येष्ठ साहित्यिक डॉ. जगदीश कदम यांनी अशोक कुबडे लिखित गोंडर कादंबरीवर महत्त्वपूर्ण भाष्य केलेले आहे.” अशोक कुबडे यांची 'गोंडर' ही पहिलीच कादंबरी साहित्यप्रांतात दाखल होत आहे. सामाजिक अभिसरणाच्या एका महत्त्वाच्या टप्प्यावरचं जगणं अंतः प्रवाहासह अधोरेखित करणारी ही कादंबरी आहे. पूर्वी गावगाड्यात बाराबलुतेदार ही संस्था होती. न्हावी हा या समाजसंस्थेचा महत्त्वाचा घटक होता. न्हावी समाजाचा यशवंत हा या कादंबरीचा नायक, शिक्षणाविषयी कमालीची आस्था असलेल्या पिढीचा तो प्रतिनिधी, बाबासाहेबांचे विचार शिरोधार्य मानून सामाजिक परिवर्तनाची पायवाट प्रशस्त करू पाहणारा हा नायक पारंपरिक विचारांच्या विरोधात कशा रीतीने संघर्ष करतो; याचा पट मांडणारी ही वर्तमान कथा आहे. कथानकाला गतिमान करणारी भाषा आणि निवेदनातील नेमकेपणा यामुळे ही कादंबरी वाचनीय झालेली आहे. समाजवास्तवाला थेट भिडणारी तरी कलात्मक भान अबाधित ठेवणारी महत्त्वाची कलाकृती म्हणून या

कादंबरीची नोंद घ्यावी लागेल."

समारोप : गोंडर या कादंबरीत अशोक कुबडे यांनी बलुतेदारांची झालेली तारांबळ व्यक्त केलेली आहे. यशवंत या मुख्य नायकाच्या माध्यमातून न्हावी समाजाचे समाज संस्थेमध्ये असणारे अननसाधारण महत्त्व चित्रीत करत न्हावी समाजाचे वास्तव मांडलेले आहे. बलुतेदारी मुळे होणारी मानसिक कुचंबना बलुतेदारांच्या वाट्यास कशी आली याची भेदक चित्रण या कादंबरीत आलेले आहे. व्यवस्थेचा बळी बलुतेदारांना कसे व्हावे लागले याचे प्रतिबिंब एक कादंबरीत आहे. एकंदरीत हे कादंबरीत ग्रामसंस्कृती, परिवर्तनवादी दृष्टिकोन, सामाजिक सद्भावना, सण उत्सव - संस्कृती संवर्धन आदि भावभावनांचे समर्थपणे मांडणी करणारी आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

1. गोंडर'- अशोक कुबडे प्रकाशक -इसाप प्रकाशक नांदेड

GoEIIRJ

बाळ मुठीतील दिवस' या ललित गद्यातील ग्रामीण संवेदना

प्रा. डॉ. साहेबराव भानुदासराव शिंदे
मराठी विभाग प्रमुख,
वसंतराव नाईक महाविद्यालय वसरणी, नांदेड.

प्रस्तावना:-

मराठी वाङ्मयात कादंबरी, कथा, कविता,नाटक या वाङ्मय प्रकाराप्रमाणेच ललित गद्याचाही विकास झाल्याचे आढळते. ललित गद्य या संकल्पनेत लघुनिबंध, गुजगोष्टी ललितनिबंध, ललित लेख व्यक्तिचित्रणे, आठवणी आणि प्रवासवर्णन इत्यादी घटकांचा अंतर्भाव होतो. ललित गद्यातून अगदीच सामान्य विषयावरील विचार प्रदर्शित केले जातात. त्यातून लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचे प्रतिबिंब उमटलेले असते. म्हणजेच ललितगद्य लेखनातून लेखक 'मी' चा जाणिवनिष्ठ शोध घेतल्या जातो म्हणून त्यात 'मी' ची विविध रूपे आढळतात. लेखकाच्या आत्मनिष्ठ अनुभवांची प्रकटीकरण ललित गद्यातून अविष्कृत होते.

"ललित गद्यात प्रवासवर्णन, व्यक्तीचित्र, ललित लेखन, आठवणी, अनुभव लघुनिबंध आणि मी च्या अनुभवाचे दीर्घ लेखन या सर्वांचा एकत्रित विचार केला जातो". असे डॉ. आनंद यादव यांनी ललित लेखनाच्या स्वरूपाबद्दल स्पष्ट केले आहे. मराठीतील लघु निबंधाच्या क्षेत्रात ना.सी.फडके यांनी उल्लेखनीय कार्य केले आहे. 'पर्सनल एसे' च्या माध्यमातून त्यांनी लघु निबंध लिहिले. जानेवारी इसवी सन १९२६ मध्ये 'रत्नाकर' या मासिकातून 'सुहास्य' नावाचा लेख प्रसिद्ध झाला. तसेच इतरही काही लेख फडकेनी लिहिले. त्यांच्या सर्व लेखांचा 'गुजगोष्टी' नावाचा संग्रह प्रसिद्ध झाला. ना.सी. फडके यांनी 'अंधारी रात्र', 'आरसे महाल', 'पहिला पांढरा केस', 'बोरखेड' इत्यादी सामान्य विषयावर ललित लेखन केले. फडके यांच्या समकालीन वि.स.खांडेकर यांनी लघु निबंध लिहिले. 'वायुलहरी', 'अविनाश', 'चांदण्यात' , 'मंदाकिनी', 'हिरवळा' इत्यादी लघुनिबंध संग्रह त्यांचे प्रकाशित झाले. वि.स.खांडेकरांच्या ललित लेखनातील 'मी' स्वतःच्या आवडीनिवडी, स्वतःचे गुणदोष, स्वतःचे लहान-सहाण अनुभव मोकळेपणाने सांगतो. त्यांच्या लेखनातून अलंकारयुक्त भाषा, मार्मिक विचार आणि जीवनातील विषमता अचूकपणे शोधण्याची त्यांची दृष्टी आढळते. वि.स.खांडेकरांनी आपणास लघु निबंध कसा स्फुरला याचे विवरण करून म्हटले आहे, "लघुनिबंध लेखकाच्या मनात प्रवेश करतो. तो त्याला गुदगुल्या करीत गमतीदार विचार, चमत्कृतीपूर्ण कल्पना, जीवनातील विसंगती सौम्यपणे सुचित करणारा प्रसंग, नाजूक, तांबूस पालवी प्रमाणे एखादी साधी व गोड भावना लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाला स्पर्श करून जाते आणि मग त्याच्या मनात लघु निबंधाचे बीज रुजते. खेळकरपणा हा लघु निबंधाला उपकारक असा विशेष ठरतो. तो यामुळे पण लघु निबंधाची पुढचीच रंगत लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वावर अवलंबून असते. काव्य,विनोद, चिंतनशीलता, सामाजिक दृष्टी इत्यादींपैकी ज्या गोष्टी लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वात ज्या प्रमाणात असतील त्या प्रमाणात त्याचा लघु निबंधात अविष्कार झाला की, त्याला एक प्रकाची रंजकता येते. ना.सी. फडके आणि वि.स.खांडेकर यांच्या नंतर उत्तम लघुनिबंध लिहिणारे अनंत काणेकर ना.मा. संत, कुसुमावती देशपांडे, न.वी. गाडगीळ, इरावती कर्वे यांनी न.वी.गाडगीळ यांच्या 'सालगुदस्त', 'अनगड मोती', 'स्मृतीशेष' या पुस्तकांतून आपल्या जीवन प्रवासातील अनेक आठवणी आणि अनुभव त्यांनी आपल्या निबंधातून मांडले आहेत. इरावती कर्वे यांचे ललित निबंध भावमधूर आहेत. त्यांची

'परिपूर्ती', 'भवरा', 'गंगाजल' इत्यादी लघु निबंधांच्या संग्रहातून संसारिक स्त्री आणि समाज शास्त्री अशा दुहेरी भूमिकेतून आपले चिंतन मांडले आहे.

मराठी लघुनिबंधाच्या विकासात गो.वी. करंदीकरांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. त्यांनी लघुनिबंध अंतर्बाह्य बदलून टाकला स्पर्शाची पालवी आकाशाचा अर्थ ही त्यांची दोन लघु निबंध संग्रह प्रसिद्ध आहे त्यातील अनुभव विश्व समृद्ध आहे त्याचप्रमाणे दुर्गा भागवतांनी ही ऋतुचक्र भावमुद्रा व्यासपर्व पैस इत्यादी पुस्तकातून ललित लेखन केले त्यांच्या लेखनातून विविध भाव वृत्तीचा प्रत्यय येतो निसर्गाच्या सानिध्यात त्यांचे मन अधिक फुलून येते म्हणून निसर्ग हा त्यांच्या लोगो निबंधाचा अविभाज्य घटक आहे ग्रामीण ललित गद्याचा विचार करता इ. स.१९६० नंतरच्या काळातच त्याचा विकास झाला त्यात ग.दि. माडगूळकर, श्रीनिवास कुलकर्णी, व्यंकटेश माडगूळकर, शंकर पाटील, आनंद यादव, मधुकर केचे, अनंतराव पाटील इत्यादी लेखकांनी ग्रामीण भागातील अनुभवांना शब्दबद्ध केले कधी माडगूळकरांच्या मंतरलेले दिवस या संग्रहातून विविध व्यक्तीने का आल्या त्या व्यक्तीच्या स्थळांच्या आणि वस्तूंच्या संबंधी माडगूळकर गहिवरून लिहितात यावरून त्यांचे सुसंस्कृत व भाऊकांत करण प्रकटते या पुस्तकातून त्यांनी अनेक घटना प्रसंगांना सजीव रूप दिले म्हणून ती भावस्पर्शी झाले शंकर पाटील यांनी ग्रामीण जीवनातील अनुभव 'पाऊलवाटा' या ललित लेखसंग्रहातून चित्रीत केले खेडे आणि खेड्याच्या परिसरातील पाऊल वाटांबद्दल शंकर पाटलांना जिव्हाळा आहे त्या वाटा त्यांना कधी कमळ वेलीसारख्या दिसतात तर कधी हळदुल्या नवरीची आठवण करून देतात माळावरची तांबडी वाट पाणदरीतून जाणारी वाट वेशीला येऊन मिळणारी वाट या सर्व वाटांतील प्रत्येक वाट वेगळी आहे त्यामुळे त्या वाटेला स्वतंत्र व्यक्तिमत्व प्राप्त झाले मार्मिक प्रतिमा सूक्ष्म निरीक्षण यामुळे पाटलांच्या ललित लेखनाला असे घनता प्राप्त झाली. शंकर पाटलांप्रमाणेच आनंद यादव यांनी 'पानभवरे' या ललित गद्याच्या संग्रहातून बदलत्या ग्रामीण जीवनाचा समर्थ आविष्कार घडवला त्यातून यादवांनी निवेदक मी या त्याची वडील आई आणि इतर भावंडे अशा व्यक्तीरेखा च्या माध्यमातून कुटुंब जीवनाचे चित्रण केले आणि बालपणीच्या आठवणी शब्दबद्ध केल्या श्रीनिवास कुलकर्णी यांनी ग्रामीण जीवनाचे अधिक वावस्पर्शी चित्रण डोह सोन्याचा पिंपळ या ललित गद्यसंग्रहातून केले त्यांनी बालपणीचे अनुभव त्यातून प्रतिबिंबित केले बाल मनोविश्वाला गावाच्या परिसरातील जवळच्या वाटणाऱ्या सर्व वस्तू घटनांचे प्रत्यक्ष डोळ्यासमोर उभे राहणारे चित्रण कुलकर्णी यांनी परिणामकारकतेने केले आहे त्यांच्या ललित गद्यसंग्रहातील अनुभव वाचकाला अंतर्मुख करतात एवढेच नाही तर ग्रामीण ललित गद्याचा खऱ्या अर्थाने आरंभ त्यांच्याच ललित गद्यापासून झाल्याचे आढळते त्यांच्या डोह या संग्रहातून ग्रामीण जीवनातील सकस अनुभव चित्रित झालेले आहेत श्रीनिवास कुलकर्णी यांच्याप्रमाणे ग्रामीण जीवनाचे प्रभावी चित्रण करणारे अनंतराव पाटील यांचे जाडीचे दिवस हा ललित लेख संग्रह वैशिष्ट्यपूर्ण आहे या संग्रहातून स्वातंत्र्यपूर्व काळातील ग्रामीण जीवनाचे चित्रण केलेले आहे त्यातून ग्रामीण जीवनातील संस्कृती नातेसंबंध मी च्या माध्यमातून अभिव्यक्त झाले आहेत अनंतराव पाटलांचे हे लेखन ग्रामीण जीवनाच्या वास्तव अनुभवातून साकार झाले आहेत यानंतर चंद्रकुमार नलगे यांची गावाकडची माती हा ललित गद्यसंग्रह आहे वैशिष्ट्यपूर्ण आहे तसेच शिवाजी सावंत, शांता शेळके, महादेव मोरे, सुभाष भेंडे द.ता.भोसले इत्यादी लेखकांनी मराठी ग्रामीण ललित लेखनात मोलाची बर घातली पुण्याच्या दैनिक तरुण भारतच्या अंकातून 'पार आणि शिवार' या शीर्षकाखाली द.ता.भोसले यांनी गावाकडच्या गावातील विविध घटना प्रसंगांच्या आठवणी मार्मिकपणे

टिपण्यास सुरुवात केली. त्यानंतर त्यांचे 'आठवणीतला दिवस', 'बाळ मुठीतील दिवस' आणि 'परिघावरची माणसं' इत्यादी ललित गद्यसंग्रह प्रसिद्ध झाले द.ता.भोसले यांचे ललित गद्य लेखनातील वेगळेपण आणि त्यांचे ग्रामीण ललित गद्य लेखनातील ग्रामीण जीवनातील संवेदनशीलता या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून शोधण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

'बाळ मुठीतील दिवस' या ललित लेख संग्रहातील ग्रामीण संवेदना':-

'बाळ मुठीतील दिवस' हा द.ता. भोसले यांचा ललित लेखसंग्रह साकेत प्रकाशन औरंगाबाद ने नोव्हेंबर २००५ साली प्रकाशित केला. यात एकूण १४ ललित लेखांचा समावेश झालेला आहे. या लेखांतून बालमनाच्या संवेदनशीलते बरोबरच ग्राम संस्कृतीतील संवेदनशीलतेचे चित्रण आलेले आहे. 'भूक' या ललित लेखातून द.ता. भोसले यांनी आपल्या बालपणी अनुभवलेल्या भिषण दारिद्र्याचे अनुभव रेखाटले आहेत. सरकोली सारख्या खेड्यातील सर्वसामान्य शेतकरी कुटुंबात जन्मलेल्या लेखकाच्या वडिलांची थोडीफार निकृष्ट दर्जाची जमीन होती. त्यातून कसलेच पीक येत नसल्यामुळे लेखकाच्या आई-वडिलांना मोल मजुरी करून पोट भरण्याशिवाय पर्याय नव्हता. अशा प्रकारच्या अभावग्रस्त जीवन जगण्यातील उपासमारीचे विविधांगी दर्शन लेखकाने या लेखातून घडवले आहे. 'गावचा पानवठा पानवट्यावरचे गाव' या लेखातून गावाच्या वैभवात भर घालणाऱ्या नदी आणि नदीवरील असणाऱ्या पाणवठ्या संबंधीचे वर्णन आलेले आहे. त्यातून ते गावाच्या दृष्टीने असलेले पानवठ्याचे महत्त्व, गावाच्या भूमीला, गावातील लोकांना सुखी व संपन्न करणाऱ्या अमृतवाहिनी नदी शिवाय गावाला वैभव नाही आणि नदीवरील पानवठ्याशिवाय शोभा नाही म्हणून पानवठ्याशी निगडित असलेल्या शुद्धता, शुचिता आणि स्वच्छता या तीन गोष्टींचे उगमस्थान, मानवी जीवनाचे अधिक काळापासून पानवठ्याशी असलेले सांस्कृतिक नाते उलगडून दाखवण्याचा प्रयत्न लेखकाने केला आहे.

'दिवस बुडीनंतरचा दिवस' हा लेख लेखकाच्या भावविश्वातील बालपणाशी निगडित आणि भावकल्लोळ शब्दबद्ध करणारा आहे. दुष्काळात रात्रंदिवस करावी लागणारी कामे, जागरणी, चोर दरोडेखोरांच्या भेटी इत्यादी संमिश्र अनुभव या लेखात येतात. शाळेत असताना भूतकाळ, वर्तमान काळ आणि भविष्यकाळ हे तीन काळ शिकलेल्या लेखकाला चौथा काळ म्हणजे दुष्काळ हा अस्वस्थ करून सोडतो. सर्वसामान्य शेतकरी कुटुंबात जन्माला आलेल्या लेखकाच्या बालपणात सुखाचे व संपन्नतेचे अनुभव फारसे आलेच नाहीत. दुष्काळाने तर दर तीन वर्षांनी लेखकाच्या गावची पाठराखण केली. या दुष्काळात साऱ्यांचेच कमी अधिक प्रमाणात हाल झाले. नागर जीवनापेक्षा ग्रामीण भागात राहणाऱ्यांना या दुष्काळाची झळ अधिक प्रमाणात सोसावी लागते. खेड्यातील ज्यांच्याकडे जमीन- पाणी, पैसा नाही अशा शेतमजुराचा तर अधिकच छळ होतो. अशा भयावह दुष्काळी परिस्थितीचा सामना कराव्या लागणाऱ्या यातनामय जीवनाचे वर्णन या लेखातून केले आहे.

'किराणा मालाचे दुकान ग्राम संस्कृतीची आकाशवाणी' या लेखातून ग्रामीण जीवन व ग्राम संस्कृतीतील महत्त्वाच्या खुणांपैकी किराणा मालाचे दुकान या खुणेचे चित्रण केले आहे. ग्रामीण संस्कृतीची ओळख ही गावचा कारभार जेथून चालतो ती चावडी, गावची प्राथमिक शाळा ,मल्लविद्येसाठी असणारी तालीम, ग्रामदेवतेचे देऊळ आणि किराणा मालाचे दुकान इत्यादीमुळे होते. किराणा मालाचे दुकान सर्वांच्या सोयीच्या दृष्टीने महत्त्वाचे असते. तिथे सर्व प्रकारच्या गप्पागोष्टी व घरी लागणाऱ्या विविध वस्तू मिळत

असल्याने माणसांची सदोदित वर्दळ तेथे चाललेली असते. गावातील किराणा मालाचे दुकान जसे करमणुकीचे ठिकाण आहे तसेच ते गावकऱ्यांच्या विसाव्याचे ठिकाण असते म्हणून लेखकाने किराणा दुकानाच्या अनुषंगाने बदलत्या ग्रामसंस्कृतीचा वेध यातून घेतलेला आहे.

'अस्मादिकांची वस्त्र प्रावरणे' हा लेख द.ता. भोसले यांच्या बालपणाशी निगडित आहे त्यातून त्यांनी ६०-७० वर्षांपूर्वी ग्रामीण जीवनात वस्त्रांच्या प्रकारांना फारसे महत्त्व नसल्याचे सांगत स्वतःच्या जीवनात इयत्ता दुसरीत शिकत असताना आपल्याला आपल्या बापाने शिवलेल्या अंगरख्या याविषयीचे विनोदी चित्रण या लेखातून केले आहे. या अंगरख्याचा विविध कामांसाठी केलेल्या उपयोगाचे विनोदी चित्रण केलेले आहे. 'विठुरायाचे स्मरण' या लेखातून लेखकाने पंढरपूरच्या विठ्ठला विषयीचा भक्तीभाव व्यक्त केला आहे. प्रत्येक खेड्यात जसे विठोबाचे देऊळ आढळते तसेच लेखकांच्या सरकोली गावात विठोबाचे देऊळ आढळते. तसेच लेखकाचे सरकोली हे गाव भक्तीमय होऊन जायचे. लेखकही आध्यात्मिक वातावरणात रमून जातात. पहाटेपासून ते रात्री पर्यंत विठुरायाची संगत सोबत लेखकाला व गावकऱ्यांना सदैव लाभली आहे त्यामुळे माणुसकीचा, आचार विचाराचा धडा घेतलेल्या गावात कधी कोणी कोणाला फसवले नाही. कोणी कोणाला धमकावले नाही तर कधी कुणी कुणावर अन्याय केला नाही. उलट भक्ती, सदाचार आणि संस्कार यांचा त्रिवेणी संगम होऊन माणसातला माणूस या गावाने जागा केला. निरपेक्ष आणि निष्काम भक्ती, नीतिमान आचरण हा गावकऱ्यांचा आदर्श होता. दुष्काळात देखील लेखकाच्या गावाने नामसंकीर्तन आणि दानधर्म अखंडितपणे चालू ठेवले याचे स्मरण या लेखातून केले आहे. 'श्रावण सृजनाचा लसलसता आविष्कार' या लेखात ग्रामजीवनात हिरव्या पावलांनी पदार्पण करणाऱ्या श्रावण महिन्यातील निसर्गाचे वर्णन केले आहे. ग्रामजीवनात श्रावणाचे आगमन होताच सर्वत्र हिरवळीचे साम्राज्य दाटून येते. सर्वत्र निसर्ग सौंदर्याला उधाण आलेले असते. नद्या-नाले, पर्वत झाडे, पशु-पक्षी, फुलपाखरे आनंदाने उधळतात. भूमीच्या सृजनाचा हा लसलसता सौंदर्य सोहळा या लेखातून वर्णन केला आहे.

'मी आणि माझे चरण सेवक' या लेखातून आपल्या घरातील दारिद्र्यामुळे आयुष्यभर अनवाणी पायांनी चालत राहिलेल्या आई-वडिलांचे स्मरण लेखकाने केले आहे. त्याबरोबरच महाविद्यालयीन जीवनात एका नातेवाईकाकडे लेखक गेले असता नातेवाईकांनी लेखकाला भेट म्हणून दिलेल्या जुन्या पुराण्या चपलेला दीर्घायुष्य लाभावे म्हणून जीवापाड जपल्याची आठवण सांगतानाच पूर्वीच्या काळी पादत्राणे घालण्याच्या संदर्भातील रूढ संकेतांचे चित्रणही केले आहे. 'तालीम संस्कृतीचे शक्तिपीठ' या लेखातून ग्राम संस्कृतीतील तालिमीने ग्रामीण जीवनाला दिलेले शरीर सौष्ठव आधुनिकतेच्या नावाखाली तालमीचे लोप पावलेले वैभव, वाढत चाललेली व्यसनाधीनता, तणावग्रस्तता, आहार संस्कृतीत झालेला बदल आणि लेखकाच्या मनात खोलवर रूतून बसलेल्या भूतकाळातील तालीम आणि कुस्त्यांच्या फडाविषयीचे आकर्षण शब्दबद्ध केले आहे. 'नदीकाठचा गाव' या लेखातून नदीमुळे गावाला प्राप्त झालेली संपन्नता, पशुपक्षांची, निसर्गाची मिळालेली साथसंगत, गावाला लाभलेल्या नदीमुळे गाव तळहातावर ठेवलेल्या खडी साखरेसमान मोहक दिसते. नदीमुळे गावाची संस्कृती जिवंत आहे. गावाच्या जीवनाला नदीमुळे अधिक समृध्दी प्राप्त होते. ज्याप्रमाणे नदी शिवाय गावाला वैभव नाही तसेच गावाशिवाय नदीला शोभा नाही. दोन्ही शिवाय परिसराची सुंदरता वाढणार नाही असे गाव नदी आणि निसर्ग यांचे चित्र काव्यात्म शैलीतून लेखकाने या लेखात साकारले आहे.

'माझी पहिली प्रेयसी' या ललित लेखातून लेखकाच्या बालमनाला वाटणारे सायकलचे आकर्षण आणि

त्या आकर्षणातून त्यांचे सायकलच्या प्रेमात पडणे, सायकल शिकताना आलेले विविध अनुभव, सायकलचे विविध उपयोग, बिन खर्चाचे बिन तिकिटाचे सर्वात सोयीचे आणि स्वस्त साधन म्हणून आजही लेखकाच्या मनात असलेले सायकल बद्दलचे आकर्षण आणि शिक्षण घेत असताना आपल्या मावस भावाने दिलेल्या जुनाट सायकलचे विनोदी वर्णन या सर्व सायकलच्या अनुषंगाने शब्दबद्ध केलेल्या आठवणींची नोंद या लेखातून आढळते.

'मी आणि माझे सरपंच भाऊ' या ललित लेखातून लेखकाने आपल्या बालपणी त्यांना सापाविषयी वाटणारस आकर्षण आणि कुतूहल खेड्यात आढळणारे विविध रंगाचे साप सापाविषयीची खेड्यातील लोकांत प्रचलित असलेले समज गैरसमज आणि स्वतः सापाच्या तावडीतून निसटल्याचे आणि सापाला मारण्याचे विविध प्रसंग यांचे चित्रण या लेखातून आले आहे.

'माझी शाळा सोबतीन' या लेखातून लेखकाने आपल्या बालपणीच्या भाव विश्वातील मावशीने दिलेल्या बहुगुणी पत्र्याच्या पेटीने स्वतःच्या जीवनाला दिलेला आकार, एकटेपणात केलेली साथ संगत, शालेय जीवनात वस्तीगृहात राहत असताना पेटीमुळे सर्व मित्रांचे झालेली ओळख आणि त्या पेटीचे विविध कामांसाठी केलेला उपयोग अशी ही पेटी लेखकाला प्रियतमे समान वाटते. या पेटीच्या अनुषंगाने लेखकाच्या शालेय जीवनातील आठवणी या लेखातून शब्दांकित झालेल्या आहेत.

ग्राम जीवनातील बालमनाचा संवेदनशील अविष्कार:-

द.ता. भोसले यांच्या 'बाळमुठीतील दिवस' या ललित लेख संग्रहातील लेखातून लेखकाच्या बालपणीच्या विविध आठवणींना शब्दबद्ध केले आहे. त्यातील भूक, दिसबुडीनंतरचा दिवस, मी आणि माझे चरण सेवक, माझी पहिली प्रेयसी अस्मादिकांची वस्त्र प्रावरणे, 'मी आणि माझे चरणसेवक ' आणि 'माझी शाळा सोबतीन' इत्यादी ललित लेखातून द.ता. भोसले यांनी स्वतःच्या बाल मनोविश्वाची टिपलेली संवेदनशीलता अतिशय तरल आणि भावस्पर्शी झालेली आहे. त्यांच्या या ललित लेखातून बाल मनोविश्वाच्या दर्शना बरोबरच विविध ग्रामीण जीवना अनुभवातून समृद्ध झालेल्या द.ता.भोसले यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे प्रतिबिंब ठळकपणे उमटल्याचे दिसते.

'भुक' या पहिल्या ललित लेखातून द.ता.भोसले यांनी आपल्या बालपणी आई-वडिलांसोबत राहत असताना दारिद्र्य व दुष्काळामुळे सोसलेल्या कष्टाचे व उपासमारीच्या चटक्यांचे विदारक चित्रण केले आहे. वडिलांची थोडीफार शेती केवळ नावालाच, अतिशय निकृष्ट दर्जाची, मोलमजुरी करून पोट भरण्याशिवाय उदरनिर्वाहाचे दुसरे साधन नव्हते. तशातच भरीस भर म्हणून सतत पडणारे दुष्काळ अशा परिस्थितीत जे मिळेल तसे खाऊन जगणारे लेखकाचे कुटुंब. घरात काहीच नसल्यामुळे गाजरे, शेवग्याचा पाला, भोपळ्याची पाने, ज्वारीचा कोंडा, उंबराच्या दोड्या, वांगी वडाची फळे, वाळके, निवडुंगाची बोंडे इत्यादी खाऊन भाकरीचा पर्याय म्हणून पोटाची आग विझवण्याचा प्रयत्न लेखकाच्या कुटुंबाला करावा लागायचा त्यातच आलेले पोरकेपण याचे चित्रण करताना लेखक म्हणतात, "दारिद्र्य उपासमार आणि उसने पासने करून दिवस घालवत असतानाच एक वर्षाच्या अवधीतच आई-वडील अल्पशा आजाराने मरण पावले आणि आम्ही भावंडे पूर्णपणे उघड्यावर पडलो. आधीच घरात तसे फारसे सामान सुमान नव्हते जे होते तेही जवळच्या लांबच्या नातेवाईकांनी नेले. कोणी सुरक्षित ठेवण्याचे कारण सांगून नेले, कोणी वाया जाईल म्हणून वापर व्हावा या हेतूने नेले. घर अगदी स्वच्छ स्वच्छ झाले आणि मग पोटाचा प्रश्न उभा राहिला. नातेवाईकांकडे भावंडांना

सांभाळण्यासाठी दिली. मी पुढे शिकण्यासाठी सांगोला येथे नव्याने सुरू झालेल्या हायस्कूलमध्ये प्रवेश घेतला. तिथल्या एका वाड्यात सुरू केलेल्या वस्तीगृहात सोय झाली. बरोबर सामान होते. अंगावरचे दोन कपडे, अंथरून ,पांघरून नि ताट वाटी, ताटाला खूप दिवसात कलईच केलेली नव्हती. आता या वस्तीगृहात माझ्या अंत भक्षणाचे प्रयोग सुरू झाले. दुष्काळग्रस्त जीवन जगताना रात्रंदिवस भटकंती करावी लागली. जगण्यासाठी धडपड आणि कष्टाची कामे करावी लागत.

दुष्काळात खेड्यातील ज्यांच्याकडे जमीन, पाणी पैसा नाही अशा शेतमजुरांना दुष्काळाची मोठ्या प्रमाणात जळजळ असावी लागते दुष्काळातील उपासमारीचे चित्रण दिसगुडी नंतरचा दिवस या लेखातून आले आहे. शिक्षण घेत असताना लोकांची घरे सारवून देणे, रस्ते झाडणे, पाटलांच्या पोराची स्वच्छता करणे, कोणाची मालिश करणे, जनावरे राखणे, लाकडे फोडणे, भांडी घासणे इत्यादी. बालवयात कराव्या लागणाऱ्या कष्टाच्या कामांची आठवण लेखकाने या लेखातून नोंदवली आहे. या रात्रंदिवस राबवून जगलेल्या खडतर बालपणात आनंदाचा उपभोग त्यांना कधी घेता आला नाही. जगण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या मूलभूत गरजांची पूर्तता सुद्धा लेखकाला करणे दुरापास्त होते. अन्नावाचून उपासमारीचे चित्रण 'भूक' आणि दिसबुडी नंतरचा दिवस' मधून आले तर वस्त्राच्या बाबतीतली बालवयातील 'अस्मादिकांची वस्त्र प्रावरणे' या ललित लेखातून चित्रित झाली आहे. आपल्या वडिलांनी आपण इयत्ता दुसरीची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर घेतलेल्या अंगरख्याचे वर्णन करताना लेखक लिहितो "बिघारी आणि पहिली या दोन महान परीक्षा यशस्वीरित्या उत्तीर्ण झाल्यानंतर नानाने म्हणजे माझ्या वडिलांनी मला नवा कोरा अंगरखा शिवला फळ लावल्याने हातात धरताच फडफडत आवाज करणाऱ्या मांजरपाट कापडाचा तो होता. अंगावर असलेला सदरा घालणे अगदीच अशक्य झाल्याने त्याचे खांदे पाठ आणि कोपरे पार विरून आणि फाटून लोंबू लागल्याने आणि तात्पुरती डागडुजी करण्याच्या अवस्थेपलीकडे तो गेलेला असल्याने मोठ्या उदार मनाने त्यांनी तो शिवला. त्यासाठी बळी नावाच्या शिंप्याला उदार मनाने उधारीवर कापड द्यावे लागले होते हा दुसरीतला अंगरखा मला चौथीपर्यंत पुरला. तो शिवलाच होता अशा कौशल्याने की, तो घातल्यावर मला कमरेखाली काही घातले नाही तरी चालायचे आणि चुकून घातले तरी ते त्याखाली पार झाकून जायचे त्यामुळे कुणालाही ओशाळल्यासारखे व्हायचे नाही. खाली तरी या सदर्याच्या लांबीमुळे कोणाला दिसायचे नाही. नवीन कपडे घातल्याचे समाधान वरती मिळायचे ते वेगळेच. स्वतःबरोबरच आपल्या बालपणीच्या ग्रामीण जीवनातील वस्त्र प्रवरणाच्या पद्धतींचे वर्णन या लेखातून केले आहे. घरातील हालाखीच्या आर्थिक परिस्थितीमुळे लेखकाला व त्यांच्या आई-वडिलांना पायातील वाहना मिळणे दुरापास्त होते. दिवसरात्र काबाडकष्ट करणाऱ्या आई-वडिलांना काट्याकुट्यांनी रक्ताळलेले अनवाणी पाय घेऊन आयुष्य व्यतीत केले. शेवटपर्यंत त्यांना पायात पादत्राने घालण्यास मिळाले नसल्याची खंत लेखकाने 'मी आणि माझे चरणसेवक' या ललित लेखातून मांडले आहेत. उन्हापासून संरक्षण व्हावे म्हणून पायाला वडाची पाने तर कधी फाटलेले गोणपाठ बांधून जनावरांची राखण केली आणि एका नातेवाईकांनी भेट म्हणून दिलेली जुनी चप्पल लेखकाने ते खूप दिवस टिकावी म्हणून तिची जीवापाड केलेल्या जपणुकीचे ही चित्रण या लेखातून केले आहे. या अनुषंगाने लेखकाच्या बालपणी ग्रामीण माणसांच्या पादत्राने कपडे घालण्याच्या पद्धती संबंधीच्या नियमाबद्दलचे चिंतनही या लेखातून केलेले आहे.

बालमनाला सायकल विषयी आकर्षण असणे स्वाभाविकच असते. त्याप्रमाणे लेखकाचे आपल्या

बालपणात सायकलच्या प्रेमात पडणे व सायकल बद्दलचे आपले आकर्षण आणि त्यातच मावस भावाने जुनी, तुटकी दिलेली सायकल त्या अनुषंगाने आलेल्या विनोदी चित्रणाबरोबरच सायकलच्या विविध उपयोगाचेही दर्शन 'माझी पहिली प्रेयसी' या लेखातून घडवले आहे.या सायकलचे जीर्ण असलेले दोन चाक, हँडल शिवाय कसलाही आधार नसलेल्या सायकलवर बसलेला माणूस कसा पडत नसेल याचे बाल मनाला न उलगडणारे कोडे असल्याचे लेखकाला वाटते. एकदा लेखकाच्या मावसभावाने उदार अंत:करणाने थोडीशी दुरुस्त करून तुझे शिक्षण झाल्यावर मात्र परत कर या परतीच्या अपेक्षेने दिलेल्या सायकलचे वर्णन करताना लेखक म्हणतात, "मी चटकन होकार देऊन सायकल ताब्यात घेतली. माझ्या हातात पडण्यापूर्वी ती माळ्यावर पडली होती त्यामुळे प्रथम मला ते धुळीने माखलेल्या जनावरांच्या सांगण्यासारखी भासली. माळ्यावरून ती काढून झटकली तर तिच्यावरची धुळ माझ्या अंगावर बसली ती इतकी बसली की दोन दिवस मी कुणालाच ओळखू येणार नव्हतो. स्वच्छ केल्यावर मी जरा बारीक नजरेने रोखून पाहिली तर काय आश्चर्य तिच्या रबरी ट्युबा फार कुजून गेल्या होत्या. टायर देखील निकामी झाले होते. बाद झालेल्या चार-पाच सायकलिंचा एक एक पार्ट घेऊन ही सहावी सायकल मावस भावाने तयार केली असावी कारण हँडल नवीन वाटायचे तर रिंगा जुन्या सांगाडा गंजलेला तर मडगार्ड चमकणारे, निम्म्या काड्या वाकलेल्या, निम्म्या थोड्याशा कामाच्या, शीट नावाचा पार्ट तर बघण्यासारखा होता. आतल्या रींगा तुटून खाली लाळेसारख्या लोळणाऱ्या, कातडी आवरण पाण्याने भिजल्याने कामातून गेलेले त्यावर असणारे प्लास्टिक किंवा रबरी आवरणही सात ठिकाणी फाटलेले सीटवर बसले की, खाली सांगाड्याजवळ आपण आलो म्हणून समजा. दोन्ही पायांचे पायंडल वेगवेगळ्या आकाराचे शिवाय घंटी सोडून सगळे पार्ट तिचे वाजायचे त्यावर बसून जाऊ लागलो तर तिच्या होणाऱ्या आवाजाने रस्त्यातली गर्दी आपोआप बाजूला हटावी, तिची चैन इतकी लहरी होती की, दातेरी चाकावरून केव्हाही खाली उडी मारायची ती पुन्हा बसवताना नाकी नऊ यायचे. मनातल्या मनात पाच पन्नास शिव्या दिल्याशिवाय जिवाचे समाधान म्हणून व्हायचे नाही. लेखकाला बालपणी वाटणाऱ्या सापाविषयीचे आकर्षण, कुतूहल आणि त्यातूनही त्यांच्यावर आलेले जीवघेणे प्रसंग 'मी आणि माझे सर्पानुभव' या ललित लेखातून चित्रीत केली आहेत. एकदा लेखकाच्या डोक्यावरील वैरणीच्या भाऱ्यात नकळत आलेला साप गोठ्यातून येऊन भारा मोकळा करताच हळुवारपणे अंगावरून निघून गेल्याची आठवण लेखक नमूद करतात. एकदा शेताच्या रस्त्यावरील सापावर पाय पडला तरी मागे न वळता निघून गेलेला साप, मुंगसासोबत झुंज देणारा साप, झाडावर झोके घेणारा साप, एकदा तर मावसभावाच्या गावी लेखक गेले असता रांजणातला साप कपड्यांनी पकडला. अनेकदा विषारी सापाला मारण्याचा प्रयत्न केला. उंदराच्या मागावर असलेल्या सापाला बिळातून ओढताना तो लेखकाच्या छातीवर विराजमान झाला त्यांने दंश करण्याच्या आत त्याला सोडून दिले. अशा सापाविषयीच्या आठवणी आणि खेड्यातील लोकांचे सापाविषयीचे समज गैरसमज लेखकाने या लेखातून कथन केले आहेत. शालेय जीवनात मावशीने दिलेल्या बहुपयोगी पेटी बद्दलच्या बालमनोविश्वाला भावलेल्या आठवणी 'माझी शाळा सोबतीन' या लेखातून जिवंत केले आहेत. या पेटीने सर्वात अधिक काळ लेखकाची सोबत केली. सातवीनंतर शिक्ष णासाठी लेखकाची जी भटकंती झाली त्या काळात आई-वडिलांचा आधार गेला, नातेवाईकांनी फसवले पण मावशीने दिलेल्या पत्र्याचे पेटीने मात्र कधी अर्धवट सोडले नसल्यामुळे त्या पेटी विषयीच्या आठवणी व कृतज्ञता भाव या लेखातून व्यक्त केला आहे. वस्तीगृहात राहताना ताट-वाटी, पायातली चप्पल जेवणानंतर उरलेली भाकरी इत्यादी वस्तू सुरक्षित ठेवण्यासाठी त्या पेटीचा उपयोग होत

असेल त्यामुळे त्या पेटीशी लेखकाचे जिवाभावाचे नाते निर्माण झाले म्हणून लेखकाने पेटीला प्रियतमेची उपमा दिली पण नोकरीच्या निमित्ताने लेखकाला दुसऱ्या गावी जावे लागल्यामुळे घरच्या मंडळींनी ती पेटी मोलकरणीला दिल्याने त्या पेटीशी असलेला संबंध कायमचा तुटल्याची खंत लेखकाने या लेखातून व्यक्त केली आहे.

एकूणच 'बाळमुठीतील दिवस' या ललित लेख संग्रहातील ललित लेखांतून ग्रामीण माणसांच्या जगण्याच्या पद्धतींचे बालमनाला भावलेले आत्मवृत्त, अनुभव ग्रामीण बोलीतून शब्दबद्ध केल्यामुळे ते अधिक परिणामकारक ठरले. खेडेगाव खेड्यातील लोकजीवन, परंपरा दृष्टिकोन, बदलत्या ग्रामीण जीवनातील परिवर्तनाचे पडसाद, राजकारण या विविध लेखातून प्रतिबिंबित झाले आहेत.

सारांश:-

इ. स. १९६० नंतर मराठी ग्रामीण ललितगद्य लेखनाचा प्रवाह कधी मव्यंकटेन माडगूळकर, रणजीत देसाई, शिवाजी सावंत, मधुकर केचे, केशव मेश्याम,महादेव मोरे प्रा. चंद्रकुमार नलगे, अनंतराव पाटील याच परंपरेतील महत्त्वाचे लेखक द. ता. भोसले यांच्या ललित गद्यलेखनाने इ. स. २००० नंतरच्या मराठी ग्रामीण ललित लेखनात मोलाची भर घातली. द.ता.भोसले यांचे ललित लेखन हे विविधंगी आहे. स्वतःच्या गावाला, गावाच्या परिसराला मध्यवर्ती ठेवून ग्रामीण जीवनाचे सर्वांगीण दर्शन त्यांनी घडवले. आपले जीवनानुभव ग्रामीण संस्कृतीच्या मांडणीसह आपल्या लेखनातून प्रतिबिंबित केले. त्यांच्या ललित लेखनातून कृषी संस्कृतीचे दर्शन घडते आणि ग्रामीण जीवनातील संवेदनशील अनुभवांचे दर्शन घडते. 'बाळ मुठीतील दिवस' या ललित लेख संग्रहातून गावातील माणसांच्या विविध आठवणी व अनुभव मार्मिकपणे त्यांनी टिपले आहेत. बदलत्या ग्राम जीवनातील नव्या समस्या दारिद्र्य, उपासमार आणि ग्रामीण माणसाच्या कष्टी जीवनाचे दर्शन कलात्मकतेने घडवले आहे. द.ता.भोसले यांनी आपल्या जीवनातील अविस्मरणीय आठवणी आपल्याला ललित लेखसंग्रहातून सांगितलेल्या आहेत. सरकोली सारख्या अडवळणी खेड्यात आपले बालपण व्यतीत केलेल्या लेखकाने दारिद्र्य, उपासमार दुष्काळ,अवहेलना, उपेक्षा आणि विविध आपत्तींशी केलेला सामना यांच्या हृदय द्रावक आठवणी टिपलेल्या आहेत. ग्राम संस्कृतीतील विविध सणसमारंभ, रूढी परंपरांचे स्मरणही त्यांच्या लेखनातून आलेले आहे. ग्रामीण जीवनातील हरवलेल्या लोकसंस्कृतीचे मूलगामी चिंतन त्यांनी केलेली आहे. नातेवाईकांच्या परस्पर ऋणानुबंधातून समृद्ध झालेल्या स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शनही त्यांच्या या लेखनातून घडविले आहे. माणसांचे परस्परांतील असणारे रक्ताचे नाते, माणसांचे स्वतःशी असलेले नाते आणि माणसांचे निसर्गाशी असलेले नाते अशा विविध नात्यांचा वेध त्यांनी आपल्या 'बाळ मुठीतील दिवस' या ललित लेखसंग्रहातून घेतलेला आहे म्हणून त्यांचे ललित लेखन हे त्यातील विषय वैविध्यमुळे संपन्न आणि सरस ठरले आहे.

संदर्भ:-

१) अर्वाचीन मराठी वांग्मयाचा इतिहास' १८०० ते १९६० प्र.ण.जोशी- स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे.
२) 'बाळ मुठीतील दिवस'- द.ता.भोसले - साकेत प्रकाशन औरंगाबाद. प्रथम आवृत्ती.
३) 'प्रा. द.ता.भोसले साहित्य आणि समीक्षा'- संस्कृती प्रकाशन पुणे.

हुंडा नाटक आणि समकालीन हुंडापद्धतीचे दाहक चित्रण

डॉ. गोविंद काळे
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग,
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, शिरूर ताजबंद,
ता. अहमदपूर, जि. लातूर.

समकालीन समस्या आणि साहित्य याचा जवळचा संबंध असतो. साहित्यिक ज्या समाजात जन्माला येतो, वावरतो त्या समाजाचे संस्कार त्यांच्या लेखातून अभिव्यक्त होत जातात. 19 व्या शतकाच्या मध्यात उदयास आलेला सत्यशोधक समाज आणि त्यांनी जाणीवपूर्वक निर्माण केलेले सत्यशोधकी साहित्य याला अपवाद नाही. जगातील कोणत्याही भाषेतील अक्षर साहित्य परिवर्तनाचा विचार प्रसवते. केवळ वेदनांचे चित्रण न करता त्यातून बाहेर पडण्याचा व्यवहार्य, रास्त आणि तितकाच अनुकरणीय विचारही पुरवते. तुलनेने अधिक असलेल्या बहुजनांच्या हिताचा विचार पेरण्याच्या कार्यातील महत्त्वाचे माध्यम म्हणून सत्यशोधकी लेखक साहित्याच्या विविध प्रकारांचा लिलया वापर करीत असत. त्यासाठी पदराला खार लावून लेखन करत असत. त्यातही समाजाची अर्धी शक्ती असलेल्या स्त्रियांच्या सर्वांगीण प्रगतीचा मार्ग दाखविण्याचे धाडस त्यांनी त्या काळात केले.

म. फुले, सावित्रीबाई फुले, कृष्णराव भालेकर, मुक्ता साळवे, ताराबाई शिंदे या सत्यशोधकांच्या पहिल्या पिढीने तत्कालीन कर्मठ विचारांना सुरुंग लावून परिवर्तनाचा नवा आणि हवा असलेला विचार समाजात यशस्वीपणे रुजविला. हीच परंपरा पुढीलकाळात अखंडितपणे सुरू राहिली. गणपतराव सोकरजी त्रिलोकेकर हे दुसऱ्या पिढीतील महत्त्वाचे नाटककार होत. प्रस्तुत लेखाच्यानिमित्ताने त्यांनी लिहिलेल्या 'हुंडा नाटक' या नाटकातील हुंडा पद्धतीची दाहकता समजून घेणे आणि प्रस्तुत विषयाची समकालीन प्रासंगिकता स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अ) सत्यशोधकी नाटके आणि समकालीन परिस्थिती -

साहित्य आणि समकालीन जीवन याचा जवळचा संबंध असतो. त्या त्या काळातील समस्यांचे चिंतन आणि चित्रण साहित्यातून येणे अपेक्षित असते. सत्यशोधकी नाटकेही याला अपवाद नाहीत. सत्यशोधक लेखक मुळात समाज सुधारक असल्यामुळे त्यांचा समाजातील विविध समस्यांचा जवळून संबंध होता. प्रस्तुत नाटकांमधील विषय वास्तव जगण्याचा अविभाज्य भाग आहेत.

"सत्यशोधकी साहित्यिक प्रत्यक्ष लोकांमध्ये कार्य करीत होते, संघर्षात जगत होते. ते अभ्यासक, संशोधक, कार्यकर्ते आणि सत्यशोधक समाजाचे प्रसारक होते. त्यांचा अनुभव जिवंत होता, म्हणून हे साहित्य वास्तवदर्शी, जिवंत, दाहक, प्रक्षोभक झाले होते."[1] डॉ. श्रीराम गुंदेकर यांचे वरील मत सत्यशोधक लेखकांची मनोभूमिका स्पष्ट करणारे आहे.

तत्कालीन स्त्री जीवनाचे वास्तव अध्ययन करण्यासाठी प्रस्तुत सत्यशोधकी नाटके महत्त्वाचे ठरतात. स्त्री, शूद्र, शेतकऱ्यांच्या वास्तव जगण्याची दाहकता प्रस्थापितांच्या साहित्यातून येणे शक्य नव्हते. परिणामी सत्यशोधकी साहित्यिकांनी जाणीवपूर्वक बहुजनांचे प्रश्न आपल्या साहित्यातून मांडले आहेत.

ब) हुंडा नाटक आणि हुंडापद्धतीची दाहकता -

विवाहप्रसंगी वधुपक्षाकडून वराकडच्या मंडळीस वरदक्षिणा द्यावी लागते. ही सर्वकालीन गंभीर समस्या आहे. विवाह योग्य मुली केवळ हुंड्याची तजवीज होत नसल्यामुळे लग्नावाचून राहतात. बरेचदा लग्न होऊनही फाजील मानपानासाठी वरपक्षाकडून विवाहितेचा छळ होत असतो. ही समाज विघातक प्रक्रिया आजही चालूच आहे. हुंड्यासाठी मुलीच्या वडिलांना प्रसंगी घरदार, जमीन विकावी लागते, प्रसंगी खाजगी सावकाराच्या दारात स्वतःहून जावे लागते. हुंडापद्धती ही समाजास लागलेली कीड आहे. ज्याचा शारीरिक, मानसिक, भावनिक त्रास मोठ्याप्रमाणात केवळ स्त्रियांना सहन करावा लागतो. परिणामी हुंडापद्धतीविरुद्ध सत्यशोधकांनी जनजागृती करण्याचे कार्य केले. सत्यशोधकीय नाटकातून वरील विषय हाताळून हुंडापद्धतीचे दुष्परिणाम समाजमनावर बिंबविण्याचा कसोशीने प्रयत्न केला आहे.

गणपतराव सोकरजी त्रिलोकेकर यांनी 'हुंडा नाटक' या नाटकातून हुंडा आणि त्यामुळे वधू पित्यास येणारे कर्जबाजारीपण हा महत्त्वाचा विषय हाताळला आहे. त्यांनी प्रस्तुत नाटकाच्या प्रस्तावनेत कबूल केल्याप्रमाणे, "या सुमारास आपल्या जातीत हुंड्याचे बरेच बंड माजले होते (ते अद्यापही तसेच जारीने चालू आहे) या स्थितीचे हुबेहूब वर्णन आमच्या तीर्थरूपांनी रचून दिलेल्या व प्रस्तावनाच्या सुरुवातीस छापलेल्या फक्त एका श्लोकातच चटकदार रीतीने येऊन गेले आहे. तर अशा अनिष्ट परिणामी चालीपासून होणाऱ्या अनर्थाचे चित्र यथामती आपल्या ज्ञातीबांधवांपुढे नाटक रूपाने ठेवण्याच्या हेतूने मी प्रस्तुतेचे नाटक रचले."[2] वरील भूमिका तत्कालीन हुंडापद्धतीचे गांभीर्य अधोरेखित करणारी आहे. हुंडा, फाजील मानपान, देवधर्म, रीती रिवाजाच्या नावाखाली आर्थिक शोषण मोठ्याप्रमाणात होते. त्रिलोकेकर यांनी समाजात वरील स्थिती पाहिलेली आणि अनुभवलेली आहे.

प्रस्तुत नाटकातील सुंदरराव आणि काशीबाई यांची मुलगी बेनुबाईचा विवाह खंडेराव आणि सोनाबाईचा मुलगा शामराव याच्याशी ठरतो. दोन्ही घराणी खानदानी आणि प्रतिष्ठित आहेत. शामराव सरकारी नोकरीत असल्यामुळे लग्नात अधिक खर्च होतो. हा बेणुबाईचा पहिला विवाह असला तरी शामरावाचा दुसरा असतो. घराणे मोठे, मुलगा सरकारी नोकरीत असल्यामुळे सुंदरराव फारशी चौकशी न करता बेणूचा विवाह शामरावशी ठरवितात. लग्नासाठी भरमसाठ कर्जही काढतात. इतके करूनही बेणूला म्हणावे तसे विवाह सुख मिळत नाहीत. मुळात शामराव स्वभावाने कमालीचा छंदी आणि व्यसनी असतो. नाटकाच्या अखेरीस शामरावला आपल्या बाहेरख्याली वागण्याचा पश्चाताप होतो. हे नाटक सुखांत असले तरी हुंडापद्धतीचे दुष्परिणाम चित्रित करणे हा या नाटकाचा मुख्य हेतू इथे सफल झाला असल्याचे मान्य करावे लागते.

"सुंदरराव - (विचार करून) आता कोण सावकाराकडून पैसे काढल्याखेरीज उपाय नाही! काय करता! निरुपायास्तव तसे केले पाहिजे! म्हणतात ना, प्रत्यक्ष अनुभवापासून कोणतीही गोष्ट समजत नाही. मीच इतके दिवस म्हणत होतो, हे आमचे परभू लोक कर्ज कशाला काढतात? मला वाटत असे की जर मनुष्याने दृढनिश्चय केला की कवडीचे कर्ज म्हणून करावयाचे नाही तर तो कर्जबाजारी कधीही व्हायचा नाही. पण हे सर्व विचार जोपर्यंत इंगा फिरला नाही तोपर्यंत! माझाही असाच दृढनिश्चय! व त्याप्रमाणे मी आतापर्यंत एका कवडीचेही कर्ज काढले नाही. परंतु आता कर्ज काढल्याशिवाय उपाय आहे का? येथे माझा दृढनिश्चित काय करील? कर्ज न काढले तर पैसे मिळणार नाहीत! पैसे न मिळाले तर मुलीचे लग्न होत नाही! झालं, इकडे

सर्व अडते! मुलीचे लग्न तर केले पाहिजे! इतके दिवस तिला तशीच ठेविली. पण आता आणखी किती दिवस ठेवणार? मुलगी उपवर झाली. उपवर मुलीला सांभाळणे किती कठीण आहे हे ज्यांच्या पदरी उपवर झालेल्या मुली असतील त्यांच्या माहितीतले असतेच. बरे, हिला तशीच सांभाळीन म्हणेन तर तिच्या पाठोपाठ उपवर झालेली पुतू आहेच. बेनू समाधानवृत्तीची मुलगी आहे, परंतु पुतूस आपल्या स्थितीविषयी वाईट वाटत असते. आताशा तिचे खाणेपिणेही नीट चालत नाही असे परवाच ती म्हणाली. बेणूचे लग्न झाले नाही तो पूतूच्या लग्नाच्या तजविजीस लागले पाहिजे. एकूण कटकट व चिंता यातून सुटका नाही. असो! परमेश्वराची मर्जी! आपण काय करणार! कपाळी असेल ते काही केल्या चुकते काय?"[3]

सुंदररावांचे वरील स्वगत अनेकार्थाने महत्त्वाचे आहे. एका बापाच्या भूमिकेतून हे मनोगत इथे व्यक्त होते. घरात लग्नाच्या दोन उपवर मुली असताना आणि पैशाच्या अभावी त्यांचे लग्न सहजपणे ठरत नसताना मनाला होणाऱ्या वेदना सुंदरराव प्रातिनिधिकपणे मांडतात. उपवर मुली घरात ठेवणे कोणत्याही काळात कठीणच असते. जननिंदेची भीती मनाला सतत बोचत राहते. त्यात प्रत्यक्ष मुलीच्या मनावर या स्थितीचे विपरीत परिणाम होणेही स्वाभाविकच असते. तिच्या खाण्या - पिण्यातून, वागण्या - बोलण्यातून हे स्पष्टपणे जाणवते. प्रस्तुत नाटकातील नायिका शामरावांसह घरच्यांना पसंत असली तरी खंडेराव दोन शेर सोने आणि मानपाण्यासाठी अडून बसल्यामुळे अधिकच निरुपायाने सुंदरराव सावकाराची पायरी चढतात. भरपूर कर्ज काढून शामराव आणि बेणुबाईचा विवाह संपन्न होतो. इकडे वरचेवर आजारपणात खंगत जाऊन अखेर पूतू अविवाहित मरण पावते. असे मनातल्या मनात खंगत जाऊन मृत्यू होणे ही हुंडापद्धतीची सर्वात मोठी हानी आहे. उपवर मुलींना हा त्रास निमुटपणे सहनच करावा लागतो. इथे पुतू अशा असंख्य संवेदनशील मुलींची प्रतिनिधी म्हणून वाचकांच्या समोर येते. गणपतराव त्रिलोकेकर यांनी प्रस्तुत नाटकाच्या निमित्ताने हुंडापद्धतीच्या अनिष्ट परिणामांना वस्तुनिष्ठपणे चित्रित केले आहे.

क) सत्यशोधकी विचारांची समकालीन प्रासंगिकता -

प्रस्तुत नाटकांमधून चित्रित सत्यशोधकी विचार आणि हुंड्याची समस्या आजही प्रासंगिक आहे. समाजाचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी स्त्रियांचे जीवन अधिकाधिक सुखी, समाधानी होणे गरजेचे असते. आजही स्त्रियांचे जीवन सुधारण्यास वाव आहे. प्रस्तुत नाटकात धाकला भाईच्या निमित्ताने स्वतंत्र विचारांचा शिक्षित तरुण दाखविला आहे. तो उच्चशिक्षित असून विदेशात शिक्षण घेऊन भारतात परत आलेला आहे. हुंडा घेऊन लग्न करणे त्याला मान्य नाही. शिवाय लग्न करण्यासाठी विवेकी जोडीदाराची निवड करण्याचा अधिकार प्रत्येक तरुण तरूणीस देणे गरजेचे असल्याचे मत प्रस्तुत व्यक्तिरेखेच्या निमित्ताने चित्रित केले आहे.

"शूद्रातिशूद्रांची स्थिती सुधारायची असेल तर फुटकळ सुधारणांवर विसंबून न राहता मूलगामी समाजपरिवर्तनासाठी झटले पाहिजे. चार शाळा चालवून काय होणार? सगळ्या कष्टकरी समाजालाच हर प्रयत्नाने जाग आणली पाहिजे. आपल्या मानवी अधिकारांची आवश्यकता त्यांना पटवून देऊन ते प्राप्त करून घेण्यासाठी संघटितपणे झगडण्यास त्यांना प्रवृत्त केले पाहिजे. यासाठी एका स्वतंत्र संघर्षप्रवण संस्थेची गरज आहे हे लक्षात घेऊन जोतिरावांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. तेव्हापासून त्यांच्या सार्वजनिक जीवनातील दुसरा कालखंड अधिक प्रभावीपणे सुरू झाला."[4] कै. गं. बा. सरदार यांनी वरीलप्रमाणे सत्यशोधकी विचारांच्या उदयाची कारणमीमांसा नेमकेपणाने केली आहे. सत्यशोधक समाजाची स्थापना

करून महात्मा जोतिराव फुले तत्कालीन समाज जीवनास परिवर्तनाची दिशा दिली. आजही सत्यशोधकी विचारांची प्रासंगिकता संपलेली नाही.

ड) समारोप -

गणपतराव सोकरजी त्रिलोकेकर यांनी 'हुंडा नाटक' या नाटकातून हुंडा आणि त्यामुळे वधू पित्यास येणारे कर्जबाजारीपण हा महत्त्वाचा विषय हाताळला आहे. वधू पित्याला होणाऱ्या त्रासाची वस्तुनिष्ठ चिकित्सा त्रिलोकेकर यांनी केली आहे. धाकलाभाईच्या निमित्ताने नव विचारांचे तरूण समाजाला दिशा देण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावत असल्याचे चित्रित केले आहे. प्रस्तुत नाटकाचा शेवट सुखात्म करून समाजाच्या मनात हुंडापद्धतीच्या दुष्परिणामाची दाहकता निर्माण करण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे. आजही प्रस्तुत नाटकांमधून चित्रित विषय आणि उपायांची प्रासंगिकता कमी झालेली नाही, हे इथे विचारात घेतले पाहिजे.

(स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड मानव विज्ञान शाखेच्या लघू शोध प्रकल्प (MRP) 2023 - 25 अर्थसहाय्य योजनेतून सदरील शोधनिबंधाचे लेखन झाले आहे.)

संदर्भ सूची -

1. गुंदेकर डॉ. श्रीराम - म. जोतिबा फुले : साहित्य आणि साहित्यमूल्ये - प्र. आ. 15 ऑगस्ट 2002 - प्रतिमा प्रकाशन, पुणे - पृ. 364.
2. त्रिलोकेकर गणपतराव सोकरजी - हुंडा नाटक - द्वि. आ. 1940 - आयडिअल आर्टिस्ट्स, मुंबई - प्रस्तावना पृ. 6.
3. तत्रैव - पृ. 19.
4. सरदार कै. गं. बा. व इतर (संपा) - महात्मा फुले : प्रेरणा व तत्वज्ञान - प्र. आ. नोव्हेंबर 1990 - प्रतिष्ठान प्रकाशन, औरंगाबाद - लेख - महात्मा फुले : जडणघडण - कै. गं. बा. सरदार - पृ. 24.

मराठी साहित्यातील पर्यावरणीय संवेदना

डॉ. शिवाजी धोंडीबा दहीकांबळे
प्राध्यापक,
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय उमरी जि. नांदेड

प्रस्तावना:

पर्यावरण म्हणजे मानवाच्या सभोवताली असणारी भौतिक व सजीव सृष्टी होय. मनुष्य हा पर्यावरणाचा घटक आहे. मानवाला जीवनाच्या जडणघडणीत पर्यावरणाचा मोठा हातभार लागतो. मानवाला जीवन जगत असताना पर्यावरणावर आधारित जीवन जगावे लागते. पर्यावरण चांगले असेल तर मानवाचा चांगल्या पद्धतीने विकास होऊ शकतो. पर्यावरण योग्य नसेल तर मानवाचा विकास होऊ शकत नाही म्हणून पर्यावरण आणि साहित्याचा खूप जवळचा संबंध आहे. सर्वांगीण विकास हा पर्यावरणावर अवलंबून असतो आणि या समाजामधूनच मानवनिर्मित पर्यावरण तयार होते. त्या त्या भौगोलिक वातावरणानुसार साहित्यामध्ये बोली, व्यवसाय, संस्कृतीचा संबंध दर्शविला जातो. साहित्य समाजाचा आरसा असल्याकारणाने समाजात घडणाऱ्या विविध घटनांचे प्रतिबिंब साहित्यातून उमटते त्यामुळे सभोवतालच्या पर्यावरणाचे विविध संदर्भ साहित्यातून व्यक्त होतात. प्राचीन कालखंडापासून साहित्यामध्ये पर्यावरणाचा संदर्भ आलेला आहे .संत साहित्य ,महानुभाव साहित्य, आधुनिक साहित्यात पर्यावरणाचे अनेक संदर्भ आलेले दिसून येतात. प्रस्तुत शोधनिबंधांमध्ये मराठी साहित्यातील पर्यावरणीय संवेदना या विषयाच्या संदर्भात विवेचन केलेला आहे. या माझ्या विवेचनात निवडक कवींच्या कविता व निवड कादंबरीकारांच्या कादंबरीचा आधार घेतलेला आहे.

मराठी साहित्यातील पर्यावरणीय संवेदना खालील प्रमाणे:-

आधुनिक मराठी कवितेची सुरुवात केशवसुतांनी केलेली आहे. आधुनिक कवितेचे जनक केशवसुतांनी विविध विषयावर कविता लिहिल्या असून,पर्यावरणावर काही कविता लिहिल्या आहेत.पर्यावरणीय वस्तूंची मोडतोड होऊ नये.फुल असो की फुलपाखरू, जीव असो की जंतू यांना सारखेच महत्त्व आहे.फुलपाखरु ही केशवसुतांची महत्त्वपूर्ण कविता आहे ज्यात पर्यावरणीय संदर्भ आढळतात. या कवितेत लहान मुलाने बहिणीला फुलपाखरू पकडून द्यावे अशी विनंती केलेली आहे परंतु बहिणीने फुलपाखरू पकडू नये, फुलपाखरू मरून जाऊ शकतो असा संदेश देश दिला आहे. थोडक्यात पर्यावरणीय संवेदना या कवितेतून व्यक्त झालेले आहे.

बाळया :- ताई! मला ते धरून दे ग फुलपाखरू !
गडे खेळायला, बागडायला,
तर, धरून मला दे लौकर ते फुलपाखरू !"
दे ग दे दे ग फुलपाखरू ।
असा बाळ्याने हट्ट धरला तेंव्हा ताई म्हणते,
ताई :- गडे ! असा नको तू हट्ट रे बाळा!
ते लहान आहे,

फार नाजूक आहे,
कोमल आहे,
त्याला खपणार नाही आपल्या खेळाया चाळा !
त्याचा होईल चोळामोळा ।"

आणि कवी केशवसुतांच्या संध्याकाळी कवितेत पर्यावरणाचे नयन रम्य चित्रण करण्यात आलेले आहे.

" संध्याकाळ असे, रवी उतरतो आहे समुद्रावरी,
त्याचे बिंब सुरेख चुंबिल पहा या लाटांस लवकरी
मातीला मिळूनी गाळून पडलें ते पुष्प जाई जसें,
लोपला लहरीत मंडळहि हें जाईल आतां तसें।

कवी भास्कर रामचंद्र तांबे यांनी अजरामर कविता लिहिलेले आहेत. तांबे यांची समग्र कविता या संग्रहात त्यांच्या कविता समाविष्ट आहेत. वारा या कवितेत कवी तांबे यांनी नदीच्या काठचा परिसर कवितेतून उभे करून पर्यावरणाचे विविध पैलू त्यांनी उलगडून दाखवलेले आहेत. नदीच्या शेजारी असणारा गड, गडाला असणारे खिंडारे झाडे वेळूचे बने मोडलेले देऊळ पिंपळ वृक्ष असे सुंदर प्रतिमा त्यांनी या कवितेत रेखाटलेले आहेत. बाल मनाला पडलेला प्रश्न तेथे काय काय आहे हे आईला विचारलेले आहे. तोरणाचे सुंदर दर्शन या कवितेतून आलेले आहे.

" नदीच्या शेजारी । गडाच्या खिंडारी
झाडांच्या ओळीत । वेळूंच्या जाळींत
दिवसा दुपारी । जांभळी अंधारी
मोडके देऊळ । त्यावरी पिंपळ
कोण गे त्या ठायी। राहते गे आई?"

बालकवी अर्थातच त्र्यंबक बापूंची ठोंबरे यांनी निसर्ग कवी म्हणून सर्वश्रुत आहेत. आधुनिक कवितेत बालकवींनी नैसर्गिक पर्यावरणाचे अग्रदूत संबोधले तरी वावगे ठरणार नाही. बालकवींच्या कवितेत निसर्ग प्रतिमांचे अनेक संदर्भ आलेली आहेत. बालकवींनी श्रावणमास, तू तर चाफेकळी, निर्झरास,बालविहंग, पाखरास, पारवा या आजारावर कविता लिहून या सर्व कवितेत नैसर्गिक पर्यावरणाचा अविष्कार केलेला आहे. पर्यावरणीय संवेदना मांडण्यात बालकवी यांचा अग्रक्रम आहे.

निर्झरास
गिरीशिखरें, वनमालाहि
दरी, दरी, घुमवत येई!
कड्यावरूनि घेऊन उड्या
खेळ लतावलयी फुगड्या
घे लोळण खडकांवरती,
फिर गरगर अंगाभंवती.

बालकवींनी आपल्या निसर्ग कवितेतून पर्यावरणाची सुंदर शिल्पे रेखाटलेली आहेत. पर्यावरणाची

ओतिव आणि रेखीव नमुने बालकवींच्या कवितेतून बघावस मिळतात. पर्यावरणाचा उत्कट आविष्कार बालकवींच्या कवितेतून झालेला आहे.

भारत देश स्वतंत्र झाल्यानंतर औद्योगिकीकरणाचे लाट भारतात आले. सर्वसामान्य परिवारातील लोक शिकू लागले त्यामुळे आधुनिक जीवनशैली आत्मसात करण्याच्या प्रयत्नात पर्यावरणाकडे दुर्लक्ष झाले. त्यामुळे सामाजिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक अशा क्षेत्रात प्रदूषणाचे भीषण परिणाम पसरू लागले. पर्यावरण संवर्धनाकडे लक्ष दिले गेले नाही. उद्ध्वस्त झालेल्या पर्यावरणाचे वास्तव स्वातंत्र्योत्तर काळातल्या कवीने केलेले आहे. यामध्ये आधुनिक नवकवितेचे जनक बा. सी. मर्ढेकर यांचे लेखन लक्षणीय आहे. बा.सी. मर्ढेकर यांनी पर्यावरणामुळे उद्ध्वस्त झालेल्या जगाचे चित्रण केलेले आहे.

' किती तरी दिवसांत
नाही चांदण्यात गेलो
किती तरी दिवसांत
नाही नदीत डुंबलो
केव्हा तरी चांदण्यात
पुन्हा जाईन निर्भय;
गांवाकाठच्या नदीत

होईन मी जलमय ' अशा प्रकारे कवी बा. सी .मर्ढेकर यांनी आधुनिक जीवनशैलीमुळे बदललेल्य समाजवास्तवाचे चित्रण केलेली आहे.

कादंबरीकार व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या बनगरवाडी या कादंबरीतून पर्यावरणाचे संदर्भ आलेले आहेत. खऱ्या अर्थाने पर्यावरण ग्रामीण भागात जिवंत आहे. पर्यावरणाचा विध्वंस करून शहरात उंच उंच इमारती तयार झालेल्या आहेत तिथले मानवी जीवन धोक्यात आलेले आहे. बनगरवाडी या कादंबरीमध्ये ग्रामीण भागातील साध्या भोळ्या माणसांचे निसर्गावर अतूट प्रेम असल्याचे दिसून येते. बनगरवाडी या कादंबरीत निसर्गावर पूर्णतः अवलंबून असणारा समाज प्रतिबिंबित केलेले आहे. संपूर्ण समाज अवलंबून असणारे ग्रामीण भागातील माणसांना कधीकधी दुष्काळाच्या भीषण परिस्थितीचा मुकाबला करावा लागतो याचे दर्शन घडते. व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या बनगरवाडी या कादंबरीतील साधी भोळी माणसं मेंढपाळ यांना पर्यावरणाशी कसा संघर्ष करावा लागतो याचे चित्रण केलेले आहे. भौगोलिक परिस्थिती व्यवस्था, रूढी परंपरा, व्यवसाय याचे चित्र बनगरवाडीतून आलेले आहे. पर्यावरणात असमतोल झाल्यामुळे बनगरवाडीतील लोकांना आपल्या उपजीविकेसाठी बनगरवाडी सोडून जावे लागते याचे चित्र बनगरवाडी या कादंबरीतून व्यंकटेश माडगूळकर यांनी केलेले आहे. दुष्काळामुळे माणसावर झालेला परिणाम, शिक्षणावर झालेला परिणाम,शेतीवर झालेला परिणाम याचे चित्र बनगरवाडीतून राजाराम मास्तर या नायकाच्या माध्यमाने व्यक्त झालेले आहे.

कादंबरीकार विश्वास पाटील यांच्या झाडाझडती या कादंबरीत धरण बांधल्यामुळे विस्थापित झालेल्या धरणग्रस्तांचे भयावह वास्तव मांडण्यात आलेले आहे. धरण बांधताना गाव संस्कृती नष्ट होऊन जाते, पूर्वजांनी लेकरं सारखी पोसलेली झाडे तोडली जातात, घर मोडली जातात त्यामुळे धरणग्रस्तांच्या व्यथावेदनाच्या माध्यमातून पर्यावरणाचा होणारा नाश या कादंबरीतून कादंबरीकार विश्वास पाटील यांनी केलेले आहे. पर्यावरणाचा नाश होऊ नये यासाठी समाजाने प्रयत्न करावेत हा संदेश या कादंबरीतून

कादंबरीकार विश्वास पाटील यांनी दिला आहे.

कुसुमाग्रज उर्फ वि वा शिरवाडकर यांनी आपल्या साहित्यातून पर्यावरण संवर्धनाचा संदेश दिलेला आहे. त्यांच्या अनेक कवितेतून पर्यावरण जतन समजणे करावे, पर्यावरणाचा गौरव सह्याद्री डोंगराच्या उंच उंच कडे तिथला निसर्ग पर्यावरण त्यांनी आपल्या कवितेतून रेखाटलेले आहे. पर्यावरणीय संवेदनशीलता हा त्यांच्या कवितेचा केंद्रबिंदू आहे.कवी कुसुमाग्रज यांची पृथ्वीचे प्रेमगीत ही अजरामर कविता आहे. भूमंडळाचे अप्रतिम चित्र या कवितेतून आलेले आहे.

"युगामागूनी चालली रे युगे ही
करावी किती भास्करा वंचना
किती काळ कक्षेत धावू तुझ्या मी
कितीदा करू प्रीतीची याचना!
पिसारा प्रभेचा उभारून दारी
पहाटे उभा शुक्र हा प्रेमळ
करी याचना प्रीतीची लाजूनी लाल-
होऊनिया लाजरा मंगळ. " कवी कुसुमाग्रज यांनी आपल्या कवितेतून पर्यावरणाचे अप्रतिम रुप रेखाटन केलेले आहे. कवी कुसुमाग्रज यांनी पर्यावरणाचे विश्वरूप आपल्या कवितेतून रेखाटल्याचे दिसून येते.

देणाऱ्याने देत जावे या कवितेत

कवी विंदा करंदीकर यांनी समग्र कवितेत विश्व कल्याणचा संदेश दिलेला आहे. त्यांच्या कवितेत जीवनाचा संबंध जैविक निसर्गाशी गरजा भागविण्यासाठी असतो स्पष्ट केलेले आहे. मानवाला पर्यावरणाकडून अमर्याद वरदान लाभलेले आहे. पर्यावरणातील कोणतीही वस्तू मानवाचं कल्याण साधते. पर्यावरण हा माणसाचा मित्र आहे हा संदेश पर्यावरणीय कवितेतून आल्याचे दिसून येते. विंदा करंदीकर यांची देणाऱ्याने देत जावे ही अजरामर कविता आहे. या कवितेतून मानवी समाजाला खूप मोठा संदेश दिलेला आहे. पर्यावरणाचे वर्णनीय लौकिकत्व कवी विंदा करंदीकर यांनी मांडलेले आहे.

"देणाऱ्याने देत जावे
घेणाऱ्याने घेत जावे

हिरव्या पिवळ्या माळावरुनी
सह्याद्रीच्या कड्यावरुनी
छातीसाठी ढाल घ्यावी

वेड्यापिशा ढगाकडून
वेडेपिसे आकार घ्यावे
रक्तामधल्या प्रश्नासाठी
पृथ्वीकडून होकार घ्यावे

उसळलेल्या दर्याकडून

पिसाळलेली आयाळ घ्यावी
भरलेल्या भिमेकडून

तुकोबाची माळ घ्यावी " असे पर्यावरणाचे विश्वरूप करंदीकरांनी नोंदविलेले आहे. पर्यावरण हा मानवासाठी पिता, सखा, बंधू आणि गुरु इत्यादी रुपातून पहावयास मिळते

समारोप:

मराठी साहित्यामध्ये पर्यावरणाचे स्थान अनादी काळापासून अभाधीत आहे. मराठी साहित्यिकाराने पर्यावरणाचा संवर्धन व्हावे म्हणून आपल्या साहित्यातून महत्वपूर्ण विचार प्रदान केलेले आहेत. समाज आणि पर्यावरण याचा अतूट संबंध असल्यामुळे समाजाने पर्यावरणाचे संवर्धन करावे असे स्पष्ट दिसून येते. पर्यावरणाच्या असंतुलनामुळे विपरीत परिणाम होतात म्हणून आणि समाजाने पर्यावरण विध्वंस करू नये असा संदेश साहित्यातून प्रतिबिंबित झालेले आहे. महानुभाव साहित्य, संत साहित्य, पंडिती साहित्य, आधुनिक साहित्य, आधुनिक नवसाहित्य, साठोत्तरी कालखंड व समकालीन कालखंडात पर्यावरणवादी विचार साहित्यिकानी समर्थपणे मांडलेले दिसून येते, म्हणून पर्यावरण संवर्धनाचा संदेश मराठी साहित्यातून व्यक्त झाल्याचे आढळून येते.

संदर्भ:-

१. बाळ सिताराम मर्ढेकर- यशवंत मनोहर साहित्य अकादमी दिल्ली
२. रसयात्रा कुसुमाग्रज- संपादक बोरकर- वैद्य
३. बनगरवाडी - व्यंकटेश माडगूळकर
४. समग्र बालकवी - संपादक नंदा आपटे
५. समग्र केशवसुत - भ.श्री. पंडित
६. अर्वाचीन मराठी काव्यदर्शन -डॉ. अक्षय कुमार काळे
७. . झाडाझडती - विश्वास पाटील
८. विशाखा - कुसुमाग्रज

२१ व्या शतकातील मराठी कादंबरीतील ग्रामविश्व

डॉ. विनायक जाधव
के.के. एम. महाविद्यालय मानवत.
व
प्रो. डॉ. पंढरीनाथ धोंडगे
ज्ञानोपासक महाविद्यालय जिंतूर.

प्रस्तावना:

एकविसाव्या शतकाच्या आरंभापासूनच महाराष्ट्रीयन ग्रामजीवनात वेगाने परिवर्तन झालेले आहे. या काळात शेतीतून बाहेर पडता यावे यासाठी अनेक ग्रामीण तरुणांनी पुणे, मुंबई, छत्रपती संभाजीनगर यासारख्या शहरात जाऊन मोठ्या प्रमाणात शिक्षण घेतले. परंतु या शिक्षणाने त्यांच्या अपेक्षा फोल ठरविल्या. नोकरीसाठी लागणाऱ्या डोनेशनच्या माध्यमातून त्यांचे शोषण झाले. शिक्षणक्षेत्रात कायम विनाअनुदानित, स्वयं अर्थसहाय्य असे शाळेचे विविध नवीन प्रकार आले. उद्योग शोधण्याचा प्रयत्नात धाबा संस्कृती, बार, हॉटेल व्यवसाय सुरू झाल्याने तरुणात व्यसनाधीनता वाढीस लागले. शेतकऱ्यांच्या घरात तरुण स्त्रियांना शेतीत काम करणे कमीपणाचे वाटू लागले यातूनच मार्ग शोधण्यासाठी त्यांनी तालुक्याच्या, जिल्ह्याच्या ठिकाणी मुलांच्या शिक्षणासाठी स्थलांतर केले. यामुळे पारंपारिक संयुक्त कुटुंबपद्धतीला तडे गेले. तसेच हजारो वर्ष राजकारणापासून दूर असलेल्या शेतकऱ्यांच्या घरात राजकारणाचा शिरकाव झाला.

या नव्या बदलाचे, खेड्यातील मानसिक अस्वस्थेचे, कोरड्या दुष्काळाचे, यांत्रिकीकरणाचे, हरितक्रांतीचे झालेले दुष्परिणाम, गुराढोराची झालेली आभाळ व त्यांचे मृत्यू. माणसाच्या विफलतेची आंदोलने, बारा बलुतेदारी ऱ्हास , ऊस,केळी या पारंपरिक पिकाची झालेली वाताहत, जागतिकीकरण, औद्योगिकीकरण, नागरीकीकरण, उदारीकीकरण यांचा ग्रामीण जीवनावर पडलेला प्रभाव, कादंबरीकाराने आपल्या कादंबरीत टिपलेला दिसून येतो.

२१व्या शतकात कादंबरी लेखनात रा. रं .बोराडे, अशोक कोळी, गणेश आवटे, शेषराव मोहिते नागनाथ पाटील, विश्वास पाटील अशा अनेक कादंबरीकारांनी उल्लेखनीय कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत.

२१ व्या शतकाच्या सुरुवातीपासूनच खेड्यापाड्यातील जगण्यातील गुंता वाढला आहे. लहरी निसर्ग व मानवनिर्मित शोषण व्यवस्था यामुळे ग्रामीण माणूस अधिकच भरडला जात आहे. याचे चित्रण मराठी ग्रामीण कादंबरीत लेखकाने केले आहे. काही प्रतिनिधी कादंबऱ्याच्या आधारे याचाआपणास शोध घेता येईल.

डॉ. शेषराव मोहिते यांनी 'धूळपेरणी' कादंबरीत श्रीराम नावाच्या नायकाच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांच्या मुलाची व्यथा आपल्यासमोर मांडली आहे. यातील श्रीरामचा प्रवास हा एका कुटुंबाचा, व्यक्तीचा न राहता तो समग्र शेतकरी कुटुंबाचा ठरतो. आजचा तरुण आपल्या गावगाड्यापासून, शेतीपासून, कुटुंबापासून दूर का जात आहे? त्याचा दुरावा का निर्माण होत आहे? याचे उत्तर शोधण्यासाठी श्रीराम हा नायक पुरेसा आहे. परभणीला कृषी विद्यापीठात शिक्षण घेत असताना त्याच्या लक्षात येते की शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी विद्यापीठ ज्ञान हे कुचकामी ठरत आहे. शेतकऱ्यालाच्या पोटी जन्माला आलेला आणि शेवटी शेतीची नाळ जोड पाहणारा, "शेतकऱ्यांच्या अठरा विश्व दारिद्र्याचे मूळ शोधू पाहणारा, त्यावर मात करण्यासाठी म्हणून स्वतः शेती करू इच्छिणारा आणि शेवटी नको ती शेती म्हणणारा. श्रीराम आपणास भेटतो"[१] हा श्रीराम आजच्या व्यवस्थेचे

प्रतिनिधित्व करताना आपणास दिसून येतो. उत्पादन खर्चावर आधारित भाव या शेतकरी संघटनेच्या विचारातून शेतीकडे पाहतो. त्यातून त्या शेतीत काही उत्पन्न मिळत नसल्याने शेतीतून दूर जातो. "शेतीतल्या हिरवेपणाच्या भरवशावर सारे आयुष्य अलटून पालटून गहाण ठेवावे आणि सर्व माहीत असूनही ही आम्ही शेती करावी अशी तुमची अपेक्षा? तुम्ही आम्हाला काय येडझवे समजता की काय?"[२]

भारत काळे यांच्या 'ऐसे कुणबी भूपाळ' या कादंबरीत सधन शेतकरी कुटुंबाची दुर्दशेची कारणे सांगितलेली आहेत. शेतीत उत्पादनखर्च जास्त होत आहे व त्यातून मिळणारे उत्पन्न कमी होत आहे. असा हा तोट्याचा धंदा निसर्गाच्या लहरीवर अवलंबून असल्याने त्याला एक प्रकारचे जुगाराचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे सर्व दुःखाचे मूळ शेती असल्याची भावना या कादंबरीतून आली आहे.

जागतिकिकरणाच्या रेट्यातून भांडवलशाहीची जोपासना करण्यासाठी निर्माण झालेल्या विशेष आर्थिक क्षेत्रावर (एस. ई.झेड.) वर शंकर सखाराम यांनी एस. ई.झेड ही कादंबरी लिहिली. या कादंबरीत विशेष आर्थिक क्षेत्रामुळे भारतीय शेतकरी कसे भूमिहीन होत आहेत. त्यामुळे ते आपल्या भूमातेसाठी आंदोलन उभे करतात. विद्रोह करताना दिसून येतात.

प्रा. सदानंद देशमुख यांनी 'बारोमास' कादंबरीतून सुशिक्षित ग्रामीण तरुण मंडळाची होणारी ससेहोलपट मांडली आहे. 'डोनेशन'मुळे त्यांना नोकरीला मुकावे लागते. शिक्षण त्यांच्यासाठी वरदान ठरण्याऐवजी शापच ठरते. आ २६ एकर म्हणजे एक नंबर शेती असूनही तो पैसा भरू शकत नाही. एकनाथ शिक्षण झाल्यामुळे, शहरी संस्कृतीत वाढलेल्या अलकासोबत त्याचे लग्न होते. अलका शहरी भागातील तर एकनाथाचे कुटुंब हे ग्रामीण भागातील शेतकरी त्यामुळे या दोघांच्या मनाची घुसमट होते. महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या प्रतिनिधित्व करताना एकनाथ व त्याचे कुटुंब करताना दिसून येते. लेखकाने येथील शेती, कुटुंबव्यवस्था, अर्थव्यवस्था वास्तवपणे मांडली आहे. उदा. तेला शिवाय केलेल्या भाज्या, विनाइस्त्रीचे कपडे, भाकऱ्या, जिना ढासळण्याची भीती, मजुराला मंजुरी देताना होणारी तगमग, वाढते कर्ज, सावकाराने केलेली फसवणूक या सर्वातून शेतकरी कुटुंबाचे सर्वकष जीवनदर्शन घडवून आणलेले आहे. "एकनाथ सारखे तरुण प्रत्येक खेड्यात आहेत. प्रत्येकाची जीवनपद्धती एकनाथ सारखीच आहे. शिक्षणामुळे शेती करू शकत नाही अशी अवस्था या तरुणांची आहे."[३] अशाप्रकारे 'बारोमास' कादंबरीतून ग्रामीण वास्तव लेखकाने मांडले आहे.

भीमराव वाघचौरे यांच्या 'गराडा' कादंबरीत २१ व्या शतकातील शेतकऱ्यांच्या शोषणाची वास्तव कथा आली आहे. कादंबरीकाराने शेतकऱ्यांच्या शोषणाचे स्वरूप सांगून त्या शोषणाला विरोधीही केला आहे . येथील शेतकरी विद्रोही होताना दिसून येतो. सरळ मार्गाने शेती करणारा सायबु हा कादंबरीचा नायक आहे. त्याला कपाशीच्या बियाण्याच्या खरेदीपासून तर कपाशीच्या विक्रीपर्यंत, तसेच शेतातील इतर अन्नधान्य भाजीपाला अडतीवर विकण्यासाठी अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. अशावेळी सायबु आपल्या बंडखोरीचे दर्शन घडवितो . येथील नायकही शेती विकून जालन्याला जातो. शेतीपासून दुरावत असताना त्याच्या मनात तगमग चालते. ही त्याची अस्वस्थ लेखकाने मांडली आहे. सद्यस्थितीत शेती व्यवसाची झालेली दुरावस्था, बी- बियाणे, औषधे, नैसर्गिक आपत्ती व्यापाऱ्याची अडवणूक शासन शासकीय योजना या सर्वांच्या गराड्यात सापडलेल्या शेतकऱ्यांच्या शोषणाचे स्वरूप या कादंबरीत आले आहे.'गराडा' या कादंबरी बाबतीत प्राचार्य डॉक्टर बापूसाहेब काळबांडे म्हणतात, "ग्रामीणमध्ये अंगी बळ असूनही दंड थोपवून बंड करण्याची विद्रोही प्रवृत्ती ग्रामीण कादंबरीतून मात्र अपवादानेच दिसून येत असताना तिला कादंबरीतून पुन्हा लेखकाने मुखर केले आहे हे या कादंबरीचे वैशिष्ट्य आहे."[४]

गणेश आवटे यांच्या 'भिरूड' कादंबरीतून २१ व्या शतकातील बदलत्या ग्रामीण जीवनाचे स्वरूप आले आहे. निसर्गापेक्षाही मनुष्य घातक होत असल्याचे दाहक व विदारक चित्रण या कादंबरीत आले आहे. आजचे राजकारण, आर्थिक भ्रष्टाचार, शिक्षण क्षेत्रातील उदासीनता, आपापसातील द्वेष स्वार्थलालसा याचे विविधांगी चित्र लेखकाने रेखाटले आहे. हे चित्र मराठवाड्यातील ग्राम जीवनाची पडझड वास्तवात साकारणारे आहे. समाजातील नैतिक अध:पतन कादंबरीतील बापूराव पाटील, बालाजी बागुल, प्रा. चाटे, मथुरा, रेखा या व्यक्तिरेखाच्या माध्यमातून साकार करण्यात आले आहे.

अशोक कोळी यांच्या 'पाडा' कादंबरीत शेतकऱ्यांच्या विविध समस्यांची चित्रण करण्यात आले आहे. चांगले तपकीर हा केळी उत्पादक शेतकरी या कादंबरीचा नायक आहे विद्युत मंडळाच्या बाहेर नियमतेमुळे तो त्रस्त आहे विद्युत मंडळाच्या विरोधात आंदोलन करतो. शेतकऱ्यांच्या केळी बाजारात येताच परदेशातून केळीची आयात केल्याने केळीचे भाव पडतात. त्यावेळी तो केळी फेको आंदोलन करतो. केळीच्या उत्पन्नावर त्याला आपल्या मुलीचा विवाह करायचा असतो. परंतु केळीला भाव न मिळाल्याने त्यांचे स्वप्न धुळीला मिळते. शेवटी तो आपल्या बहिणीच्या मुलाला आपली मुलगी देतो. तेथेही पैशाचीच मागणी होते त्याची मुलगी जळून मृत्यू पावते त्याची पत्नी हे औषध पाण्यावाचून मृत्यू पावते. चांगदेवाची होणारी होरपळ हा या कादंबरीचा आत्मा आहे.

डॉ. नागनाथ पाटील यांच्या 'कोंडाणातील जीनं या कादंबरीत शिक्षण क्षेत्रातील विनाअनुदान, 'डोनेशन' त्यामुळे ग्रामीण सुशिक्षित तरुणाची होणारे घूसमट चित्रत झाली आहे. ग्रामीण भागात मी अनुदानित तत्त्वावर उदयास आलेल्या सर्त महाविद्यालयातील प्राध्यापकाचे शोषण कसे होते ते या कादंबरीत आलेल्या सचिवाच्या बोलण्यातून लक्षात येते यातील सचिव म्हणतो, "माझे अध्यक्ष सोबत बोलणं झालं आहे तुम्हाला पूर्ण ग्रँड आलेलं असलं तरी सहा महिने अर्धा पगार मिळेल ही रक्कम २५ लाख होईल या रकमेतून आपण कॉलेज साठी नवीन इमारत बांधू"[५] यातून शिक्षणाची भीषण अवस्था प्रगट होते.

ज्ञानेश्वर जाधवर यांच्या 'यसन' या कादंबरीत नायक वामन विठोबा सोनवणे या ऊसतोड कामगाराच्या मुलाच्या संघर्षाची करून कहाणी आहे. नायक वामन विठोबा सोनवणे हा अल्पभूधारक कोरडवाहू शेतकऱ्यांचा मुलगा आहे. त्याचे वडील पोटासाठी दरवर्षी कुटुंबासह ऊस तोडीला जातात. नायक हा वस्तीग्रहात राहून इतर काम करून आपले शिक्षण पूर्ण करतो. तुटपुंज्या पगारावर पुण्यात एका महाविद्यालयात नोकरी करतो. त्याला नोकरीवरून काढून टाकण्यात आल्यावर चहाची टपरी सुरू करतो. ग्रामीण भागातील तरुण कष्ट करून शिक्षण पूर्ण करूनही त्यांच्या वाट्याला दुःख येते याचे चित्रण या कादंबरीत आले आहे. "या कादंबरीच्या निमित्ताने ऊसतोड कामगारांच्या जीवनावर प्रकाश टाकला आहे. त्यांचे कष्टप्रद जीवन, निसर्गाचा कोप, व्यवस्थेने लादलेली गुलामगिरी, मुकादम -गावगुंड -अधिकारी व्यक्तीची दडपशाही, अंधश्रद्धा, पिळवणूक इत्यादी."[६]

रा. रं.बोराडे यांच्या 'रिक्तआतिरिक्त' या कादंबरीत नाथाप्पा खंदारे हा अल्पभूधारक शेतकरी आहे. तो उसाची लागवड करतो. लागवड त्यावर्षी अतिरिक्त उसाचा प्रश्न निर्माण होतो. नाथाप्पाच्या समोर नातीचे लग्न आणि उच्चशिक्षित मुलगा केदारच्या नोकरीसाठी डोनेशनचा प्रश्न असतो. त्यामुळे नाथाप्पा मुळातून उन्मळून पडतो. शेतकरी संघटनेच्या आंदोलनाचे चित्रण या कादंबरी येताना दिसते. अतिशय अस्वस्थ करणारे वास्तव लेखकाने कादंबरीत मांडले आहे.

विश्वास पाटील यांच्या 'नागकेशर' या कादंबरीत पश्चिम महाराष्ट्रातील गजरा खोऱ्यातील डोंगरे देशमुख या एकाच कुटुंबातील बापूराव आणि बबन नाना या दोन भावामध्ये गजरा सहकारी साखर कारखान्यामध्ये सत्तेसाठी

सुरू असलेल्या संघर्ष पुढे विधानसभा, लोकसभेतही सत्तेसाठी पुढच्या पिढीतही सुरू असलेले दिसून येते. या कादंबरीत बापूराव पुतण्याऐवजी आपला मुलगा प्रिन्सला राजकीय वारसदार घोषित करतात. इथूनच पुढे संघर्षाला सुरुवात होते.

या कादंबरीचा मुख्य गाभा म्हणजे 'शलका' आणि 'नेत्रादेवी' या दोघींमध्ये टोकाचा संघर्ष आहे. या संघर्षाच्या बाबतीत रणजीत शिंदे म्हणतात, ''निवडणुकीच्या राजकारणात दोन्ही कुटुंबात संघर्षाच्या कडेलोट होतो आणि सहकार प्रगतीला खीळ बसून दोन्ही कुटुंबांना दुःखंतला सामोरे जावे लागते त्याची झळ तालुक्यातील जनतेला सोसावी लागते.''[७]

समारोप:

आजच्या म्हणजेच २१ व्या शतकातील मराठी कादंबरीला जसा जागतिकीकरणाचा संदर्भ आहे तसाच तो तांत्रिक प्रगतीतून आकाराला येऊ लागलेल्या शोषणाचा संदर्भ आहे. मानवाला आता स्वतःचा आवाज राहिला नाही आधीच्या काळात तो वस्तू होता. आता रोबोट बनून त्याला सोयीने हाताळणारी एक नवी व्यवस्था आकाराला आलेली आहे.

या बदलाचे परिणाम प्राचीन ग्रामीण व्यवस्थेचे स्वरूपच बदलून गेले. ग्रामीण भागातील पारंपारिक रोजगार कमी झाला. आधुनिक शिक्षण घेऊन ग्रामीण तरुणांना नोकरी मिळणे दुरापास्त झाले. यातून अनेक नवीन प्रश्न निर्माण झाले आहेत. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी बी-बियाणे, खते, कीटकनाशके यातून शेतकऱ्यांचे मोठ्या प्रमाणावर शोषण केले. खुल्या धोरणामुळे शेतमालाचे भाव पाडून शेतकरी देशोधडीला लागला. 'उत्पादन खर्चावर आधारित भाव' या शेतकरी संघटनेच्या विचारनुसार आंदोलने सुरू झाली. विशेषतः ऊस उत्पादकाच्या प्रश्नावर सुरू झाले. राजकारणात घराणेशाही निर्माण झाली या सर्वांची चित्रण करण्यात मराठी कादंबरी यशस्वी झाली आहे असे म्हणता येईल.

निष्कर्ष:

१. २१ व्या शतकातील ग्रामीण महाराष्ट्रात झालेल्या परिवर्तनाचे चित्रण मराठी कादंबरीत वास्तवपणाने आले आहे.
२. शिक्षण क्षेत्रात डोनेशनमुळे निर्माण होणाऱ्या प्रश्नाचा वेध ग्रामीण कादंबरीने घेतला आहे.
३. शेतकऱ्यांच्या आर्थिक समस्यांचा सूक्ष्मपणे वेध घेण्याचा प्रयत्न ग्रामीण कादंबरीने केला आहे.
४. वर्तमान कादंबरीत अधिक व्यापक पटावरील शोषण कवेत घेताना दिसून येते. यात अनेक कादंबरीकार आपल्या जातीय आणि वर्गीय कक्षा ओलांडून शोषणाचे स्वरूप समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करताना दिसून येतात.
५. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा वेध घेण्याचा प्रयत्न ग्रामीण कादंबरीने केला आहे.

संदर्भ:

१. डॉ. जयद्रथ जाधव (संपा), '१९९१ नंतरचे ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि संदर्भ' लेख-धूळपेरणीतील वास्तव डॉ. भरत देशमुख पृ. क्र. ९१.

२. शेषराव मोहिते, 'धूळपेरणी' देशमुख आणि कंपनी, प्रथम आवर्ती २००१ प्र. क्र. २७३.

३. जयद्रथ जाधव ,उ. नि. पृ. क्र. १४६.

४. जयद्रथ जाधव, उ. नि. पृ. क्र.७८.

५. डॉ. नागनाथ पाटील 'कोडणातील जिनं'लोकविद्या प्रकाशन परभणी, द्वी.आ.२००३. प्र. क्र. १७५.

६. अशोक कोठावळे, (संपा) 'ललित' लेख- 'दृष्टीक्षेप' प्रतिभा सराफ, वर्ष ५६ अंक १०, २०१९ प्र. क्र. ८०.

७. दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स दि. १० नोव्हेंबर २०१९.

२१व्या शतकातील कादंबरी आणि संवेदना

डॉ. राजाराम सोनटक्के
मराठी विभागप्रमुख,
ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी, जि. बीड

प्रस्तावना :-

साहित्य हा समाजाचा आरसा असतो, आणि त्याद्वारे प्रत्येक युगाच्या संवेदना, विचारप्रवाह, सामाजिक आणि मानसिक स्थिती यांचे प्रतिबिंब उमटते. २१ व्या शतकातील कादंबऱ्या या केवळ मनोरंजनाचे साधन न राहता, त्या समाजातील बदलत्या प्रवृत्ती, वैज्ञानिक प्रगती, राजकीय उलथापालथ, जागतिकीकरण, आणि तंत्रज्ञानाच्या वेगवान प्रभावाचा वेध घेणारे प्रभावी माध्यम बनल्या आहेत.

या शतकातील कादंबऱ्यांमध्ये मानवी भावना अधिक गुंतागुंतीच्या आणि बहुपेडी स्वरूपात मांडल्या जात आहेत. मनुष्याच्या वैयक्तिक, मानसिक आणि सामाजिक अस्तित्वाचा शोध, मानवी नात्यांमधील बदल, जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेली आर्थिक-सांस्कृतिक विसंगती, लैंगिकतेची नवी समीकरणे, स्त्रीवाद, तंत्रज्ञानाचे मानवी जीवनावर होणारे परिणाम, आणि पर्यावरणीय संकट अशा विविध विषयांवर सखोल विचारमंथन होत आहे.

पूर्वीच्या काळात साहित्य हे मुख्यतः ऐतिहासिक, धार्मिक, तसेच सांस्कृतिक परंपरांना अधोरेखित करणारे होते. मात्र, २१ व्या शतकात साहित्याची भूमिका अधिक व्यापक झाली आहे. आता कादंबऱ्या केवळ मनोरंजनासाठी नसून त्या सामाजिक परिवर्तनाचे साधन म्हणूनही काम करत आहेत. आजचे साहित्यकार समकालीन समस्यांना वाचा फोडून वाचकांना विचारप्रवृत्त करतात.

या युगातील कादंबऱ्यांमध्ये संवेदनशीलता अधिक प्रखरतेने दिसून येते. नातेसंबंधांची गुंतागुंत, आत्मसंघर्ष, वैचारिक प्रयोगशीलता, राजकीय आणि सामाजिक अस्थिरता, आणि भविष्याचा शोध घेण्याची उत्सुकता यामुळे आजची कादंबरी अधिक समृद्ध झाली आहे. नव्या लेखकांनी आधुनिक समाजाच्या प्रश्नांवर तळमळीने भाष्य केले आहे. त्यामुळे या शतकातील कादंबऱ्या म्हणजे फक्त कल्पनारंजन नसून, त्या समाजाचा दस्तऐवज बनल्या आहेत.

या लेखात आपण २१ व्या शतकातील कादंबऱ्यांमध्ये व्यक्त झालेल्या संवेदनांचा विविध अंगांनी विचार करणार आहोत. मानसिक आरोग्य, नातेसंबंध, स्त्रीवाद, तंत्रज्ञानाचा प्रभाव, पर्यावरणीय चिंता, सामाजिक परिवर्तन आणि वैज्ञानिक प्रगती या सर्व पैलूंवर कादंबऱ्यांनी कसा प्रकाश टाकला आहे, याचा सखोल अभ्यास करणार आहोत. तसेच, काही महत्त्वाच्या कादंबऱ्यांचे विश्लेषण करून, त्यांच्यातील साहित्यिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक मांडणीचा वेध घेण्याचा प्रयत्न करू.

२१ व्या शतकातील संवेदना :-

१) मानसिक आरोग्य आणि आत्मसंघर्ष -

समाजाच्या बदलत्या स्वरूपामुळे मानसिक आरोग्य हा महत्त्वाचा विषय ठरला आहे. अनेक कादंबऱ्या नैराश्य, चिंता, ट्रॉमा आणि आत्मसंघर्ष यावर आधारित आहेत. व्यक्तिरेखांचे अंतर्मन उलगडणाऱ्या कथा वाचकांना भावनिकदृष्ट्या प्रभावित करतात. आत्मभान, असुरक्षितता आणि जीवनाच्या अनिश्चिततेची जाणीव या साहित्याचा भाग झाली आहे.

२) नातेसंबंध आणि ओळख -

आजच्या जगात नातेसंबंध गुंतागुंतीचे झाले आहेत. सोशल मीडियाच्या प्रभावामुळे संवाद साधण्याची पद्धत बदलली आहे. कौटुंबिक नाती, मैत्री, प्रेमसंबंध आणि सामाजिक परिघातील बदल या गोष्टी कादंबऱ्यांमध्ये प्रकर्षाने जाणवतात. मानवी ओळखीचा शोध घेणाऱ्या कथा विशेषतः लक्षवेधी ठरतात.

३) स्त्रीवाद आणि लैंगिकता -

स्त्रियांचे सशक्तीकरण, लिंग समानता, लैंगिकतेचे विविध प्रकार आणि LGBTQ+समुदायाचे प्रश्न या विषयांवर आधारित कादंबऱ्या २१ व्या शतकात विशेष महत्त्वाच्या ठरल्या आहेत. पारंपरिक चौकटी मोडणाऱ्या आणि समाजाला नवी दृष्टी देणाऱ्या कथा यामध्ये दिसून येतात.

४) तंत्रज्ञान आणि मानवजातीचे भविष्य -

तंत्रज्ञानाने जीवनाला विविध प्रकारे प्रभावित केले आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता, सोशल मीडिया, आभासी वास्तव (Virtual Reality)आणि मानवी स्वातंत्र्य या विषयांवर अनेक कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या आहेत. विज्ञानकथा आणि भविष्यकथांमध्ये तंत्रज्ञानामुळे होणारे संभाव्य बदल दाखवले जातात.

५) पर्यावरणीय संवेदनशीलता -

हवामान बदल, नैसर्गिक आपत्ती, पर्यावरणीय विनाश आणि मानवी अस्तित्व यावर केंद्रित कादंबऱ्या आजच्या काळात अधिक महत्त्वाच्या ठरत आहेत. २१ व्या शतकातील लेखकांनी या समस्यांकडे गांभीर्याने पाहिले आहे.

६) सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तन -

वाढती शहरीकरण, स्थलांतर, जागतिकीकरण आणि सांस्कृतिक संघर्ष यांचे प्रतिबिंब २१ व्या शतकातील कादंबऱ्यांमध्ये दिसून येते. पारंपरिक आणि आधुनिक विचारसरणी यांचा संघर्ष कादंबऱ्यांमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतो.

७) विज्ञान आणि तत्त्वज्ञान -

सिद्धांतवादी आणि विज्ञाननिष्ठ साहित्याची मागणी वाढली आहे. विज्ञान, आध्यात्मिकता आणि तत्त्वज्ञान यांचा संगम साधणाऱ्या कादंबऱ्या वाचकांना वेगळ्या स्तरावर विचार करण्यास भाग पाडतात.

आर्थिक विषमता आणि ग्लोबलायझेशनचे परिणाम :-

२१व्या शतकातील जागतिकीकरणामुळे आर्थिक तफावत वाढली आहे. शहरी आणि ग्रामीण भागातील दरी, स्थलांतर, नोकरदार वर्गाच्या समस्या यावर अनेक कादंबऱ्या प्रकाश टाकतात.

उदाहरणे:

"आधार" (संदीप वाघ) – जागतिकीकरणामुळे सामान्य माणसाच्या आयुष्यावर होणारा परिणाम.

"गर्दी" (संदीप खरे) – महानगरातील जीवघेण्या स्पर्धेचे दर्शन.

डिजिटल युग आणि तंत्रज्ञानाचा प्रभाव :-

सोशल मीडिया, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, डेटाचा गैरवापर, सायबर गुन्हेगारी यांसारख्या नव्या मुद्द्यांवर आधारित कादंबऱ्या अधिक प्रसिद्ध होत आहेत.

उदाहरणे:

"नेटवर्क" (प्रविण गायकवाड) – सोशल मीडियाच्या आहारी जाणाऱ्या तरुणाईचे चित्रण.

"डिजिटल भ्रम" (विजय पाटील) – तंत्रज्ञानामुळे मानवी नात्यांमध्ये आलेले बदल.

पर्यावरण आणि हवामान बदल :-

निसर्गाचा ऱ्हास, वाढत्या तापमानाचे दुष्परिणाम, शेतकऱ्यांचे प्रश्न यावर आधारित कादंबऱ्या आजच्या काळात अधिक प्रासंगिक ठरत आहेत.

उदाहरणे:

"मातीच्या वाटा" (संजय खंडागळे) – पर्यावरणाच्या ऱ्हासावर भाष्य करणारी कथा.

"पाऊस" (अशोक पाटील) – हवामान बदलामुळे होणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या समस्यांचे चित्रण.

धार्मिक असहिष्णुता आणि अल्पसंख्याकांचे प्रश्न :-

धार्मिक ध्रुवीकरण, अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचे उल्लंघन, राजकीय हस्तक्षेप या विषयांवर आधारित कादंबऱ्या लोकशाहीच्या भविष्याचा विचार करायला लावतात.

उदाहरणे:

"सावली" (अब्दुल सत्तार) – धार्मिक असहिष्णुतेच्या छायेत वाढणाऱ्या मुलाची कथा.

"ओळख" (शशी देशमुख) – अल्पसंख्याक समाजाच्या अस्मितेचा संघर्ष.

२१ व्या शतकातील कादंबऱ्यांची वैशिष्ट्ये:-

२१ व्या शतकात कादंबऱ्यांच्या स्वरूपात आणि शैलीत मोठे बदल झाले आहेत. विज्ञान, तंत्रज्ञान, सामाजिक परिवर्तन, आणि जागतिकीकरण यामुळे कादंबरीलेखनाच्या पद्धतीत नाविन्य आले आहे. याचे खालील काही प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत.

विषयांचे वैविध्य आणि समकालीनता :-

या शतकातील कादंबऱ्या पूर्वीच्या संकल्पनांच्या पुढे जात, अधिक समकालीन आणि वास्तववादी विषय हाताळतात. उदाहरणार्थ:

1) **मनोविज्ञान आणि वैयक्तिक संघर्ष –**

पात्रांच्या मानसिकतेचा सखोल अभ्यास आणि त्यांचे मानसिक आरोग्य,चिंता, नैराश्य यांसारख्या विषयांवर भर.

पर्यावरण आणि हवामान बदल – पर्यावरणीय समस्यांशी निगडीत कथा, विज्ञान-कल्पित (Climate Fiction).

लैंगिकता आणि स्त्रीवादी दृष्टिकोन – स्त्री-प्रधान कथा, LGBTQ+ समुदायाच्या जीवनावर आधारित विषय.

राजकीय आणि सामाजिक वास्तव – युद्ध, स्थलांतर, दहशतवाद, वांशिक अन्याय, भ्रष्टाचार यांसारख्या समस्यांवर प्रकाश टाकणाऱ्या कादंबऱ्या.

२) **तंत्रज्ञानाचा प्रभाव आणि डिजिटल क्रांती -**

ई-पुस्तके आणि ऑडिओबुक्स – पारंपरिक पुस्तकांच्या जोडीला डिजिटल फॉरमॅट्समुळे वाचनाच्या सवयी बदलल्या आहेत.

स्मार्टफोन, सोशल मीडिया, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) – आधुनिक जीवनशैलीशी संबंधित कादंबऱ्यांमध्ये

या गोष्टींना महत्त्व आले आहे.

सायबर क्राइम आणि तंत्रज्ञान-आधारित थरारकथा – हॅकिंग, डेटा चोरी, इंटरनेटमधील धोके यांसारख्या विषयांवर आधारित कथानक.

३) कथनशैलीतील प्रयोग -

मेटा-फिक्शन (Meta-fiction) – कथा आणि वास्तव यामधील सीमारेषा पुसून टाकणारी लेखनशैली.

नॉन-लीनिअर (Non-linear)कथनशैली – सरळ क्रमाने घडणाऱ्या घटनांऐवजी फ्लॅशबॅक, अनेक टाइमलाइन यांचा वापर.

दृश्यात्मक (Visual)लेखनशैली – सोशल मीडिया पोस्ट, चॅट्स, ई-मेल्स, ब्लॉग यांचा समावेश असलेल्या कादंबऱ्या.

४) जागतिकीकरणामुळे झालेला बदल -

पूर्वी स्थानिक आणि राष्ट्रीय गोष्टींवर केंद्रित असलेल्या कादंबऱ्या आता जागतिक स्तरावरच्या समस्यांवर भर देतात.

विविध देशांतील संस्कृती, स्थलांतर, ओळख आणि अस्तित्वाचा संघर्ष यासारख्या विषयांवर जागतिक दृष्टिकोनातून लेखन केले जाते.

५) हायब्रिड शैली आणि मिश्रण -

मल्टिजॉनर कादंबऱ्या – साय-फाय + रहस्यकथा, रोमँटिक + ऐतिहासिक फिक्शन यांसारख्या प्रकारांचे मिश्रण.

ग्राफिक नॉव्हेल्स आणि लघुकथा संग्रह – चित्रांसह सादर होणाऱ्या कथांचे प्रमाण वाढले आहे.

६) मुख्य प्रवाहाबाहेरील साहित्याला प्रोत्साहन -

स्व-प्रकाशन (Self-Publishing)आणि ऑनलाईन प्लॅटफॉर्म्समुळे नवोदित लेखकांना संधी मिळू लागली आहे.

विविध भाषांतील साहित्याचे अनुवाद मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागल्याने जागतिक वाचकसंख्या वाढली आहे.

७) मानवी अस्तित्व आणि भविष्यावर केंद्रित कादंबऱ्या -

कृत्रिम बुद्धिमत्ता, यंत्रमानव, मानवी अस्तित्वाचा भविष्यकाळ यावर आधारित साय-फाय कादंबऱ्यांची वाढ.

नैतिकता आणि विज्ञानातील प्रगती यांचा परस्पर संबंध दर्शवणारे कथानक.

२१ व्या शतकातील महत्त्वाच्या मराठी कादंबऱ्या:-

१) **"कोसला"** –बी. एस. माडगूळकर - ही कादंबरी २१ व्या शतकातील आत्मसंघर्ष, अस्तित्वाचा शोध आणि मानसिक आरोग्य यासंबंधी महत्त्वाची ठरते.

२) **"झिपऱ्या"** –संजय कृष्णाजी पाटील - ग्रामीण जीवनावर आधारित ही कादंबरी एका मुलाच्या संघर्षमय जीवनाचे प्रभावी चित्रण करते.

३) **"रणांगण"** –नंदा खरे - पर्यावरण, विज्ञान आणि मानवी जीवन यांचा मेळ साधणारी महत्त्वाची कादंबरी.

४) **"अंतर्मन"**–शरदचंद्र मुक्तिबोध - ही कादंबरी मनोविश्लेषणावर आधारित असून, मानसिक आरोग्याचा सखोल अभ्यास करते.

जागतिक स्तरावरील २१ व्या शतकातील महत्त्वाच्या कादंबऱ्या :-

१) **"The Road" – Cormac McCarthy** -ही कादंबरी पोस्ट-अपोकॅलिप्टिक जगात वडील आणि मुलाच्या संघर्षाची कथा सांगते.

२) **"1Q84"– Haruki Murakami** - परस्परसंलग्न आयुष्ये आणि काल्पनिक जगण्याचा अनोखा अनुभव देणारी कादंबरी.

३) **"The Testaments" – Margaret Atwood** -स्त्रीवादी विचार आणि सामाजिक वास्तव यांचा संगम असलेली कादंबरी.

४) **"Cloud Atlas" – David Mitchell** -वेगवेगळ्या काळातील कथा एकत्र गुंफणारी महत्त्वाची कादंबरी.

निष्कर्ष:-

२१ व्या शतकातील कादंबऱ्या म्हणजे केवळ कल्पनारंजन नाही, तर त्या समाजाच्या बदलत्या प्रवृत्तींचे आणि मानवी भावविश्वाच्या गुंतागुंतीच्या स्तरांचे प्रतिबिंब आहेत. आजच्या काळातील कादंबऱ्या वाचकांना अंतर्मुख करणाऱ्या आणि विचारप्रवृत्त करणाऱ्या ठरल्या आहेत. बदलत्या सामाजिक, तांत्रिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थितीमुळे कादंबरीच्या विषयांमध्ये आणि लेखनशैलीत लक्षणीय परिवर्तन झाले आहे.

संवेदनशीलतेचे नवे पैलू -

२१ व्या शतकातील कादंबऱ्यांमध्ये मानवी संवेदनांचे अधिक सखोल आणि समृद्ध चित्रण आढळते. नातेसंबंध, मानसिक आरोग्य, स्त्रीवाद, लैंगिकता, तंत्रज्ञानाचा प्रभाव, आणि जागतिकीकरण यांसारख्या विषयांवर कादंबऱ्या अधिक खुलेपणाने भाष्य करू लागल्या आहेत.

मानसिक आरोग्य आणि आत्मसंघर्ष या संकल्पनांवर आधारित कादंबऱ्या आज वाचकांना अधिक जवळच्या वाटतात. बदलत्या जीवनशैलीमुळे चिंता, नैराश्य, आणि आत्मशोध यासारख्या मुद्द्यांवर आधारित कादंबऱ्यांना विशेष महत्त्व आले आहे.

तंत्रज्ञानाच्या प्रभावामुळे मानवी नातेसंबंध आणि संवादसंपर्काच्या स्वरूपात मोठे बदल झाले आहेत. सोशल मीडिया, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, आणि सायबर-जगतातील समस्या यांसारख्या नव्या विषयांवर कादंबऱ्या अधिक लिहिल्या जात आहेत.

स्त्रीवाद आणि लैंगिकतेवरील मंथन अधिक स्पष्ट आणि निर्भीड झाले आहे. यामुळे स्त्रियांच्या अधिकारांबाबत, लैंगिकतेच्या संकल्पनांबाबत, आणि LGBTQ+समुदायाच्या संघर्षांबाबत अधिक व्यापक चर्चा होऊ लागल्या आहेत.

कादंबऱ्यांचे बदलते स्वरूप आणि तंत्रशैली -

पूर्वीच्या तुलनेत २१ व्या शतकातील कादंबऱ्यांमध्ये प्रयोगशीलता वाढली आहे.

नॉन-लिनिअर कथानक, मेटा-फिक्शन, आणि वेगवेगळ्या टाइमलाइनचा वापर करून कथा अधिक गुंतागुंतीच्या आणि बहुपेडी बनल्या आहेत.

ग्राफिक नॉव्हेल्स, ऑडिओबुक्स, आणि डिजिटल स्वरूपातील कादंबऱ्यांचे प्रमाण वाढले आहे, त्यामुळे वाचनाचा अनुभव बदलत आहे.

बहुविध शैलींचे मिश्रण (सायन्स फिक्शन + रहस्यकथा, ऐतिहासिक कादंबऱ्या + थरारकथा) हे २१ व्या शतकातील लेखनाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य ठरले आहे.

सामाजिक परिवर्तन आणि कादंबरी -

२१ व्या शतकात कादंबरी ही केवळ कथा सांगण्याचे साधन राहिले नाही, तर ती समाजाच्या समस्या आणि भविष्यातील शक्यता यांचा वेध घेणारे माध्यम बनली आहे.

पर्यावरणीय संकट आणि हवामान बदल यावर भाष्य करणाऱ्या कादंबऱ्या वाढल्या आहेत.

धार्मिक असहिष्णुता, राजकीय अस्थिरता, आणि जागतिकीकरणामुळे होणारे सांस्कृतिक बदल यांसारख्या विषयांवर आधारित कादंबऱ्या समाजाला आत्मपरीक्षण करायला लावतात.

मानवी अस्तित्व आणि तंत्रज्ञानातील प्रगती यांच्यातील संघर्ष दर्शवणाऱ्या कादंबऱ्यांनी विज्ञान आणि साहित्य यांचा उत्तम संगम घडवून आणला आहे.

भविष्यातील दिशा -

२१ व्या शतकातील कादंबऱ्या यापुढेही अधिक विकसित होत राहतील. बदलत्या तांत्रिक जगात आणि सामाजिक परिस्थितीत, नव्या विषयांवर प्रकाश टाकणाऱ्या कादंबऱ्यांची गरज असेल. कृत्रिम बुद्धिमत्ता, पर्यावरणीय आपत्ती, आणि मानवी अस्तित्वाच्या तत्त्वज्ञानावर आधारित कथा भविष्यात महत्त्वाच्या ठरतील.

समारोप:-

२१ व्या शतकातील कादंबऱ्या हे केवळ कल्पनारंजन नसून, त्या समाजाच्या मानसिक, भावनिक, आणि बौद्धिक प्रवृत्तींचे प्रतिबिंब आहेत. त्या वाचकांना अंतर्मुख करतात, विचार करायला लावतात आणि त्यांच्या आयुष्याच्या वेगवेगळ्या पैलूंवर प्रभाव टाकतात. साहित्य हा काळाचा साक्षीदार असतो, आणि त्यामुळे या शतकातील कादंबऱ्या केवळ वर्तमानकाळाचे प्रतिबिंब न राहता, भविष्यातील सामाजिक-सांस्कृतिक प्रवृत्तींची दिशा ठरवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतील.

संदर्भ सूची ः-

1) काळुंखे रामचंद्र (संपा), ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद,प्रथमावृत्ती 2018.
2) नलगे (प्रा) चंद्रकुमार (संपा), ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास, शैलेंद्र प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती 1996.
3) मांडवकर (डॉ) पवन (संपा), दलित ग्रामीण आणि प्रादेशिक साहित्य, डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र, कळंब, प्रथमावृत्ती 2014.
4) यादव आनंद, ''ग्रामीणता'' 'साहित्य आणि वास्तव', मेहता पब्लिकेशन हाऊस, पुणे 1981.

२१ व्या शतकातील आत्मचरित्र - आत्मकथन आणि संवेदना

संशोधिका
प्रा. वंदना उद्धवराव निखाडे
इंदिरा गांधी महिला महाविद्यालय घुग्घुस
औरंगाबाद

मार्गदर्शक
डॉ. राम गायकवाड (मराठी विभाग)
महात्मा गांधी युनिव्हर्सिटी,

सारांश :-

२१ व्या शतकातील आत्मचरित्र आणि आत्मकथन म्हणजे व्यक्तीच्या संपुर्ण आयुष्याविषयी माहिती देणे होय. आत्मकथनात लेखक स्वतः केंद्रबिंदु असतो. आत्मकथनामध्ये व्यक्तीच्या आयुष्यात विशिष्ट काळ किंवा विशिष्ट अनुभव गोल फिरू लागतो. तेव्हा त्या व्यक्तीवर आणि अनुभवावर भर टाकणे हाच खरा शंखनादच होय.

आत्मकथन म्हणजे व्यक्तीने स्वतःच्या जीवनाबद्दल लिहलेले पुस्तक याला आत्मचरित्र असे म्हणतात. हे एक प्रकारचे संवेदनाचे साहित्यच आहे. आयुष्याविषयीची माहिती किंवा वृत्तांत, आपण ज्या गोष्टीचे आत्मवृत्त लिहित असतो ती व्यक्ति किंवा वस्तु आपणच आहोत अशी कल्पना करून लिहणे म्हणजेच आत्मकथन होय. शब्दान शब्दामध्ये भर देऊन जो लिखाणाचे कार्य पुर्ण करतो. त्याला नक्कीच विजय प्राप्त होतो आणि आत्मसन्मान मिळतो. आत्मकथन म्हणजे विशेष बुद्धिमान लोकांसाठी असलेले क्षेत्र होय अशी समजूत सर्वत्र आहे. ज्ञानाच्या साधनेत दोन अवस्था असतात. पहिली म्हणजे इतरांच्या जवळ आहे. असे ज्ञान आपण मिळविणे आणि दुसरी म्हणजे पुस्तकातून मिळविलेल्या इतरांपासुन घेतलेल्या ज्ञानाच्या पलीकडे जाण्याचा प्रयत्न करणे होय. त्यात जमेल तेवढी भर घालने होय. संशोधनातील विषयाशी निवड ही अनेक गोष्टीवर अवलंबुन असते. संशोधनकर कर्त्याची रुची ज्ञानात भर टाकते. आणि ज्ञानातील कमतरता भरून काढणे हे होय. संशोधन कोणत्या मुल्याला महत्व देते. यालाही २१ व्या शतकातील आत्मचरित्र-आत्मकथन संशोधकाला विषय निवडण्यास प्रेरणा मिळत असते. आत्मचरित्र निवडण्यात पर्यवेक्षकाची भुमिका सुद्धा महत्त्वपुर्ण असते. एकंदरीत आत्मकथनाची रुची, समाजाची गरज, वैयक्तिक मानसन्मानाची आशा अशा विविध बाबींचा विचार करून

संशोधनाचा विषय निवडला जातो. आज व्यक्तीच्या जीवनात ज्या सुविधा प्राप्त झालेल्या आहेत त्यामुळे मानवी जीवन हे सुखावह झालेला आहे. संशोधन हे एक नैसर्गिक रीतीने घडणारी प्रक्रिया आहे. ती स्वयंप्रेरित व आजन्म चालणारी होय. आजचे सामाजिक प्रश्न, आजच्या संकल्पना, आजच्या विचारांचा आढावा, आजचे व्यवस्थापन यांच्या आधारे मांडण्याचा प्रयत्न जाणवतो. मात्र यासाठी प्रसंगी म्हणुन अनेक ठिकाणी संकल्पना आणि त्याची मांडणी करण्यास मदत मिळते. आत्मचरित्र वाचकांच्या मनावर प्रभाव टाकते आणि जीवनदर्शनाचे सामर्थ दाखविते. आत्मचरित्र यासारख्या वाङ्मय प्रकारापेक्षा वास्तवाशी अधिक जवळ असते.

बीजशब्द :- संवेदना, आत्मचरित्र, व्यवस्थापन, संकल्पना, आत्मकथन, रितीरिवाज, ज्ञान, मर्यादा.

प्रस्तावना :-

२१ व्या शतकातील कौशल्याच्या अंमलबजावणी सह शिक्षकांना सुद्धा पाठिंबा दिला जाईल. या

कौशल्यामध्ये गंभीर विचार, सर्जनशीलता, सहकार्य, संप्रेषण, साक्षरता, लवचिकता, पुढाकार, सामाजिक कौशल्ये, उत्पादकता, नेतृत्व इत्यादीचा समावेश होतो. कौशल्य म्हणजे माहितीच्या युगात यशस्वी होण्यासाठी आत्मकथन विकसित करावी लागणारी क्षमतांची एक मालिका आहे. आजच्या जगामध्ये काय आवश्यक आहे. याचा विचार आपल्याला करायचा आहे. ज्ञानाची उपलब्धता मोठ्या प्रमाणात करावी. २१ व्या शतकातील शिक्षणाचे "चार cs" म्हणूनही ओळखले जाते. यामध्ये १. विचार, २. संवाद, ३. सहयोग, ४. सर्जनशीलता याचा समावेश करता येतो.

आत्मचरित्र हा प्रथमदर्शनी सोपा वाटणारा हा एक प्रकार आहे. पण तो तितका सोपी नाही आहे. आपल्या जीवनातील प्रत्येक क्षण व प्रत्येक मोमेंट

निवड करून आत्मचरित्र लिहले जाते. आपण ज्याला त्या गोष्टीचा विचार करावा लागतो. आत्मकथन म्हणजे स्वतःच्या आयुष्याची व त्या विषयाची माहिती देतो. किंवा वृत्तांत देणे होय. त्याचे आत्मवृत्त लिहितो. म्हणुनच भाषा हा समाजाचा वारसा आहे. जुनी समाज रचना ढासळताना दिसत आहे आणि नव्याने ती रुपरेषा नीट ठेवणे जरुरीचे आहे. हजारो वर्ष ज्ञानाच्या आणि दारिद्रयाच्या खाईत पडलेला समाज हातपाय हलवू लागलेला आहे. आणि मानवाने चैतन्य निर्माण केले आहे. मानवी संसाराच्या समग्र सेवेत चारित्र्याचे फार मोठे स्थान आहे. चरित्र हे केव्हाही निरामय असणे फारच महत्वाचे आहे. म्हणुनच आपण आपल्या संवेदना साहित्यामागची आपली जीवनदृष्टी प्रगतीशील करीत असतो. त्यामुळे आपली संवेदना संपुर्ण आणि समृद्ध होते.

आत्मचरित्र म्हणजे लेखकांच्या जीवनात घडणाऱ्या घटनांचे निवेदन होय. या निवेदनात सत्यनिष्ठता तटस्थता इत्यादी गुण असावे असे म्हटले जाते. त्यामुळे आत्मचरित्र लेखकावर अनेक बंधने पडतात आणि त्यांचे लेखन रुक्ष बनते. परंतु आत्मचरित्र हे केवळ निवेदनात्मकच असावे लागते, असे नाही ते कलात्मक ही असावे लागते. त्यामुळे लेखनात "चार चाँद लागते" आणि तिचे सौंदर्य निर्माण होते. वाचकांना त्यापासुन आनंद मिळते. अशा प्रकारची सौंदर्याची निर्मिती करता आली पाहिजे. प्रसंगाचे वर्णन, प्रसंगाचा परस्पर संबंध आत्मचरित्रात निर्माण होण महत्त्वाचं ठरते. आपल्या जीवनातील सुखदुःखाचे प्रसंग त्यात मांडता येते. याचा अर्थ आत्मचरित्रकाने भावशील असायला पाहिजे व त्यामध्ये सौंदर्याची भर पाडणे गरजेचे ठरेल.

समाजाची प्रेरणा व आदर्श

म्हणुनच सुप्रसिद्ध साहित्यिक वि. वा. शिरवाडकर यांनी कलावंताचे व्यक्तिमत्व व जीवन या संदर्भात काढलेले उद्‌गार अर्थपुर्ण आहेत त्यांनी म्हटले आहे की, "जीवनाच्या या परिसरात आपण वावरतो त्यापासुन साहित्य हे अलग काढता येईल, हे शक्य नाही. साहित्यकाची प्रतिभा कितीही आकाशमार्गी असली तरी त्याचे पाय नव्हे, त्याचं संपूर्ण जीवन पृथ्वीवर टेकलेल असते. लेखकाचं

व्यक्तित्व हे त्यांच्या वाङमयाचं अधिष्ठान असते. हे कोणीच नाकारत नाही. परंतु हे व्यक्तित्व सुद्धा सामान्यत: मानलं जातं तितकं स्वयंत्र आणि स्वतंत्र असत नाही. परिसरातील परिस्थितीचे नानाविध संस्कार त्याच्यावर होत असतात व त्या क्रिया आणि प्रतिक्रिया तुन याला विशिष्ट आकार, विशिष्ट रंग प्राप्त होतो. हे विधान सर्वांनाच लागु पडणारे आहेत.

म्हणुनच म्हणतात ना "घे उंच भरारी आकाशी आणि हा कीर्तीचा कळस पुर्णपणे आपल्या संवेदनाशी उभारू, त्याला मायेची ऊब देवू आणि प्रगतीचे पंख लावून उंच उंच शिखर गाठू, आपण आपल्या

आत्मकथनाचा विचार करायला पाहिजे. मनात ध्यास जगा वेगळा असायला पाहिजे. आपल्या सर्वांना अभिमानाची पुर्तता वाटली पाहिजे. आणि साहित्य संपुर्ण समृद्ध झाले पाहिजे. परंतु आपल्याला समाजाचा अभ्यास करणे फारच महत्वाचे म्हणता येईल. समाजाचा ध्यास हा जगावेगळा आहे. त्यासाठी आपल्याला हा समाज समोर नेण्यासाठी गुणगाठ बांधायला पाहिजे. असा प्रण केला पाहिजे. अशा प्रकारे समाज जागृतीचे कार्य करून यशाचे शिखर गाठले पाहिजे. वाणीचे प्रभुत्व व आवाजाची लय यामुळे समाजाची एकता टिकून राहते. ही वाणी ऐकण्यासाठी त्यांच्या सभोवतालचा परिसर भारावून जाते. काय वैशिष्ट्यपुर्ण शैली "एखादा महाराज ते आपले विचार कशाप्रकारे मांडू शकेल," याचा विचार मना मध्ये येते. जे ज्ञान आपण समाजाला देत असतो व आपल्या माध्यमातून ते पटवून देतो. सुख हे सर्व समाजाच्या सुखावर अवलंबुन असते. ते म्हणुनच आपले कार्य सुरू ठेवावी. म्हणुनच तुकाराम महाराज म्हणतात "मी या समाजाला काही नवीन मार्गदर्शन केले नाही जुने होते तेच नव्याने समाजाला सांगितले." जुने ते सोने असे म्हणतात ना तेच मी केले. तरी पण त्यांचे नाव अखिल महाराष्ट्रात दुमदुमले व दुमदुमत आहे. कोणताही किर्तनकार असो तो कुठेही जातो तेव्हा तो समाजाला भक्तीचा मार्ग लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य समाजात जागृत करतो. समाजाला समतेचा, बंधुत्वाचा मार्ग शोधुन देतो आणि तिथुनच जगण्याचा मार्ग कसा असतो याचे दर्शन करून देतो व समाजात नवीनता निर्माण करतो.

'आत्मचरित्र' हा कादंबरी इतकाच लोकप्रिय आणि महत्त्वाचा असा वाङमय प्रकार आहे. साहित्यात जीवनानुभवाचा अविष्कार असतो. त्याचप्रमाणे जीवनभाष्यही असते. विविध अनुभवाचा अविष्कार करता करता अनाकलनीय जीवन हे गुंतागुंतीच्या स्वरूपात स्पष्ट होते. अशी साहित्यकाराची अपेक्षा असते. त्यातुनच सर्व प्रकारच्या साहित्याचा उगम होतो. आत्मचरित्र म्हणजे व्यक्तीचा इतिहास होय. या इतिहासामध्ये कथा, कादंबरी, नाटक यांच्या वाचनाने साहित्याबद्दलची ओढ वाढत असते. त्यातुनच आपल्याला 'आत्मचरित्र निवेदन' म्हणजे तारेवरची कसरतच होय. आत्मनिष्ठे पासुन आपल्याला कठोर आत्मपरिक्षण करता आले पाहिजे. जीवनाचे यथातथ्य दर्शन घडविण्यासाठी लेखकामध्ये सत्य प्रेम व प्रामाणिकपणा हवा. त्यामुळे समाजजीवनाच्या क्रिया-प्रतिक्रिया त्यांच्या व्यक्तिमत्वावर व जीवनावर होत असतात. कोणत्याही व्यक्तिचे व्यक्तीमहत्व हे केवळ स्वयंभू असत नाही. ते व्यक्तिमत्व सभोवतालच्या जीवनाचे संस्कार घेत असते. मनुष्य हा समाज जीवनाचा घटक असल्याने त्यात समाजाचेही प्रतिबिंब उमटले जाते. म्हणुनच आपल्याला आत्मचरित्र या दृष्टीकोनातुन अभ्यास करायला पाहिजे. आत्मचरित्र ही एक जीवनकथाच असते. त्यात आशा-आकांक्षा, सुख-दु:ख, राग-लोभ, जीवनदृष्टिकोन अशा अनेक गुणधर्मांचे दर्शन होते. आणि म्हणुनच लेखकाची एक प्रतिमा तयार होते व त्यामुळे आपल्याला समाजापासुन प्रेरणा मिळते.

वस्तुस्थितीशी इमान राखुन केलेले आत्मनिवेदन हेच खरे बळ आहे. हीच खरी शक्ती व प्रेरणा आहे. म्हणुनच महात्मा गांधीचे 'सत्याचे प्रयोग' ही आत्मचरित्रे उच्च कोटीची ठरली आहेत. अर्थात हे सत्य दर्शन घडवितांना प्राजळपणा हवा. तसेच फाजील विनय नको की आत्मसतुतीही नको. लेखकाने इतरांचे दोषदर्शन घडवू नये व आत्मप्रदर्शन व आत्मगौरवाचा मोह ही टाळावा. असे महात्मा गांधींचे मत होते. ते नेहमी म्हणत सत्य हे चिरकाल टिकून राहते. मानवी व्यक्तिमत्वाचा शोध घेण्यासाठी आत्मचरित्र्याचा विविधांगी उपयोग होऊ शकतो. कारण विविधांगी अशा मानवी स्वभावाचे दर्शन घडवितो. अशी एक स्वजीवनाची

कहाणी आहे. प्राचीन काळी कलात्मक अशी

आत्मचरित्र फारच अभावाने आढळुन येत होती. पण आजच्या युगात दर्जेदार आत्मचरित्र आपणास पहावयास मिळते. बौद्धिक भावनिक ऊर्जा वाया घालविण्यापेक्षा स्वतःवर काम करणे, स्वतःला बदलण्याचा प्रयत्न करणे, यासाठी वेळ देणे गरजेचे आहे. परंतु जी मेहनत इतरांच्या मागे लावण्यात, इतरांच्या नादी लागण्यात आपल्याला काहीच उपयोग होणार नाही.

आपण जेव्हा दुसऱ्यावर आर्थिक, भावनिक, मानसिक, शारीरिक कोणत्या कारणास्तव अवलंबून राहायला लागलो, तेव्हा आपल्या विकासाच्या मर्यादा आपणच संकुचित करून घेत असतो. जर तुम्हाला दर्जेदार जगायचं व वागायचं असेल तर कोणाच्याही कोणत्याही वागणुकीचा आपल्या जीवनावर परिणाम होऊ देऊ नका. स्वतःची आत्मचरित्रे करीत असताना आरोप येणार नाही याबद्दल पदोपदी दक्षता बाळगावी लागते आणि कर्तुत्वाचे यथातथ्य दर्शन घडवून देण्याची खटपट करावी लागते. असे दुहेरी धोरण आत्मचरित्रकाराला सांभाळावे लागते. म्हणुनच म्हणतात ना "उकराल माती तर पिकतिल मोती," मशागत केल्यास चांगले पीक येते. तसेच आपण उचित कार्य केले की चांगले फळ मिळते. 'शेतकरी ज्याप्रमाणे शेतीची मशागत करतो. नागरण, वखरण, करून जमिनीला सुपीक बनवितो व नंतर पेरणी करतो. त्याप्रमाणे आपणही शब्दरूपी पेरणी करणे महत्त्वाचे ठरेल.

प्रत्येक आत्मचरित्राचे लेखन स्वतंत्र असावे, रुक्ष नसावे. लेखकाच्या जीवनातील घटनानुसार त्याच्या लेखनात विविध भावनांचा अविष्कार असावा लागतो. उत्कटतेतुन निर्माण होणारे भावसौंदर्य नसेल तर लेखन रुक्ष निवेदन होईल. कारण त्याचे लेखन अधिक भावनीत्कट होत असते. याचा अर्थ भावशील असायला पाहिजे आणि सरस असायला पाहिजे.

समाजाच्या बदलत्या जीवनाला अखंडता व आकार देणारी संवेदना ही एक महाशक्ती असते. धाग्यात ओवलेल्या मन्याप्रमाणे, समाज जीवनाच्या साऱ्या धारणा आणि विकासाच्या प्रेरणा तिच्यात ओवलेल्या असतात. बदलत्या काळात आत्मकथन कसे असते हे समजून आपल्याला नवनवीन रूपे निर्माण करावी लागेल. वाचकांना, दर्शकांना ते आत्मकथन भारावून सोडल्याशिवाय राहणार नाही याची दक्षता घ्यायला हवी आणि घेतलीच पाहिजे.

संशोधनाचा निष्कर्ष :-

१. आजच्या काळात निर्माण झालेल्या समस्या सोडविण्याची आत्मचरित्र, आत्मकथन यांचे तत्वज्ञान हे महत्वाचे ठरते.

२. आत्मकथन कसे असते याचे ज्ञान याविषयी माहिती मिळते.

३. २१ व्या शतकातील आत्मचरित्र, आत्मकथन यांची संवेदना याविषयी समाजाला उत्सर्फुत प्रेरणा मिळेल.

४. भारतीय परंपरेचे दर्शन घडते.

५. आत्मचरित्र यामुळे समाज जीवनाचे परिवर्तन झाले.

संशोधन पद्धती :-

१. प्रस्तुत संशोधन करण्यासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषण पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला. मराठी भाषेचे विविध पुस्तके आणि वर्तमानपत्रातील लेख इत्यादीचा आधार घेतलेला आहे.

संशोधनाची गृहीतके :-

१. लोकांना तत्वज्ञान मिळाले व २१ व्या शतकातील आत्मकथन, आत्मचरित्र व संवेदना याची माहिती मिळाली.

२. २१ व्या शतकातील संवेदना, आत्मकथन यांची सामाजिक व राजकीय परिस्थितीची जाणीव झाली.

३. समाजाना व लेखकाना आत्मकथनाच्या विषयाबद्दल माहीती कळते तसेच लोकांना त्याचे महत्व कळते.

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

१. जोशी अ.म. - चरित्र-आत्मचरित्र 'स्नेहवर्धन' प्रकाशन, पुणे तृतीया आवृत्ती - १७ एप्रिल १९९९

२. परुळेकर गोदावरी - माझे आत्मचरित्र आणि मी 'ललित' दिवाळी अंक नोव्हेबर, डिसेंबर १९८१ पृष्ठ ३८,३९,४०.

३. देशपांडे अ.ना. - आधुनिक मराठी वाङमयाचा इतिहास, भाग दुसरा व्हीनस प्रकाशन, पुणे आवृत्ती पहिली १९५८

४. शिरवाडकर वि.वा. - अध्यक्षीय भाषण मुंबई उपनगर म.सा. संमेलन अधिवेशन चौदावे १९५६ वीणा, मे १९६४ पृष्ठ - ३१

५. जोशी अ.म. - प्रदक्षिणा 'चरित्रवाङमय कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे ३०

२१ व्या शतकातील आंबेडकरवादी कवितेतील विविधांगी जाणिवा

डॉ. नरवाडे भास्कर विठ्ठलराव
मराठी विभाग
महात्मा गांधी महाविद्यालय, अहमदपूर

आंबेडकरवादी कवितेचे आगमन होऊन आज सहा दशके लोटली आहेत. आंबेडकरवादी कवितेच्या रेट्याने साठोत्तरी मराठी कविता प्रभावित व समाजाभिमुख झाली. प्रारंभीच्या आंबेडकरवादी कवींनी अस्पृश्यांवर, उपेक्षितांवर होणारे अन्याय, अत्याचार,दैन्य, दुःख, दारिद्र्य, विषमता, अज्ञान, शोषण यांचा प्रक्षोभक व जळजळीत शब्दात निषेध करून शोषितांच्या जागृत झालेल्या अस्मितेचे दर्शन घडविले. धार्मिक जुलूम, आर्थिक शोषण, राजकीय अवहेलना, अमानुष रूढी, प्रथा, परंपरा या विरुद्ध विद्रोह पुकारला हे आंबेडकरवादी कविंच्या पहिल्या पिढीने काम केले. मात्र २१ व्या शतकात आंबेडकरवादी मराठी कवितेने वेगळे वळण घेतलेले दिसून येते. कारण या कालखंडात अनेक नव्या समस्या, नवे प्रश्न निर्माण झाले. त्यामध्ये उपेक्षितांच्या जगण्यावर परिणाम करणारे जागतिकीकरण, खाजगीकरण, आर्थिक उदारीकरण, मुक्त व्यापाराबरोबरच, नव्या यंत्रयुगीन समस्या, आर्थिक व सामाजिक विषमता, जातीयता, वाढती धार्मिकता यातून व्यक्ती आणि समूह यांचे भावगर्भ संघर्षशील नाते अधिक प्रभावीपणे २१ व्या शतकातील आंबेडकरवादी कवीने सर्वंकषपणे मांडले आहे.

जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेली सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक विषमता खाजगीकरणामुळे मोडीत निघत असलेले आरक्षणाचे तत्व, सरकार दरबारातील सत्ताधारी विशिष्ट वर्गाचे हित जोपासण्यासाठी मतांचे राजकारण करून जातीजातीमधील तेढ वाढवत आहेत-. सरकारची कोणतीही योजना बिल्डर, भांडवलदार व धनदांडग्याच्याच फायद्याची कशी ठरेल, अशीच धोरणे व सूत्रे आखली जात आहेत. आणि धार्मिक दहशतवादी या सर्वच गोष्टींचे स्वागत करीत आहेत. त्याविरुद्ध आवाज उठविण्याचे काम २१ व्या शतकातील आंबेडकरवादी कवितेने चोखपणे केलेले दिसून येते. अस्पृश्यांची दुःखे ही शतकानुशतके चालत आलेली आहेत. आज अस्पृश्यता कायद्याने नष्ट झालेले असली व भारतीय स्वातंत्र्याचे वय ७८ वर्षे झाले असले तरी, आजही सामाजिक वास्तवामध्ये फारसा बदल झालेला दिसत नाही. आजही खेडोपाडी अस्पृश्यांवर होणारे अन्याय, अत्याचार कमी झालेले नाहीत. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे 'खैरलांजी प्रकरण' सांगता येईल. आजही शोषितांना पशुपातळीवरचे जीवन जगावे लागत आहे. याचे पडसाद ही एकविसाव्या शतकातील आंबेडकरवादी कवितेत उमटताना दिसतात. आंबेडकरवादी कविंच्य चौथ्या पिढीने आंबेडकरी दृष्टिकोनातून बुद्ध पुरस्कृत मानवतावादी विचारांची मांडणी केलीसामाजिक परिवर्तनाचा ध्यास या कवितेने घेतला आहे .. शोषित, वंचित समाजाला व पुरोगामी सामाजिक चळवळीला एका विशिष्ट टप्प्यावर आणण्याचे काम या कवितेने केले आहे असे म्हटल्यास अतिशयोक्त ठरणार नाही. चिंतनगर्भता, अनेकार्थता, प्रतिकात्मकता व मिथ्सचा समर्पक वापर करून पारंपरिक प्रतिमांची मोडतोड यासारख्या अनेक गुणवैशिष्ट्यांनी ही कविता साकार होताना दिसते.

२१ व्या शतकात भारतीय समाज वास्तव झपाट्याने बदलत चालले आहे. 'खाऊजा' संस्कृतीमुळे समाजात भोगवादी प्रवृत्ती वाढत आहे. मुठभर भांडवलदारांच्या चंगळवादाला प्रोत्साहन देणारी प्रक्रिया

म्हणजे जागतिकीकरण, 'बळी तो कानपिळी' हा जंगली व्यवस्था शेतकरी, शेतमजूर, अस्पृश्य यांना देशोधडीला लावणारी व्यवस्था म्हणजे जागतिकीकरण होय. जागतिकीकरणाच्या झपाट्यात अस्पृश्यांना असणाऱ्या घटनात्मक तरतुदी, आरक्षण, सवलती या गोष्टी निरर्थक ठरत आहेत. जागतिकीकरणात भांडवलदार, सावकार वर्ग अधिक श्रीमंत होत आहे. तर आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना जगणे मुश्कील ठरत आहे. आर्थिक बळ असेल त्यांनी जगावे, नसेल त्यांनी मरावे. आज देशात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या संदर्भातील भयंकर परिस्थिती याचे द्योतक आहे. या भांडवली व्यवस्थेचा व महासत्तेच्या वर्चस्वाचा परिणाम आंबेडकरवादी कवितेवरही झाल्याची जाणीव नंतर आलेले लोक, ग्लोबलचे गावकूस, सायरनचे शहर, महासत्तेचे पीडादान,जागतिकीकरणात माझी कविता यासारख्या काव्यसंग्रहाच्या शिर्षकावरून आपल्या लक्षात येते., जागतिकीकरणाने भारतातील सामाजिक विषमता, आर्थिक विषमता, उच्चवर्णीयांची पारंपरिक मनोवृत्ती, अस्पृश्यता, भेदाभेद या गोष्टींना मूठमाती मिळण्याऐवजी मूलतत्त्ववाद, जातिवाद व जागतिकीकरण यांची युती घडून आली. त्यामुळे भारतातील सर्वच क्षेत्रातील भेदाभेद कायम राहिले 'बळी तो कानपिळी' हा जंगली न्याय प्रस्थापित होत आहे.

याची जाणीव करून देताना आंबेडकरवादी कवी लहू कानडे म्हणतात,

पुन्हा जंगल मातलं
पुन्हा अवतरले जनावरांचे रानटी कळप
ज्याची ताकद मोठी त्यालाच तूपरोटी
दुबळ्यांना फाडून श्वापद खाऊ लागले बोटी - बोटी

जागतिकीकरणात आर्थिक दुर्बलांना विसावा नाही. माहिती युगाच्या महाजालात अस्पृश्यांना, वंचिताना थारा नाही. आज शोषित, वंचित माणसांची जनावराप्रमाणे सर्रास खरेदी- विक्री सुरू आहे. पूर्वी भूदासांची, नंतर गुलामांची आणि आता अख्ख्या माणसांची होणारी खरेदी विक्री पाहून अस्वस्थ करणारी जाणीव व्यक्त करताना उत्तम कांबळे लिहितात,

श्रमाबरोबर सारा माणूसच
विकत घेऊ पाहणारी दुनिया
परवा ती गुलाम विकत घेत होती
काल भूदास विकत घेत होती
आज श्रमदास विकत घेत आहे
हा माणसांचा बाजार
असाच चालू राहणार का?

कांबळे यांची कविता जागतिकीकरणाच्या जात्यात भरडले गेलेल्या तमाम माणसांच्या शोषणशी आपले नाते जोडते. शोषणविरहित माणूस नव्याने उभा करणे ही त्यांच्या कवितेची प्रतिज्ञा आहे. आज खेड्यात व शहरातही विचित्र अवस्था खाऊजा संस्कृतीमुळे दिसून येत आहे. या संस्कृतीमुळे सामाजिक मूल्य नष्ट होत आहेत. आजचा माणूस सुरक्षित आहे का? अनेक प्रकारच्या वांझोट्या भितीच्या दडपणाखाली लोक जगत आहेत. हे सांगताना कवी म्हणतो,

अश्रूंच्या पिशव्याही

फ्रिजमध्ये ठेवताहेत लोकं
फ्लॅटमध्ये काळीज ठेवून
फिरताहेत इथले लोक
सारेच मोबाईलवर
जमिनीवर कोणीच नाही.

आंबेडकरवादी कवितेने जागतिकीकरणामुळे बहिष्कृत, शोषित व पिडीतांच्या जीवनावर व जगण्यावर झालेले परिणाम स्पष्टपणे अधोरेखित केले आहेत. स्वातंत्र्योत्तर काळात संसदीय लोकशाही व राज्यघटना अस्तित्वात आल्यानंतरही सामाजिक जीवनात भ्रमनिरासाचीच अवस्था आहे. कारण स्वातंत्र्याच्या ७८ वर्षानंतरही अस्पृश्यांवरील अन्याय, अत्याचार कमी झाले नाहीत. तर दिवसेंदिवस त्यात भरच पडत आहे. साध्या साध्या प्रसंगावरून व कारणांवरून आजही खेडेगावातील प्रस्थापित उच्चवर्णीय अस्पृश्यांवर बहिष्कार घालत आहेत. गावातील दळणवळणाचे व इतर सर्व व्यवहार बौद्ध मंडळीशी बंद केले जात आहेत. याची अनेक उदाहरणे लातूर, नांदेड, बीड या मराठवाड्यातल्या जिल्ह्यात तर विदर्भातील बुलढाणा, नागपूर, भंडारा येथील घटना याची ताजी उदाहरणे म्हणून नोंदवता येतील. पुरोगामी समजल्या जाणाऱ्या महाराष्ट्रात अशा घटना दररोज घडत आहेत. परिणामी आंबेडकरवादी कविता सामाजिक परिवर्तनासाठी क्रांतीची भाषा बोलते. दुःखितांचें अश्रू पुसून, त्यांना धीर देऊन, जगण्यासाठी लागणारे बळ देऊन, आपल्या दुःखांना वाचा फोडण्यासाठी समाज बांधवांना क्रांतीसन्मुख होण्याचे आवाहन करते. मानवी मूल्यांवर आधारित नवीन समाजरचना अस्तित्वात येण्यासाठी सम्यकक्रांती व्हावी, असे आंबेडकरवादी कवींना वाटते. त्यासाठी सर्व अस्पृश्य समाजाने सिद्ध झाले पाहिजे. असे नम्र व कळकळीचे आवाहन ही कविता वंचित समाजबांधवांना करते. हजारो वर्ष धर्म, रुढी, प्रथा व परंपरांच्या नावाखाली माणसांची गळचेपी करणाऱ्या सर्व नीतीशास्त्रांची खांडोळी करून समता प्रस्थापित व्हावी यासाठी क्रांतीची भाषा आंबेडकरवादी कवी केतन पिंपळापुरे बोलतात,

आम्हाला बघायचं आहे माणसांच्या गावात
समतेला नांदताना
आम्हाला करायची आहे
मानवाच्या मूलभूत गरजांची गळचेपी करणाऱ्या
नीतिशास्त्रांची खांडोळी

प्रतिगाम्यांवर, सनातण्यांवर असूड ओढतानाच आंबेडकरवादी कवी डॉ. आंबेडकरांच्या पश्चात आंबेडकरी चळवळीचे विकृतीकरण करणाऱ्या स्वकीय फुटीरवाद्यांनाही आपली जागा दाखवतात. या कवींचा क्रांतीवर विश्वास आहे. आपली सद्य:स्थिती बदलेल, भगवान बुद्ध, ज्योतिबा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्वप्नातले समतेचे राज्य येईल. असा ठाम विश्वास या कवींना आहेत्यासाठीच आमचा . लढाईचा करार आहे. या सामाजिक परिवर्तनाच्या क्रांतीसाठी तयार होण्याचे आवाहन आपल्या बांधवांना करताना आंबेडकरवादी कवी म्हणतो,

एक दिवस धगधगेलच ही माती
उद्याचा दिवस आमचा असेल

आज छाटल्या गेलेल्या हातांना
उद्या धारदार कोंभ फुटलेला असेल
चला आपण सर्व मिळून
नव्या युगाच्या जन्मोत्सवाची तयारी करू या.

अलीकडच्या काळातील प्रस्थापितांच्या दांभिकपणावर असूड ओढतांना काही आंबेडकरवादी कवी संघर्षात्मक पवित्र घेतात. हेगडेवारांच्या शेजारी संदेश यात्रेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तैलचित्र दिसल्याने सनातन्यांच्या बौद्धिक दिवाळखोरीची कवीला कीव येऊन खळखळून हसू येते. संघ परिवाराच्या दांभिकपणाचा बुरखा फाडतना आंबेडकरवादी कवी डॉ. प्रकाश मोगले लिहितात,

परवा संदेश यात्रेत
मला हेगडेवारांच्या शेजारी बाबासाहेब दिसले
अन् ही बौद्धिक छिनाली पाहून
मला खळखळून हसू फुटले
हसत हसत मी त्यांना एक कचकचित शिवी दिली
तेव्हा ते शिवशिव म्हणत गंगेवर गेले.

हजारो वर्षापासून प्रस्थापितांनी निर्माण केलेल्या कोंडवाड्यातून मुक्ती ही संघर्षाशिवाय शक्य नाही. त्यामुळे संघर्षासाठी या संवेदनशील कवींनी आपली कविता शस्त्र म्हणून वापरली आहे. वर्तमान काळात सर्वस्वाला हरताळ फासणाऱ्या विघटनवादी, स्वार्थी, आत्मकेंद्री व फुटीरतावादी स्वकीयांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समकालीन चळवळीच्या यशस्वीतेसाठी प्राणांची बाजी लावणाऱ्या निष्ठावान आंबेडकरी अनुयायांची आठवन करून देते. पण आज डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर रुपी क्रांतिकारी प्रबळ शक्ती आम्हीच आमच्यातून वजा केल्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अपेक्षित असलेली सामाजिक ऐक्याची शक्ती तसेच डॉ. आंबेडकरांच्या पश्चात त्यांच्या अनुयायांमध्ये एकजूटता दिसत नाही. हा धोका स्वत: आंबेडकरांनीच ओळखला होता. १९३८ साली धुळे येथील भाषणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, " माझ्या पश्चात कोण माणसे, किती जबाबदारीने काम करू शकतील? व माझी जबाबदारी कोण घेईल? मला आशा आहे की, काही जबाबदार तरुण निपजतील व ही जबाबदारी ते आपल्या शिरावर घेतील,नाही तर चढणीवर चढलेली गाडी डोंगराच्या माथ्यावर गेल्यानंतर बैलाच्या अभावी घसरून पडते तशी आपली स्थिती होईल. याबद्दल मला मोठी भीती आहे". डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी व्यक्त केलेली शंका त्यांच्या पश्चात प्रत्यक्षात पहावयास मिळत आहे. कारण आंबेडकरी चळवळीचे विभाजन, खंडितपणा, अंतर्गत विद्वेषाच्या आणि चळवळीला अंतर विरोधाच्या संदर्भात ही कविता नाराजीचा सूर आळविते. तडजोडवादी भूमिकेमुळे आंबेडकरी चळवळीला तडा गेल्याची वास्तव जाणीव ही कविता स्पष्ट करते. व याविषयी कडवट प्रतिक्रिया व्यक्त करते. स्वातंत्र्याच्या पाव शतकानंतर ही बहुसंख्य अस्पृश्य समाज विकासापासून कोसो दूर आहे. याची जाणीव याच समाजटकातून, आंबेडकरी समाजातून शिकून पुढे गेलेल्या अधिकाऱ्यांना व पुढाऱ्यांना नाही. या मध्यमवर्गीय आंबेडकरवाद्यांनी स्वतःच्या आत्मकेंद्री व स्वार्थी प्रवृत्तीमुळे स्वतःच्या समाजाकडे, आंबेडकरी चळवळीकडे पाठ फिरवण्याची जाणीव करून देताना वामनदादा कर्डक म्हणतात,

तुझ्या हाती तूप आलं, तुझ्या हाती साय

समाजाचं काय? आता समाजाचं काय.

अशाच स्वरूपाची जाणीव आंबेडकरवादी कवी लहू कानडे व्यक्त करताना आंबेडकरी चळवळीच्या हरवलेपणाचं वास्तव अधोरेखित करताना लिहितात,

वेशीबाहेरील झाडे
डोळ्यात ज्यांच्या वसलेली
गेली कुठे ती पाखरं
निळी पिसं नेसलेली.

भारतात एक प्रबळ राजकीय पक्ष असावा या भूमिकेतून डॉ. आंबेडकरांनी स्थापन केलेल्या रिपब्लिकन पक्षाचे वेगवेगळे गट पडून नेत्यांनी स्वतंत्र चुली मांडल्या, स्वतःची दुकाने थाटली, स्वतःच्या स्वार्थापोटी रिपब्लिकन पक्षाचे अनेक गट- तट निर्माण केले. यामुळे बाबासाहेबांच्या पश्चात हा समाज कणखर व विश्वासू राजकीय नेतृत्वाला मुकला. डॉ. आंबेडकरांचा 'राज्यकर्ती जमात बना' हा संदेश त्यांनी पायदळी तुडवला. आंबेडकरी राजकीय चळवळीची झालेली ही वाताहत पाहून आंबेडकरवादी कवी अस्वस्थ होतात. आणि सर्वांनी पुन्हा एकदा निळ्या झेंड्या खाली एकत्र यावे, मानवमुक्तीच्या चळवळीची जिथं सुरुवात झाली. त्या चवदार तळ्याच्या काठावर आपली स्वार्थी व संकुचित मनोवृत्ती सोडून पुन्हा एकदा मानवमुक्तीच्या चळवळीला सुरुवात करावी. असे आवाहन करताना राम दातोंडे लिहीतात,

या ना रे एकदा चवदार तळ्याच्या पाण्यावर
ज्याची त्याची खुराडी सोडून
पाणी लाल होईल, पाणी निळं होईल
पाणी माणूस होईल
कदाचित पाण्याचा भडकाही उडेल
पुन्हा एकदा.!

आंबेडकरी समाजाने चळवळीचे सूत्र नेतेगणांच्या खांद्यावर सोपवून, त्यांना नेतृत्व सोपवले पण या नेत्यांना चवदार तळ्याचे पाणी पचविता आले नाही. त्यांनी आंबेडकरी विचारांशी द्रोह केला. ही वास्तविकता मांडताना नांदेडचे डॉ. प्रकाश मोगले म्हणतात,

मानव मुक्तीची गाणी गाणारा
त्यासाठी विद्रोह पुकारणारा तू
एकाएकी गांडीत शेपूट घालून
मेंढ्यांच्या कळपात कसा सामील झालास?
खरंच नाम्या!
त्वा आंबेडकरी विचारांशी द्रोह केलास.

स्वकीयांच्या बाबतीत कवीने नोंदवलेले हे मत अस्वस्थ करणारे पण वास्तव आहे. एकूणच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पश्चात आंबेडकरी चळवळीतील विघटनवादी, स्वार्थी, आत्मकेंद्री व फुटीरवादी स्वकीयांवर कोरडे ओढून आजच्या पिढीला आंबेडकरी विचारांची जाण व नवे आत्मभान निर्माण करून समकाळात राजकीय व सामाजिक एकात्मतेचे महत्त्व पटवून देण्याचे काम या कवितेने केले आहे.

निष्कर्ष :-

1. २१ व्या शतकातील आंबेडकरवादी कवितेने वेगळे वळण घेतलेले दिसून येते. कारण या शतकात अनेक नव्या समस्या, नवे प्रश्न निर्माण झाले या सर्वच प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे काम २१ व्या शतकातील आंबेडकरवादी कवींनी केले आहे.
2. अस्पृश्यांची दुःखे ही शतकानूशतके चालत आलेली असून, आज कायद्याने अस्पृश्यता नष्ट झालेली असली तरी सामाजिक स्थितीत फारसा बदल झालेला दिसत नाही. याची अनेक उदाहरणे दररोजच्या वर्तमानपत्रात छापून आलेली पाहायला मिळतात. याचे पडसादही २१ व्या शतकातील आंबेडकरवादी कवितेत उमटताना दिसतात.
3. २१ व्या शतकातील आंबेडकरवादी कवींनी सामाजिक परिवर्तनाचा ध्यास घेतलेला असून शोषित, वंचित समाजाला व पुरोगामी सामाजिक चळवळीला एका विशिष्ट टप्प्यावर आणण्याचे काम या कवितेने केले आहे असे म्हटल्यास अतिशयोक्त ठरणार नाही.
4. जागतिकीकरण म्हणजे मुठभर भांडवलदारांच्या चंगळवादाला प्रोत्साहन देणारी व्यवस्था होय. या व्यवस्थेत "बळी तो कान पिळी" हा जंगली न्याय प्रस्थापित होत आहे. जागतिकीकरणाच्या युगात अस्पृश्यांच्या अटळ झालेल्या पराभावाची जाणीव या कालखंडातील आंबेडकरवादी कविता करून देते.
5. एकविसाव्या शतकातील आंबेडकरवादी कविता सामाजिक परिवर्तनासाठी क्रांतीची भाषा बोलते, दुःखितांचे अश्रू पुसून, त्यांना धीर देऊन, जगण्यासाठी लागणारे बळ देऊन, आपल्या दुःखांना वाचा फोडण्यासाठी समाज बांधवांना क्रांतिसन्मुखत होण्याचे आवाहन करते.
6. आज एकीकडे समाजातील सार्वत्रिक विषमता नष्ट करून सामाजिक परिवर्तनाचा जालीम उपाय म्हणजे 'आंबेडकरवाद' होय. अशी मान्यता जगभर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तत्त्वज्ञानाला मिळत आहे. मात्र दुसरीकडे त्यांच्याच अनुयायात विशेषतः राजकीय क्षेत्रातल्या अंतर्गत कलह व गटबाजीला उधाण आले आहे. याविषयीची कडवट प्रतिक्रिया या शतकातील आंबेडकरवादी कवितेतून व्यक्त झाली आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची: -

1. डॉ. पारसे बिरा :-- दलित कवितेतील अस्मिता, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद
2. कानडे लहू : - तळ ढवळताना, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई
3. कांबळे उत्तम : - जागतिकीकरणात माझी कविता, सुगावा प्रकाशन, पुणे
4. पिंपळापूरे केतन : - सूर्यकंकण, मंजुळ प्रकाशन, पुणे
5. डॉ. मोगले प्रकाश : - दंभस्फोट, लोकविद्या प्रकाशन, परभणी
6. संपा. गांजरे मा. फ. :- डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे
   खंड - ३, अशोक प्रकाशन,नागपूर
7. कर्डक वामन :- तुफानातले दिवे, कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद.

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XIV** **Special Issue – VII** **March – 2025**

आसाराम लोमटे यांच्या कथेतील संवेदनशीलता

संजय नामदेवराव आठवले
संशोधक विद्यार्थी
भाषा वाङ्मय व संस्कृती अभ्यास संकुल,
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.

प्रस्तावना :-

आसाराम लोमटे हे मराठवाड्यातील २००० नंतरचे अत्यंत महत्त्वाचे कथाकार, कादंबरीकार आणि लेखक आहेत. आसाराम लोमटे हे अतिशय संवेदनशील लेखक, साहित्यिक आहेत. त्यांच्या प्रत्येक साहित्यकृतीतून संवेदनशीलतेचा प्रत्यय येतो. मुळात आसाराम लोमटे हे संवेदनशील लेखक आहेत. मराठवाड्यातील परभणी जिल्ह्यातील आजूबाजूच्या परिसरातील तळपातळीवरच्या माणसांच्या व्यथा, वेदना, दुःख त्यांच्या समग्र साहित्यातून दिसून येते. माणसाप्रती, समाजाप्रती, देशाप्रती संवेदनशील भावना जपणारे आसाराम लोमटे हे मराठवाड्यातील संवेदनशील लेखक आहेत. मानवी भावभावनांना, त्याच्या जीवनातील विविध ताणतणावांना संवेदनशीलरित्या मांडणारे महत्त्वपूर्ण कथाकार साहित्यिक आहेत. आसाराम लोमटे यांनी ‘इडा पीडा टळो’ ‘आलोक’ व ‘वाळसरा’ अशा तीन कथासंग्रहाची निर्मिती केली आहे. तसेच त्यांचा ‘धूळपेर’ हा ललित लेखसंग्रहही प्रसिद्ध आहे. हा ललित लेख संग्रह म्हणजे आसाराम लोमटे यांच्या संवेदनशील मनाचे प्रतिबिंबच आहे. आसाराम लोमटे यांची कादंबरी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. ही कादंबरी ही संवेदनशीलतेचा उच्चांकच गाठते. मानवी मनाला हेलावून सोडते. आसाराम लोमटे यांच्या कथा वाचकांना अस्वस्थ करणाऱ्या आहेत. सामान्य माणसाच्या जीवनातील व्यथा अत्यंत संवेदनशीलतेने आसाराम लोमटे यांनी चित्रित केले आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधाचा हेतू आसाराम लोमटे यांच्या कथेतील संवेदनशीलता अभ्यासणे हा आहे. या शोधनिबंधामध्ये आसाराम लोमटे यांच्या ‘इडा पीडा टळो’ आणि ‘आलोक’ या दोन संग्रहातील आलेल्या कथातील संवेदनशील कथांचा आढावा घेतला आहे. आसाराम लोमटे यांच्या संवेदनशील कथांविषयी समीक्षक राम जगताप लिहितात, “तळातल्या माणसांच्या वेगवगेळ्या प्रकारे होत असलेल्या शोषणाचे पापुद्रे लोमटे अतिशय साध्या पद्धतीने उलगडून दाखवतात. त्यामुळे त्यांची कथा संवेदनशील माणसाच्या मनाचा तळ ढवळून टाकते. त्याच्या मनाच्या तळाशी सुरुंग लावते. समीक्षक राम जगतापयांनी केलेले विधान रास्त ठरते. ‘इडा पीडा टळो’ आणि ‘आलोक’ या दोन कथासंग्रहामुळेमराठीतील संवेदनशील आणिअत्यंत महत्वाच्या अशा लेखकांमध्ये आसाराम लोमटे यांचे नाव घेतल्या जाते.

आसाराम लोमटे यांच्या कथेतील संवेदनशीलता :-

आसाराम लोमटे यांच्या ‘इडा पीडा टळो’, ‘आलोक’ व ‘वाळसरा’ या तिन्ही कथासंग्रहातील कथा अत्यंत संवेदनशील आहेत. मानवी जीवनामध्ये संवेदनशीनतेला अत्यंत महत्त्व आहे. ज्या ठिकाणी संवेदन असते. त्या ठिकाणी माणूसकी जिवंत असते. ज्या ठिकाणी संवेदनाच नसतील, त्या ठिकाणी माणसांची अवस्था अगदी पशुवतच असते. मानवी जीवनव्यवहार हा संवेदनशीलतेवर आधारलेला आहे. जोपर्यंत मानवी भावभावना जिवंत आहेत तोपर्यंत माणसांच्या मनातील वात्सल्यभाव, सहानुभूती, कणव, एकमेकांबद्दलची ओढ, जिव्हाळा आणि त्या जिव्हाळ्यामध्ये निर्माण झालेली अतुट नाती कायम आहेत. संवेदनशीलता ही

माणसाला माणसाविषयीची वास्तव जाणीव करून देणारी ठरते. संवेदनशील मन माणसाच्या वेदनेला जाणून घेण्याचे काम करत असते. जागतिकीकरणानंतर मात्र मानवी जीवनव्यवहारांमध्ये अमुलाग्र बदल झालेले दिसून येतात. जागतिकीकरणाने मानवी मूल्यांचा ऱ्हास केला आहे. जीवन संस्कृती बदलली आहे. माणसांची मने बोथट झाली आहेत. नात्यानात्यांमध्ये दुरावा निर्माण झाला आहे. ग्रामीण समाजजीवनामध्ये, जागतिकीकरणामुळे झपाट्याने बदल झाला आहे. ग्रामीण पातळीवर राहणारा माणूस संवेदनहीन झालेला दिसून येत आहे. वर्तमान स्थितीमध्ये माणूस माणसापासून तुटत चालला आहे. माणसांची मने कठोर झाली आहेत. एकमेकांबद्दल जिव्हाळा राहिला नाही. नातेसंबंधावर विश्वास राहिला नाही. तसेच माणूसकीचा ऱ्हास झालेला दिसून येत आहे. आसाराम लोमटे यांनी आपल्या कथांमधून ग्रामीण समाजजीवनामध्ये अशा असंवेदनशीलतेने वागणाऱ्या माणसांच्या, त्यांच्या वृत्ती-प्रवृत्तीच्या तितक्याच संवेदनशीलतेने आणि गंभीरपणे चित्रण केले आहे.

आसाराम लोमटे यांच्या 'इडा पीडा टळो' या कवितासंग्रहातील 'बेइमान' या कथेतून भगीरथच्या सर्व कुटुंबाचे अतिशय संवेदनशीलरित्या चित्रण केले आहे. भगीरथचे त्याच्या कुटुंबावर खूप प्रेम आहे. भगीरथला दोन लहान मुली आहेत. इतरांप्रमाणे त्यालाही वाटते आपल्यालाही वंशाचा दिवा असावा. मुलगा व्हावा. भगीरथ हा सामान्य अल्पभूधारक शेतकरीच होता. आपले शेत भले आणि काम भले, घर भले एवढेच त्याला माहीत होते. परंतु नवीन कायद्यामुळे आणि गावातील सरपंच पदाची जागा ओबीसी या प्रवर्गाला सुटल्यामुळे भगीरथ सरपंच होतो. परंतु तो मात्र सरपंच या पदी नाममात्र भूमिका बजावतो. गावातील सदा काका आणि पोलीस पाटील हेच त्याच्या सरपंच पदाचा लाभ घेतात. नवीन कायद्यामुळे तिसरे अपत्य झाल्यास सरपंच पद राहणार नाही आणि म्हणून या कथेतील सदा काका ही आपमतलबी आणि धूर्त वृत्ती भगीरथला सरपंच पद टिकवण्यासाठी तिसरे अपत्य पाडण्यासाठी भाग पाडते. पद, प्रतिष्ठा, मान-सन्मान यासाठी तो आपल्या पत्नीला राहीला धोका देतो. मुलीचा अभ्रक आहे म्हणून तिचा गर्भपात घडून आणतो. दवाखान्यामधील नर्स त्याला सांगते की, गर्भ हा मुलाचा होता. तेव्हा त्याच्या पायाखालची जमीन निसटते. तो पश्चातापाच्या अग्नीमध्ये होरपळून निघतो. आणि त्याचे संवेदनशील मन त्याने केलेल्या पापासाठी त्याला खायला उठते. तेव्हा भगीरथ स्वतःशी संवाद साधतो. "लहानपणीच दोघांचंही लग्न झालेलं. रानचं काम असो की घरचं ती आपल्या कधीही पुढं असतीय... दोन वर्साखाली तीन एकर जमीन घेतली तेव्हा आठ हजार रुपये कमी पडले, तिनं तिच्याजवळ जमा झालेले सगळे पैसे पुढं आणून टाकले. आपल्यालाच नवल वाटलं... तिनं सर्वा येवून... बाहेर मोलमजुरी करून दोन-तीन वर्षांत जमवले होते. लग्न होऊन इतकी वर्ष झाली, पण चांगलं मनीमंगळसूत्र नव्हतं... तिला त्या पैशातून घ्यायचं होतं म्हणून तिनं जमा केले होते... शेवटी ती म्हणाली, 'सोन्याचं काय आस्तंय... आधी आपलं काम करू... तुम्हीच माझा खरा दागिना...' रात्री कितीही उशिरा घरी जावो ती उपाशीच असायचो, आपण जेवल्याशिवाय कधीच जेवायची नाही. खूप प्रसंग आले पण सगळ्या सुख-दुःखात ती अजून कुठंच कमी पडली नाही... रानात आठव्या महिन्यापस्तोर आपल्यासोबत काम केलंय तिनं... एवढं मोठं पोट घेऊन घाण्याला जुंपल्यासारखं राबलीय ती... लोकांच्या बायका थोड्या-थोड्यासाठी भांडतात. राही पावसात भिजून जर आली तर अंगावरची सुती साडी चुलीपुढंच धरून वाळवायची... रात्री चिमणीच्या उजेडात फाटक्या साडीला टाके घालायची... अजून तरी कोण्या गोष्टीचा हट्ट तिनं आपल्याजवळ धरला नाही... आजवरच्या आयुष्यात सावलीसारखी सोबत केली तिनं... आपल्याबद्दलचा वेगळा विचार तिला

शिवणारच नाही... अडीअडचणीत तिनंच हिंमत दिलीय... तिचं इमान अजूनही ढळणार नाही... असा कोणता गुन्हा केलाय तिनं की आपण तिला फसवलंय."”(बेइमान,पृष्ठ-३६)

'जिनगानीचा जाळ' या कथेतून आसाराम लोमटे यांनी प्रयागबाई शिंदे या कामगार स्त्रीच्या कुटुंबाचे संवेदनशील चित्रण केले आहे. प्रयागबाईला मच्छिंद्र आणि देवकी अशी दोन अपत्य होती. मच्छिंद्र हा महाविद्यालयीन शिक्षण घेतो. तर देवकी ही लग्नाला आलेली होती. मच्छिंद्रच्या वडिलांचे निधन झाल्यानंतर प्रयागबाईनेच काबाडकष्ट करून त्यांना सांभाळले. शिक्षण दिले. प्रयागबाईचा आपल्या मुलांवर फार प्रेम होते. तिच्यासाठी ते कष्टच राहिली. परंतु कामगाराच्या मागण्यांसाठी जेव्हा ती मुंबईला जाते. तेव्हा त्या मोर्चामध्ये एका पोलिसाच्या बंदुकीतली गोळी तिच्या डोक्याला लागून तिचा तिथेच मृत्यू होतो. तेव्हा मच्छिंद्र आणि देवकी ही मुले पोरकी होतात. त्यांच्यावर दुःखाचे संकट कोसळते. या कथेतील माधव भोईटे हा कामगार नेता प्रयागबाई शिंदे यांच्या मृत्यूचे राजकारण करतो. मच्छिंद्रला नोकरीचे आश्वासन देतो. परंतु त्याला नोकरीला मात्र लावत नाही. उलट त्याच्या आईच्या मृत्यूचे राजकारण करतो. तेव्हा मच्छिंद्रला फार वाईट वाटते. माधव भोईटे प्रयागबाईचा पुतळा उभारतो. परंतु त्यांच्या वारसालाच मात्र बोलावत नाही. मैनाबाई जेव्हा मच्छिंद्रला पुतळ्याविषयी सांगते तेव्हा मच्छिंद्र आपल्या आईचा पुतळा बघण्यासाठी जातो. तिथे थोडा वेळ विसावतो, बसतो. आपल्या आईच्या पुतळ्याकडे पाहतो मच्छिंद्रचे मन संवेदनशीलतेला हात घालते. तेव्हा मच्छिंद्र म्हणतो, “आता इथून उठायला पाह्यजी. उद्याची सोय पाहायचीच. पोटाचं काहीतरी बघावं लागंन. बाईच जर जिती आस्ती तर उद्याची काळजी नव्हती. पण तीच इथं येऊन बसलीय. ती जर इथं नस्ती तर आपण तरी इथं कशाला आलो अस्तो.' त्याचं टकुरं उगीचच विचार करीत राह्यलं. तो धट मन करून उठला. 'स्मारक इथून पुढं कवा-बवा पाहता येईन, पण पोटाची जाळभाज रोजच करायचीय. आजून कोणकोणते भोग भोगायचेत कोणाला ठावं.” (जिनगानीचा जाळ,पृष्ठ-६८)

'निचरा' या कथेतील तात्यासाहेब शिंगडे हा वडिलोपार्जित संपत्तीमुळे उन्मत होतो. पैशाच्या जोरामुळे अहंकारी होतो. वडिलांच्या सांगण्यावरून तो राजकारणात शिरतो. आमदार होतो. मंत्री होतो. परंतु या सगळ्यांमध्ये तो पद, प्रतिष्ठा या कारणांमुळे माणूसकीला मुकतो. गैरव्यवहार करतो. भ्रष्टाचार करतो. अपशब्द वापरतो. गोरगरीब लोकांना छळतो. त्यांच्यावर अन्याय, अत्याचार करतो. गोरगरीब माणसाच्या, बायकांच्या जमिनी बळकावून घेतो. त्यांना लुबाडतो. त्यांना पशुवत वागणूक देतो. एवढेच नाही तर घरातल्या मुलांनाही दाबात ठेवतो. त्यांच्या पत्नी मोठ्याबाई यांचीही अवहेलना करतो. स्वतःला सर्वश्रेष्ठ समजतो आणि जेव्हा एका मतदानामध्ये तो हारतो. तेव्हा मात्र तो पूर्णतः कोलमडून पडतो. त्यांना केलेली पाप त्याच्या शरीरावर कोडाच्या रूपाने दिसायला लागतात. राजकारणात हारल्यामुळे तो पूर्णतः थांबून जातो. त्याच्या वागणूकीचे परिणाम त्याच्या मुलावरही होतात. मूल्य संस्कृतीचा ऱ्हास या कथेतून पहावयास मिळतो. या कथेतील दिगंबर हा तात्यासाहेब शिंगडे यांचा मुलगा असंस्कृतपणे वागतो. पैशांसाठी तो बापाच्या गालात मारतो. तेव्हा तात्यासाहेब शिंगडे याला पश्चाताप होतो. त्याचे मन त्याला पोखरत असते. तेव्हा तात्यासाहेब शिंगडे जिंकून आलेल्या किशनराव माने यांना संवेदनशीलतेने म्हणतो, “किशनराव एकाएकी वाडा ढासळला हो...अहो ढासळला म्हणजे काय चक्क भुईसपाट झाला... जखडून टाकलं. अहो एका माणसानं खूप लोकांच्या जमिनी लुटल्या, पण हे सगळे लोक सातबाराचे उतारे घेऊन त्या माणसालाच चिखलासारखं तुडवायले. तुम्हाला खोटं वाटंल, पण रांडव बायासुद्धा त्याच्या तोंडावर थुंकल्या. एका दिवशी

चार-पाच रूपवंत बाया आल्या, म्हणाल्या, 'आम्ही पतीवार असून तू तव्हा आम्हाला निरोप धाडायचास, मग आता आम्हीच तुझ्यापुढं आलो की; घे काय भोग घ्यायचा ते. दादा, पण त्या दिशी त्यो हरामखोर माणसातच राहयला नाही. बुळा झाला अन् म्हणू लागला मीच येतो तुमची सेवा करायला. ह्या बायासुद्धा रांडव बायांवानीच त्याच्यावर थुंकून गेल्या, पण त्या पान खाऊन आल्या होत्या. याचं सगळं तोंड लाल ठिपक्यांनी भरून गेलं. हेच ठिपके पुन्हा त्याच्यावर उतले. पांढरेघोट झाले, जणू हलकटाच्या तोंडाचे कुणी खवले काढलेत." (निचरा, पृष्ठ-९१) 'चरक' या कथेतून आसाराम लोमटे यांनी गावपातळीवरील शेतकऱ्यांच्या ऊसाच्या समस्येचे आणि त्यांच्या मनोवस्थेचे संवेदनशीलतेने चित्रण केले आहे. या कथेतील नागनाथ हा आपल्या शेतात ऊसाचे पिक घेण्यासाठी विविध लोकांकडून साहित्य खरेदीसाठी कर्ज काढतो. ऊस मोठा होतो परंतु गावातल्या बदलत्या राजकारणामुळे त्याचा ऊस मात्र शेतात तसाच पडून राहतो. या कथेतील नारायणराव फड हा नागनाथच्या गावाने त्याला निवडून न दिल्यामुळे त्याच्या गावचा ऊस कारखान्याला लावत नाही. तेव्हा नागनाथच्या संपूर्ण गावातील शेतकऱ्यांचे हाल होतात. काही शेतकरी आपला ऊस जाळून टाकतात. काहींचा ऊस वाळून जातो. या शेतीच्या पिकांवरच त्यांच्या गावातल्या कुटुंबाचे, शाळेत शिक्षण घेणाऱ्या मुलांचे, लग्न ठरलेल्या मुलींचे, सगळी पूर्तता होणार होती. परंतु ऊस कारखान्याला न लागल्यामुळे, टोळीवाले न आल्यामुळे गावातले शेतकरी हातबल होतात. त्यात नागनाथला आपला ऊस कारखान्याला न गेल्यामुळे अतिशय तणाव निर्माण होतो. या कथेतील राधा ही नागनाथची पत्नी आहे. ती अत्यंत संवेदनशील मनाची आहे. तिला नागनाथच्या सर्व देहबोलीची हालचाल कळते. ती सतत नागनाथच्या सोबतच असते. नागनाथ शेतातल्या ऊसाचा अधिक तणाव घेतो. झोपेमध्ये बडबडतो. तेव्हा राधा फार घाबरते. दिवसेंदिवस नागनाथ अधिकच तणावाने आजारी पडतो. एके दिवशी राधा आपल्या भावाला बोलून त्याला औरंगाबादला घेऊन जाते. परंतु औरंगाबादच्या डॉक्टरांनी हे सांगितलेले असते की नागनाथच्या डोक्याची नस ही अधिक तणावांमध्ये फाटली आहे. आणि जेव्हा नागनाथ घरी येतो. तेव्हा रस्त्यातच त्याला कारखाना बंद झाल्याची माहिती कळते आणि ती माहिती ऐकताच नागनाथचा जीव तिथेच जातो. आपल्या आपल्या पतीच्या निधनानंतर राधा कोलमडून पडते. तिच्या मनातील संवेदना उफाळून येतात. तेव्हा राधा म्हणते, "मला का मरण आलं नाही? कशासाठी एवढी चिंता केली? ऊसाला काडी लावायची असती... कर्ज तर जीव गहाण ठेवून फेडलं असतं... मग काय एवढं मनावर घेतलं आसंन? डॉक्टर म्हण्ला यायनं लय ताण घेतला टकुऱ्यावर, म्हणून डाव्या अंगावरून वारं गेलं अन् आखरीच्याला मलाच वाऱ्यावर सोडून निघालात की हो."(चरक, पृष्ठ११७) 'इडा पीडा टळो' या कथेतील सर्वच पात्रे ही संवेदनशील अशीच आहेत. या कथेतील सीताबाई ही शेतकरी कार्यकर्ती आपल्या शेतकरी भावांसाठी, सरकारला न्याय हक्कासाठी जाब विचारते. तर या कथेतील विभीषण हा सीताबाईचा भाऊ तिची काळजी करतो.तिच्यापेक्षा मोठे भाऊ वाटणी करताना तिच्या जमिनीवर टपून होते. वडील आजारी आहेत आणि जमिनीच्या वाटण्या करण्यासाठी तो तिला घेऊन जाण्यासाठी येतो. परंतु तिला या जमिनीपेक्षा माणूस महत्त्वाचा वाटतो. शेती महत्त्वाची वाटते. शेतीतला पिकलेला माल महत्त्वाचा वाटतो आणि हतबल झालेला शेतकरीही महत्त्वाचा वाटतो. म्हणून ती वडिलांच्या संपत्तीकडे दुर्लक्ष करते. या कथेतील अर्जुनराव हे सीताबाईचे पती आहेत आणि ते अस्सल शेतकरी आहेत. त्यांना सीताबाईंनी शेतकरी संघटनेत काम करणे आवडत नाही. कारण त्यांनाही माहित आहे शेतकरी कितीही रस्त्यावर उतरला तरीही सरकार त्यांचे कधीही ऐकणार नाही. जेव्हा सीताबाई वाटुर फाट्यावर शेतकऱ्यांच्या

मोर्चामध्ये स्त्रियांना संघटित करून सामील होते तेव्हा तिथल्या बायकांमध्ये, तिथल्या शेतकरी भावांमध्ये ती माणूसकीचे नाते निर्माण करते. एकमेकांविषयीचा जिव्हाळा त्या ठिकाणी दिसून येतो. त्या रस्त्यावर पोलिसांकडूनच लाठीमार सुरू होतो आणि त्यानंतर त्या सर्वांना जेलमध्ये घातले जाते. दिवाळी सणाचे दिवस असतात आणि बायकांना जिथे डांबून ठेवलेले असते तिथल्या बायकांमध्ये आपल्या कुटुंबांच्या माणसांविषयी हळहळ निर्माण होते. या कथेतून माणसांविषयीचे संवेदनशील रूप आसाराम लोमटे यांनी चित्रित केले आहे. जेलमध्ये अडकलेल्या बायका एकमेकांशी संवाद साधताना संवेदनशील होतात. सावळीची एक बाई हमसून हमसून रडू लागली. तिचा नवरा आजारी होता अन् दोन लहान लहान लेकरं घरी होती. आज सणाचं ती कुणाच्या दारात बसली असतील, असं म्हणून ती रडू लागली. बाजूला बसलेल्या एका वयस्कर बाईनं तिच्या तोंडावरून हात फिरवला. 'रडू नये माय असं तिन्हीसांजचं; आपलं काय वाईट झालंय. तुझी लेकरं गावातयत. त्यांना कोण उपाशी ठेवणार? कोणी ना कोणी जवू घालतीलंच की' 'पण हे काय सणावाराचं नशिबी आलंय. लोकांच्या लेकीबाळी माहेरात जाऊन बसल्या असतील अन् आपुनच काय इथं पाप केलंय.' बाई रडत रडत बोलू लागली...'इथं का नेहमीसाठी राहणारेत का आपुन? आज न् उद्या जाणारच की इथून...सगळ्या वळखीच्या बाया बसल्यात आजूबाजूला... तुला काय पराया मुलखात थोडंच आणून सोडलंय कोणी.' वयस्कर बाई सांगू लागली. तेवढ्यात आंदोलनात भरपूर काम-केलेली दुसरी बाई बोलली, 'बाई आता हेच आपलं माहेर समजायचं. आपल्यासंगं आपले भाऊ बी हायतच की. आपुन भाऊबीजीला ववाळतानं काय म्हणतोत... 'इडा पीडा टळू दे, बळीचं राज्य येऊ दे."(इडा पीडा टळो, पृष्ठ-१३९) आसाराम लोमटे यांची 'होरपळ' ही अत्यंत संवेदनशील अशी कथा आहे. या कथेतून आसाराम लोमटे यांनी दलित समूहाच्या जाणिवा संवेदनशीलरित्या प्रकट केल्या आहेत. या कथेतील नानासाहेब मालधुरे पाटील हा दलितांच्या भावभावनांचा, त्यांच्या स्वभावाचा राजकारणासाठी वापर करून घेतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा पुतळा गावच्या वेशीत बसवण्यासाठी नानासाहेब मालधुरे पाटील हा दलित माणसांना प्रोत्साहित करतो. त्यांना सिमेंट देण्याचे आमिषही देतो. गावामध्ये सवर्ण-दलित संघर्ष निर्माण करतो. आणि या गावात राहणारे हरिभाऊ गायकवाड हा दलित त्यांचे म्हणणे ऐकतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा आणि अस्मितेचा अभिमान गावातला दलित समूह बाळगतो. वेशीत पुतळा उभारण्याची तयारी करतो. परंतु सवर्णनांना मात्र हे पटत नाही. आणि तेव्हा ते वेशीत पुतळा न उभारण्यासाठी ते प्रयत्न करतात. गावामध्ये या कारणामुळे दलित-सवर्ण यांच्यात तणाव निर्माण होतो. ही बाब आमदारांपर्यंत पोहोचते. तेव्हा आमदार दलितांना धडा शिकवण्यासाठी कार्यकर्त्यांना रात्रीतच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पुतळ्यासाठी चबुतरा उखडून टाकण्यासाठी सांगतो. दलित समाजामध्ये दहशत निर्माण करतो. बाया माणसांना, मुलांना घाबरवतो. या कथेतील मालधुरे पाटील हा गलिच्छ राजकारण घडवून आणतो. राजकारणातील द्वेष, मच्छर, राग, डावपेच यादवारे तो गावात निवडून आलेल्या सरपंचाला अडचणीत आणतो या दलितांना गावात कुणीही कामे देत नाहीत या दलितांना गावामध्ये अमानुषतेची वागणूक मिळते. त्यांच्यावर अन्याय, अत्याचार होतो. त्यांना एक वेळचे पोट भरणेही मुश्किल होऊन जाते. तेव्हा ते रात्रीतच गाव सोडण्याचा निर्णय घेतात. तेव्हा त्या माणसांच्या मनातील संवेदना प्रकट होते. "एवढा दुष्काळ पडला त्याला पाच-पंचेवीस वर्षे झाली. पण कव्हा गाव सोडलं नाही. आज गाव सोडावा लागतंय. घशाला कोरड पडलीय. पाणी प्यायला तांब्या हातात घेतलाय. पण पाणीच पिऊ वाटंना. वाटतंय तहानच नाही. उगीच तांब्या हातात घेतलाय. आतल्या आत कसं भडभडून यायलासारखं व्हायलंय. गावाभाईर

गेल्यावर दिवस निघाला तरी जमंल. पण फटफट व्हायच्या आधी गाव सोडायला पाहयजी. गावातल्या कोणाचंच तोंड पाहणं नको.” या कथेतील धोंडीबा हे दलित पात्र आपल्या संवेदना प्रकट करत असताना म्हणतो, “हे आसं ढोरावानी कव्हरक रहावात? अंगाला पाणी न्हाई. पोटात खायला शिळ्या तुकडा न्हाई. दातावर हानायला फुटकी कवडी न्हाई. दोन दिवसापासून अंग निस्त मेनचटल्यावानी झालंय. ढोरात अन् आपल्यात फरक काय? ते मुके आणि आपल्याला तोंड, एवढाच की.” (होरपळ, पृष्ठ-१७८) आसाराम लोमटे यांच्या ‘आलोक’ या कथासंग्रहातील कथांमधूनही संवेदनशीलतेची प्रचिती येते. ‘चिरेबंद’ या कथेतील आजी म्हणजे पंतांची पत्नी ही संवेदनशील मनाची आहे. या कथेतील तिचा नातू प्रसाद हा संवेदनशील तरुण आहे. त्याला आपल्या आजोबांबद्दल फार अभिमान वाटतो. आपल्या आजोबांनी स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये सहभाग घेतला. देशासाठी ते शहीद झाले. याचा त्याला गर्व वाटतो. परंतु गावातल्या काही ज्येष्ठ वृद्धांकडून त्याला असे कळते की पंत म्हणजे त्याचे आजोबा हे सावकारी व्यवसाय करायचे. लोकांना व्याजाने पैसे द्यायचे. आणि व्याजाचे पैसे मिळण्यासाठी ते वसुलीला निघायचे. व्याजाच्या पैशासाठी त्यांनी गोरगरीब लोकांच्या जमिनीही रखडून घेतल्या होत्या. गोरगरीब लोकांवर अन्याय, अत्याचार केले होते. त्यातूनच एकाने त्यांचा रागाच्या भरात सूड घेतला असेही तो म्हातारा वृद्ध सांगतो. तेव्हा मात्र प्रसादच्या मनाला वेदना निर्माण होतात. दुःख निर्माण होते. आजीही पेन्शन मिळण्यासाठी वकिलांशी संगनमत करून पंतांचे नाव शहिदांच्या यादीमध्ये घालण्यासाठी चकरा मारते. त्याला विनवणी करते आणि त्याआधारे एकटीच त्या वाड्यामध्ये आपले जीवन घालवते. आजीचा मुलगा, सून मात्र कधीही गावाकडे येत नाहीत. आजीची विचारपूस करत नाहीत किंवा वाड्यात येऊन थांबत नाहीत. याचे मात्र आजीला खूप दुःख वाटते. प्रसाद आजीला भेटायला गावात येतो. तिच्या सन्मान सोहळ्याला उपस्थित राहण्यासाठी वाड्यात थांबतो. परंतु त्याला जे हकीकत कळते. त्यामुळे त्याचे मन अधिकच व्याकूळ होते. दुखी होते. संवेदनशील होते. तेव्हा प्रसाद आपल्या संवेदना प्रकट करताना म्हणतो, “आजी ओसरून खाली उतरली आणि चौकातून ढाळजात आली. मी थोडा वेळ टेकलो. पंतांच्या फोटोकडं लक्ष गेलं. त्यांच्या नजरेत नजर मिळाल्यानंतर सारा वाडाच आपल्या मस्तकात गरगरतोय असं वाटू लागलं. इथून मुळासकट भुई आपल्याला उलथून टाकते की काय असं झालं. चिरेबंद दगडावर टेकलेले पायही भुसभुशीत मातीवर असल्यागत वाटू लागलं. कंबर मोडून पडल्यासारखं तसाच थोडा वेळ बसून राहिलो. उठताना सगळं अवसार एकवटलं. मग चिखलात रुतलेल्या काट्यासारखी पंथताची नजर सलत राहिली. या काट्याची ठणक सगळ्या अंगभर जाणवायला लागली. पंताची नजर आपला कायमचाच पिच्छा पुरवते की काय असं वाटू लागलं.” (चिरेबंद पृष्ठ-३१) आसाराम लोमटे यांची ‘ओझं’ ही कथा म्हणजे दोन भावांच्या भावसंवेदनांची कथा आहे. या कथेतील मुरली हा मोठा भाऊ आपला लहान भाऊ गिरधर हा शिकून मोठा व्हावा. नोकरीला लागावा अशी इच्छा बाळगतो. तो स्वतः शिकत नाही. शेतात राबराब राबतो पण गिरीधरला शिकवतो. गिरीधरचे लग्न होते. तो प्राध्यापक म्हणून शहरांतील कॉलेजमध्ये नोकरी करतो. त्याला एक मुलगा आणि मुलगी असते. तो त्यांना चांगल्या शाळेमध्ये शिक्षण देतो. मुरलीलाही चतुरा नावाची एकुलती एक मुलगी असते. त्यालाही वाटते आपल्या मुलीने शहरातल्या चांगल्या शाळेत शिकावे. मुरलीलाही वंशाच्या दिव्याची अपेक्षा असते. परंतु त्याचे सर्व लक्ष चतुरावर असते. तिच्या लग्नाविषयी तो नेहमीच काळजी करायचा. तो आपल्या लहान भावाला चतुराला त्याच्याकडे शिक्षण घेण्यासाठी ठेवण्यास सांगतो. परंतु गिरीधरची पत्नी मात्र चतुराला त्यांच्याकडे ठेवण्यासाठी नकार देते.

त्यावर गिरीधर काहीच करू शकत नाही. तो मुरलीच्या बोलण्याकडे लक्ष देत नाही. त्याची टाळाटाळ करतो. तेव्हा मुरलीला ही गोष्ट लक्षात येते आणि तेथूनच या दोन भावांच्या नात्यांमध्ये दुरावा निर्माण होतो. शेतकरी आणि प्राध्यापक अशा दोन सामाजिक घटकांचे चित्रण आसाराम लोमटे यांनी केले आहे. शेतकरी हा शेती करत असताना विविध अडचणीमध्ये स्वतःला एक दिवस संपून टाकतो. परंतु नोकरदार व्यक्तिमत्व असे कधीही करत नाही. कारण नोकरी मिळाल्यानंतर त्याचा शेतीशी कुठलाही संबंध नसतो. त्याला दर महिन्याला पगार मिळत असतो. त्यामुळे नोकरी व्यवसाय करणारे सर्व मध्यमवर्गीय माणसे ही गावापासून तुटत चाललेली आहेत. आपले कुटुंब आणि आपली नोकरी भली याकडेच त्यांचा ओढा जास्त दिसून येतो. या कथेतील मुरली मात्र आपल्या कुटुंबाला सांभाळतो. आई-वडील, बायको, मुलगी यांचे दुखणे-सुखणे, सण-वार सगळ्या गोष्टी तोच पाहतो. एखाद्यावेळी त्याला जित्राब सुद्धा विकण्याची वेळ येते. अत्यंत दयनीय परिस्थिती मुरलीवर ओढावताना दिसते. एके दिवशी या सर्व तणावाने तो औषध घेऊन आत्महत्या करतो. तेव्हा मात्र गरीधरला हळहळ वाटते. भावाबद्दल संवेदना निर्माण होते. अंत्यविधीनंतर गिरीधरच्या मनात भावाविषयीच्या संवेदना प्रकट होतात. “माझी नजर मळ्यावरून फिरत होती. झाडाखाली आपण फडक्यावर खाल्लेल्या भाकरी, याच झाडाला पंचमीला मला तू बांधून दिलेला झोका. अशा अनेक गोष्टी आठवत चाललेल्या. आजूबाजूची माणसं आपापसांत बोलत बसलेली. तरीही मला त्यांचं काहीच ऐकू येईना. समोरच्या ढणढणत्या जाळावर नजर स्थिरावली. फाट्कन कवटी फुटल्याचा आवाज झाला. सगळीच माणसं उठली. हळूहळू गावाकडं चालायला लागली. घरी आल्यावर 'आता तू असणार नाहीस' या विचारानंच अंगावर काटा आला. आपल्या गाडीचं एक चाक मोडल्यासारखं वाटलं. त्या दिवशी बाई-दादानं अन्नाला हातही लावला नाही. गेल्या दोन-तीन महिन्यांतल्या अनेक बऱ्या-वाईट गोष्टींचा माझ्या डोक्यात काला झालेला. रात्री उशिरापर्यंत गावातली माणसं भेटायला येत राहिली. निम्मी रात टळून गेल्यावर जमिनीवर अंग टाकलं, डोळे सताड उघडे, झोपही येईना. या दोन-तीन महिन्यांतल्या आपल्या भेटीगाठी आठवत राहिलो, मनातल्या मनातच काही गोष्टींची जुळवणी करू लागलो.”(ओझं, पृष्ठ-३७) ‘खुंदळण’ या कथेतून आसाराम लोमटे यांनी एका राजकीय कार्यकर्त्याच्या संवेदनशील मनाचे चित्रण केले आहे. या कथेतील दत्तराव हा कार्यकर्ता अगदी निष्ठेने लाल बावटा या पक्षात काम करतो. दत्तराव या कार्यकर्त्याचे संवेदनशील मन त्याला सतत कुरतडत राहते. त्याच्या मनाची सतत घालमेल होत राहते. त्याला मीरा नावाची मुलगी असते. लाल बावट्यामध्ये त्याची निष्ठावंत कार्यकर्ता म्हणून ओळख होते. त्याच्यामुळे सतत सीताराम आप्पा हे निवडणुकीमध्ये निवडून येतात. त्याच्या पक्षातील कामामुळेच काँग्रेस पक्षातील नेते निवडणुकीत हारतात. कोरडवाहू जमीन असल्यामुळे त्याच्या जमिनीमध्येही फारसे पिकत नाही. त्यामुळे तो सतत आर्थिक विवंचनेमध्येच असतो. मुलीला अगोदर स्थळ येऊन जातात. परंतु पैशाच्या अभावामुळेच त्याच्या मुलीचे लग्न होत नाही. याचाच विरोधी पक्ष फायदा उचलतात. त्याला पैशाचे आमिष दाखवून आपल्या पक्षात ओढतात. पक्षातला कार्यकर्ता जिंकून येण्यासाठी त्याची मदत घेतात. एवढेच नव्हे तर जुन्या पक्षावरून त्याला मानसिक त्रासही देतात. तेव्हा त्याला सिताराम आप्पाची आठवण होते. त्यांच्या आदर्श विचारांची आठवण होते. त्याचे मन त्याला सतत कुरतडत असते. घरातील नातेसंबंधांच्या आणि कार्यकर्त्यांच्या सहवासामुळे त्याचे मन संवेदनशील होते. पक्षातला गद्दार होण्याचा डाग त्याला सहन करावा लागतो. “मी आतून फुटत चाललो. आपल्या ठिकऱ्या ठिकऱ्या होतात की काय असं वाटू लागलं. एखाद्या झाडाची साल काढावी तसं मला झालं. आता घडीतच

वाटतंय आपल्यावर हा जन्माचाच ढब्बा लागलाय. डोळे दिपून जायसारखं काही पाहयल्यानंतर जशी अवस्था होते तशी माझी गत झाली. अंगातलं अवसान गळ्यासारखं झालं. जत्रेत नेणत्या मुलाचं बोट सुटल्यानंतर त्याची जशी अवस्था होते तशी गत झाली. बियाचं कणीस खुंदळून कुणी जात्यातून काढावं तसं भरडून निघाल्यासारखं वाटू लागलं. आडरानात अब्रू लुटलेल्या बायीसारखं पोरकेपण भवती दाटून आलं."(खुंदळण,पृष्ठ-७८) 'कुंभाड' ही आसाराम लोमटे यांची अत्यंत संवेदनशील कथा आहे. या कथेत गवळणबाईया स्त्रीचे अत्यंत संवेदनशील चित्रण केले आहे. तिच्या जीवनातील व्यथा, वेदना जणू साक्षात चित्रित केल्या आहेत. या कथेतील श्रीधरराव मालीपाटील हा उच्चभ्रू, प्रतिष्ठित व्यक्ती गवळणबाईच्या लहान मुलाला मोसंबी चोरण्यावरून मारतो. जेव्हा गवळणबाई मुलाला मारण्याचा जाब विचारण्यासाठी जाते. तेव्हा तिला आणि तिच्या नवऱ्यालाही श्रीधरराव मालीपाटील हा शिव्या देतो. गवळणबाईचा नवरा अंकुश याच्या अंगावर धावून जातो. गवळणबाईचा अपमान करतो. तेव्हा गवळणबाई याचा प्रतिकार म्हणून त्याच्याविरुद्ध अॅट्रॉसिटीचा गुन्हा नोंदविते. तेव्हा मालीपाटलाला मोठा धक्का पोहोचतो. कारस्थान करण्यापाठीमागे गवळणबाईला मदत करणारा कोणीतरी आहे. या अविर्भावातून श्रीधरराव मालीपाटील गावातील टुकार पोरांना तिला मानसिक त्रास देऊन तिची नोकरी घालवण्याचे कुंभाड रचतो. एके दिवशी तिची अंगणवाडीतील तांदूळ चोरण्यावरून नोकरी घालवतो. तेव्हा या कथेतील दलित स्त्री गवळणबाई आपली संवेदना प्रकट करते. "गुरुजी, ही माणसं विनाकारण हात-पाय धुवून मागं लागलीत. त्या मालीपाटलानं निकरटासारखं मह्या लेकराला मारलं. लेकरू झोपीतबी आरबळत होतं. त्याच्या मळ्यात ताराचे वरखडे पाठीवर उमटल्यानं त्याचं सगळं आंगडं फाटलं. पाठ रक्तबंबाळ झाली लेकराची. मी अन् नवरा त्याला विचारायला गेलोत तर आम्हांलाच काही-बाही बोलायलं. त्याच्यावर केस केली म्हणून असा सूड घ्यायलंय."(कुंभाड, पृष्ठ-९८) 'जीत' ही आसाराम लोमटे यांची आणखी एक संवेदनशील कथा आहे. या कथेतील कौसाबाई भोसले ही अल्पभूधारक शेतकरी स्त्री अतिशय संवेदनशील मनाची आहे. तिचा नवरा हरी भोसले राजकारणाच्या नादी लागून एके दिवशी त्याचा अपघाती मृत्यू होतो. तेव्हा तिचा मुलगा माधव आणि ती संकटामध्ये सापडतात. तेव्हा गावातील एकही राजकीय व्यक्ती त्यांच्या मदतीला धावून येत नाहीत. जेव्हा गावातील ग्रामपंचायतीची पोटनिवडणूक लागते. तेव्हा सभापती हा विरुद्ध पक्षाचा असलेला कार्यकर्ता हरी भोसलेच्या बायकोला कौसाबाईला उभे करतो. तेव्हा हरी भोसले ज्या पक्षात कार्य करत होता. त्या पक्षाचा सरपंच विलास शिंदे हा कौसाबाईला निवडणुकीतून माघार घेण्यासाठी सांगतो. तिच्या समोर गयावया करतो. तेव्हा कौसाबाई संवेदनशीलतेने आपल्या मनातील भाव प्रकट करते. "आम्ही सभापतीला शब्द दिलाय. आता माघारी कसा घ्या? भाऊ, आता एकदा थुंकल्यालं तुम्ही आता परत चाटायला लावायलात. आमचे मालक इतके दिवस तुमच्यासंग राह्यले. त्यांना तुमच्याकडून तरी काय मिळालं? त्यामुळे आमच्या नशिबानं जे व्हायचं ते होईल."(जीत, पृष्ठ-१२२) 'वळण' ही आलोक या कथासंग्रहातील शेवटची कथा आहे. ही कथा शाळेत शिकणाऱ्या प्रयाग नावाच्या एका शाळकरी मुलीची संवेदनशील कथा आहे. या कथेतील प्रत्येक प्रसंगातून आसाराम लोमटे यांनी संवेदनशीलतेने चित्रण केलेले दिसून येते. या कथेतील पात्र संवादातून पदोपदी मानवी संवेदनाचे भाव साक्षात झालेले दिसून येतात. या कथेतील प्रयाग काळे एके दिवशी शाळेत जाताना रस्त्याच्या डगरीवर पांदीमध्ये कोणाचा तरी खून होताना पुसटशी पाहते. खून होणाऱ्याचा आवाज ऐकते. मारेकऱ्याचे पुसटचे दृश्य बघते आणि घाबरतच शाळेकडे जाते. त्या गावातील भावकीतील एका राजकारण्याने

नात्यातील व्यक्तीचा राजकारणासाठी खून केला होता. ही गोष्ट ती वडिलांना सांगते. आईला सांगते तेव्हा ही गोष्ट गावातील इतर लोकांकडे सुद्धा पांगते. तेव्हा पोलीस तिचा शोध घेत शाळेवर येतात. मुख्याध्यापकांना तिला साक्ष देण्यासाठी तयार करतात. ती जेव्हा साक्ष देते तेव्हा त्या शाळेचा संचालक शिक्षण समितीचा अध्यक्ष शाळेत येऊन मुख्याध्यापकाला तिचे शाळेतून नाव कमी करण्यासाठी सांगतो. तिची साक्ष दिल्यामुळे पोलीस गुन्हेगारांच्या शोधात होते आणि हे या अध्यक्षाला नको होते. अखेरीस तिचे नाव शाळेतून काढले जाते. तेव्हा मुख्याध्यापकच तिला जिल्ह्याच्या ठिकाणी पाठवून एका कार्यकर्त्याद्वारे मुख्याधिकारी यांना सर्व हकीकत सांगून तिथेच शिक्षणाची व्यवस्था करण्यासाठी प्रयत्न करतात. प्रयागच्या शिक्षणाचा मार्ग मोकळा होतो. परंतु प्रयागला आणि तिच्या कुटुंबाला यादरम्यान गावातील दुष्ट प्रवृत्तीकडून, राजकारण्यांकडून मानसिक त्रास सहन करावा लागतो. त्यांच्याशी संघर्ष करावा लागतो. ही कथा अगदी संवेदनशीरतेचे टोक गाठते. या कथेत आई-वडिलांकडून, मुख्याध्यापकाकडून, शाळेतल्या शिक्षकांकडून तिच्याविषयीची संवेदना पदोपदी दिसून येते. जेव्हा प्रयागचा शिक्षण थांबवण्याचा विचार केला जातो. तेव्हा प्रयाग संवेदनशीलतेने म्हणते, “दादा मला शिकायचंय. हे रानचा कोंडवाडा नगं मला.” (वळण,पृष्ठ-१५३) प्रयागची शाळा शिकण्याची इच्छा पाहून तिची आई तिला संवेदनशीलतेने म्हणते, “इतकं म्हणाला लावून घेऊ नकू. तुझ्या शाळेसाठी आपुन काहीबी करू. गुरुजी म्हणले, त्या कोण्या सायबाला भेटायचं. त्यांना भेटून सांगता येईन. कुठंतरी काम होईल की आपलं. अग, आंधळ्याच्या गयी देव राखीत आस्तोय.” (वळण, पृष्ठ-१५७) अशाप्रकारे आसाराम लोमटे यांच्या कथा या संवेदनशीलतेने नटलेल्या आहेत. त्या गंभीर विषयांवर भाष्य करणाऱ्या आहेत. ग्रामीण भागातल्या बदलत्या राजकारणाचे वास्तव मांडणाऱ्या आहेत. मानवी मनाची उलघाल प्रकट करणाऱ्या आहेत. खेड्यापाड्यातल्या सामान्य माणसांच्या जीवनातील ताणतणाव प्रकट करणाऱ्या आहेत. माणसांची व्यथा, वेदना, दुःख, प्रकट करणाऱ्या आहेत. आसाराम लोमटे यांच्या समग्र कथांतून ग्रामीण भागातील माणसांच्या जीवनातील राग, लोभ, मोह याबरोबरच प्रेम, वात्सल्य, सहानुभूती प्रकट होते. एकमेकांप्रतीच्या संवेदना प्रामुख्याने दिसून येतात. या संवेदना केवळ कथेपुरत्याच मर्यादित राहत नाहीत, तर सभोवतालच्या सामाजिक जीवनामध्ये या संवेदना माणसांना, वाचकांना आपल्याकडे वेधून घेतात. अस्वस्थ करतात. वाचकाला विचार करायला भाग पाडतात. मुळात आसाराम लोमटे यांच्या कथा संवेदनशील कथा आहेत.

समारोप :-

आसाराम लोमटे यांच्या कथा संवेदनशील कथा आहेत. आसाराम लोमटे यांच्या कथासंग्रहातील कथा वाचकांना संवेदनशीलतेचा प्रत्यय आणून देणाऱ्या आहेत. आसाराम लोमटे हे महाराष्ट्रातील एक महत्त्वाचे कथाकारच नाहीत तर एक अत्यंत संवेदनशील मन असणारे व्यक्तिमत्व सुद्धा आहेत. आसाराम लोमटे यांच्या समग्र कथांमधून माणसातील हरवत चाललेल्या संवेदनांची प्रचिती येते. समाजातली माणसे अभावग्रस्ततेचे जीवन जगत आहेत. वंचित माणसे यांचे जगणेही कठीण होऊन बसले आहे. त्यांच्या प्रतीची संवेदना ही अधिक उग्र आणि गंभीर अशा स्वरूपाची आहे. म्हणून मानवी भावभावना आणि त्याचे मानवी जीवनातील मूळ आसाराम लोमटे यांच्या संवेदनशील कथांमधून प्रकट होताना दिसून येते. आसाराम लोमटे यांच्या संवेदनशील कथा ह्या तळपातळीवरच्या अभावग्रस्त माणसांच्या कथा आहेत. आसाराम लोमटे यांच्या संवेदनशील कथा वाचकांना भुरळ पाडतात. अस्वस्थ करतात. त्यापेक्षाही अधिक संवेदनशीलतेचे मूल्ये

संस्कार समाजमनामध्ये निर्माण करतात. संवेदनशील मन निर्माण होणे हही काळाची गरज आहे आणि आसाराम लोमटे यांच्या कथा निर्मितीमागील हे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य दिसून येते.

संदर्भसूची :-

१) जगताप राम- लेख, अक्षरनामा, संकीर्ण मुलाखत, २६ डिसेंबर २०१६
२) लोमटे आसाराम-पुरस्कार बातमीवरून, प्रभात,बायटेस् ऑफ इंडिया,२१ डिसेंबर
३) लोमटे आसाराम- 'इडा पीडा टळो' (कथासंग्रह), शब्द पब्लिकेशन, मुंबई, चौथी आवृत्ती, जानेवारी २०१७, पृष्ठ-३६,६८,९१,११७,१३९,१७८
४) लोमटे आसाराम - 'आलोक' (कथासंग्रह), शब्द पब्लिकेशन, मुंबई, चौथी आवृत्ती, डिसेंबर २०१७, पृष्ठ-३१,३७,७८,९८,१२२,१५३,१५७

' दलित आत्मकथनातील संवेदना : संदर्भ ऊन सावली ' (आत्मकथा)

प्रा. डॉ. पंजाब लक्ष्मण शेरे
प्रमुख, मराठी विभाग
बळीराम पाटील कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,किनवट.

महामानव, विश्वरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या क्रांतिकारी कार्यातून प्रेरणा घेऊन आंबेडकरवादी साहित्यिक लिहू लागला आहे. आंबेडकरी चळवळीतील विचारवंत ,दलित साहित्यिक नव्या रूपात लेखन करीत आहेत.शोषणातून मुक्त होण्यासाठी नकारात्मक भूमिका साहित्यातून वास्तविक स्वरूपात लिहित आहेत. हजारो वर्षांपासून माणूस म्हणून जगू न देणा-या प्रस्थापितांच्या विषमतावादी व्यवस्थेवर, न्यायासाठी, हक्कासाठी आंबेडकरी लेखक हा प्रहार करून समतावादी विचारांची पेरणी करतांना दिसत आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना अपेक्षित असलेला भारत बौद्धमय घडविण्यासाठी समता,स्वातंत्र्य,बंधुता व न्याय ही मूल्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दिलेली आहेत. यामुळे आज स्पष्टपणे अस्मिता, संवेदना, नकार, विद्रोह लेखनातून व्यक्त करीत आहेत. दलित (आंबेडकरवादी) लेखक आत्मकथनातून आपल्या वाट्याला जे जीवन आले ते जीवन मांडत आहेत. मराठीमध्ये दलित आत्मकथने हा प्रवाह इ.स.१९६० नंतर विशेष लोकप्रिय झालेला दिसून येतो.दलित साहित्य प्रवाहाने साहित्यालाच नव्हे तर मराठी साहित्याला समृद्ध केलेले आहे. आत्मकथनांमुळे मराठी साहित्य राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पोहोचलेले आहे.हा साहित्य प्रवाह बलुतं- दया पवार, आठवणींचे पक्षी- प्र.ई. सोनकांबळे, उपरा- लक्ष्मण माने, मुक्काम पोष्ट देवाचे गोठणे- माधव कोंडविलकर, जिणं आमुचं- बेबी कांबळे, मला उद्ध्वस्त व्हायचंय- मल्लिका अमरशेख, माझ्या जल्माची चित्तरकथा-शांताबाई कांबळे, उचल्या- लक्ष्मण गायकवाड, कोल्हाट्याचं पोर- किशोर शांताबाई काळे, अक्करमाशी- शरणकुमार लिंबाळे, बेरड- भीमराव गस्ती, काट्यावरची पोटं- उत्तम बंडू तुपे, आमचा बाप आन आम्ही- नरेंद्र जाधव, अंत:स्फोट- कुमुद पावडे, तराळ अंतराळ - शंकरराव खरात, ढोर - भगवान इंगळे, संगराच्या पायवाटा - मारोतराव गोविंदराव भवरे , बावळट - गौतम कावळे, विधीतज्ञ के.के.साबळे - गेले ते दिवस, सखाराम घुले - पैनगंगातिरी ,वसंत राठोड 'कल्लोळ' ही मराठीतील काही गाजलेली दलित आत्मकथने आहेत.दलित (आंबेडकरवादी) लेखनात नव्यानेच प्रा. रविचंद्र हडसनकर यांचे 'ऊन सावली ' हे आत्मकथन नुकतेच प्रकाशित झाले आहे.'ऊन सावली 'या आत्मकथनातून जीवननुभाव व अनुभव निर्मिती प्रखरपणे व्यक्त झाल्याची जाणीव होते.

लेखक ज्या परिसरात राहतो. त्या परिसरातील घटना प्रसंगाचे चित्रण ,तेथील बोली, माणंसाच वागणं, नाते, नात्यातील वाद,वातावरण ,प्रस्थापिताकडून झालेला छळ, लेखकांचे जगणं, जातिभेद, अस्पृश्यतेचे चटके, अमानवी प्रवृत्तीचे अनुभव दलित आत्मकथनातील अत्यंत महत्त्वाचा कषटप्रत धागा आहे.

'दलित ' संवेदना ही मानवी मनाला हेलावून सोडणारी आहे.माणूस म्हणून जगू न देणाऱ्या विषमतावादी प्रवृत्तीने दलितांना अनेकविध स्वरूपात छळले.मुळात 'दलित' हा शब्दच शोषितांच्या अंगाने पुढे आला.शोषितांची ,वंचितांची कारुण्यमय जीवनकथा व्यतीत करणारे आहे. ज्या समूहाचा कोणत्याही अंगाने विकास न होणे म्हणजे तो 'दलित' असे म्हटले जाते.दलित साहित्यातील आत्मकथने ही एका महान सूर्याच्या प्रकाशाने तेजोमय झालेली ही आत्मकथने आहेत महामानव डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पीपल्स एज्युकेशन

सोसायटीच्या माध्यमातून सिध्दार्थ महाविद्यालय, मुंबई व मिलिंद महाविद्यालय ,औरंगाबाद येथून शिकलेला तरुण हा स्वाभिमानी विचार मांडू लागला.आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाच्या विरोधात क्रांतीची मशाल पेटवण्यासाठी तो पुढे येऊ लागला. दलितांची अस्मिता,आस्था या संदर्भाने विद्रोहात्मक,नकारात्मक भूमिकेतून कृतिशीलपणे कार्य करू लागला आहे.समता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्न करू लागला आहे .डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय व सांस्कृतिक क्षेत्रातून जी उत्तुंग गगणं भरारी घेतलेली आहे.त्या उत्तुंग भरारीची प्रेरणा घेऊन दलित आत्मकथने ही मोठ्या ताकतीने विषमतावाद संपवून नवीन मानवी मूल्ये रुजवण्यासाठी प्रयत्न करीत आहे.'दलित' हा शब्द वंचितांच्या वाट्याला आल्यामुळे खऱ्या अर्थाने या 'दलित'शब्दापासून आपण पुढे गेले पाहिजे यासाठी शिकलेला तरुण वर्ग हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्याची प्रेरणा घेऊन क्रांतीची मशाल हातात घेत तो समता प्रस्थापित करण्यासाठी पुढे वाटचाल करू लागला आहे.

'दल' हा शब्द संस्कृत भाषेतील शब्द आहे आणि त्याचा अर्थ निष्ठा असा होतो. 'दळलेले' 'भरडलेले' ' फोडलेले'तुकडे केलेले,मोडलेले ,खाली ठेवलेले, चेपलेले, हलक्या जातीची वर्णने, स्वरूपाचा 'दलित'या शब्दाला पर्यायी शब्द आलेली आहेत, परंतु 'दलित' साहित्याच्या अध्यक्षीय भाषणातून जनार्दन वाघमारे यांनी 'दलित'या शब्दाचा पर्यायी शब्द 'अस्पृश्य' हाच देतात म्हणून 'अस्पृश्यांची' व्यथा या 'दलित'शब्दाच्या मागेपुढे फिरताना दिसते. दलितांची व्यथा, अस्पृश्यांची व्यथा,समग्र मानव जातींची व्यथा व या मानव जातीमध्ये स्वाभिमान निर्माण करण्यासाठी महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेले कार्य हे अतुलनीय आहे.
"डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या तत्त्वज्ञानाने दलित अनुभवाला जाग आली आणि शतकानु शतकांच्या मौनाला वाचा फुटली. मनुष्यत्व नाकारलेल्यांच्या पीडेला अर्थ आला. पोथीनिष्ठा, अंधश्रद्धा, देव व देव शरणात यांनी तुडवलेले मानवी मन नव्या विज्ञाननिष्ठ हुंकारांनी सजग झाले. नव्या जीवन जाणिवा कोंडीमुक्त होऊन नवा आशय आविष्कृत होऊ लागला. याचेच नाव दलित साहित्य भारतीय संस्कृतीच्या तळाशी पेटलेले एक अग्निकुंड आहे"१

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्थापन केलेल्या मिलिंद महाविद्यालय, औरंगाबाद येथून वार्षिक अंकातून विविध उपक्रमातून तरुण लिहू लागला.यातूनच 'दलित' साहित्याचा जन्म झाला.दलित कथा, कविता, कादंबरी, आत्मकथने मोठ्या प्रमाणात लिहिले जात आहे.जीवनानुभव व वास्तवपणे मांडून स्वकथन प्रकाशित होत आहेत. प्र.ई. सोनकांबळे यांचे आठवणीचे पक्षी हे आत्मचरित्र इ.स.१९७९ मध्ये प्रकाशित झाले. या आत्मकथनातून आई-वडिलांचे छत्र हरवल्यानंतर बहिणीच्या आधाराने राहून आपले शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी धडपडणारे यातील व्यक्तिचित्रणे ही प्रेरणादायी आहेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रेरणेने जागृत होऊन स्पष्टपणे जे जीवन वाट्याला आले ते या आत्मकथनातून लेखकांनी मांडलेले आहे. अत्यंत दाहकतेचे जगणे जगाच्या वेशीवर मांडले आहे.

प्रा. रुस्तुम अचलखांब यांचे 'गावकी'हे आत्मकथन प्रकाशित झाले या आत्मकथनातून पूर्वीच्या महार या समाजाला जे तुच्छतेचे जीवन वाट्याला आले होते त्याचे प्रखरपणे लेखन येथे झाले आहे.
'अक्करमाशी' हे आत्मकथन शरणकुमार लिंबाळे यांनी लिहिलेले आहे.या आत्मकथनात प्रस्थापितांकडून झालेला छळ वास्तव स्वरूपात आलेला आहे.

श्रीरंग तलवारे यांचे 'धूळपाटी' या आत्मकथनातून दारिद्रयामुळे माणूस किती लाचार बनतो,या

लाचारीमुळे दलित चळवळीची आजची झालेली परिस्थिती व त्याची सूक्ष्मपणे लक्षणे या स्वकथनामध्ये चित्रण झालेले आहे. आर. के.त्रिभुवन यांचे 'दे दान सुटे गिऱ्हान' याआत्मकथनातून गरिबीमुळे भोगावे लागणारे दुःख आणि 'मातंग' म्हणून जगत असताना समाजाने लादून दिलेल्या रूढी, प्रथा, परंपरा ,विधी व शिक्षण घेण्यासाठी चाललेली धडपड, जातीभेद, शेतमजूर ,दुष्काळ, शोषण ,बलुतेदारांना आलेली मरगळ ही या आत्मकथनातून हृदयस्पर्शी स्वरूपात आलेली आहेत. किनवट सारख्या अति दुर्गम,आदिवासी डोंगराळ भागामध्ये गौतम कावळे यांनी 'बावळट' हे आत्मकथन लिहिले आहे .दलित समाजातील शिकलेला वर्ग हा मोठमोठ्या पदावर गेलेला आहे परंतु समाजाकडे तो कानाडोळा करीत आहे.याबरोबरच दलित पँथर ही चळवळ उभी राहण्यासाठी झालेल्या योगदानाबद्दल विचार आविष्कृत झाले आहेत.

'उचल्या'हे आत्मकथन लक्ष्मण गायकवाड यांनी लिहिलेले आहे या आत्मकथनातून गावकुसा-
बाहेरील समाजाची वेदना, वेशीवर टांगलेले दुःख मांडलेले आहे. 'आयरणीच्या घाणा'हे आत्मकथन वैजनाथ कळसे यांच्या या आत्मकथनातून समाजाच्या केविलवाणी अवस्थेची कल्पना येते.
'कोल्हाट्याचे पोर' हे आत्मकथन किशोर शांताबाई काळे यांनी लिहिलेली आहे. या आत्मकथनातून कोल्हाटी समाजातील दुःख, संवेदना व्यक्त होते.

शांताबाई कांबळे यांचे 'माज्या जल्माची चित्तरकथा' हे आत्मकथन प्रकाशित झाले.या आत्मकथनातून वंचित घटकातील पूर्वीच्या महार जातीत जन्माला आलेल्या दलित स्त्रीची करून कहाणी आहे.या आत्मकथना संदर्भात प्रा.अरुण कांबळे म्हणतात "लेखन कालदृष्ट्या हे आत्मकथन म्हणजे पहिले दलित स्त्रीचे आत्मकथन होय"२

बेंबी कांबळे यांचे 'आमुचे जिण,' उर्मिला पवार यांचे 'आयदानं' ही काही महत्वपूर्ण आत्मकथने दलितांची संवेदना, व्यथा व कथा माडणांरी आहेत.संवेदना ही विषमतावादी प्रवृत्तीने दलितांना मिळालेली आहे.संवेदना, दुःख घेऊन मृत अवस्थेत जगणारा समाजाच्या आयुष्यात "डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर नावाचा सूर्य एक नवा प्रकाश घेऊन आला आणि त्याने दलित भटक्याचे जीवन आतून बाहेरून उजळून टाकले"३
जातिभेद हा माणसाना गिळकृत करीत होता. सर्वस्तरातून विटाळ मानला जात होता.माणूस म्हणून स्वातंत्र्य नाकरणारा विचार मुळातून फेकून टाकण्यासाठी जातीतील वर्ग वाद संपवून एकतेने इंथे नादांवेत यासाठी अन्यायाच्या विरोधात दलित पँथर संघटनेतून समता प्रस्थापित करण्यासाठी विद्रोहाची वज्र मुठ बांधून लेखक हा वास्तव मांडणी करीत आहे.

"वरिष्ठ जात आणि कनिष्ठ जात ही भावना माणूस माणसाच्या स्पर्शाने अपवित्र होतो हा विचार तसेच सामाजिक दृष्टीने खास अधिकार आणि विषमता समाजात राहावी अशा प्रकारचा ब्राह्मण धर्माचा आशय जवळ बाळगणाऱ्या लोकांचा मी द्वेष करतो"४
दलित साहित्य हे मानवी मूल्य पेरणारे आहे. मानवाच्या कल्याणासाठी सतत शब्दांची मशाल पेटविणारे आहे.ही मशाल मानवाला समतेच्या धाग्यात गुफवणारी आहे.दलित साहित्यिक म्हणून महाराष्ट्रातील पुरोगामी विचारांचे प्रचारक, बुद्ध, फुले,शाहू, आंबेडकर यांच्या मानवतावादी विचारातून क्रांतीचा मार्ग शोधणारे प्रा. रविचंद्र हडसनकर यांच्या 'ऊन सावली' या आत्मकथनातून मानवी जीवनाचे संघर्षमय वर्णन आलेले आहे. प्रा.रविचंद्र हडसनकर यांचा पहिला काव्यसंग्रह 'ठिणगी' इ.स.१९७७, 'देणगी'इ.स.१९८३

'अरे माणसा माणसा' इ.स. १९८७

'हळद उन्हे'इ.स.१९९०, सूर्यझेप आणि तळगर्भ इ.स. २००४, राजमुद्रा इ.स. २००४, काळीजकुपी इ.स. २०१५
कथासंग्रह दावण,दरी,सरण झळा,कवंडळ,इ.कथासंग्रह लोकप्रिय झालेली आहेत.
गीतसंग्रह 'भीममुद्रा','चवदार तळ्याचे पाणी','लुंबिनीची हाक,'
बाल कविता 'बगळ्यांची पाटी,'
चरित्र 'माझ्या जीवनाचे गाणे -वामन दादा कर्डक', 'स्वरसूर्य -प्रलहाद शिंदे', 'रिपब्लिकन झंझावात'अँड.मा.मा.येवले, वैचारिक संपादन,अग्रलिपी, बोल उठी हालचाल, तिथे युगाचे पारणे
समीक्षा ग्रंथ 'साहित्य अभिरुची आणि आस्वाद', 'स्वयमदीप,'

मराठी चित्रपटासाठी गीतलेखन असे विपुल दलित साहित्यातील लेखन रविचंद्र हडसनकर यांचे आहे. प्रा.रविचंद्र हडसनकर एक बहूयामी व्यक्तीमत्व आहे.जातीने व परिस्थितीने छळले तरी ते कधी रडले नाही तर लढत राहिले.

"हे दलित साहित्य सर्वांचे साहित्य आहे कारण दलित हा ज्या वरिष्ठ वर्गाच्या सामाजिक जीवनाचा घटक आहे त्या वरिष्ठा नाही नैतिक सत्याचा प्रकाश देण्याची कार्य हे साहित्य करते कारण मानवी उच्च जीवनमूल्य नष्ट होतात तेव्हा वरिष्ठ वर्ग ही भ्रष्ट जीवनाचा भागीदार होतो.५

' ऊन सावली ' हे आत्मकथन बोली भाषेतून साकारलेले आहे. लेखकाच्या मनातील दुःख हे समस्त दलितांची संवेदना बनवून जाते माणूस म्हणून जगत असताना वाट्याला आलेले समाज वास्तव हे न स्वीकारणारे आहे गरीबी दारिद्र्य याची चटके कधीही भरून न निघणारी आहे माणसा माणसात दरी निर्माण करून विषमतावादी प्रवृत्तीने क्षणोक्षणी छळ केलेला आहे . आयुष्यामध्ये सर्वत्र ऊनच पसरलेले आहे सावली कुठेच साथ देणारी दिसत नाही आपलीच सावली आपल्यालाच फसवते की काय असे चित्र उभे राहते ऊन रखरखते आहे पण जीवन जगण्यासाठी संघर्षाची कथा वदवून जाते पण सावली सतत फसवीत जाते ऊन सावली या आत्मकथनातून अशा स्वरूपाचे वास्तव आलेली दिसते "दसऱ्याला सिरिमंत लोक नवे तंग कपडे घालायचे.कुखाचा टीळा लावून मिरवायचे.मी दुरूनच सम्दं पहात राहायचा.आपनालाय तसे नवे तंग कपडे मिळाले असते तर शान के साथ मिरवलो असतो असं वाटायचं "६

अत्यंत हलाखीच्या परिस्थितीतून जीवनाचं सोनं करणारे प्रतिभावंत रविचंद्र हडसनकर यांनी लिहिलेली सा-याजणी ही कविता सुद्धा गावगाडयाचे वास्तव साकारते तर तळगर्भ यातून उपेक्षित स्त्री जीवनातील चडउतार येतात. स्वकथनामध्ये जे विदारक चित्रण झालेले आहे असे जीवन इतरांच्या वाट्याला येऊ नये.

"दलित साहित्य मानवतावादाची नव्याने मांडणी करून जगाला ओळख करून देत आहे आजपर्यंत साहित्यिकांनी कल्पनारम्य साहित्याला जिवंत ठेवण्यासाठी प्रयोग व प्रयत्न केले आज आम्ही माणसाला जिवंत ठेवण्यासाठी साहित्याचा प्रयोग करीत आहोत.त्यांनी फक्त साहित्याला सुंदर केले दलित साहित्याने माणूसच सुंदर केला"७

भाकरीसाठी वन - वन भटकणे,उपासी राहून दिवस काढणे,पाणी पिऊन दिवस लोढणारी माणंस एकाद ढोर मेल्यावर आनंद व्यक्त करून त्यावर तुटून पडणे ही मानसिकता आज विचार करावयास भाग पाडते.

" हे थांबना रे.... किस्मळल्या..... आधी पूजा तर करू दे कुत्र्यावाणी कामून वागायला स... मव्हं

पुंजचं ताट बाटीवतू की काय "मी मातर निवदं वरबाडून बोकाना भरायचो.....हसायचो...
मंग" ऐ भू-र्या ....जाय तिकडं" असं मनून पो-ही मरीमाच्या पारावून खाली उतरायच्या."८

दलितांचे दुःख हे ज्वालामुखी सारखे आहे.पोटाची खळगी भरण्यासाठी वनवन भटकावे लागत असे,मिळेल ते काम करून जीवनाचा गाडा ओढत असत.दलितांचे दुःख इतके तीव्र आहे की,तो कधी कधी डोक्यावरील संतुलन बिघडल्यासारखे वर्तन करतो.उपासमारी ही तर पाचवीलाच पुंजलेली असते.'ऊन सावली' या आत्मकथनातून लेखकांनी नांदेड जिल्ह्यातील हदगाव तालुक्यातील 'हडसणी ' परिसरातील चित्रण साकारले आहे.तेथील बोलीभाषा ही अत्यंत काळजाचा ठेका घेणारी आहे.लेखकांची गरिबीमुळे झालेली वाताहत येथे व्यक्त होते.

"आये,माय....आपलं चंद्रया पीस झालं काय की,मोसंबी घ्या.....संत्र घ्या मनातला"९

अत्यंत दारिद्रयात जीवन जगताना परिस्थितीने घाला घातला 'मायला 'गळ्याचा कॅन्सर झाला या आजारात ती वाचू शकली नाही. 'हेमलता' हिच्या सोबत आंतरजातीय विवाह झाला होता.संसार उपवासी-तापासी राहून रेटत असतांना लेखकांला मुलगी झाली तिचे नांव 'प्रज्ञा' ठेवले पण ती वाचू शकली नाही.गरिबीमुळे तिचा दवाखाना करू शकले नाही. असे -हदय पिळवटून टाकणारे प्रसंग हडसनकर सरांनी 'ऊन सावली' या आत्मकथनातून आलेले आहे.

एम.ए. पर्यंत शिक्षण घेऊन हाताला काम मिळत नव्हते.आशातच शासकीय अध्याप महाविद्यालयात बी.एड.साठी नंबर लागला, पण फिस भरण्यासाठी रूपये नव्हते. तेंव्हा कुरूंदकर गुरूजींच्या ऑफिसमध्ये जाऊन सांगितले व सर म्हणाले," आपल्या कवितेतून सूर्याला मुठीत घेणाऱ्या विद्रोही कविनी असा घामाघूम होवून कसं चालेल"१०

कुरूंदकर सरांनी फिस भरली व बी.एड. पूर्ण केले.नौकरीसाठी मुलाखतीस जात होतो. "पीपल्स कॉलेजच्या सीनियर प्राध्यापक पदाच्या रिक्त जागांची जाहिरात आली होती तिथे मुलाखतीला गेले असता प्राचार्य डॉ. ताराबाई परांजपे सारख्या विद्वान बाईने तुम्हा महार लोकांना प्राध्यापक व्हावं असं का वाटतं"११ हे असे बोलणे मनावर घाव करणारी ठरली. अशी संवेदना दलितांचे जगणे नको नकोशी करणारी होती .
दलित आत्मकथनातून अभिव्यक्त झालेले कौटुंबिक जीवन दुःखमय आहे. आत्मकथनातील आशय व भाषा ही अत्यंत महत्त्वाची आहे.

आंबेडकरी विचारांने प्रभावित झालेले रविचंद्र हडसनकर यांनी सामाजिक समस्येवर गीतातून, कवितेतून, कथेतून, वैचारिक लेखनातून, आत्मकथनातून भाष्य केले आहे. हे सर्व साहित्य केवळ मनोरंजनासाठी लिहिले नाही तर परिवर्तनाची मूल्य पेरण्यासाठी दलित संवेदना लिहिली आहे.

संदर्भ

१) कांबळे शिवराम उधृत, डॉ. राऊत अनंत, विद्रोहमूल्य, किर्ती प्रकाशन औरंगाबाद प्रथम आवृत्ती, १ जाने.२००५ पृ.२५
२) डॉ. सुरेश पैठणकर, दलित स्वकथनांचे अंतरंग, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद,प्रथामावृती २००७ पृ.३२
३) लुलेकर प्रल्हाद जी, सतीश बडवे, संपादक, मराठवाड्यातील साहित्य, कैलास पब्लिकेशन औरंगपुरा औरंगाबाद प्रथम आवृत्ती १७ सप्टेंबर २००७ पृ.१५८

४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, उधृत डॉ. मेश्राम योगेंद्र, दलित साहित्य: उद्गम आणि विकास, श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर, प्रथम आवृत्ती ११मे १९९८ पृ.१६

५) डॉ. प्रकाश खरात, मराठी साहित्य प्रवाह आणि समीक्षा, महाराष्ट्र मराठी साहित्य परिषद नागपूर, प्रथम आवृत्ती ६ डिसेंबर १९९९ पृ.५९

६) रविचंद्र हडसनकर,ऊन सावली, निर्मल प्रकाशन,नांदेड प्रथम आवृत्ती,२०२३ पृ. १९

७) प्रा. निंबाळकर वामन, अखिल भारतीय दलित साहित्य संमेलन अध्यक्षीय भाषणे, प्रबोधन प्रकाशन नागपूर, १४ एप्रिल १९९१पृ.१७३

८) रविचंद्र हडसनकर, ऊन सावली, निर्मल प्रकाशन,नांदेड प्रथम आवृत्ती,२०२३ पृ. २३

९) रविचंद्र हडसनकर,ऊन सावली, निर्मल प्रकाशन, नांदेड प्रथम आवृत्ती,२०२३ पृ. ३२

१०) रविचंद्र हडसनकर,ऊन सावली, निर्मल प्रकाशन, नांदेड प्रथम आवृत्ती,२०२३ पृ. ९६

११) रविचंद्र हडसनकर,ऊन सावली, निर्मल प्रकाशन, नांदेड

'सरवा' आत्मकथनातील संवेदना

प्रा. डॉ. श्रीराम मारोतराव कऱ्हाळे
मराठी विभागप्रमुख
शिवाजी महाविद्यालय, हिंगोली.

मराठी साहित्यात 1960 नंतर साहित्याचे विविध प्रवाह निर्माण झाले. त्यामध्ये प्रामुख्याने ग्रामीण साहित्य प्रवाह,दलित साहित्य प्रवाह, स्त्रीवादी साहित्य प्रवाह ,आदिवासी साहित्य प्रवाह निर्माण झाले. काव्य कथा कादंबरी नाटक बाल साहित्य ललित साहित्य आत्मचरित्र आत्मकथन या साहित्य प्रकारात लेखन केले जाते. आत्मचरित्र हा साहित्यप्रकार कौटुंबिक, सामाजिक, धार्मिक ,राजकीय क्षेत्रात ज्यांचे कार्य महान होते अशा लोकांनी आत्मचरित्रे लिहिले.

मराठी साहित्यातील अनेक साहित्य प्रकारापैकी अतिशय दमदार साहित्यप्रकार म्हणून आपल्याला आत्मकथनाकडे पाहता येईल. आत्मकथन हे वास्तव जीवनाचा वेध घेते. कल्पनाशक्तीची भेसळ नसते. जे वास्तव आहे तेच मांडलं जात. वाचकाला लेखकाला आलेले अनुभव अवगत करता येतात.लेखकाने भोगलेले जीवन याचा वेध घेत असताना त्या काळातील कौटुंबिक ,सामाजिक, धार्मिक सांस्कृतिक राजकीय, प्रादेशिक,नैसर्गिक परिस्थिती कशी होती यांचे दर्शन घडते. माणसाला दोन मने असतात. अंतर्मन कधीच खोटे बोलत नाही त्या मनाला साक्षी ठेवून आत्मकथन लिहिले जाते.

दलित आत्मकथनाने मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली. अनेक दलित आत्मकथनाचे निर्मिती झाली. दलित आत्मकथनाची निर्मिती ही समाजातील अस्पृश्यता, सामाजिक विषमता जातीव्यवस्था,आर्थिक विषमता या अनुषंगाने झालेली दिसून येते.जीवन जगत असताना जन्मल्या पासूनच दारिद्र्य, अज्ञान, अंधश्रद्धा, समाज व्यवस्थेत त्यांच्यावर होणाऱ्या अत्याचार, सामाजिक अस्पृश्यता, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक कार्यक्रमात त्यांची होणारी हेळसांड त्यांनी आपल्या आत्म कथनातून मांडली आहे.

कोरोना काळात'माळावरची बाभळ'– हरी नागेंद्र गुरव. 'बखर एका कारकुनाची'– रमेश पिंजरकर. 'असा घडलो असा जगलो'(एक आत्मकथन) - धन्यकुमार कदम. 'बेनीतुरेच्या काठावर'– बाबुराव सिद्धराम इंगळे, 'काजवा'– पोपट श्रीराम काळे .'बाप माझा' (एक आत्मकथन) इंजि.दिपक ना. दारव्हेकर. 'अनवाणी सूर्य'– कालिदास सूर्यवंशी. 'जीवन प्रवास'– सौ. वर्षा महेंद्र भाबल. अशी अनेक आत्मकथन प्रकाशित झाली.त्यापैकी 'सरवा' हे किशन अमृत वराडे यांचे एक महत्त्वाचे आत्मकथन आहे. लेखकाचा जन्म 1955 मध्ये गाडेगाव ता. जामनेर जि. जळगाव येथे शेतकरी कुटुंबात झालेला आहे. बिकट परिस्थितीवर मात करून उच्च शिक्षण घेऊन त्यांनी मराठा हायस्कूल वरळी मुंबई येथे सोळा वर्षे सह शिक्षकाचे काम केलेले. आहे. 'ज्ञानामृत माध्यमिक विद्यालय ,अंबरनाथ येथे पंधरा वर्षे मुख्याध्यापक म्हणून कार्य केले. त्यांनी एक जानेवारी 1995 रोजी परिवर्तन शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. त्यांच्या वडिलांनी मुलाच्या शिक्षणाविषयी पाहिलेले स्वप्न व मुलांना वाढवताना घेतलेले अथक परिश्रम यांचा उचित सन्मान म्हणून किंवा आपल्या वडीलांच्या बद्दल हृदयात अपार प्रेम,असणाऱ्या संवेदना म्हणून त्यांनी शिक्षण संस्थेला इतर कुणाचे नाव न देता त्यांच्या वडिलाचे नाव 'अमृत' म्हणून विद्यालयाचे नाव 'ज्ञानामृत विद्यालय' असे ठेवले. संस्थेचे ब्रीद वाक्यही 'यत्न तो देव जाणावा' असे ठेवले. त्यांचा असणारा उदात्त हेतू दिसून येतो.

"मला शिक्षणाची वाट दाखवून माझ्या शिक्षणासाठी रक्त आटवणारे

माझे आई वडील आणि

शिक्षणाच्या वाटेवर मला बोट धरून पुढे नेणारी माझी दुर्गा मावशी यांना हाती लागलेला हा 'सरवा'अर्पण.... "

अशी अर्पण पत्रिका असणारे आत्मकथन ज्यांनी लहानाचं मोठं केलं.ज्यांनी ज्यांनी घडवलं ज्यांनी मदत केली. त्यांच्याविषयी मनात असलेल्या संवेदनेची जाणीव करून देते.

लेखकाने आपल्या आत्मकथेला दिलेले 'सरवा' हे नाव अर्थपूर्ण आहे. शेतातील मुंग,उडीद, सोयाबीन,गहू हरभरा काढणी करत असताना जे काही विसरून राहिले आहे ते जमा केले जाते. त्याला सरवा असे म्हणतात. शेत मालकाच्या शेतातील सरवा वेचणाऱ्या कष्टकऱ्यांला हिस्स्याने दिला जातो. कोणतेच काम मिळत नसल्याने सरवा वेचावा लागतो.

कृषी संस्कृतीतील हे सर्वात कनिष्ठ दर्जाचे काम आहे. पण हे कनिष्ठ काम करूनही खूप मोठी भरारी घेणे आणि 'सरवा' न विसरणे ही मनातील फार मोठी संवेदना आहे. पूर्वीचे लोक कष्टाला लक्ष्मी मानित असत. कोणतेही काम श्रेष्ठ आणि कनिष्ठ नसते अशी संवेदना पूर्वजामध्ये होती. लेखकांची तळापासून आकाशापर्यंतची झेप म्हणजे 'सरवा' होय. ऑगस्ट 2013 मध्ये महाराष्ट्र अंनिसचीधुरा वाहणारे डॉ. नरेंद्र दाभोळकर यांची प्रतिगामी विचारांच्या लोकांनी हत्या केली. लेखक त्या घटनेने सुन्न झाले त्यांच्या मुलाखती ऐकल्या.तेव्हापासून अंनिसशाखेशी जोडले गेले. अंबरनाथ अंनिस शाखेचे उपाध्यक्ष म्हणून 2016 पासून कार्यरत आहेत.जमिनीवर पाय ठेवून आकाशापर्यंत हात पुरवणारे आणि जमिनीला न विसरणारेआत्मकथन म्हणजे 'सरवा'असे म्हणावे लागेल.

'सरवा' या आत्मकथेचा आरंभ वडिलांच्या मृत्यूच्या शोकप्रसंगातूनश होतो. त्यांच्या वडिलांनावयाच्या 48 व्या वर्षीच हे जग सोडावे लागले. वडिलांच्या चितेचा अग्नी वाच्यार्थाने विझला खरा, पण तो मुलांच्या मनात अग्निहोत्राप्रमाणे अखंड धगधगता राहिला. त्याची परिणती ज्ञानामृत अखंड ज्ञानयज्ञात परिवर्तित झाली. अठराविश्वे दारिद्रय पाचवीला पुजलेल्या एका कोरडवाहू शेतकऱ्याच्या मुलाने वडिलांच्या निधनानंतर शेतमजुरी करता करता घेतलेली ही गरूडझेप आहे.

'कढलोक वाट पाहाता त्येची ?अधवाशी तं येयाले पाहाजे व्हतां.'गाळयायचा का भरोसा आसतो,''तो कव्हा इन नं कव्हानी.''काय सांगवा, बारे त्याच्यानं येवातं का ना येवात?''लोकायलेबी काई कामंधामं नवकऱ्या हाये की नी, चाला करा तयारी.'

ग्रामीण भागात माणूस वारल्या नंतर मौतीची वेळ दिली जाते. परंतु त्यावेळे पर्यंत येण्यासाठी जवळच्या नातेवाईकांना वेळ लागत असेल तर त्याची वाट बघितली जाते. अंतिम दर्शन घडते. हळहळ आणि दुःख व्यक्त केले जाते.अप्पाला यायला वेळ होत असल्याने अप्पा येण्या अगोदरच मौतीच्या कार्यक्रम पूर्ण केला जातो. नंतर अप्पा येतात.खरंतर या दुःखद प्रसंगी आम्हाला कामे आहेत. असे म्हणणे दुःखदायक आहे. ग्रामीण भागात असलेल्या संवेदना दिवसेंदिवस बोथट होताना दिसतात.कोण कुणाचा नातेवाईक, कुणाची कुणाला परवा नाही. ग्रामीण भागात दिवसेंदिवस यांत्रिक संवेदना निर्माण होताना दिसतात.

पूर्वी उत्तम शेती मध्यम व्यापार कनिष्ठ नोकरी मानली जायची. त्यामुळे लोकांचा नोकरीकडे कल नव्हता. त्यांच्या गरजाही मर्यादित होत्या. पूर्वजांच्या परंपरेवर पाय ठेवून जगणारी पिढी होती. आपला गाव म्हणजे आपला मान म्हणून कोणी गाव सोडायला तयार नव्हते. लेखकाच्या वडिलांनी ही तेच केले. लेखक यासंदर्भात लिहीतात,'माझ्या वडिलांना माझ्या काकांनी रेल्वेत भरती होण्यासाठी सांगून पाहिलं, पण

वडिलांनी ते ऐकलं नाही. ते म्हणाले, "मी माह्या गावातच राहीन. शेती करीन, सालदारी करीना पन गाव नी सोळनार."हे उदगार म्हणजे त्या काळी असणाऱ्या ग्रामीण भागातील लोकांच्या मनात गावाविषयी असणाऱ्या संवेदना आहेत.

ग्रामीण संस्कृती माणसं भोळी भाबडी प्रवृत्तीचे होती. त्यांच्यामध्ये प्रेमळपणा, दया भाव, श्रध्दा होती. ते हळव्या मनाचे होते. त्यांच्यात पाप पुण्याच्या संकल्पना वास करीत होत्या हे पुढील विधानावरून लक्षात येते.

"आजी खूपच भोळी होती. सावकाराचा कावा तिच्या ध्यानात आला नाही. ती माझ्या वडिलांना म्हणाली, 'आपल्यावर कोन्हाचं देनं नको, आनं ते बी माह्या नवऱ्यानं करेल तं नकोच. सावकाराचं देनं नही उतरोयलं तं तुम्हच्या बापाले काई सद्गगती मियनार नही.' आणि तिनं त्या सावकाराच्या नावावर शेत उतरवून दिलं. तलाठ्याकडे जाऊन अंगठा उमटवला."

पूर्वी सोयरा संधान, श्रीमंत असावा अशी लोकांची धारणा होती. अशा सोयरा पडल्या वेळी कामी पडत असे आणि त्या संकटातून बाहेर काढत असे.

"लग्नानंतर काही दिवसातच राहायला घर नाही आणि कसायला शेत नाही, अशी झालेली माझ्या आईवडिलांची अवस्था आजोबांना पाहवली नाही. त्यांनी सदू सावकाराकडे गहाण पडलेलं ते घर त्याला शंभर रूपये देऊन सोडवलं, आणि आईवडिलांच्या ताब्यात दिलं."आईकडील आजोबांनी वडिलांना मदत केली.

तसेच "आईच्या एका चुलत भावानं-नारायण मामानं आईला एक गाय दिली होती. आणि एका वर्षभरासाठी बैलजोडी दिली होती. लोक नातं ओळखत होते, याएकमेकांना धरून चालत होते. सहकार्याची भावना जागृत होती."यातून आपल्याला नातेवाईकांतील आत्मीयता दिसून येते.पूर्वीचा काळ फार कठीण होता.त्या काळात पोटाला लागेल एवढे अन्न आणि अंगाला लागेल एवढा कपडा मिळत नव्हता. या परिस्थितीचे चित्रण पुढील वाक्यातून येते,

'त्या काळी गावात लग्न लावण्याकरिता नवरदेवासाठी एकच अंगरखा होता, तोच सर्व नवरदेव लग्नात घालत होते. आणि बाशिंग सुद्धा गावभर तीच ती फिरत होती.'
अशी परिस्थिती गावागावात होती.

'उत्तरत्या धावेवरून बैलं मोट ओढत होते. वडील मोट हाकत होते. विहिरीतून मोट वर पलित्यावर आल्यावर बाबा हातानं मोटेला बांधलेला नाळा ओढून घेत. मग मोटेच्या सोंडेतून पाणी थाळण्यात झपकंन उपसलं जात होतं. आणि तेथून खालच्या कुंडात पडत होतं. कुंडातून दांडानं वाफ्यात, सऱ्यांमधे जात होतं. तिकडे बारकरी आई बारे धरत असायची. आणि वडील पुन्हा मोट भरण्यासाठी बैलांसह उलटे चालत मोट विहिरीत बुडवत. मोटेच्या अशा खेपा विहिरीत पाणी असेपर्यंत चालू राहायच्या.'

शेतात विहीर खोदण्यात आली होती. विहिरीचे पाणी पिकांना देण्यासाठी मोठं लावली जायची. त्या शेतात कांदा लसूण भाजीपाला ऊस, केळीची लागवड केली जाते.गहू पेरणी केली जाते. आंबा, जांभूळ लिंबू, इत्यादी झाडे लावली जात असत. त्यामुळे त्या जमिनीला एक वेगळे आकर्षण होते त्यामुळे तिची पूर्वीचे नाव बदलून 'मळा' असे म्हणत, "त्या शेताचं 'भूरी' हे नाव बदलून बाबांनी 'मळा' म्हणायला सुरूवात केली होती."

शेतात भाजीपाला पिकवला जायचा. आठवडी बाजारात आणून विकला जायचा. बाजारात भाजीपाला

जास्त प्रमाणात आल्यास भाव पडायचा. भाजीपाला मातीमोल भावाने विकत असे. ठेवला तर तो सडून जात असे.

बाबा म्हणाले,"भाव कमी करा, आंखोन सस्ती लावा मेथी, इकनी तं पळीनच. घरी बी नेता नी येनार आनं ती टिकत बी नी, सळी जाईन. त्यापेक्षा ईका."

भाजीपाला मातीमोल विकला म्हणून तो वाळू दिल्यात जात नसे. भाजीपाल्याची काळजी घ्यावीच लागत असे. त्याशिवाय पर्यायी नव्हता.'पुढल्या बाजारी बरा भाव मिळेल या आशेवर पुन्हा मोट धरायला जातात.'

'एका रात्री मळ्यात वांग्यांची चोरी झाली, ऐन बाजारात नेण्यासारखी दोन-तीन पोती वांगी कोणीतरी रातोरात तोडून नेली.'बाबा विचारात पडले.'

पूर्वीच्या काळात चोऱ्या होत असत. गावातील किंवा शेताच्या आसपासच्या परिसरातील चोरट्या प्रवृत्तीचे माणसे चोऱ्या करीत असत. रात्री कापूस वेचून नेणे. विळा कुऱ्हाड पास तिफन कुस्सा पहार शिवळा ज्योती मुंगसे कासरे अशा छोट्या वस्तू चोरून नेल्या जात होत्या त्यामुळे कामात अडथळा यायचा. ह्या वस्तू कुणी नेल्या याचा शोध लावला जायचा तसाच शोध भाजीपाला गेल्यानंतर वडील करत बसतात. 'माझ्या आजीकडून कपटानं शेत बळकावणाऱ्या गावातल्या त्या धूर्त सावकाराला त्याच्या खळ्यावर जाऊन वडिलांनी सुनावलं होतं, 'तू वऱ्हून तं काया हायेस, पन मधून मनानं बी कायाच हायेस. लुच्चा-लबाडा. माह्या मायले धदान खोटं सांगीसन आम्हचं शेत खाल्लं. तुले तिचे तयतयाट लागतीन, आनं तुह्य भलं नी व्हनार,' असं म्हणून जोड्यानं हाणलं होतं.'

ग्रामीण संस्कृतीतील माणसे प्रमाणिक वृत्तीची होती. फसवणूक करणाऱ्याला मारण्याची ताकद होती. पण ती खूप शोषिकवृती होती. शांत संयमी स्वभावाची माणसे आपल्यावर अन्याय झाला असे सुध्दा म्हणू शकत नव्हते.असे कुणी म्हटले तर त्यांना त्रास दिला जात होता. जे आपल्या हातून गेले ते तर गेलेच आहे. बोलू पुन्हा त्रास नको. ग्रामीण सामान्य माणसात अशी संवेदना होती.परतु लेखकाचेवडील निधड्या छातीचे होते.

ग्रामीण जीवनात आर्थिक दारिद्र्य असल्याने शेतकऱ्यांना आपल्या गरजा भागवण्यासाठी सावकाराकडून सावकार म्हणेल त्या भावाने कर्ज घ्यावे लागत असे . शेतकऱ्यांना सुलतानी अस्मानी संकटांचा सामना करावा लागत असे. शेतात नेहमीच नापीक होत असे मग सावकाराचे कर्ज कसे फेडावं. या चिंतेत शेतकरी जगत असे. शेतीसाठी साहय करणाऱ्या बारा बलुतेदारांना त्यांचा हिस्सा द्यावा लागत असे. आणि सर्वांचे देणे झाल्यानंतर जे काही बोलायचं ते शेतकऱ्यांसाठी राहत असे. त्यातही सावकाराची कर्ज असले तर त्यांचे खूप हाल होत असत. असा एक प्रसंग आत्मकथनात येतो तो असा,

"आता ही राहिलेली चार-पाच पोती ज्वारी आम्ही घरी घेऊन जाणार होतो. तोवर जळगावचा मोतीरामशेठ आला आणि वडिलांचे काहीही ऐकून न घेता बाकी राहिलेल्या कर्जापायी ज्वारीची पोती गाडीत टाकून घेऊन गेला. वडील अगतिकतेनं पाहत होते."

शेतकऱ्यांना खूप शत्रू असतात त्यांच्या तावडीतून जे वाचले ते त्यांचे. शेतकऱ्याची लूट कधी प्रत्यक्ष तर कधी अप्रत्यक्ष होत असते. ते चित्रण आत्मकथेतून पुढीलप्रमाणे येते,

"गव्हाला ओंब्या आल्यावर आणि हरबऱ्याचे हिरवे घाटे तयार झाल्यावर ते भाजून खाण्यासाठी लोक

मूठमूठ मागून नेऊ लागले, पोपटाचे थवेच्या थवे हरबऱ्यावर उतरू लागले, घाटे खुडून बांधावरील झाडांवर बसू लागले. आणि उंदरांचा तर सुळसुळाट झाला. त्यांनी जमीन उकरून लांबचलांब आडवीतिडवी बीळं तयार केली. गव्हाच्या ओंब्या कुरतडून ते बिळांमधे भरून ठेवू लागले, 'शेवटी जे राहिलं ते आपलं असे मानून वडिलांनी गहू आणि हरबरा कापून खळ्यावर नेऊन तयार केला, जेवढ हाती लागलं तेवढ्यावर समाधान मानण्यावाचून गत्यंतर नव्हतं."

ग्रामीण जीवनात अनेक जाती जमातीची माणसे राहतात.अनेक उद्योगधंदे करतात. आपली काहीतरी विकून कुठेतरी काम करून पोट भरत असतात.विशिष्ट जातीची लोकही विशिष्ट पद्धतीने कामे करीत असतात. तर विशिष्ट जातीचा विशिष्ट पोशाख असतो तर विशिष्ट जात तिचे उपजीविकेचे साधन वेगवेगळे असते. ग्रामीण भागात राहणाऱ्या पारधी समाजाचेचित्रण आत्मकथनातून आलेआहे.

"कमरेला लंगोटी आणि डोक्याला लाल पागोटं बांधलेले फासेपारधी सकाळीच रानात लाव्हऱ्या, तितूर पकडायला निघत. गायीच्या अंगावर भगवी मळकट झूल पांघरलेली, दोन्ही बाजूला लाकडी पिंजरे लटकवलेले. जंगलात पक्षी चरायला येण्याची ठिकाणं हेरून ते फासे लावून ठेवत त्यात लाव्हऱ्या हमखास अडकत, गायीला चरायला सोडून तिच्या आडोशान लपत छपत पुढे पुढे जात गायीच्या बाजूला चरण्यासाठी आलेल्या तितरांना शिताफीने पकडत. सायंकाळी पकडलेले सर्व पक्षी पिंजऱ्यात घालून पालावर नेत. पारधी बाया त्या लाव्हऱ्या आणि तितूर आजूबाजूच्या गावात नेऊन विकत."

पूर्वी गाव म्हटलं की गावची शाळा, गावचा आखाडा,गावचे मंदिर आणि गावची चावडीहे त्या गावचे भूषण होते. ज्या गावच्या पैलवानाला पंचक्रोशीत कोणी हरवू शकत नव्हतं त्या गावचं फार मोठं नाव होतं. गावात मंदिर असल्यामुळे गावात भजन कीर्तनाचे सप्ताह साजरे करत.गावागावात महाराज होते गावागावातून दिंडी जात असे. गावागावात देव देवतांच्या किंवा महाराजांच्या यात्रा भरत.कुणीतरी कुणाचा गुरु असे. कुणीतरी कुणाचा शिष्य असे. दानधर्म पूजा अर्चना गावागावात सुरू असतं.

"संत तोताराम महाराजांचे देहावसान श्रावण शुद्ध पंचमीस झाले होते. त्या दिवशी समाधीस्थळी दरवर्षी मोठी यात्रा भरते."समाजात असलेल्या श्रध्दा भावाचे दर्शन घडते.

'सरवा' या आत्मकथनात बोली भाषेचा वापर केलेला आहे. लेखकाचा मातृभाषेविषयी असणारा जिव्हाळा दिसून येतो.आईवडिलांची जिद्द, मेहनत व सोशिकता मुलांत संक्रमित झाली, झुकायचं नाही, घेतला वसा सोडायचा नाही. चारही भाऊ कष्टाळू, प्रामाणिक व मोठ्यांचा आदर राखणारे, आणि मोठेही कर्तव्यबुद्धीला जागून लहानांना मोठे करण्यात धन्यता मानणारे! त्यामुळे नात्यातील नाळ घट्ट बांधलेली.

किसन सरांचे लहान-मोठे भाऊ एकमेकांना धरून होते, त्यामुळे सर्वांचीच प्रगती होत राहिली. सर्वात लहानभाऊ बाळू पदव्युत्तर शिक्षण पूर्ण करून सरांकडे उल्हासनगरला आला, बाळूला नोकरी नसल्यामुळे भावांनी प्रिंटिंग प्रेस टाकून देऊन मदत केली.किसन सर व प्रतिभाताई यांच्या समंजसपणामुळे सर्वच अस्तान व्यवस्थित बसत गेले.

लहानांनीही मोठ्यांचा आदर राखून प्रगती साधली, या कुटुंबात आळस व नकारात्मकता या गोष्टींना थारा दिसत नाही. मिळेल त्यात समाधान मानून अव्याहत प्रगती करीत राहणे हे एकच व्रत सर्वांनी अंगिकारले. एकजूट हे त्यांचे अक्षय भांडवल होते. सर्व भावांची आईवडिलांवर अढळ निष्ठा होती.

निष्कर्ष :-

2000 नंतर कोरोना काळात अनेक आत्मकथनाची निर्मिती झाली. त्या आत्मकथा लेखकांनी जगलेल्या जीवनाचे वास्तव आत्मकथनातून मांडले आहे. लेखकाच्या परिसराचे,परिसरातील सामान्यांचे जीवन हे त्यांच्या जीवनाबरोबर रेखाटले गेले. ग्रामीण भागात असलेल्या देव-देवता,जत्रा,प्रथा,परंपरा यांचे चित्रण आत्मकथातून येते. नातेवाईकांच्या नातेवाईकाशी असणाऱ्या संवेदना आत्मकथातून चित्रित होताना दिसतात.कुटुंबातील सदस्याविषयी असलेला जिव्हाळा, भावभावकी विषयी असलेला जिव्हाळा यांचे दर्शन घडते.आत्मकथनात बोली भाषेचा वापर केला जातो. भाषेविषयी असणारी संवेदना दिसून येते.

संदर्भ टिपा :-

१) किसन अमृत वराडे -'सरवा' (आत्मकथा) -सनय प्रकाशन आनंदवाडी,नारायणगाव,ता जुन्नर ,जि. पुणे, प्रथमावृती, 01जानेवारी 2021

टाहो' आणि 'पेरा' या कवितासंग्रहातील संवेदनशीलता

डॉ. संभाजी शिवाजीराव जाधव
प्राध्यापक, मराठी विभाग
कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी
ता. उमरी जि. नांदेड

मानवी व्यक्तिमत्वाचा महत्त्वाचा घटक म्हणजे संवेदना, तोच लेखकाच्या लेखनाचाही महत्त्वपूर्ण भाग आहे. या संवेदनशीलतेतूनच सर्जनात्मकता विकसित होत असते. ऐंद्रिय संवेदना ही सर्व मानवी जीवनात आवश्यक आहे. पण कलावंताच्या ठिकाणी ही संवेदनशीलता तीव्र असेल तरच तो विविध भावनांना कलात्मक रूप देऊ शकतो. त्याशिवाय त्या भावना ह्या सामान्य भावभावना राहतात, संवेदनशीलतेने विविध भावनांना सौंदर्य प्राप्ती करता येते म्हणून कलावंताच्या ठिकाणी संवेदनशीलतेचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

मराठी कविता ही प्राचीन कालखंडापासून सशक्त राहिली आहे. लोकगीत, मध्ययुगीन अभंग, पदे, गवळणी, ओव्या त्यानंतर आधुनिक कविता अशी मराठी कवितेची वाटचाल राहिली आहे. प्रत्येक कालखंडात ज्या सामाजिक समस्या होत्या त्याकडे अतिशय संवेदनशीलतेने मराठी कवितेने बघितले आहे. आणि तेवढ्याच ताकदीने त्या त्या समस्या कवितेतून व्यक्त झाल्या आहेत म्हणून तत्कालीन समाज कसा होता हे पाहण्यासाठी मराठी कविता निश्चितच उपयोगी पडते आहे.

ग्रामीण साहित्यात शेती आणि शेतकरी यांच्या जगण्यावर, विविध समस्यावर आज पर्यंत भरपूर लेखन झाले आहे. इसवी सन 2000 नंतर भारतीय बाजारपेठेत अमुलाग्र बदल झाला नव्हे तंत्रज्ञान, इंटरनेट यांच्यामुळे जागतिक बाजारपेठा माहित झाल्या, खुल्या आर्थिक धोरणाने त्या अधिक जवळ आल्या. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या समस्या ही बदलल्या आहेत पण त्यांचे दारिद्र्य कायम राहिले. अशा कालखंडात ग्रामीण कवितेत या समस्यांची ताकदीने मांडणी होत होती याच काळात प्रा. इंद्रजीत भालेराव यांची कविता पारंपरिक ग्रामीण कवितेपेक्षा निश्चितच वेगळी ठरत गेली. त्यांना स्वतः शेतकरी कुटुंबाची पार्श्वभूमी आहे. शिवाय त्यांची आई उत्तम ओव्या म्हणायची त्यामुळे त्यांची कविता अधिक सशक्तपणे शेतकऱ्यांच्या दुःखाच्या मुळाशी गेली. शेतकऱ्यांच्या मुलांनी उत्तम शिक्षण घेतले पाहिजे आणि ते व्यवस्थित लढले पाहिजेत अशी शिकवण ग्रामीण माणसांना त्यांची कविता देताना दिसून येते.

१९९० नंतर मराठी ग्रामीण कवितेत ज्या सशक्त कविता आल्या त्यात इंद्रजित भालेराव यांच्या कवितेचा आवर्जून उल्लेख करावा लागतो. कल्पना व रंजकतेपेक्षा त्यांची कविता ग्रामीण जीवनातील वास्तविकतेला अधिक भिडताना दिसते. आजवर प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या सर्वच कवितांचा विचार या ठिकाणी न करता केवळ 'पेरा' आणि 'टाहो' या दोन कवितासंग्रहातील कवितेच्या आधारे विवेचन करण्याचे मी निश्चित केले आहे. इंद्रजित भालेराव यांची काव्यलेखनविषयक भूमिका निश्चित आहे. अगदी पहिला कवितासंग्रह 'पीकपाणी' पासून ते आजपर्यंत एक विशिष्ट भूमिका घेऊन लेखन करतात. इंद्रजित भालेरावांनी शेतकरी जीवन प्रत्यक्ष भोगलेलं, पाहिलेलं आहे. माझ्या कवितेला शेण मातीचा वास यावा, ही भूमिका ते अगदी उघडपणे 'पीकपाणी' या संग्रहात व्यक्त करतात. शेतकऱ्यांचे जीवन, शेतकरी स्त्रियांचे दुःख, शेतकरी

मुलांचे बकालपण, शिक्षणाचा अभाव, निसर्गावर आधारलेली शेती, शेतमालाचे भाव, कर्ज अशा अनेक विषयांवर कवी चिंतन करतो. या चिंतनाला छ. शिवाजी महाराज, म. फुले, छ. शाहूमहाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांची पार्श्वभूमी आहे. हा आपला वारसा आहे, ही जाणीव कवितेतून व्यक्त होत असते.

सन२००२ साली 'पेरा' या कवितासंग्रहाची पहिली आवृत्ती देशमुख आणि कंपनी, पुणे यांनी प्रकाशित केली. यात तब्बल ११४ कविता आहेत. पेरा शीर्षकातूनच स्पष्ट होते की, आतील कवितेचा आशय कसा असेल. यातून समकालीन शेतकरी जीवनाचे भयान वास्तव चित्रण आले आहे. शेतकरी मुलांच्या जीवनातील बकालपण सांगताना कवी लिहतो,

अरे, आपलं बालपण काय बालपण होतं ?
ते तर मुल्खाचं बकालपन होतं पण बाप सांगायचा गोष्टी, माय म्हणायची गाणी
मग भूक भागवायला पुरायचं फक्त काळ पाणी [१]

शेतकऱ्यांच्या मुलांच्या जीवनातील बकालपण व्यक्त करणारी ही कविता खूप काही सांगून जाते. गोष्टीची भाकर आणि गाण्याची भाजी यातून शेतकरी कुटुंबातील दारिद्रयाचे दर्शन घडते. शेतकरी कुटुंबात लहान मूल म्हणजे काम करणारे दोन हात असतात. शेतीतील अनेक छोटी-मोठी कामे त्यांना करावी लागतात. बैल चारवणे, दूध डेअरीला देणे, जनावरांचा चारा आणणे, शेतावर भाकरी पोहचविणे अशी अनेक कामे त्यांच्या वाट्याला असतात. यात त्यांचे बालपण हरवून जाते, याउलट शहरी मध्यमवर्गातील लहान मुलांचे कोडकौतुक केले जाते. त्यांना अंगभर कपडे, शाळा, कवायती, खेळ हे सर्व मिळते. याची वानवा शेतकरी कुटुंबात असते. ही बालपणाची व्यथा इंद्रजित भालेराव यांनी उत्तमपणे चित्रीत केली आहे. त्यातील आशय मनाला भिडतो, हे दाहक वास्तव व्यक्त करताना कवी म्हणतो,

आजूबाजूची मुलं जे
खेळत असतात बागडत असतात
. माझी मुलं पोटासाठी रानावनात झगडत असतात [२]

ही कविता विषम अर्थव्यवस्थेबद्दल मनात एक विलक्षण चीड निर्माण करते. आपण अन्नधान्यनिर्माता आहोत, तरीपण आपल्या मुलांना पोटभर खायला मिळत नाही, याची खंत शेतकऱ्यांच्या मनात आहे. इतर मुलांप्रमाणे माझ्याही मुलांनी खेळावे-बागडावे शिक्षण घ्यावे असे त्याला वाटते.

पण परिस्थितीने ते शक्य नाही, याची जाणीव शेतकऱ्यांबरोबरच त्यांच्या मुलांना झाली आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांची मुले आता बंडाची भाषा बोलत आहेत.

सांगा माझ्या बापानं नाही केला पेरा
तर तुम्ही काय खाल? धतुरा ![३]

शेतकरी उध्वस्त होतानाचा टाहो आहे. टाहो कधी फोडला जातो? तर अतिसंकटकाळी कोणचीही मदत मिळण्याची शक्यता नसते अशा वेळी, एखाद्या जवळच्या व्यक्तीच्या मदतीच्या अपेक्षेने टाहो फोडला जातो. आता कृषिसंस्कृतीला कोणाचीही मदत मिळण्याची शक्ता नाही ती उद्ध्वस्त होत आहे. त्यामुळे हा शेतकऱ्यांचा टाहो आहे. या संग्रहात टाहो (२८), उपाय (०६), शीळ (०८), जागतिकीकरण (०५), माती-पाणी (०९), माये (१६) अशा कविता आहेत. यात शेतीच्या आक्रोशाबरोबरच कवीने उपायही सुचविला आहे. जागतिकीकरणासारखी प्रक्रिया ही येऊ घातल्यामुळे शेतकऱ्यांनी अधिक सावध व्हायला पाहिजे, हा द्रष्टेपणा

कवी व्यक्त करतो. त्यामुळे इंद्रजित भालेराव यांची कविता अधिक प्रौढ आणि प्रगल्भ होत जाते. 'टाहो' या कवितेत ते लिहितात,

झाडाझाडाला विचारा
आत्महत्येच्या कहाण्या
या पहाडाला विचारा
माझ्या बापाच्या विराण्या ७

या कवितेतून संपूर्ण शेतीसंस्कृतीचे आणि शेतकरी आत्महत्येचे संदर्भ येतात. शेतात लावलेला ऊस पाण्याअभावी वाळला आणि उसा ऐवजी काऊस पिकतो तेव्हा होणारी वेदना दाहक आहे. उसाच्या पोटी काऊस जन्मणे ही आपल्याकडे म्हणच रूढ आहे. त्यातीलही संदर्भ येतात. शेतीची समस्या आणि शेतकरी आत्महत्या याला जुना इतिहास आहे, हे सांगताना कवी म्हणतो,

असं म्हणतात की तुझ्या आत्महत्येचा इतिहासही
पंढरपूरच्या यात्रेइतकाच जुना आहे .
तुकारामही त्याच वाटेनं गेल्याच्या पाऊलखुणा
मुक्तीचा कोणता मार्ग दाखवितात ? ८

शेतीची समस्या जुनी आहे; पण त्यावर अजूनही कायमस्वरूपी उपाय शोधला गेला नाही. उलट समकालीन व्यवस्थेने त्याकडे अधिक दुर्लक्षच केले आहे. वेळोवेळी शोषणही केले आहे. त्यामुळे या समस्येतून शेतीव्यवस्था बाहेर पडणे कठीण झाले आहे. काल शोषण करणाऱ्या वर्गापेक्षा आजचा शोषणकर्ता वर्ग अधिक हुशार आहे, याची जाणीव करून देताना कवी म्हणतो,

आजचे वामन हुशार आहेत
तू स्वतःच गाडून घेशील
अशी व्यवस्था निर्माण करतात
पुन्हा उसळून वर येणार नाहीस
याची खात्री करुन घेतात
आपलं नावही पुढं येणार नाही
याची पुरेपूर दक्षता घेतात ९

आजचा वामन हुशार आहे. पूर्वीच्या वामनापेक्षा त्याचे स्वरूप बदलेले आहे. तो बळीराजाला गाडत नाही, तर बळीराजा स्वतःला गाडून घेईल, अशी व्यवस्था करतो. आपलं नावंही पुढे येणार नाही, याची दक्षता घेतो. त्यामुळे शेतकऱ्यांनी सावध असल पाहिजे, तरच जागतिकीकरणात टिकता येईल, अशी भूमिका कवी घेतो. समाजव्यवस्थेच बारकाईने निरीक्षण करून त्यावर नेमकेपणाने प्रहारही अनेक कवितांतून इंद्रजित भालेराव यांनी केला आहे. पुढारी, व्यापारी आणि शहरी लोक नेहमीच शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचं कारण देताना म्हणतात की, शेतकऱ्यांना नियोजन जमत नाही म्हणून आत्महत्या करतात. पण, या आत्महत्यांचं कारण वेगळ आहे, नियोजन चुकणे नाही हे सांगताना कवी म्हणतो,

पंतप्रधान म्हणाले,
घेतलेल्या कर्जाचं आणि कुटुंबाचं

नियोजन करता येत नाही
म्हणून शेतकरी आत्महत्या करतात
शेतकऱ्यांनी विचारलं,
देशाचं नियोजन जमलं नाही
म्हणून किती पंतप्रधानांनी
आतापर्यंत आत्महत्या केली ?[१०]

'टाहो' मधून कवीने शेतकऱ्यांच्या जीवनाचे, ग्रामीण जीवनाचे अनेक अनुभव सशक्तपणे मांडले आहेत. कवी स्वतः शेतकरी असल्यामुळे शेतीतील बारकावे अधिक ताकदीने त्यांना मांडता आले. शेतीच्या समस्येच्या मुळाशी जाता आले.

निष्कर्ष :

इंद्रजित भालेराव यांच्या 'पेरा' आणि 'टाहो' या दोन कवितासंग्रहांतील कविता वाचल्यानंतर हे लक्षात येते की, १९९० नंतरच्या मराठी ग्रामीण कवितेत त्यांनी स्वतःची एक ओळख निर्माण केली आहे. इंद्रजित भालेराव हे स्वतः ग्रामीण भागातून आल्यामुळे त्यांना शेती आणि ग्रामीण जीवनाची अनुभूती अधिक खोल आहे. त्यामुळे त्यांची कविता अधिक उत्कट आणि वास्तविकतेच्या अधिक जवळ जाणरी आहे. पेरा' आणि 'टाहो' या कवितासंग्रहांत कृषिजीवनातील अनेकविध समस्यांचे चित्रण आहे. मराठी ग्रामीण कवितेत अशी विविध समस्यांची मांडणी एवढया ताकदीने १९९० नंतर मांडणाऱ्या कवी मध्ये इंद्रजित भालेराव यांचे नांव घ्यावे लागते. इंद्रजित भालेराव यांच्या कवितेत सकारात्मकते बरोबरच पारदर्शी पणा आहे. त्यामुळे त्यांची कविता मनाला अधिक भिडते. शहरी मध्यम वर्गाला शेतीच्या समस्येतील बारकाव्यांची जाणीव करुन देते. मराठी ग्रामीण साहित्यात इतर साहित्य प्रकाराच्या तुलनेत कविता अधिक दुबळी होती. कवितेला ताकदवर बनवून ग्रामीण कविता समृद्ध करण्याचे काम इंद्रजित भालेराव यांच्या कवितेने केले आहे. इंद्रजित भालेराव यांच्या कवितेत शेतकऱ्याविषयी एक बांधिलकीची भावना आहे. आणि शेतकऱ्यांना दारिद्र्यात लोटणाऱ्या व्यवस्थेबद्दल रागही आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येस तो स्वतः जबाबदार नसून सामाजिक-राजकीय-आर्थिक परिस्थिती कारणीभूत हे त्यांच्या कवितेतून स्पष्ट होते.

संदर्भ सूची:

१. भालेराव इंद्रजित, पेरा, देशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स प्रा. लि., पुणे. दुसरी आवृत्ती २००६, पृष्ठ ०१.
२. तत्रैव, पृष्ठ ०२.
३. तत्रैव, पृष्ठ ५२.
४ तत्रैव, पृष्ठ ५८
५. तत्रैव, पृष्ठ १०.
६. तत्रैव, पृष्ठ ३२.
७. भालेराव इंद्रजित, टाहो, प्रतिभास प्रकाशन, परभणी, द्वितीयावृत्ती २००५, पृष्ठ ०१.
८. तत्रैव, पृष्ठ १०
९. तत्रैव, पृष्ठ ११.
१०. तत्रैव, पृष्ठ २९.

२१ व्या शतकातील कादंबरी : जाणीवा आणि संवेदना

प्रा. डॉ. संजीवकुमार सूर्यकांत पांचाळ
मराठी विभाग,
श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री ता. फुलंब्री जि. औरंगाबाद

प्रास्ताविक :

मराठीत 'कादंबरी' या वाङ्मय प्रकाराला आज एक प्रमुख वाङ्मय प्रकार म्हणून लोकप्रियता लाभलेली आहे. 'कादंबरी' हा वाङ्मय प्रकार इंग्रजी राजवटीतच जन्माला आलेला वाङ्मय प्रकार आहे. मराठीतील पहिली कादंबरी म्हणून जिचा उल्लेख केला जातो, ती हरी केशवजी यांची 'यात्रिक क्रमण' (१८४१) ही अनुवादित मराठीतील भाषांतरित कादंबरी आहे. तर मराठीतील स्वतंत्र अशी जी पहिली कादंबरी आहे, ती बाबा पदमनजी यांची 'यमुनापर्यटन' (१८५७) या कादंबरीचा उल्लेख केला जातो. म्हणूनच मराठीत आलेला जो कादंबरी वाङ्मय प्रकार आहे, तो इंगजी वळणाने आलेला आहे असे म्हणावे लागेल. पुढे या कादंबरी वाङ्मयाने स्वतःचा विकास करत नवीन चेहरा प्राप्त केलेला आहे. नंतरच्या काळात मराठीतील वाङ्मय निर्मिती या प्रकारात झाल्यामुळे मराठी भाषेत कादंबरी एक प्रमुख वाङ्मय प्रकार ठरलेला आहे.

या नंतरच्या काळात कादंबरी वाङ्मयाच्या प्रवासात अनेक प्रकारचे महत्त्वपूर्ण बदल घडून आलेले आहेत. म्हणूनच तिला 'नवकादंबरी' म्हणून ओळखले जाऊ लागले. "नवकादंबरी ही नायक-नायिका, वातावरण, शैली अशा पद्धतीने रचल्या जाणाऱ्या पारंपरिक कादंबरीपेक्षा वेगळी होती. माणसांचे स्वतःशी, इतरांशी आणि निसर्गाशी असलेले संबंध अधिक नेटकेपणाने या कादंबरीत आढळतात. जीवनात घडणाऱ्या बऱ्यावाईट गोष्टींची दखल'नवकादंबरी' घेताना दिसते. नवकादंबरीने अनेक स्तरातील अनुभवविश्व साकारले. शिष्ट संकेतांची फारशी फिकीर नवकादंबरीने केली नाही. अनेक नवनवे विषय नवकादंबरीने हाताळलेले दिसतात"[१] वरील मत लक्षात घेतले तर स्वातंत्र्योत्तर मराठी कादंबरी फार विकसित झालेली दिसते. खऱ्या अर्थाने मराठी कादंबरीत झालेले अंगभूत बदल नंतरच्या काळात झालेले दिसून येतात. हे बदल प्रामुख्याने १९४५ नंतर झालेले दिसतात. कारण १९४५ नंतर मराठी साहित्यात 'नवसाहित्य' ही संकल्पना रुजू झाली. अन्य वाङ्मय प्रकारांमध्ये या काळात स्थित्यंतरे घडून आली. परंतु कादंबरी वाङ्मय प्रकार हा इतर वाङ्मय प्रकारांप्रमाणे बदलत असलेला दिसत नाही.

१९६० नंतर मराठी कादंबरी मात्र विविध अंगांनी विकसित होतांना आढळते.

यावरून असेही म्हणता येईल की, १९६० नंतरचा कालखंड मात्र कादंबरीचाच मानावा लागेल. यात मनोहर शहाणे,भालचंद्र नेमाडे, हमीद दलवाई, मनोहर तल्हार, बाबुराव बागुल, चंद्रकांत खोत, चि. त्र्यं. खानोलकर, उद्धव शेळके, अरुण साधू, आनंद यादव, सुभाष भेंडे, मधु मंगेश कर्णिक असे कितीतरी नवे कादंबरीकार या काळात उदयाला आलेले आहेत. या कादंबऱ्यांच्या धाटणीमध्ये विविध असे बदल झालेले दिसतात. "१९६० नंतरचा काळ महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासाच्या दृष्टीने बराच गुंतागुंतीचा आहे. स्वातंत्र्य मिळून एक तपाचा कालखंड उलटून गेला होता आणि राजकीय क्षितिजावर बराचसा भ्रमनिरास झालेला दिसून येत होता. याच काळात अनेक सामाजिक व राजकीय चळवळींचा नव्याने उदय झाला. संयुक्त महाराष्ट्र, दलित पँथर या चळवळीच्या पाठोपाठ शेतकरी चळवळ उदयास आली. पुढे १९७५ या

आंतरराष्ट्रीय स्त्री वर्षानंतर स्त्रीवादी जाणिवा मूळ धरू लागल्या.

महात्मा ज्योतिराव फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा नव्याने धांडोळा घेतला जाऊ लागला. एवढेच नव्हे तर वैचारिक जगतावर त्यांच्या विचारांचा सर्वंकष प्रभाव जाणवू लागला. सार्वत्रिक शिक्षण प्रसारामुळे अनेक उपेक्षित समाजस्तर जागृत होऊ लागले. आणि साहित्याच्या माध्यमातून अभिव्यक्त होण्याचा प्रयत्न करू लागले."[२] वरील बाबी अर्थात औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि वाढलेला मध्यमवर्ग यांचा प्रभाव 'कादंबरी' या वाङ्मय प्रकारावर पडलेला आहे.

"१९८० नंतर साहित्य विश्वात नवे लेखक सामील झाले. त्या लेखकांनी ग्रामजीवनातील वास्तव आणि या वास्तवामागील कारणांचा अन्वयार्थ लावण्याचा प्रयत्न केला. धरणे बांधताना विकासाचे स्वप्न दाखविले जाते मात्र ते कधीच साकार होतही नाही. धरण उभारणीमुळे विस्थापित झालेल्यांची, प्रकल्पग्रस्तांची वेदना मांडणारी त्र्यंबक असरडोहकर यांची कादंबरी आली. त्यांच्या 'हऱ्या नाऱ्या' आणि 'लीडर'या दोन कादंबऱ्या पूर्वी प्रसिद्ध झाल्या होत्या. ग्रामीण नेतृत्वाची उपहासात्मक भाषेत केलेली मांडणी महत्वाची ठरली. बाबू बिरादार हे ग्रामीण कादंबरी क्षेत्रातील महत्वाचे नाव आहे. त्यांच्या आतापर्यंत सहा कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या आहेत. 'मातीखालचे पाय', 'कावड', 'अग्निकाष्ठ', 'अंतःपुरुष', 'संभूती', 'गोसावी' या सहाही कादंबऱ्यामधून आशय-विषयाचे वेगळेपण आले आहे. परंतु त्यात ग्रामीणता महत्वाची आहे. ग्रामीण भागातून शहरात स्थलांतर व त्यातून येणारी वेदना, वासना व अध्यात्म असे दुहेरी ओझे वाहणारी माणसे, शेतात राबणारी माणसे व व्यभिचारातून होणारा विनाश, ब्राह्मण-ब्रह्मणेत्तर वाद असे विषयवैविध्य त्यांनी कादंबरीतून प्रकट केले आहे."[3] याप्रमाणे मानवी जगण्याच्या महत्वाच्या प्रेरणा कादंबरीतून आलेल्या दिसतात. यासोबतच जीवनातील संघर्ष आणि आपल्या अस्थित्वासाठीचा संघर्ष याचे चित्रण आलेले आहे. २१ व्या शतकाच्या अनुषंगाने विचार करावयाचा झाल्यास वेगळ्या प्रकृतीचे लेखक म्हणून आपणास बाबा भांड यांच्याकडे पाहता येईल. त्यांनी विविध विषय कादंबरीतून आणले आहेत. सर्वच कादंबऱ्यातून सामाजिक वास्तवाचे भान प्रकट झाले आहे. "आदिमतेचा वारसा लाभलेल्या व आधुनिकतेचा स्पर्शही न झालेल्या एका तुटलेल्या गावाची कहाणी त्यांच्या पहिल्याच 'जरंगा' (१९७८) या कादंबरीतून साकारली आहे. त्यानंतर 'धर्मा'. 'काजोळ' या कादंबऱ्या आल्या. 'दशक्रिया' (१९९५) आणि 'तंट्या' (२००१) या दोन कादंबऱ्या बहुचर्चित ठरल्या. पैठण येथील गोदावरीच्या घाटावर दशक्रियाविधी होतात. त्याठिकाणी अस्थी विसर्जनास आलेल्यांनी अस्थीसोबत टाकलेले पैसे, सोने मिळविण्यासाठी चालणारी धडपड, दशक्रिया विधी करणाऱ्या भटजींचे चालणारे लाचार व्यवहार वास्तवाचे भान ठेवत सूक्ष्मपणे चित्रित होते.बदलत्या वास्तवाचे भान ठेवत ही कादंबरी साकार होते. 'तंट्या' हा त्यांच्या बाह्यजगाच्या दृष्टीने दरोडेखोर, लुटारू आणि आदिवासी, भटके, दरिद्री लोकांचा मात्र तो नायक आहे. त्याच्याविषयी काही दंतकथा, लोककथा, लोकगीते याचा संशोधनात्मक पद्धतीने सामुग्री मिळवत कादंबरीतून वास्तव समोर आणले आहे. त्यानंतर 'महाराजा सयाजीराव' यांच्या जीवनावर अशीच शोध घेत कादंबरी लिहिली. 'आनंदघन' आणि 'अग्निसमाधीतला योगी' अशा दोन कादंबऱ्याही त्यांनी लिहिल्या आहेत."[४] याप्रकारे १९८० नंतरच्या कादंबरी लेखनाचे स्वरूप व संवेदनशील वास्तव बदललेले आढळून येते.

२१ व्या शतकातील ग्रामीण कादंबरीतील जाणिवा :

ग्रामीण साहित्याची तथा कादंबरीची केंद्रवर्ती जाणीव म्हणजे शेतकऱ्यांचे दुःख, त्यांचे शोषण आणि

शोषक व्यवस्थेचे रूप उघड करणे. गेल्या कांही दशकांपासून शेती व्यवसाय व शेतकरी यांचे अवमूल्यन होताना दिसते आहे. शेतकऱ्याच्या जगण्यात विविध प्रकारच्या आपत्ती आणि अडचणी येतांना दिसत आहेत. यामागचे कारण म्हणजे शेतकऱ्याचे चोहीकडून होत असलेले शोषण, नैसर्गिक आपत्ती यामुळे एकूणच ग्रामीण जीवन आणि व्यवस्था दुःखाच्या खाईत गेल्याचे चित्रण अलीकडच्या कादंबरी वाङ्मय प्रकारातून दिसून येते. त्यात बाबाराव मुसळे यांच्या 'वारूळ' (२००४), 'पाटीलकी' २००५), शेषराव मोहिते-'धुळपेरणी' (२००१), भारत काळे-'ऐसे कुणबी भूपाळ' (२००१), भीमराव वाघचौरे-'रानखळगी', 'गराडा', 'पाणघळी', बाबू बिरादार-'कावड', 'मातीचे पाय', 'संभूती', सदानंद देशमुख-'तहान', 'बारोमास', अशोक कौतिक कोळी-'पाडा' (२००६), 'कुंधा' (२०११), भालचंद्र देशपांडे-'अंधार इथला संपत नाही', सतीश जाधव-'बळ' (२००६), कृष्णात खोत-'गावठाण', 'रौदाळा', प्रकाश देहपांडे केजकर-'बारदाना' इत्यादी. कादंबऱ्यांचा उल्लेख करावा लागतो. त्यामुळे २००० नंतरच्या कादंबऱ्यांचा खालीलप्रमाणे आपणास आढावा घेता येईल.

बदलत्या ग्रामीण जीवनाचे वास्तव कलात्मक चित्रण :

बदलत्या ग्रामीण जीवनाचे वास्तव कलात्मक चित्रण मराठी ग्रामीण कादंबरीत १९९० नंतर स्पष्टपणे येऊ लागले. 'मेड इन इंडिया' ही कादंबरी बदलत्या खेड्याचे वास्तव जीवनदर्शन घडविणारी आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात खेड्याचे बदललेले मूल्य आणि त्यामुळे गावाचे गमावलेले स्वत्व हेच या कादंबरीचे मूळ सूत्र आहे. भारतातील खेड्याचे झपाट्याने बदलत जाणारे स्वरूप व त्याचे चित्रण, भ्रष्टाचार, अनैतिकता अशा अनेक परिणामांनी ही कादंबरी वैशिष्ट्यपूर्ण ठरते. आधुनिकीकरणाने शहरी संस्कृती बदलत गेली. शहरांच्या संपर्कामुळे खेड्यातील संस्कृतीत बदल घडत गेले. या बदलत गेलेल्या संस्कृतीचे वर्णन पुरुषोत्तम बोरकरांनी प्रस्तुत कादंबरीत केले आहे. "आधुनिकीकरणात ग्रामीण जीवन ढवळून निघाले. या ढवळून निघालेल्या ग्रामीण जीवनाचे वास्तव चित्रण प्रस्तुत कादंबरीत बोरकरांनी केलेले आहे. उदा. 'अशात सासरवाळीचे जावं तं तभूलल्या ही नजरा बदलेलं. आवभगत बदलेलं. म्या हे पाहून म्हटलं, खरी किंमत मान्साले नस्तेच भाऊ पंजाब! खरी किंमत अस्ते तुमच्या अंगावरल्या कपड्याइले, डाग-दागिन्याईले, पैशा अडक्यालेच !"[५]

जी. के. ऐनापुरे यांची 'अभिसरण' :

'अभिसरण'ही २००२ साली प्रकाशित झालेली जी. के. ऐनापुरे यांची दलित चळवळीवर भाष्य करणारी महत्त्वाची अशी कादंबरी आहे. या कादंबरीत समाजातील तथाकथित व्यवस्थेचे वाभाडे काढले. या कादंबरीतून समता, बंधुता, स्वातंत्र्य, सामाजिक न्यायाची भूमिका घेतलेली दिसते. यातूनच सामाजिक चळवळ आकाराला आलेली दिसते. गटातटाचे राजकारण आकाराला आले. आणि यात प्रस्थापितांच्या हातातील बाहुली बनण्याचेच कार्य दलित नेतृत्वाकडून झाले. या घटनांचा इतिहास लिहिण्याचा प्रयत्न तत्कालीन दलित साहित्यिकांकडून झालेला दिसत नाही. परंतु अलीकडच्या काळात ऐनापुरे यांनी तो 'अभिसरण' या कादंबरीमधून नेमकेपणाने नोंदविला आहे. 'अभिसरण' ही एक कादंबरी नसून ती दीर्घकथाच ठरते.

ज्या ज्या दलित चळवळींची वाताहत ज्या ज्या कारणांमुळे झाली, त्याचे विवेचन आणि विश्लेषण या कादंबरीत आलेले आहे. आणि त्यामुळे दलित समाजापुढे अनेकविध प्रश्न आणि समस्या निर्माण झाल्या. "दलित नेतृत्वाच्या दिशाहीनतेमुळे समाजासमोर कोणते प्रश्न उभे राहिले या बाबी प्रकर्षाने मांडणारी

कलाकृती म्हणून तसेच दलित नेतृत्वाच्या अंतरंगाचे दर्शन घडविणारी कलाकृती म्हणून निश्चितच 'अभिसरण' लक्षणीय ठरते."[६] नंतरच्या काळात दलित समाजाला न्याय देणारे नेतृत्व उदयास आले नाही. तर वेगवेगळ्या संघटनांचे विभाजन झाले. यातून विचारसरणीचेही विभाजन झाले. विविध संघटनांच्या नेतृत्वात सत्तास्पर्धा लागली. आणि एकूणच डॉ. बाबासाहेबांच्या विचारांना छेद मिळाला. डॉ. बाबासाहेबांचे तत्त्वज्ञान राजकीय स्वार्थासाठी बाजूला ठेवले आणि त्यांच्या नावाचाच वापर फक्त सुरू केला हे समकालीन असे वास्तव आहे. या कादंबरीतून येणाऱ्या चांगदेव, रामचंद्र, जयप्रकाश, राजाराम यांसारख्या व्यक्तिरेखा वास्तव वाटतात. कादंबरीची रचनाशैली पात्रमुखी आहे. कादंबरीतून वाघमारे, लोंढे, कांबळे, मेश्राम या नावाचे कार्यकर्ते या कादंबरीच्या धाटणीला जिवंतपणा आणतात.

सदानंद देशमुख यांची 'बारोमास' :

२००२ मध्ये प्रकाशित झालेली सदानंद देशमुख लिखित, 'बारोमास' ही कादंबरी आहे. या कादंबरी मधून शेतकरी आत्महत्येचे चित्रण आलेले आहे. या कादंबरीला जागतिकीकरणाच्या काळातील महत्त्वाची अशी कादंबरी म्हणता येईल. शेती आणि शेतकरी यांच्यावर शासन दरबारी होणारे दुर्लक्ष, निष्क्रिय राजकारणी व अधिकारी त्याचबरोबर संवेदना शून्य शासनयंत्रणा या सर्वच घटकांकडून शेतकऱ्यांची पिळवणूक होत आहे. शेतीत एवढे कष्ट करूनही हे दुःख वाट्याला येत असल्याने आत्महत्या करण्यासाठी शेतकरी प्रवृत्त होतो आहे. या संदर्भाने लेखक म्हणतो "आत्महत्या करणे हे भ्याडपणाचे लक्षण आहे, असे बोलणे खरे असले तरी आत्मगौरव हरवलेला भूमिपुत्र काही अचानक आत्महत्या करीत नसतो. खरे म्हणजे या अशाश्वत हातबट्ट्यांच्या व्यवसायात उत्पादन खर्च उत्पन्नापेक्षा अधिक होतो. तेव्हा कर्जाच्या ओझ्याखाली चिंताग्रस्त होऊन दडपत चालताना आधी त्याच्या आत्म्याची हत्या केली जाते. आणि सगळाच भोगवटा असह्य झाल्यावर दृश्य स्वरूपात तो देह हत्या करीत असतो. हे कटू सत्य समजून घेणे आवश्यक आहे."[७] यातून शेतकऱ्यांच्या मानसिकतेला समजावून घेणे व समकालीन विदारक वस्तुस्थितीचा लेखाजोखा या कादंबरीतून साकार होताना दिसतो. या कादंबरीतून सुशिक्षित बेरोजगारांचे समाजवास्तव प्रकट होते शिक्षणाने घर सुधारेल ही अपेक्षा होती; परंतु तीही अपेक्षा फोल ठरताना दिसत आहे. आणि यातून बेकारी निर्माण झालेली दिसते. या बेकारीतून वाट्याला आलेल्या सामाजिक, आर्थिक, मानसिक स्थितीचा सामना करता करता कादंबरीतील व्यक्तिरेखा एकनाथ अगतिक होतो, त्याच्या लग्नानंतर त्याची पत्नी ग्रामीण जीवनाशी एकरूप होत नाही; यामुळे एकनाथच्या जीवनात संघर्ष निर्माण होतो. आणि त्याचा संसार उभा राहण्याअगोदर उध्वस्त होतो. असे आजचे वास्तव या कादंबरीतून लेखकाने चित्रीत केले आहे. जीवनाचे कटूसत्य, संघर्ष, अपेक्षा, स्वप्न यांना घेऊन चालणारी माणसं या कादंबरीत अपयशी ठरताना दिसतात. त्याचे कारण म्हणजे आजचे विदारक वास्तव होय.

रमेश इंगळे यांची 'निशाणी डावा अंगठा' :

'निशाणी डावा अंगठा'२००५ साली प्रकाशित झालेली रमेश इंगळे उत्तरादकर यांची महत्त्वपूर्ण अशी कादंबरी आहे. या कादंबरीमधून शिक्षणाक्षेत्रातील अभियानाच्या निमित्ताने एकूणच शिक्षणातील बदलते वास्तव, मूल्यांचा ऱ्हास, उदयास येणाऱ्या नवीन मानवी वृत्ती-प्रवृत्ती नोंदविलेल्या आहेत. शिक्षण हे आतून गंजलेले आहे; परंतु बाहेरून मात्र अनेक विविध प्रकारचे मुखवटे घेऊन वावरत आहे. ज्ञानदानाच्या पवित्र उद्देशाला आज येथे तडा गेला आहे. यात भरडला जातोय तो फक्त सामान्य माणूस. ज्याचे शिक्षणाचे स्वप्न

येथील व्यवस्थेने पायदळी तुडविलेले आहे. शिक्षणाचा उपयोग समाज उपयोगासाठी व्हायला पाहिजे तो होत नाही. त्यात अनेक प्रकारचे दोष निर्माण झालेले आहेत. परंतु यावर कोणीच काही बोलण्यास तयार नाही यासंबंधीचे वास्तव या कादंबरीतून आलेले जाणवते.

'शिक्षण' हा खऱ्या अर्थाने मानवी जीवनाला वृंद्धिगत करणारा मूल्यसंस्कार आहे; परंतु अलीकडच्या काळात त्याचे हे स्वरूप हरवत चालले असून, या क्षेत्राच्या ऱ्हासाला सुरुवात झाली आहे. मनाला व विचारांना अस्वस्थ करणारे वर्तन आज या पवित्र अशा शिक्षणक्षेत्रातून आलेले पाहावयास मिळते. म्हणून या कादंबरीत मूल्य ऱ्हासाचा प्रश्न केंद्रस्थानी असलेला आढळून येतो. येथील शाश्वत विचार आणि मूल्य यांची गळचेपी होताना दिसते आहे; परंतु प्रस्तुत कादंबरीचा लेखक मूल्यात्मक व नैतिक दृष्टीने या समाजवास्तवाकडे बघताना दिसतो आहे. एकूणच "या कादंबरीतून साक्षरता अभियानाच्या निमित्ताने शासकीय यंत्रणेचे अमानवी रूप, शासकीय धोरणे आणि अंमलबजावणी यातील अंतर, प्राथमिक शिक्षकांवर अशैक्षणिक कामांचा दबाव, व्यवस्थेची औपचारिकपणे उपक्रम राबविण्याची पद्धत, उदासीनता, माणसांच्या नैतिकतेची झालेली पडझड, नाटकीपणा, ढोंगीपणा या बाबींना प्राप्त झालेले महत्त्व, व्यवस्थेचा भाग म्हणून चालत राहणे येथे महत्त्वाचे ठरते आहे. राठोड मास्तरांची प्रतिक्रिया याविषयी बोलकी आहे "जावईबुवा एक गोष्ट कायम लक्षात ठेवा, या सिस्टम मध्ये जास्त पुढं जायचं नाही, आणि जास्त माग पडायचं नाही ही सिस्टम पुढं जाणाऱ्यांवर शंका घेते आणि मागे राहणाऱ्यांवर लक्ष ठेवते. नेहमी गर्दीसोबत राहायचं. गर्दी आपल्याला झाकून घेते. आधार देते. गर्दीचा आधार ईश्वराहून मोठा असतो." असाच सूर येथे आळवला आहे. या व्यवस्थेला वाचविण्यासाठी आणि तिच्यात पुन्हा परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी कोणीही जबाबदारी अंगाखांद्यावर घेण्यास तयार नाही. या सर्व बाबींचे दर्शन 'निशाणी डावा अंगठा' या कादंबरीतून प्रकर्षाने दिसून येते.

श्रीकांत बोजेवार यांची 'पावणेदोन पायांचा माणूस' :

२००७ मध्ये श्रीकांत बोजेवार यांची एक आगळीवेगळी अशी कादंबरी प्रकाशित झाली आहे. लेखनातील नैतिकता ओळखून लेखन करणारे लेखक म्हणून यांची ओळख आहे. तसेच सामाजिक प्रश्नांना वाचा फोडणारे लेखक आहेत. श्रीकांत बोजेवार यांना, " मानवापेक्षा चार पायांवर जगणारे मांजरबोके अधिक प्रामाणिक वाटतात. संपूर्ण मानवी व्यवस्था भ्रष्ट झाल्याचे शल्य लेखकाला अस्वस्थ करते. या कादंबरीत 'पावणेदोन पायांचा लंगड्या पितांबर' व्यवस्थाशरण माणूस असा उल्लेख ते करतात. जगताना अनैतिक तडजोडी करणारा, भौतिक इहवादी जगातल्या गफलतींचा-बुद्धिभेदांचा भौतिक फायदा करून घेणारा अँटी हिरो येथे लेखकाने दर्शविला आहे. तो एका पायाने अधू आहे; परंतु पावणेदोन पायांच्या आपल्या करामतीवर तो आपल्या कुटुंबाचं जगणं सुकर करतो. माणूस आतल्या पशुत्वाला खतपाणी घालून मांजरासारखे डोळे बंद करून घरातलं दुधाचं पातेलं फस्त करीत असतो. हे दूध आपलं नसलं तरी आपलं समजून प्राशन करण्याची जीवनकला साधायला हवी. 'पितांबरी' मांजर पावणेदोन पायांचं मांजर असलं तरी ते जगणं सुंदर सुखवस्तू करण्यासाठीच; धडधाकट पायांच्या माणसांवर ताण करीत जगतं"[८] लेखकाने प्रस्तुत कादंबरीतून माणसं वरवर धडधाकट दिसत असली तरी आतून ती अधू असतात. हा महत्वपूर्ण विचार मांडला. या कादंबरीतून अज्ञात प्रेरणांचा व उत्प्रेरकांचा शोध लेखकाने घेतला आहे. कादंबरीतील लंगड्या 'पितांबरचे' जगणे हेच आजच्या माणसाचे जगणे बनले आहे. असे लेखकाने पटवून दिले आहे.

शंकर सखाराम यांची 'एसईझेड' :

२००७ मध्ये प्रकाशित झालेली शंकर सखाराम लिखित, 'एसईझेड' या कादंबरीत भोवताली घडत असलेल्या ग्रामीण जीवनातल्या वर्तमानाच्या धगधगत्या वास्तवाचा समरसतेने सर्वंकष वेध घेतला आहे. या कादंबरीच्या आशयातूनच व्यक्त होणारे वास्तव कादंबरीचे मुखपृष्ठच सूचित करते. कृषिसंस्कृतीचा गळा घोटून, त्यांचे हिरवे अस्तित्व नष्ट करून मुठभरांच्या हितसंबंधासाठी राबविण्यात येणाऱ्या 'सेझ' योजनेचे भयावह रूप प्रकट करणारे आहे.

कारण सद्यस्थितीत लोकशाही व्यवस्थेत लोकशाही सरकार नको असे म्हणण्याची वेळ सामान्य माणसावर का यावी? याचे विवेचन प्रस्तुत कादंबरीतून येते. या कादंबरीतील भूमिका 'सेझ' विरोधात नाही तर 'सेझ'च्या अमंलबजावणी विरोधात आहे. हे लक्षात घेतले पाहिजे. 'सेझ'च्या नावाखाली मुंबई शेजारील सुपीक जमिनी हडप करण्याच्या मानसिकतेला विरोध केलेला आहे.

'सेझ' ही विकासाला चालना देणारी व्यवस्था आहे. त्यामुळे याला विरोध होण्याचे काही एक कारण नाही. परंतु सुपीक जमिनीवर हा प्रकल्प उभा करून चांगल्या जमिनी संपवणे. त्यापेक्षा बरड किंवा डोंगरी जमिनीवर हा उभा करावा. त्यामुळे विस्थापितांचा प्रश्न निर्माण होणार नाही. मात्र या कादंबरीत विस्थापितांचा योग्य त्या ठिकाणी पुनर्वसन करून त्यांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या. भारतात मात्र याउलट चित्र आहे.

भांडवलदारांना या 'सेझ'च्या नावाखाली मोठ्या मोठ्या महानगरांच्या जवळ जमिनी हव्या आहेत. यावरून असे लक्षात येते की, लोकशाही व्यवस्थेत सामान्यांचे कोणी वाली उरले नाहीत. प्रस्तुत कादंबरीत 'चंदू' हा नायक असला तरी तो शेतकऱ्यांचा प्रतिनिधी ठरतो. खलनायक म्हणून वावरत असणारे पात्र म्हणजे लोकशाही व्यवस्थेतील सरकार आणि भांडवलदार प्रस्तुत कादंबरीतून अदृश्य रुपात प्रकट होत जाते.

या कादंबरीच्या आशयाच्या केंद्रस्थानी असणारे प्रश्न म्हणजे भांडवलदारांकडून केले जाणारे शोषण, सर्वसामान्यांची आर्थिक साधन सामग्री, सरकारी यंत्रणेच्या संगनमताने भांडवलदारांनी हिरावून घेणे यामुळे भूमिपुत्रांचे होणारे शोषण आणि विस्थापन, सुशिक्षित बेकारी आणि भ्रष्टाचार, सरकारी नियम आणि कायद्यांचा सर्वसामान्यांना होणारा जाच या आहेत. आणि याच प्रश्नांच्या भोवती कादंबरीचे कथानक फिरत राहते. यातून समकालीन वास्तवाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न लेखकाने केलेला दिसतो.

दिनकर दाभाडे यांची 'व्हाया सावरगाव खुर्द' :

'व्हाया सावरगाव खुर्द' ही दिनकर दाभाडे यांची प्रदीर्घ अशी कादंबरी आहे. या कादंबरीतून गावगाड्याची मूल्यहीनता मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. एका बाजूने राजकारण ही अत्यंत चांगली आणि शुद्ध अशी गोष्ट असल्याची भूमिका मांडली. तर दुसरीकडे पात्रांच्या माध्यमातून राजकारण ही चांगली आणि शुद्ध गोष्ट नाही. शोषण आणि पद लालसा सोबतच सत्ता संपत्तीचे केंद्रीकरण हेच राजकारणाचे अंतिम उद्दिष्ट बनल्याचेही मान्य केले आहे. असे असले तरी देखील संवेदनशील वाचकाला ही कादंबरी भुरळ पाडते. आणि अस्वस्थही करते.

सुशील धसकटे यांची 'जोहार' :

२०१५ साली सुशीला धसकटे यांची 'जोहार' ही कादंबरी प्रकाशित झाली. ही कादंबरी प्रकाश झोतात येण्याचे कारण म्हणजे कादंबरीचा आशय आणि नाविन्यपूर्ण विषयाभिव्यक्ती. या कादंबरीतील नायक हा

सद्यस्थितीवर भाष्य करणारा तसेच विमनस्क मानसिकतेत गेलेला दिसतो. तोच नायक मराठी तरुणांना आकर्षक भासतो. महाराष्ट्रातील बहुजन तरुणांच्या मनाचा ठाव घेण्याचा प्रयत्न या कादंबरीच्या अनुषंगाने प्रत्ययास येतो. त्यामुळे या कादंबरीला मिळालेला आशयाचा भरीवपणा हे देखील एक वैशिष्टये आहे. ग्रामीण समाजातील प्रश्न मांडणारी ही कादंबरी निश्चितच दखलपात्र आहे.

२१ व्या शतकातील अन्य काही कादंबऱ्या

एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभी मराठी ग्रामीण कादंबरीतील प्रयोगशीलतेच्या पार्श्वभूमीवर काही साहित्यकृतींची दखल घेणे क्रमप्राप्त आहे.

इ.स. २००० नंतरच्या ग्रामीण आणि समस्थिती वर्णनाच्या कादंबरीचा विचार करताना त्यात २००५ मधील दिलीप भावसार यांची 'जिताड' २००८ मधील अशोक पवार यांची 'इळनमाळ', २०११ मधील आनंद बिंगकर यांची 'अवकाळी', 'पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट', २०१२ मधील राजन गवस यांची 'ब-बळीचा', २०१८ मधील नवनाथ गोरे यांची 'फेसाटी', २०२० मधील अविनाश कोल्हे यांची 'पंगतीतलं पान' अशा काही २००० नंतरच्या कादंबरी लेखनाने मराठी साहित्य क्षेत्रात आपले वास्तववादी वेगळेपण नोंदविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. यातून नवा आकृतिबंध, विषयनावीन्य, वास्तवाला सामोरे जाण्याकडे कल, पारंपरिक साच्याला समांतर नवा रुपबंध ही काही वैशिष्टये नमूद केली पाहिजेत.

बाबाराव मुसळे यांची 'वारुळ', प्रतिमा इंगोले यांची 'पार्ट टाईम', आशा बगे यांची 'भूमी', रवींद्र शोभणे यांची 'पांढर', नवनीत देशमुख यांची 'अंगणवाडी', अशोक पवारांची 'दर कोस दर मुक्काम', सदानंद देशमुखांची 'चारीमेरा' या कादंबऱ्यांचा समावेश उल्लेखनीय कादंबऱ्यांमध्ये करता येईल. रमेश इंगळे उत्रादकर यांची 'निशाणी डावा अंगठा' व 'सर्व प्रश्न अनिवार्य', श्रीकांत बोजेवार यांची 'पावणेदोन पायांचा माणूस', दिनकर दाभाडे यांची 'व्हाया सावरगाव खुर्द', सुशील धसकटे यांची 'जोहार' अशा काही कादंबऱ्यांनी पारंपारिक आशय आणि आविष्कार मूल्यांना समांतर अशा नवनव्या पायवाटेवरून वाटचाल करीत मराठी कादंबरीच्या कक्षा रुंदावत नेल्या.

पारंपरिक चौकटीतून बाहेर येत ग्रामीण जीवनवर्णनात नवनवीन भाषिक रूपेही पुढे आली. वास्तवाकडे ही कादंबरी झुकणारी असली तरी कल्पनाविलासही तिच्यात आहे. ही एकविसाव्या शतकाची सुरुवात असल्याने पुढे ग्रामीण कादंबरी आणखी प्रगत होईल, अशी आशा करायला हरकत नाही.

संदर्भ :

१. सप्रे अविनाश, 'स्वातंत्र्योत्तर काळातील मराठी कादंबरी', प्रदक्षिणा खंड २ रा, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ. १३३
२. ठाकूर रवींद्र, 'मराठी कादंबरी : समाजशास्त्रीय समीक्षा', दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, १५ मे २००७, पृष्ठ. २७२
३. लुलेकर पी.जी., 'मराठवाड्यातील मराठी वाड्मयाचा इतिहास', कैलास पब्लिकेशन, प्रथम आवृत्ती, १७ सप्टेंबर २०२१ पृ.क्र.२८७
४. तत्रैव पृ.क्र.२८८
५. जाधव जयद्रत/देशमुख भरत, '१९८० नंतरचे मराठी साहित्य : स्वरूप आणि समीक्षा', अरुणा प्रकाशन, लातूर, आवृत्ती पहिली, पृ.२२३

६. मोहिते गणेश, 'समकालीन मराठी कादंबरी', जनशक्ती वाचक चळवळ, समर्थ नगर, औरंगाबाद, पृ. १५५

७. तत्रैव, पृ.१६७

८. सानप किशोर, 'नवदोत्तरी मराठी ग्रामीण कादंबरी : अविष्कार तंत्रे आणि शैली', नवोदत्तरी मराठी ग्रामीण कादंबरी, (संपा.) जाधव गजानन, अनघादित्य प्रकाशन, परतवाडा, अक्टो.२०२१, पृ. ६५

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XIV** **Special Issue – VII** **March – 2025**

श्रीकांत देशमुख यांच्या कवितेतील संवेदनशीलता

कोमल बालाजी भरणे
संशोधक विद्यार्थीनी
भाषा, वांङ्मय व संस्कृती अभ्यास संकुल,
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.

प्रस्तावना :-

श्रीकांत देशमुख हे १९९० नंतरचे अत्यंत महत्त्वाचे ग्रामीण कवी लेखक व कादंबरीकार आहेत. श्रीकांत देशमुख यांनी आपल्या साहित्यकृतीतून ग्रामीण भागात जीवन जगणाऱ्या शेतकऱ्यांचे, स्त्रियांचे चित्रण संवेदनशीलतेने केले आहे. श्रीकांत देशमुख यांचे 'बळीवंत', 'आषाढमाती', 'बोलावे ते आम्ही' आणि 'लोळणफुगडी' हे चार कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. श्रीकांत देशमुख यांच्या 'पिढीजात' आणि 'कोवळे वर्तमान' या दोन कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. याशिवाय श्रीकांत देशमुख यांचे 'पडझड वाऱ्याच्या भिंती' आणि 'साखर कारखानदारीतले दादा' हे दोन ललितगद्य प्रसिद्ध आहेत. श्रीकांत देशमुख हे महाराष्ट्रातील अत्यंत संवेदनशील कवी, लेखक म्हणून ओळखल्या जातात. त्यांच्या प्रत्येक साहित्यकृतीतून माणसाविषयीची संवेदना उत्कटतेने प्रकट झालेली दिसून येते. मुळात श्रीकांत देशमुख हे संवेदनशील कवी आणि लेखक आहेत. मानवी मनातील भावभावना, त्याच्या संवेदना, त्याचे दुःख, व्यथा त्यांनी आपल्या साहित्यकृतीतून मांडल्या आहेत. त्यांच्या संवेदनशील कवितेविषयी डॉ. विजय चोरमारे लिहितात, "सरकारी खात्यात नोकरी करताना संवेदनशीलता जपणं कठीण असलं, तरी श्रीकांत देशमुख यांनी मनाच्या तळातली ओल कमी होऊ दिली नाही. शेती हा नुसता आस्थेचा नव्हे तर आवडीचा विषय असल्यामुळं साहित्यातल्या सर्जनाबरोबरच शेतीतल्या सर्जनाशी जोडून पाय मातीत रोवून ठेवले."[१] समीक्षक डॉ. विजय चोरमारे यांनी कवी श्रीकांत देशमुख यांच्या संवेदनशील कवितेविषयी केलेले विधान रास्त ठरते. कोणताही कवी किंवा साहित्यिक हा संवेदनेशिवाय साहित्य लेखन करू शकत नाही. श्रीकांत देशमुख यांचे सबंध साहित्य हे मानवी संवेदनेला हात घालणारे आहे. मानवी मनाच्या संवेदना प्रकट करणारे आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधातून श्रीकांत देशमुख यांच्या कवितेतील संवेदनशीलतेचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

श्रीकांत देशमुख यांच्या कवितेतील संवेदनशीलता :-

श्रीकांत देशमुख यांच्या कवितेचा मुख्य केंद्रबिंदू ग्रामीण भागात तळपातळीवर जगणारा सामान्य माणूस, शेतकरी, कष्टकरी माणूस हा आहे. त्यांच्या कवितांमधून अपार कष्ट करणाऱ्या शेतकरी, कष्टकरी माणसांचे संवेदनशील चित्रण आले आहे. ग्रामीण भागात अभावग्रस्ततेचे जीवन जगणाऱ्या शेतकऱ्यांचे, सामान्य माणसांचे, कष्टकऱ्या स्त्रियांचे अत्यंत संवेदनशीलतेने चित्रण केले आहे. त्यांच्या कवितांमधून ग्रामीण भागात जीवन जगणाऱ्या शेतकऱ्यांचे, कष्टकरी बायकांची व्यथा, वेदना, दुःख, यातना संवेदनशीलतेच्या पातळीवर चित्रित केली आहेत. श्रीकांत देशमुख यांनी आपल्या कवितेतून शेतकऱ्यांविषयीचे संवेदनशील चित्रण केले आहे. श्रीकांत देशमुख यांच्या संवेदनशील कवितांविषयी समीक्षक डॉ. चोरमारे लिहितात, "जागतिकीकरणाने माणसांच्या व्यक्तिगत जगण्यावर परिणाम केले, कवीच्या व्यक्तिगत आयुष्यात खूप काही घडत असताना बाहेरही ब-याच उलथापालथी होत होत्या. त्याच्या परिमाणातून शेती आणि शेतकरी उद्ध्वस्त होण्याची प्रक्रिया सुरू झाली होती. सामाजिक पातळीवरही बऱ्याच उलथापालथी होत होत्या. कुणाही संवेदनशील लेखक-कवीसाठी हे आव्हान होते आणि श्रीकांत देशमुख यांनी हे

आव्हान स्वीकारले. त्याचाच प्रगल्भ अविष्कार 'बोलावे ते आम्ही'मधून दिसून येतो."[2] श्रीकांत देशमुख यांच्या संवेदनशील कवितांविषयी विमलताई राजपाल लिहितात, "भूमी सावरण्याची वेळ खरोखर आली आहे, याची जाणीव करून देणाऱ्या कविता. तितक्याच ताकदीने आणि संवेदनशीलतेने कवीने मांडल्या आहेत."[3] समीक्षक विमलताई राजपाल यांनी केलेले विधान रास्त ठरते. निसर्गाचा लहरीपणा हा शेतकऱ्याच्या जीवनामध्ये सतत बदल घडवून आणत असतो. या निसर्गाच्या लहरीपणामुळे शेतकऱ्याचे जीवन उद्ध्वस्त होते. त्याच्या जगण्याची उलथापालथ होते. तरीसुद्धा हा शेतकरी कुठलीही तक्रार न करता हे सगळे दुःख निमुटपणे सहन करीत असतो. तेव्हा कवी म्हणतो,

'नुसता नुसताच राहावा पहात
निसर्गसंहार माळावर झडत जाणारा' (बारमाही, पृष्ठ-११)

शेतकरी हा दिवस-रात्र शेतात काबाडकष्ट करतो. राबराब राबतो. एवढे करूनही निसर्ग त्याला साथ देत नाही. निसर्ग त्याच्यावर कोपतो, परंतु शेतकरी हा हेच आपले प्राक्तन समजून सहन करतो. गावपातळीवर माणसांच्या जगण्याची वाताहत झाली आहे. त्याचे जगणे कोलमडून पडले आहे. गावपातळीवरचा माणूस हा देशोधडीला लागलेला आहे. तेव्हा कवी म्हणतो,

'माणसं झालेली नागवी
पाण्यावाचून झडून गेलेल्या पानगळत्या झाडासारखी
वाळक्या पायाच्या रेघोट्या ओढीत
आयुष्य लोटणारी गुरंढोरं सर्वदूर
पांदीची वाट सूर हरवलेल्या बासरीसारखी
गुराख्यांचे आवाज टिचलेले
अवेळीच चोची पसरून पाखरं पाण्यावाचून
वाऱ्यावर करपलेल्या पानासारखी' (शिवार, पृष्ठ,१८)

श्रीकांत देशमुख यांनी आपल्या कवितांमधून शेतकऱ्यांची दयनीय स्थिती, त्याची होणारी कुचंबना, त्याच्या वाट्याला येणारे दुःख आणि या दुःखातून, नैराश्येतून होत असलेल्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या अत्यंत संवेदनशीलरित्या आपल्या कवितांमधून चित्रित केल्या आहेत. तेव्हा कवी म्हणतो,

'भागीरथी काळे एन्ड्रीन पिऊन जीव दिला
कपाशीला नेमकीच बोंड लागलेली
तिनं मारण्याऐवजी बोंडअळी
मारून घेतलं स्वतःलाच
वेगळं औषध आता उरलं नाही
माणसांवर पडणाऱ्या रोगावर वापरण्याजोगं' (स्वर्गाच्या वेशीवर, पृष्ठ,१७)

शेतकरी हा वर्षानुवर्ष, युगानुयुगे दुःख भोगत आला आहे. तो त्याच्यावर होणाऱ्या अन्यायासाठी आवाज करत नाही. तो कुठलीही तक्रार करत नाही. तेव्हा त्याच्यावर येणाऱ्या संकटाचे निर्मूलन करण्यासाठी कोणी आवाज उठवेल का? त्याचा होणारा छळ कोणी थांबेल का? असे प्रश्न कवीला पडतात. त्यांच्या समस्या सोडवताना कवीला कोणीच दिसत नाही. श्रीकांत देशमुख यांनी आपल्या कवितेतून शेतकरी बापाचे संवेदनशील चित्रण केले आहे. गावपातळीवर राहणारा शेतकरी बाप, त्याचे कष्ट, त्याचा शेतीवर असलेला जीव, मातीवर असलेले निस्सीम प्रेम श्रीकांत देशमुख

यांच्या कवितेतून प्रकट होते. आयुष्यभर शेतात राबणाऱ्या बापाला कधी निसर्ग साथ देतो, तर कधी त्याचे जीवन कोलमडून टाकतो. तरीसुद्धा कष्टकरी शेतकरी बाप दुर्दम्य इच्छाशक्तीच्या बळावर परिस्थितीशी झगडतच असतो. हा त्याचा झगडा आपल्या कुटुंबासाठी, गोठ्यातल्या गुरांढोरांसाठी सतत चाललेला असतो. तेव्हा कवी म्हणतो,

'माझ्या बापाच्या गोठ्यातल्या गुराढोरांना झालेल्या
पावसाळी जखमा शेती नापीक करणाऱ्या
तशातही त्यांना रुजवला दाणा
पाखरांच्या अस्तित्वासाठी' (पावसाळी जखमा पृष्ठ,४०)

शेतकरी बाप वर्षानुवर्ष मरणाची तयारी करतच आलेला आहे. शेती करणे म्हणजे मृत्यूला कवटाळणेच आहे. शेती हा बुडीत व्यवसाय आहे. हे शेतकरी बापाला माहित आहे. तेव्हा तो मरणाची तयारीही दाखवतो. ही मरणाची तयारी फक्त बापाची नसते, तर ती प्रत्येक शेतकऱ्याची असते. शेतीत राबत असताना त्याला विविध अडचणींना सामोरे जावे लागते, परंतु त्याची हारण्याची लढाई मात्र तो चिवटपणे लढत असतो. शेतकरी हा आपला आशावाद सोडत नाही. त्याच्या नशिबात लिहिलेले भोग तो भोगत असतो. तो भोगत असताना तो मातीशी इमान राखतो आणि मरणाची तयारी सुद्धा दाखवतो. तेव्हा कवी म्हणतो,

'पेरणीनंतर बापानं सहज स्मशानातून फेरी मारली,
ओल्या रानासोबत सालभर मरणाची तयारी केली' (पाहिलं आहे, पृष्ठ,३८)

श्रीकांत देशमुख यांनी आपल्या कवितांमधून खेड्यापाड्यातील ग्रामीण स्त्रियांचे दुःख, वेदना, तिच्या यातना अतिशय संवेदनशीलतेने प्रकट केल्या आहेत. खेड्यातली स्त्री ही पुरुषाइतकीच किंबहुना अधिक श्रम शेतामध्ये करत असते. तिच्या कष्टाला काळवेळेच्या मर्यादा अजिबात नसतात. ती अव्यहातपणे शेतीत राबत असते. ती घरची सर्व कामे करते. तिच्या खांद्यावरच तिच्या कुटुंबाचा, संसाराचा गाडा असतो. शेती आणि संसार करत असताना तिची दोलायमान स्थिती होते. तिचे काळीज पोखरून निघते. हा कवी म्हणतो,

'रान वाढत जाते, माय खंगत जाते,
डोईवर डंगरं आभाळ काठी टेकत थरथरते' (रान वाढत जाते पृष्ठ,५१)

हे आभाळ डंगरं झाले आहे आणि कष्टकरी स्त्रीचे काठी टेकत थरथरणे, तिच्या कष्टलेल्या आयुष्याची प्रचिती देणारे आहे. स्त्री आपल्या जीवनातील सगळे दुःख विसरून आपल्या शेतभातीत आपल्या मुलांप्रमाणे नितांत गुंतलेली असते. तिचा हाच विसावा असतो. त्यावेळी निसर्ग हाच तिचा सोबतीही असतो. खेड्यातली स्त्री शेतात निंदताना ओवी गाते. आपल्या दुःखाचे कड ती आपल्या ओवीतून प्रकट करत असते आणि हा निसर्गही तिला प्रतिसाद देत असतो. हा निसर्ग तिचे सांत्वन करत असतो. श्रीकांत देशमुख यांनी आपल्या कवितेतून ग्रामीण स्त्रियांचे संवेदनशील मन चित्रित केले आहे. तेव्हा कवी म्हणतो,

'रानात निंदताना माय एकटीच ओवी गाते,
आपसुकच रानाचं जातं होतंरान' (वाढत जाते, पृष्ठ,५१)

ग्रामीण भागात कष्टाचे जीवन जगणाऱ्या स्त्रीच्या वाट्याला सदैव भोग, यातना, दुःख हेच आलेले दिसून येतात. तरीसुद्धा तिच्या वाट्याला आलेल्या यातना, संकट ती सहज झेलत असते. आयुष्यात येणाऱ्या अडचणींना तोंड देत असते. संघर्ष करीत असते. तिच्या आयुष्यात जणू निखारेच दिसून येतात. या निखाऱ्यात तिचे सबंध आयुष्य भाजून निघते. तिच्या वाट्याला सतत दुःख भोग दिसून येतात. तिच्या आयुष्याची राख होते. श्रीकांत देशमुख यांच्या

कवितेतील स्त्री ही इथल्या शोषिक परंपरेची प्रतिनिधी असलेली दिसून येते. तिच्या जगण्याला सर्व गावच हळहळतो. तेव्हा कवी म्हणतो,

'पहिली रात्र न पाहताच
माती धुऊन गेली
तरीही न रडता, दुःख न सांगता ते सगळं सोसत राहते
उन्हात वाळत घातलेले तुझे डोळे
चौफेर जात्यावर दळत बसलीस'[४] (रांडपण,पृष्ठ,४२)

जागतिकीकरणामुळे शेतकऱ्यांचे शोषण होत आहे. भांडवलशाही अर्थव्यवस्था शेतकऱ्यांच्या जमिनी बळकवून घेत आहेत. ग्रामीण भागातला शेतकरी विविध कारणांमुळे हवालदिल झाला आहे. त्याची शेती पिकत नाही म्हणून त्याला विकावी लागते. या शेतकऱ्यांचा गैरफायदा आधुनिक काळातील कारखानदार आणि भांडवलदार घेत आहेत. शेतकऱ्यांचे दुःख, यातना, त्यांची संवेदना श्रीकांत देशमुख यांनी आपल्या कवितेतून मांडली आहे. तेव्हा कवी म्हणतो,

'वाळवंटातल्या वाळूसारखं आपलं शरीर
रक्तमांस, पेशी, हाडांचा भुगा
खत कारखान्यांना जैविक खतनिर्मितीसाठी
शेती पिकत नाही म्हणून विकावी
स्क्वेअर फुटाप्रमाणं वस्ती आसपासची
तसं बाजारी' (अंधार वाचतो पोथी, पृष्ठ,१५)

शेतकरी दिवस-रात्र कष्टत राहतो. काळ्या मातीत घाम गाळत असतो. दिवसेंदिवस भूगर्भातली माती कोरडी होत जाते. शेतातली दगड-माती खोदत असताना शेतकऱ्याचा देह कणकण झिजताना दिसतो. तसेच त्याचे खांदेही रुंदावत जातात. शेतकरी सदैव शेतीचे पीक काढत असताना तो पाण्यासाठी चिंतातूर दिसतो. तेव्हा त्याला वाडवडिलांचे बोल ही ऐकू येत असतात. त्याला झोपच येत नाही. शेतामध्ये भरभरून पाणी आलेले दिसते. शेती करण्याविषयीची व्याकुळता आणि याविषयीची चिंता आयुष्यभर शेतकऱ्यांना भेडसावत असते. तेव्हा कवी म्हणतो,

'दिवसेंदिवस भूगर्भातली कोरडी होत जाणारी
दगडमाती खोदताना खोलवर
त्याचा देह कणकण झाला
खांदे मात्र रुंदावत गेले पहाडासारखे
खूप खोल मातीत असतात झरे
उंबराच्या पायाशी, म्हणायचे वाडवडील
हे त्याला आठवलं
रात्री झोपेतच मग भरभरून पाणी वाहयलं' (दिवसेंदिवस, पृष्ठ,६४)

श्रीकांत देशमुख यांनी आपल्या कवितांमधून शेतकऱ्यांविषयीची संवेदनशीलता प्रकट केली आहे. तरुण शेतकरी शेतात राबत असताना त्याला अस्मानी-सुलतानी संकटाशी झुंजावे लागते. निसर्गाचा लहरीपणा, कर्जबाजारीपण, कुटुंबाची ओढताण या सर्व गोष्टींना भिडावे लागते. जेव्हा त्याचा नाईलाज होतो, तेव्हा मात्र त्याला

आत्महत्या करण्याशिवाय पर्याय उरत नाही. श्रीकांत देशमुख यांनी आपल्या कवितेतून देवराव पाटील शेतकऱ्याच्या मुलाने आत्महत्या केल्याचे संवेदनशील चित्रण केले आहे.ते मनाला चटका लावणारे आहे. तेव्हा कवी म्हणतो,

'ऐन महालक्ष्मीच्या दिवशी
देवराव पाटलाचं पोर एन्ड्रीन प्यालं
पितानाच मरायचं ठाम ठरवलेलं
गाडीत घालताना म्हणाला-
कशासाठी दवाखान्यात नेता?'(तरुणी पोरं,पृष्ठ,७६)

श्रीकांत देशमुख यांनी ग्रामीण भागात जन्माला येणाऱ्या मुलींविषयीचे दुःख मांडले आहे. ग्रामीण भागात मुलगी जन्माला आली म्हणजे तिच्या पाठीमागे मरेपर्यंत कष्ट, यातना, दुःख यांचीच सोबत असते. तिच मुलगी मोठी झाल्यानंतर तिला कुटुंबातल्या कामाबरोबरच शेतातले कामही करावे लागते. ढोर मेहनत करावी लागते. एखाद्या वेळेला कष्ट उपसत उपसत एखादा आजार होऊन मरणही स्वीकारावे लागते. तेव्हा तिच्या मनातील संवेदना प्रकट करताना कवी म्हणतो,

'साऱ्यांच्या पाठीवर आलीस तू जन्माला
आणि साठवलं माजघरातल्या कोपऱ्यात
उतरंडीसारखं एकावर एक रचलेले दुःख
घरादाराच्या ओढाताणीत धुरकटले डोळे'[५] (लखलखीत देखणेपण, पृष्ठ,७३)

श्रीकांत देशमुख यांनी ग्रामीण भागात राहणाऱ्या सामान्य माणसांचे, कष्टकरी माणसांचे आणि शेतकऱ्यांचे दुःख संवेदनशीलरित्या प्रकट केले आहे. गावातील माणसे आपली आब गमावून शेताशिवाराच्या भोवती युगानयुगाचे जणू पाप शरीरावर घेऊन जगत आहेत. ज्याप्रमाणे गवताचे भारे बांधावेत त्याप्रमाणे आपले दुःख आपल्या अंगाखांद्यावर घेऊन वाहत आहेत. शेताशिवाराकडे येणारे वारे सुद्धा जखमांसारखे अलवार येत आहेत. तेव्हा कवी म्हणतो,

'माणसं आब गमावून, शेताशिवाराभोवती
कुठल्या जन्माचे शाप, बाळगतात देहावरती
गवताचे बांधावेत सरसर भारे,
रचताहेत दुःखाचे भार,
वारे वाहताहेत, जखमांसारखे अलवार' (मातीचं गबाळ, पृष्ठ, २२)

श्रीकांत देशमुख यांनी शेतात राबणाऱ्या, कष्ट करणाऱ्या शेतकरी बायकांचे दुःख मांडले आहे. त्यांची व्यथा प्रकट केली आहे. या बाया जुनाट काठाचा पदर डोईवर घेऊन युगानयुगे मातीमध्ये राबत आहेत. निंदताहेत. त्यांच्या हातातल्या विळ्याला एकसंघता प्राप्त झाली आहे. लय प्राप्त झाली आहे. या कष्टकरी बाया शेतात खुरपत आहेत. हिरवी माती निंत आहेत.

जीवाचा कोयता करून उन्हातानात शरीर तापवून, बाया लुगड्याचा पदर डोक्यावर घेऊन कष्टत आहेत. निंदत असताना वर्षानुवर्ष निघून जातात, परंतु मातीखालची लव्हाळी हरळीकुंधा कधीच मरत नाही, परंतु शेतात राबराब राबणाऱ्या हाडामासांच्या युगानयुग निंदणाऱ्या बाया मात्र शेतात राबताना दिसतात. आपले जीवन तिथेच संपवताना दिसतात. तेव्हा कवी म्हणतो,

'एकेक पाथ निंदून व्हावी तशी संपून जातात वर्ष
मातीखालची लव्हाळी हरळीकुंधा कधीच मरत नाही
हाडामासांची होते माती तरी निंदणं सरत नाही
सरत्या काळाचा पदर कमरेला खोऊन
काळ्या बाया काळ्या मातीत निंदताहेत' (निंदणाऱ्या बाया,पृष्ठ,३५)

श्रीकांत देशमुख यांनी आपल्या कवितेतून पिकवलेला शेतमाल बाजारपेठेत विकायला नेणाऱ्या एका कास्तकराच्या मृत्यूचे संवेदनशील चित्रण केले आहे. सालभर पीक वाढवून त्याला बाजारपेठेत विकायला नेत असताना कास्तकराचा रस्त्यामध्ये एका वळणावर टेम्पो उलटतो. तेव्हा सगळीकडे काळा अंधार दाटलेला असतो. तो टेम्पो उलटल्यानंतर त्यातील मालाची पोती कास्तकराच्या छातीवर पडतात. तेव्हा त्याचा मृत्यू होतो. गावाला ही बातमी फार उशिरा कळते. मरणापूर्वी त्याला आपली हालचालही करता आली नव्हती. तेव्हा कवी म्हणतो, त्याला असे अपघाती का मरावे? त्याला नैसर्गिक मृत्यू का येऊ नये? रानावनातून बागडणाऱ्या निरापराध पक्षासारखे त्याला मरण काय येऊ नये? असे कवीला प्रश्न पडतात. अतिशय दयनी आणि हृदयद्रावक संवेदनशील चित्रण आपल्या कवितेतून श्रीकांत देशमुख यांनी केले आहे. तेव्हा कवी म्हणतो,

'त्यानं असंच का मरावं दगड होऊन
का मरू नये हाडामासांचा चिखल होऊन
रानावनातून बागडताना मेलेल्या निरपराध पक्षासारखं
मरण का येऊ नये त्याला'[६] (कास्तकराचा मृत्यू, पृष्ठ,४७)

जागतिकीकरणात आणि आधुनिकीकरणांमध्ये ग्रामीण भागातील बायकांचे जगणे कठीण झाले आहे. शेतात राबणारी, कष्ट करणारी स्त्री, कुठे लाकूड फाटा तोडताना दिसते. गुरे राखताना दिसते. निंदताना दिसते. डोंगर चढताना दिसते. देशोदेशी आपला संसार पाठीवर घेऊन लेकराबाळांसह वणवण भटकताना दिसते. खेड्यातली बाई ही मातीच्या ढिगात पाय अडकलेली दिसते. या आधुनिक युगात तिची अवहेलना होतानाही दिसते. ती पंचतारांकित हॉटेलमध्ये नाचताना दिसते. आपल्या दुःखाला कवटाळून एकांतात रडताना दिसते. रस्त्यात टाहो फोडताना दिसते. तसेच तमाशातल्या फडात पायाला घुंगरू बांधून नृत्य करतानाही दिसते. रात्र अंगावर ओढून रडताना दिसते. आपल्या हक्कासाठी भांडताना दिसते. एवढेच नव्हे तर शेतकऱ्यांप्रमाणेच शेतीची दुरावस्था पाहून एन्ड्रीनचा घोट घेतानाही दिसते. तेव्हा तिची संवेदनशीलता टिपताना कवी म्हणतो,

'बायकांच्या हक्कासाठी
माणसांच्या गाण्यासाठी
लढताना दिसते बाई
पदराड आपलं दुःख झाकून
एक दिवस अचानक नाहीशी होताना दिसते बाई
बाई दिसते गळफास घेताना
एन्ड्रीनचा घोट घेताना
मरताना कोणालाही दोष न देता
शेवटचा श्वास घेताना दिसते बाई' (लोळणफुगडी,पृष्ठ,७३)

जागतिकीकरणापूर्व आणि जागतिकीकणानंतरही शेतकऱ्यांना लढणारे, त्यांना लुबाडणारे, त्यांचे आर्थिक शोषण करणारे सावकार त्यांना आजही लुबाडत आहेत. शेतकऱ्यांच्या गळी आवळल्या जाणारा सावकारी पाश संपुष्टात आला नाही सावकाराच्या आर्थिक शोषणामुळे गावपातळीवरील गरीब शेतकरी कंगाल झाला आहे. हाताश झाला आहे. नैसर्गिक संकटाने तो हतबल झाला आहे. त्यापेक्षाही अधिक सावकाराच्या कर्जाच्या विळख्यात अडकल्यामुळे आत्महत्येच्या टोकापर्यंत पोहोचत आहे. शेतकऱ्यांविषयीचे दुःख, वेदना मांडत असताना कवी म्हणतो,

'तू काठी उगारलेल्या सावकारांचे वंशज
आजही मातलेले सर्वत्र
इथल्या दाळदाण्याचा त्यांनी आवळलेला गळा
भूमीचं पावित्र्य जपणाऱ्या मातीच्या वंशजांना लागलेला शाप
अजूनही नाही पुसता आला आम्हाला' (लोळणफुगडी,पृष्ठ,८३)

श्रीकांत देशमुख यांनी आपल्या कवितेतून ग्रामीण भागात कष्टी जीवन जगणाऱ्या सावित्रीबाईची व्यथा, दुःख मांडले आहे. तिचा नवरा दरवर्षीप्रमाणे पंढरीच्या दिंडीमध्ये आपल्या खांद्यावर भागवत पताका घेऊन सामील होतो, परंतु कित्येक वर्ष तो परतून येतच नाही. तेव्हा ती आपल्या नवऱ्याची वर्षानुवर्ष वाट पाहते. नवऱ्याच्या वाटेकडे दारातच बसून राहते. तिच्या डोळ्याच्या आता वाट पाहून पाहून पार गारगोट्या झाल्या आहेत. बांगडी सारखा तिचा देह गोल गोल झाला आहे. गल्लीमध्ये येणाऱ्या दिंडीमध्ये ती तिचा नवरा शोधते. सडकेच्या काठावर उभी राहते. येणाऱ्या जाणाऱ्या वारकऱ्यांना निहाळते, परंतु तिचा नवरा तिला दिसत नाही. कित्येक वर्षापासून तिच्या जीवनात आनंद निर्माण झाला नाही. ती कित्येक वर्ष हसलीही नाही. तिचे जीवन जणू आता नसल्यासारखेच झाले आहे. तिचे रान आहे. आता नवऱ्यासारखाच मरून गेला आहे म्हणून ती एके सायंकाळी नवऱ्याची वाट पाहून आपल्या डोक्यावरचे कुंकू पुसते. श्रीकांत देशमुख यांनी अत्यंत संवेदनशीलतेने ग्रामीण भागातील स्त्रियांचे दुःख, तिच्या संवेदना प्रकट केल्या आहेत. तेव्हा कवी म्हणतो,

'वाट पाहून पाहून पुसलं होतं सांजवेळी सावित्रीच कुंकू
फुटावी पाण्यानं भरलेली मातीची घागर
रडली होती सावित्री सांजवेळी अंगणात
नंतर वाजत राहिले रात्रभर
टाळमृदंगांचे गहिवरं
चंद्रभागेच्या पाण्यात टांगलेल्या
एकाकी नावेसारखे"[७] (लोळणफुगडी,पृष्ठ,११०)

श्रीकांत देशमुख यांच्या सबंध कविता संग्रहातील कवितांतून ग्रामीण समाज जीवनातल्या सामान्य माणसांच्या, गोरगरीब शेतकऱ्यांच्या, कष्टकरी बायांच्या संवेदना अत्यंत पोटतिडकेने प्रकट केल्या आहेत. श्रीकांत देशमुख यांच्या कवितेतील मानवी संवेदना ही वाचकांच्या मनाला अस्वस्थ करते. वाचकांचे मन हेलावून टाकते. श्रीकांत देशमुख यांच्या संवेदनशील कविता या मानवी संवेदनांना उजागर करताना दिसतात. त्यांच्या कवितेतील वेदना, दुःख, यातना ह्या केवळ ग्रामीण माणसाच्याच नाहीत, तर या यातना विश्वातील मानव समूहाच्या आहेत आणि म्हणून श्रीकांत देशमुख यांच्या कविता ह्या समूहकेंद्रीय कविता असून त्या मानवी मनाला स्पर्श करणाऱ्या आहेत. मानवी संवेदना स्पष्ट करणाऱ्या आहेत.

समारोप :-

श्रीकांत देशमुख यांच्या कविता संवेदनशील कविता आहेत. त्यांच्या कवितेतून मानवी संवेदना, दुःख, यातना, हाल, कष्ट यांचे लिलया चित्रण झाले आहे. श्रीकांत देशमुख हे मुळात संवेदनशील कवी आहेत. त्यांच्या कवितेतून ग्रामीण भागातल्या सामान्य माणसांचे, शेतकऱ्यांचे, कष्टकऱ्या बायकांचे दुःख, यातना, व्यथा चित्रित झालेल्या दिसून येतात. श्रीकांत देशमुख यांनी त्यांच्या कवितांतून कष्टकरी माणसांच्या संवेदना प्रकट केल्या आहेत. मानवी मनामध्ये संवेदना टिकून राहणे आजच्या वर्तमान स्थितीमध्ये अत्यंत आवश्यक बाब झाली आहे. मानवी जीवन जर संवेदनहीन झाले तर मानवी जीवन हे पशुवत होईल म्हणून श्रीकांत देशमुख यांच्या कविता सतत माणसांच्या मनाला संवेदना निर्माण करून देण्याचे काम करतात. त्यांच्या कविता वाचकांच्या मनाचा ठाव घेतात. अस्वस्थ करतात. सामान्य माणसांप्रती जिव्हाळा निर्माण करतात. त्यांच्या कविता संवेदनांनी ओतपोत भरलेल्या आहेत. त्याच्यातून त्यांचे सहानुभूतीपूर्ण मन प्रत्ययास येते.

संदर्भ सूची:-

१) चोरमारे विजय- लेख, 'बळीवंत', महाराष्ट्र टाईम्स,३ जानेवारी २०१८
२) चोरमारे विजय- लेख, 'बोलावे ते आम्ही', महाराष्ट्र टाईम्स, जानेवारी २०१८
३) राजपाल विमलताई-समीक्षण, Bookganga.com
४) देशमुख श्रीकांत-'बळीवंत' (कवितासंग्रह), शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, तृतीयावृत्ती, २००६, पृष्ठ, ५१
५) देशमुख श्रीकांत-'आषाढमाती'(कवितासंग्रह), शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, द्‌वितीयावृत्ती, २००६, पृष्ठ, ७६
६) देशमुख श्रीकांत- 'बोलावे ते आम्ही'(कवितासंग्रह), शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, तृतीयावृत्ती १७ जून २०२३, पृष्ठ, ४७
७) देशमुख श्रीकांत-'लोळणफुगडी'(कवितासंग्रह), पार पब्लिकेशन, मुंबई, द्‌वितीयावृत्ती, १५ मार्च २०२१, पृष्ठ,११०

साहित्यिक लेखन कार्यात वाचनाचे महत्व

डॉ. माया उद्धवराव शिंदे
ग्रंथपाल,
कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय,
उमरी जि. नांदेड

डॉ. जगदीश नरहरराव कुलकर्णी
ग्रंथपाल व संचालक (अ. प.)
ज्ञान स्रोत केंद्र,
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

प्रस्तावना:

लेखन ही एक कला आहे. लेखन हे अनेक प्रकारचे असते. विज्ञान, तत्वज्ञान, संस्कृती यासह अनेक विषयावरील प्रासंगिक, वैचारिक, संशोधनात्मक लेखन लेखक करत असत्तात. हे लेखन माहिती प्रसार, अभ्यास व संशोधनाच्या उद्देशाने होत असते. मनातील विचार, भावना, संकल्प, संदेश देण्यासाठी, मनोरंजनासाठी, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक घडामोडी जनसामान्यापर्यंत पोहोचविण्यासाठी कथा, कादंबरी, नाटक, कविता, स्फुटलेखन, चरित्र, निबंध, इत्यादी साहित्य (वांड्मयीन) लेखन केले जाते. हे लेखन करताना स्वयंप्रेरणा. अनुभव, तज्ज्ञ व्यक्तींचे मार्गदर्शन या बरोबरच ग्रंथ, नियतकालिके आदीचे वाचन, ग्रंथालये व ग्रंथपाल यांचेही कळत- नकळत अमूल्य योगदान असते. वाचन हे कवी व लेखकांच्या जीवनातील अविभाज्य घटक आहे. लेखनकार्यात वाचनाचे महत्व विषद करणा-या काही महत्वाच्या बाबींची चर्चा इथे केली आहे.

अनुभवविश्वाबाहेरील जगाची जाणीव:

प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनात वाचनाचे अनन्यसाधारण महत्व आहे. अक्षरज्ञान झाल्यापासून माणूस सतत काहीतरी वाचत असतो. त्यातून खरेतर घडत असतो. समाजात वावरत असताना अनेक बाबी तो पाहत असतो, अनुभवत असतो. त्यापलीकडचे जग, अनुभवविश्व त्याला वाचनातून कळते.

भाषासमृद्धी:

वाचन केल्याने शब्दसंचय वाढतो. आशयसंपन्न वाक्यरचना करता येते. लेखनशैलीचा विकास होतो. भाषेचा प्रभावी वापर करण्याचे कौशल्य प्राप्त होते.

विषयज्ञान:

लेखन करण्यासाठी वाचनाचा पाया मजबूत लागतो. लेखन करण्यासाठी विषयाचे ज्ञान आवश्यक असते. वाचनातून ते प्राप्त होते. विषयज्ञान असेल तरच लेखनासाठीचा आत्मविश्वास निर्माण होतो. हा आत्मविश्वास निर्माण करण्याचे महतकार्य वाचन करते.

कल्पनाशक्तीचा विकास: वाचनाने नंवनवीन कल्पना सुचतात. विचार जागृत होतात. जे न देखे रवी ते देखे कवी याची प्रचिती येते.

एकाग्रतेचा विकास: एकाग्रता वृधीगंत होण्यासाठी वाचन महत्वाचे आहे. एकाग्रतेमुळे लेखक अधिक उत्तम प्रकारे लेखन करू शकतो.

प्रगत लेखनशैली : बहुअंगी वाचनाने विविध लेखकांच्या लेखन शैलीचा अभ्यास होतो. सुप्रसिद्ध लेखंकाची शैली लक्षात येते. त्यानुसार लेखकाला आपली शैली विकसित करता येते.

सामाजिक व सांस्कृतिक जाणीवांची प्रगल्भता: वाचनाने आपला सांस्कृतिक वारसा अवगत होतो. समाजातील

घडामोडींची जाणीव होते. आपली संस्कृती सर्वांना व आपल्या भावी पिढीला कळावी या विचाराने मन लेखनाकडे वळत. समाजाच्या प्रश्नाची जाणीव झाल्याने त्यावर आपले मत मांडता येते.

अनुभव संपन्नता: वाचनाने व्यक्ती अनुभव संपन्न होतो. पुढच्यास ठेच मागचा शहाणा या म्हणीप्रमाणे इतरांच्या अनुभवातून जाणिवां ज्ञात होतात. नातेसंबंध, मनाचा, भावनांचा गुंता उलगडता येतो. वाचनसंपन्न लेखकाच्या लेखनात सजगता व सजीवपणा दिसून येतो.

समीक्षक दृष्टी: वाचनाने दोन लेखनातील तुलना करता येते. त्यातून चांगले कोणते, मध्यम कोणते, उत्कृष्ट कोणते असे गुणदोष लक्षात येत्तात. इतर लेखनाचे मूल्यमापन करतानाच स्वतःच्या लेखनाचेही मूल्यमापन करून लेखन अधिक सकस करता येते.

लेखनस्फूर्ती: सततच्या वाचनाने आपणही लिहावे, व्यक्त व्हावे अशी प्रेरणा मिळते. नवनवीन विषय हाताळण्याची, विविध साहित्यप्रकारचे लेखन करण्याची प्रेरणा मिळते.

विचार क्षमतेत वाढ: वाचनाने विचाराच्या क्षमता रुंदावतात, विचाराची क्षमता व्याप्त होते. अधिक सखोल व विचारप्रवर्तक लेखन करण्याची उर्जा मिळते. वाचकांना प्रेरित करणारे, विचार करण्यास भाग पाडणारे, आवडणारे लेखन करणे शक्य होते.

अनुवादित साहित्य निर्मितीची प्रेरणा: इतर भाषेतील उत्तम साहित्य अभ्यासून ते साहित्य आपल्या भाषेत अनुवाद करण्याची तसेच आपल्या मातृभाषेतील साहित्य इतर भाषेत अनुवादित करून सर्वदूर पोहोचविण्याची संधी मिळते.

समारोप:

वाचनाचे खरे तर असंख्य फायदे आहेत. साहित्यिक लेखनाच्या दृष्टीने उपयुक्त असलेल्या अनुभवविश्वाबाहेरील जगाची जाणीव, भाषासमृद्धी, विषयज्ञान, कल्पनाशक्तीचा विकास, एकाग्रतेचा विकास, प्रगत लेखनशैली, सामाजिक व सांस्कृतिक जाणीवांची प्रगल्भता, अनुभव संपन्नता, समीक्षक दृष्टी, लेखनस्फूर्ती, विचार क्षमतेत वाढ, अनुवादित साहित्य निर्मितीची प्रेरणा इत्यादी चर्चा प्रस्तुत लेखात केली आहे.

संदर्भ:

1. कुलकर्णी, जे. एन. (२००४) वाचनसंस्कृती जपली पाहिजे, सा.नंदिग्राम लोकक्रांती वार्ता, दिवाळी विशेषांक, पृ ३५.
2. कुलकर्णी, जे. एन. (२०११) लोकराज्यचा सर्वांगसुंदर वाचन विशेषांक, दै. नांदेड एकजुट, 22/०९/२०११ , पृ २.
3. कुलकर्णी, जे. एन. (२०१६) वाचन प्रेरणा, दै. नांदेड एकजुट, पृ. ३
4. कुलकर्णी, जे. एन. (२०२१) वाचन विषयक प्रश्न व त्यांची उकल, नंदीग्राम लोकक्रांती वार्ता विशेषांक, पृ. ४

आंध जमातीच्या लोकगीतातील संवेदना

शोभा विठ्ठल सरकुंडे
संशोधक
स्वा. रा. ती. म. विद्यापीठ नांदेड

प्रास्ताविक:

आदिवासी आंधाच्या लोकसाहित्यामधील संवेदना म्हणजे जाणीव, बोध, ज्ञान, अनुभूती, लक्षात येणे. संवेदनेमध्ये प्रक्रियेचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य असे, की अनेक प्रकारच्या वेदना अंतर्भूत असू शकतात. संवेदनेमध्ये भावभावनांचा अनुभवाचाही समावेश असू शकतो. म्हणूनच एखाद्या घटनेचा आपल्यावर होणारा परिणाम सुखद वा दुःखद असू शकते. अर्थात त्या अनुभवांशी निगडित पूर्वीची भावना कोणती होती, यावर अवलंबून असते. सामान्य माणसांच्या भावना, अनुभव आणि संस्कृतीचे प्रतिबिंब दिसते. ते केवळ मनोरंजनासाठी नसून समाजातील विविध समस्या, दुःख आणि आनंदाचे वर्णन करते, त्यामुळे ते लोकांच्या जीवनाशी संबंधित आणि संवेदनशील वाटतात.

आदिवासी आंध जमातीच्या लोकगीतात लोकांच्या भावना, सुखदुःख, हर्ष, निराशा आणि प्रेम यासारख्या विविध संवेदना सहजपणे व्यक्त होतात. हे लोकगीत केवळ शब्द आणि स्वरांचे मिश्रण नसून, ते लोकांच्या जीवनातील एक अविभाज्य भाग आहे. लोकगीत हे मानवी भावनांचे प्रतिबिंब असते. अशा विविध भावना व्यक्त होत असतात. निसर्गातील सौंदर्य जसे की, नदी, डोंगर, झाडे, प्राणी आणि पक्षी यासारख्या गोष्टी लोकगीतात अनेकदा चित्रित केल्या जातात. त्याचप्रमाणे समाजातील अनेक घटकांचे चित्रण करते जसे की लग्न उत्सव आणि धार्मिक कार्यक्रमा बरोबरच आदिवासी आंध जमातीच्या दैनंदिन जीवनातील कष्टमय जीवन, वेदना, दारिद्र्य, सासुरवास, सावकाराकडून होणारा छळ अशा काही संवेदना लोकगीतामधून व्यक्त होतात.

लोकगीतांचे स्वरूप बदलत असते. त्यामुळे 'लोकगीत जुनेही नसते आणि नवेही नसते'. कारण, सामान्य लोकांच्या कडून मानवाच्या बेभान अवस्थेमध्ये या लोकगीतांचा जन्म होतो. लोकगीतांचा निर्मितीच्या संदर्भात श्री. ना. रा. शेंडे म्हणतात, **"**लोकगीते तर लोक साहित्याचा आत्मा आहे. ती आत्मपिंडातून स्त्रवणारे विविध भावनिर्झर आणि त्यांची लकाकी मनुष्यमात्रांच्या जीवनप्रणालीचे व प्रकृती आणि प्रवृत्तीचे प्रभावी घटक ठरतात. शून्यातून ध्वनी निर्माण झाला. त्यातून अक्षरे निनादली, अक्षरांनी शब्द बनला आणि शब्दांनी आकार घेऊन एक वेगळे रूप प्रकट केले. त्यातच 'मनुष्य', 'मानव' व्यक्त झाला आणि त्याने आपल्या सहजस्फूर्त भावनांद्वारे शून्याचा आविष्कार घडविला. त्या अविष्कारातून लोकगीताचा जन्म झाला. तो संगीतबद्ध झाला. त्याने वातावरण चैतन्यमय केले**".१.**

डॉ. प्रभाकर मांडे म्हणतात लोकगीते जीवनाचे सर्वांगीण दर्शन घडविता, व जगण्याच्या तऱ्हा सांगतात. आदिवासी आंध जमातीच्या लोकगीतातून स्त्रिया ह्या आपल्या दैनंदिन जीवनातील कष्टमय जीवनाचे चित्रण करताना दिसून येतात. सासुरवाशीन स्त्री ही आपल्या सांसारिक जीवनातील दुःख व्यक्त करताना ती ओव्या, श्रमगीत, म्हणी, उखाणे यांच्या माध्यमातून आपले दुःख, संवेदना व्यक्त करताना दिसून येते.

कष्टाबरोबरच संसाराचा गाडा हाकताना स्त्रीला होणारे कष्ट, वेदना यांचे वर्णन येते. लोकगीते ही परंपरेनुसार एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे मौखिक परंपरेने हस्तांतरित होत असतात. अशा पद्धतीने ह्या लोकगीतांचे संवर्धन होत असते. काही लोकगीतामधून आदिवासी आंधाच्या स्त्रियांनी आपल्या संवेदना व्यक्त केल्या आहेत. त्या अशा-

"नेणत बाळ माझे पेंगत कडवरी
रानावनाची ही वारी
गडणींनो करूया ग आता न्याहारी
करूया ग आता न्याहारी
न्याहरीला नाही बामन वाणी तूप रोटी"२

शेतामध्ये कष्ट करताना किंवा जंगलामध्ये लाकूड फाटा जमविताना आदिवासी आंध स्त्रीला वणवण भटकंती करून मोळीची भरती करावी लागते. अशीच एक स्त्री लहान मूल कडेवर घेऊन राणा वनात जाते तेव्हा तिच्या चालण्याने कडेवरच्या मुलालाही झोप येते. म्हणून ती स्त्री आपल्या सोबतच्या स्त्रियांना न्याहारी करण्यासाठी बोलाविते. परंतु न्याहारी करताना तिला ब्राह्मण स्त्रीची आठवणी येते. कारण ब्राह्मण स्त्रीच्या घरी नेहमी तूप, रोटी सारखे खाद्यपदार्थ त्यांच्या ताटात असतात, परंतु आदिवासी आंध स्त्रीला मात्र शिळ्या भाकरीची न्याहारी करूनच कामाला जावे लागते.

आदिवासी आंध स्त्री आपल्या वेदना व्यक्त करताना ती आपल्या चिमुकल्याला एका ठिकाणी किंवा सावलीमध्ये झोपी सुद्धा घालू शकत नाही कारण की, जंगलामध्ये लाकूड फाटा जमवत असताना ती आपल्या काळजाच्या तुकड्याला आपल्या कडेवरती घेऊन ती लाकडांची शोधा शोध करते. हे दुःख ती वरील लोकगीतामधून व्यक्त करत असते. तसेच ती जेव्हा न्याहारीसाठी बसते, तेव्हा ती आपल्या नशिबाला दोष देत असते एवढे कष्ट करूनही आपल्या ताटात साधी भाजी, रोटी नाही, तर शिळ्या भाकरीचे तुकडे खाऊन राबावे लागते. अशा संवेदना ती व्यक्त करते. याउलट ती जेव्हा ब्राह्मण स्त्रीच्या घरातील जेवणाचे स्मरण करते, तेव्हा ती अजूनच जास्त दुःखी होते. ब्राह्मण स्त्रीच्या ताटात तूप पोळीचे जेवण असते आणि आपल्या ताटामध्ये साधं जेवण सुद्धा नाही याची खंत व्यक्त करते. अशा वेदना ही आदिवासी आंध स्त्री आपल्या संवेदना लोकगीतातून व्यक्त करताना दिसून येते.

महाराष्ट्रातील आदिवासी आंध लोकांकडे फारशी शेती नाही आणि ज्यांच्याकडे आहे तीही कोरडवाहू. त्यामुळे वर्षभर पुरेल एवढे धान्य त्या शेतीत होत नाही. त्यांना रोज मंजुरी करूनच पोटाची खळगी भरावी लागतात आणि मोलमजुरी करायची तर ती पण बिगर आदिवासी समाजाच्या शेतात त्यामुळे कामाचे तास आणि दिला जाणारा मोबदला याचा अर्थार्थी काहीही संबंध असत नाही. कारण कामावरील ठेकेदार मोलमजुरीचा मोबदला हा बरोबर देत नाही. पण काम मात्र अधिक प्रमाणात करून घेतो. हे शेतमालक कामाच्या मोबदल्यात दाम अगदीच कमी प्रमाणात देत असतात. ह्या संवेदना स्त्री आपल्या लोकगीतातून मांडताना दिसून येते. आदिवासी आंध स्त्रीचे दुःख व्यक्त होणारे लोकगीत खालील प्रमाणे.

"डोळे पुसोनी मजूर जातो कामाला
किंमत नाही देत कोणी घामाला
बईल होऊनी करतो हेलन

काडी अंगाचे तेल
पोट भरण्याला
डोळे पुसोनी मजूर जातो कामाला
किंमत नाही देत कोणी घामाला

आदिवासी आंध मजूर हा कितीही काबाडकष्ट केले, तरी त्याला त्याच्या कष्टाचा मोबदला योग्य दिला जात नाही. उलट त्याच्याकडून बैलासारखे काम करून घेतले जाते. जोपर्यंत त्याच्या शरीरात ताकद व शक्ती आहे तोपर्यंत शेतमालक त्याच्याकडून काम करून घेतो. वेळ वेळप्रसंगी मजुराला उसनवारी वरती पैसेदेखील देतो आणि त्या पैशाची परतफेड वेळेवर न झाल्यास शेतमालक त्या गरीब आदिवासी आंध मजुराचे घर जप्त करण्यास मागे पुढे पाहत नाही. अशा प्रकारची पिळवणूक गरीब मजूवर्गाची पिढ्यानपिढ्या चालली आहे. मजूर वर्गाची ज्या प्रकारे पिळवणूक होते ह्या संवेदना लोकगीता मधून व्यक्त केल्या जातात. त्याचप्रमाणे अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची सावकार मंडळी कशाप्रकारे पिळवणूक करतात ते दिसते. अशा प्रकारच्या संवेदना खालील लोकगीतातून येतात.

"जोवर वक्तो रक्त कामाने होतो सत्क
घरदार करतो जप्त पिळतो आम्हाला
डोळे पुसोनी मजूर जातो कामाला
किंमत नाही देत कोणी घामाला

समाजामध्ये आज सुद्धा अशा प्रकारची पिळवणूक मजूर वर्गाच्या सोबतच सालदार वर्गाची होताना दिसते. कुटुंबाच्या आवश्यक गरजा पूर्ण करण्यासाठी या आदिवासी आंध लोकांना प्रचंड कष्टाचे जीवन जगावे लागते आणि त्यातून मिळालेल्या पैशात मीठ-मिरची व इतर गरजेच्या वस्तू खरेदी कराव्या लागतात. आठवडाभराच्या गरजांची परिपूर्णता करण्यासाठी या आदिवासी आंध स्त्रीला प्रत्येक दिवस हा कसाबसा काढावा लागतो. कित्येक वेळा तर मुलांना खाऊ घेऊन देण्यासाठी सुद्धा तिच्याकडे पैसे नसतात किंवा असले तर त्यातही तिला काटकसर करून पैशाची बचत करावी लागते. तरीही मुलांचा खाऊसाठीचा हट्ट सुरूच असतो. आईच्या भोवताल सर्व मुलांचा गराडा पडतो. अशावेळी मात्र त्या स्त्रीच्या डोळ्यातून अश्रू पाझरायला लागतात. प्रसंगी रडायलाही कमी करत नाही.

ही आदिवासी आंध स्त्री आपल्या या संवेदना मांडताना म्हणते की, संसाररूपी गाडा ओढता ओढता नाकी नऊ येत आहेत. पिठाची मिठाला भेट होत नाही आणि पोटाची खळगी भरणे अवघड होत असतानाच मुलांच्या खाऊसाठी कशी तोडजोड करावी हे दुःख ती मांडताना दिसते. मुलांच्या छोट्या छोट्या गरजा सुद्धा आपण पूर्ण करू शकत नाही ही दुःखमय संवेदना ती लोकगीतातून व्यक्त करताना दिसून येते.

"मीठ मिरच्यासाठी पत्नी घरात जीव हो काढी
मुलांचा पडे गराडा खाऊसाठी
नारी लागती रडण्याला
डोळे पुसोनी मजूर जातो कामाला
किंमत नाही देत कोणी घामाला

अशा प्रत्येक दिवस काढून उद्याच्या मजुरीचा शोध आज सायंकाळीच घ्यावा लागतो. नाहीतर

उद्याची मजुरी उद्या मिळत नाही पर्यायाने उपाशीपोटी राहण्याची वेळ येते, म्हणून हा प्रपंच करावा लागतो आणि आंध लोक हे करतात. असा हा संसाररुपी गाडा ओढण्यासाठी मानवाला अहोरात्र घाम गाळावा लागतो. आजचा दिवस गेला की, उद्याची चिंता भेडसावते म्हणून तर संसार हा दुःखमय आहे असे म्हटले जाते ते याच अर्थाने. मुळातच प्रपंच गाडा ओढणे खूप कठीण आहे. तो जपून वढावा लागतो कारण की, त्यात अनेक संकटे येतात आणि ती पार करावी लागतात नाहीतर ती माणसाला छळतात. हे संसारमय जीवन हे दुःखी व कष्टी असून त्यात सुखापेक्षा दुःखच अधिक वाट्याला येते. ह्या संवेदनाखालील गीतातून दिसून येतात.

"शनिदासाचा खास इसारा (इशारा)
सुखी राखणे घर सवंसारा
सवंसार परपंच गाडा, शनिदास जपोनी ओढा
कठीण हाय जगण्याला
डोळे पुसोनी मजूर जातो कामाला
किंमत नाही देत कोणी घामाला"४

मुळातच आदिवासी आंध जमातीच्या लोकांचे वास्तव्य हे डोंगराळ भागात असल्यामुळे त्यांना आपल्या गरजांची परिपुर्तता करण्यासाठी इतरांवर आश्रित राहावे लागते. पर्यायाने त्यांना मजुरी करणे भाग पडते. तेव्हा मात्र त्यांना मजुरीच्या नावाखाली अनेक चटके सहन करावे लागतात. ह्या संवेदना वरील लोकगीतातून मानताना दिसते. हे दुःख ती वारंवार अनुभवत असते.

समाजाच्या दृष्टीने स्त्रियांच्या जीवनामध्ये आई-वडिलांच्या नात्याबरोबरच भावाबहिणीची नाती ही तेवढीच महत्वाची असतात. ओवाळणीसाठी, चोळी लुगड्यासाठी एकतरी भाऊ असावा. विशेषतः सामाजिक आधारासाठी भावाची स्त्रीला अत्यंत आवश्यकता असते. भावामुळे तिची पाठ राखण होत असते.

"बहिणीला भाऊ एक तरी असावा
चोळीचा एक खण, एका रातीचा विसावा"५

मुलीच्या लग्नानंतर तिच्या सासरी कितीही श्रीमंती असली तरी भावाकडून चोळीचा तिचा हक्क असतो. म्हणून पंचमीच्या दिवाळीच्या निमित्ताने बहिण एक दोन दिवस भावा घरी राहून बोळवन घेऊन परत जाते. ही लोकजीवनात चालत आलेली परंपरा आहे. भाऊ हा बहिणीसाठी एका रात्रीचा विसावा हे वरील ओवीतून सुचित झाले आहे.

सासरी सासुरवास भोगतानाच दुःख कुणाला सांगावं? भावा शिवाय दुसरा कोणी ऐकून घेणार नाही. कदाचित आपल्या सासुरवास सांगितल्यानंतर भाऊ सासरी जाऊन सासरच्या माणसांची समाज काढेल असं तिला वाटायला लागतं. लोकजीवनात तिचा सासुरवास, दुःख कोणडमारा या संवेदना व्यक्त करण्यासाठी भावाशिवाय दुसरा पर्याय नाही. आपला होत असलेला सासुरवास, नंदण, दीर, जाऊ, भाया, सासू, सासरे यांच्याकडून होणारा छळ याबद्दलची संवेदनाआपल्या भावाकडे व्यक्त करत असते. अशाप्रकारे आदिवासी आंध जमातीमध्ये वेगवेगळ्या भावना बद्दल संवेदना व्यक्त केल्या जातात.

निष्कर्ष

१) लोकगीत हे सामान्य माणसांच्या भावना व्यक्त करण्याचे एक सोपे आणि नैसर्गिक माध्यम आहे.

२) या योगितामध्ये प्रेम, दुःख, निराशा आणि निसर्गाशी असलेले नाते यासारखे अनेक अनुभव व्यक्त

होतात.

३) लोकगीत हे पारंपारिक आणि आधुनिक दोन्ही स्वरूपात आढळतात.

४) पण त्यात नेहमीच सामान्य माणसांच्या भावनांचा प्रभाव असतो. लोकगीत बोलण्याची पद्धती सोपी आणि सहज असते. ज्यामुळे ते लोकांना लगेच भावपूर्ण वाटतात.

५) लोकगीत हे एका विशिष्ट समाजाचे प्रतिनिधित्व करतात, आणि त्यातून त्या समाजाच्या भावना आणि संस्कृतीचा अर्थ समजतो.

६) लोकगीतात माणसाच्या जीवनातील चढउतार सुखदुःख आणि अडचणी सहजपणे मांडल्या जातात.

७) प्रेम, नात्याची गोडवी आणि आपापल्या भावना व्यक्त करण्यासाठी लोकगीत एक उत्तम माध्यम आहे.

८) निसर्गाशी असलेला संबंध निसर्गाचे सौंदर्य आणि त्यातून मिळणारे समाधान लोकगीतातून व्यक्त होते.

९) लोकगीतातून समाजातील समस्या अन्याय आणि गरजा यावर भाष्य केले जाते.

सारांश

महाराष्ट्रातील आदिवासी आंध जमातीच्या दैनंदिन जीवनातील विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागते. तरीपण हा समाज या समस्यांना तोंड देत आपला उदरनिर्वाह चालू ठेवतो. दळणकांडण करणे, लाकूडफाटा जमा करणे, बिगर आदिवासींच्या शेतावरती मजूर म्हणून कामाला जाणे, माहेरा गेल्यानंतर संसारातील सुखदुःख आपल्या माहेरी सांगणे. वरील मुद्द्यानुसार दैनंदिन जीवनातील संवेदना व्यक्त करताना हा समाज दिसून येतो. जीवनातील बिकट परिस्थितीला तोंड देत हे लोक आपले जीवन जगत असतात. त्यामध्ये स्त्रियांवर होणारा सासुरवास, संसारी गाडा ओढताना मनाची होणारी घुसमट, मजूर म्हणून कामाला गेल्यानंतर त्या ठिकाणी होणारी पिळवणूक, पाऊस पाणी नाही झाला तर शेतकऱ्याचे होणारे हाल याबद्दल आदिवासी आंध स्त्री आपल्या संवेदना लोकगीताच्या माध्यमातून व्यक्त करताना दिसून येते.

संदर्भ

१) श्री.ना.रा. शेंडे, 'लोकसाहित्य संपदा' पृ. ४२.

२) डॉ. धनजकर राजेश, 'मराठवाड्यातील आंध जमातीचे लोकसाहित्य', अनुराधा पब्लिकेशन्स, सिडको नांदेड.पृ. १८६.

३) डॉ. धनजकर राजेश, 'मराठवाड्यातील आंध जमातीचे लोकसाहित्य', अनुराधा पब्लिकेशन्स, सिडको नांदेड.पृ. १८८.

४). धनजकर राजेश, 'मराठवाड्यातील आंध जमातीचे लोकसाहित्य', अनुराधा पब्लिकेशन्स, सिडको नांदेड. पृ. १८८ व १८९.

५) डॉ. पानसे वनमाला, 'स्त्रियांच्या ओवी गीतातील प्रतिमा सृष्टी', पृ. ७३.

आम्ही पुढे निघालो : मानवतावादाची पेरणी करणारा संग्रह

डॉ. ल. ना. वाघमारे
मराठी विभागप्रमुख,
शंकरराव चव्हाण महाविद्यालय, अर्धापूर

'मानवतावाद ' ही एक तात्विक भूमिका आहे. ' मानवतावाद ' हा शब्द लॅटिन शब्द ' 'humantas' पासून आला आहे. जो प्रथम प्राचीन रोममध्ये सिसेरो आणि इतर विचारवंतांनी उदारमतवादी शिक्षणाशी संबंधित मूल्यांचे वर्णन करण्यासाठी वापरला. 'मानवतावाद ' हा मानवाच्या वैयक्तिक आणि सामाजिक क्षमतेवर व त्यांच्या कार्यक्षमतेवर भर देतो. तसेच या शब्दाचा अर्थ त्याच्याशी जुळणाऱ्या बौद्धिक चळवळीनुसार बदलला आहे . विज्ञान व तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे मानवतावादी मूल्यांना बळकटी मिळाली . विसाव्या शतकाच्या आरंभी मानवतावादाला समर्पित संघटना युरोप आणि अमेरिकेत भरभराटीला आल्या . त्यानंतर त्यांचा जगभर विस्तार झाला . एकविसाव्या शतकात हा शब्द मानवी स्वातंत्र्य , स्वायत्तता आणि प्रगतीचा पुरस्कार करतो .

भारतीय दृष्टिकोनातून मानवतावाद :

भारतीय राज्यघटनेमध्ये समाविष्ट केलेल्या मूलभूत अधिकारांच्या स्त्रोताचा संदर्भ देऊन भारतीय सर्वोच्च न्यायालयाने म्हटले आहे, " हे मूलभूत अधिकार वैदिक काळापासून या देशातील लोकांनी जपलेल्या मूलभूत मूल्यांचे प्रतिनिधित्व करतात आणि व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेचे रक्षण करण्यासाठी आणि प्रत्येक मानवाला त्याचे व्यक्तिमत्व पूर्ण प्रमाणात विकसित करता येईल. अशा परिस्थितीत निर्माण करण्यासाठी डिझाईन केलेले आहेत."

" मानवतावाद " ही एक तत्त्वज्ञान किंवा जगाबद्दल विचार करण्याची एक पद्धत आहे . हा लोकांनी कसे जगावे आणि कसे वागावे याबद्दलच्या कल्पनांचा संच आहे. ज्या लोकांना या नीतिमत्तेचा संच धारण करावा लागतो त्यांना मानवतावादी म्हणतात . पाश्चात्य व भारतीय संकल्पनांमधील संस्कृतिक अंतर आहे . विशेषत : भारतीय मानवतावादात सामाजिक मानवतावाद खूप महत्त्वपूर्ण आहे . सबंध जगामध्ये पहिला मानवतावादी तत्त्वचिंतक म्हणून गौतम बुद्ध यांना मान्यता आहे . म्हणूनच बुद्ध तत्त्वज्ञानातून मानवाला नवे आत्माभान आले . बुद्ध धम्माने मानवाला नव्या वैचारिक क्रांतीची ऊर्जा प्रदान केली ; परंतु मध्यंतरीच्या कालखंडामध्ये इथल्या प्रस्थापितांनी बुद्ध निर्वाणानंतर विहाराच्या ठिकाणी मंदिरे उभारुन बुद्ध तत्त्वज्ञान संपविण्याचा प्रयत्न केला. तरीही मानवतावादी बुद्ध तत्त्वज्ञान संपुष्टात येऊ शकले नाही. आजही जिथे - जिथे उत्खनन केले जात आहे तिथे बुद्ध मूर्ती सापडत आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बुद्ध धम्माचा स्वीकार केल्यामुळे व तमाम दलित धर्मांतर केल्यामुळे या बुद्ध धम्माला व्यापक स्वरूप प्राप्त झाले आहे. बुद्ध तत्त्वज्ञानाच्या अनुषंगानेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपले पुरोगामी पाऊल पुढे टाकले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेल्या सत्याग्रहांमुळे व चळवळींमुळे कात टाकलेला आंबेडकरवादी जन्म घेतला आला आहे. डॉ. बाबासाहेबांच्या महापरिनिर्वाणानंतरही आजचा आंबेडकरवादी साहित्यातून मानवतावादाची पेरणी करतो आहे. एकूण आंबेडकरवादी कवींपैकीच डॉ. विश्वजीत कांबळे हे एक आंबेडकरवादी कवी आहेत. ते यवतमाळ जिल्ह्यातील असून त्यांनी "आम्ही पुढे निघाले "या कवितासंग्रहाच्या

माध्यमातून मानवतावादाची पेरणी समाजामध्ये करत आहेत. त्यांचा प्रस्तुत कवितासंग्रह पहिलाच असून संकेत प्रकाशन , नागपूर यांनी प्रकाशित केला आहे. हा कवितासंग्रह एकूण ९२ पृष्ठांचा आहे.

डॉ.विश्वजीत कांबळे यांचे व्यक्तिमत्व बुद्ध व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचार चिंतणावर पोसले आहे. त्यांच्या सबंध कवितासंग्रहामधून महामानवांची विचारदृष्टी प्रकट झाल्याचे जाणवते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बुद्ध , फुले , कबीर यांना गुरु मानून त्यांच्या विचारांप्रमाणे भारतीय नवा समाजाचे निर्मिती केली आहे. डॉ. विश्वजीत कांबळे ' सम्यक क्रांती ' कवितेमध्ये बुद्धाचे सम्यक तत्त्वज्ञान मांडतात .

‘ मला करायचा आहे बदल
माणसामाणसांमध्ये ....
माणुसकीला
काळीमा फासणाऱ्या
कुटील प्रवृत्तीच्या विचारांना जाळून
मला करायचे आहे क्रांती ...’

बुद्ध कालखंडामध्ये बुद्धाने कुठलाच भेदभाव न करता अगदी शांतीच्या मार्गाने परिवर्तन घडवून आणले. त्यांना रक्तपात अमान्य होता. अगदी शाक्य आणि कोलीय यांच्यामध्ये 'रोहिणी ' नदीच्या पाणी वाटपावरून युद्धापर्यंत परिस्थिती गेली होती ; परंतु बुद्धाने याला विरोध केला. म्हणूनच त्यांना गृहत्या करावा लागला. प्रस्तुत काव्यरचनेतून कवीलाही क्रांती करायची आहे , त्यासाठी बंडाचा झेंडा हाती घ्यायची वेळ आली तरी कवीला त्याची भीती नाही. कारण आजही परिस्थिती तेवढीशी बदललेली नाही. इथल्या विषमतावादी व्यवस्थेने महापुरुषांना सहजासहजी परिवर्तनाचे कार्य हाती घेऊ दिले नाही. म्हणजे समतेच्या धम्मवाटेवर इथल्या विश्वमतावादी व्यवस्थेने निर्माण केलेले अनेक खाचखळगे आहेत . याची जाणीव कवीला आहे. तरीही कवी पुढे निघालेला आहे ,

‘ गतिशील प्रेरणाच्या
होऊनिया मशाली
तुडवीत संकटांना
आम्ही पुढे निघालो ’

बुद्धाचा धम्मविचार हाच जीवन उत्कर्षाचा अंतिम मार्ग आहे . बाबासाहेबांनी दाखविलेली धम्मावाट संपूर्ण मानवजातीच्या कल्याणाचा एक मार्ग आहे . त्यामुळे कवी बुद्धविचार जोपासून मानवतेची पेरणी करू पाहतो ,

‘ प्रज्ञा ! शील ! करुणा !
बुद्धाच्या विचारांना जोपासत
मला रुजवायचीआहे मानवता ‘

आजही 'ओठात एक पोटात एक 'अशी परिस्थिती आहे. जातीचे , धर्माचे राजकारण करून समाजामध्ये दूषित वातावरण निर्माण केले जात आहे. राजकारणी आरक्षण, संविधानासंबंधी दूषित वक्तव्ये करून पुन्हा पूर्ववत परिस्थिती निर्माण करू पाहत आहेत . म्हणून कवी ' दोस्त हो ' या कवितेत म्हणतात,

आता गाफील राहून चालणार नाही
जरा सावध व्हा
त्यांचे फसवे हात
एक दिवस
माणुसकीचा गळा घोटतील
हे लक्षात ठेवा ...'

सारांश :

मानवतावाद हा मानवाच्या वैयक्तिक व सामाजिक क्षमतेवर भर देतो. मानवतावादाच्या पाश्चात्य व भारतीय संकल्पनामध्ये सांस्कृतिक अंतर आहे . भारतीय मानवतावादात सामाजिक मानवतावाद खूपच महत्त्वपूर्ण आहे . सामाजिक विषमता ही भारतात असल्याने शोषण प्रचंड प्रमाणात आहे. त्यामुळे बुद्ध , फुले आणि आंबेडकर यांनी या व्यवस्थेविरोधात आवाज उठवून एक सुसंस्कृत समाज निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी शिक्षण, विचारांची पेरणी, प्रत्यक्ष विषमतावादी व्यवस्थेविरोधात लढा यावर अधिक भर दिला. राज्यघटनेमुळे भारतीय समाजातील विषमता बऱ्याच प्रमाणात संपुष्टात आली आहे.सामाजिक मानतावादामुळे माणसामाणसांमध्ये भेद न करता एकमेकांविषयी प्रेम , सन्मान आणि आदर निर्माण होत असतो. म्हणून महामानवांच्या मानवतावादी विचारांची पेरणी 'आम्ही पुढे निघालो ' या कवितासंग्रहातून होताना दिसते . डॉ. विश्वजीत कांबळे लिहितात ,

प्रज्ञा ! शील ! करुणा !
बुद्धाच्या विचारांना जोपासत
मला रुजवायची आहे मानवता...

संदर्भ :

१) कांबळे विश्वजीत , " आम्ही पुढे निघालो " संकेत प्रकाशन, नागपूर.
२) इंटरनेट
३) वर्तमानपत्र
४) मासिक

21 व्या शतकातील सुशिक्षित बेरोजगारांचे वास्तववादी चित्रण करणारी कादंबरी : पोटमारा

स्वाती धनराज फुंदे
संशोधक विद्यार्थिनी
दयानंद कला महाविद्यालय लातूर.

मराठी कादंबरी विश्वात पारंपारिक चौकटीतून बाहेर पडून ग्रामीण व शहरी जीवनात जागतिकीकरणातून घडलेले नवनवीन बद्दल 21 व्या शतकातील कादंबरीतून दिसून आले आहेत. ग्रामीण जीवन वर्णनात नवनवीन भाषिक रूपे आली आहेत. असतो वादाकडे या कादंबऱ्या झुकत असल्या तरीही त्यात कल्पनाविलासही आलेला दिसतो. ग्रामीण जीवन व शहरी जीवनाची ओढ, सुशिक्षित तरुणांचा शिक्षणाचा खडतर प्रवास, जीवनात स्थैर्य मिळवण्यासाठीचा संघर्ष ही एकविसाव्या शतकातील कादंबऱ्यांची काही वैशिष्ट्ये सांगता येतात. यामध्ये प्रामुख्याने सदानंद देशमुख यांची बारोमास, कैलास दौंड यांची तुडवण, नवनाथ गोरे यांची फेसाटी, वामन जाधव यांची वॉन्टेड, रवींद्र पांढरे यांची पोटमारा या कादंबऱ्या सुशिक्षित बेरोजगारांच्या समस्या व जीवन संघर्ष वास्तववादी पद्धतीने मांडून एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरी विश्वातील ग्रामीण व शहरी सुशिक्षितांचा जीवन संघर्ष समाजासमोर आणण्याचे मोलाचे कार्य करतात. सुशिक्षित तरुणांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचा प्रयत्न या कादंबऱ्यांतून लेखकांनी केला आहे. कादंबरीच्या अभ्यासासंदर्भात प्रा. डॉ. दत्तात्रय बारबोले लिहितात की,"कादंबरीचा अभ्यास करीत असताना तिचा काळ, त्यातील विशिष्ट समाज जीवन, लेखकाचे व्यक्तिमत्व, त्यांच्या लेखनामागील प्रेरणा आणि प्रवृत्ती, वैशिष्ट्ये यांचा व्यवस्थितपणे विचार करावा लागतो."

एकविसाव्या शतकातील सुशिक्षित तरुणांचा संघर्ष मांडणारी करून कहाणी म्हणजे रवींद्र पांढरे लिखित 'पोटमारा 'कादंबरी होय. ग्रामीण जीवन ,दुष्काळ, स्त्री जीवन, ग्रामीण सुशिक्षित बेरोजगारांच्या समस्या, कर्जबाजारी शेतकरी, कोरडवाहू शेतकरी व बागायती शेतकरी यांचे प्रश्न, निवडणुकीची पद्धत, भ्रष्टाचार, संस्थाचालकांची मनमानी, डोनेशन पद्धती, राजकीय डावपेच अशा अनेक प्रश्नांना वाचा फोडण्याची कार्य लेखक रवींद्र पांढरे यांनी पोटमारा कादंबरीत केलेले दिसते.

पोटमारा कादंबरीचा नायक पका उर्फ प्रकाश सुखदेव पानघरे हा असतो. त्याची आई लिलाबाई पतीच्या निधनानंतर शेतात काबाडकष्ट करून त्याला शिक्षण देतील पकावई का उर्फ प्रकाश व विकास या दोन मुलांचा मोठ्या हिमतीने ती सांभाळ करते. आईला शेतकामात मदत करण्यासाठी एका आठवीतूनच शाळा सोडतो. लहान प्रकाश शिक्षण घेत असतो सुट्टीमध्ये तो शेतकामात मदतही करतो. क्षण घेऊ नोकरी मिळवून घराला आर्थिक हातभार लावण्यासाठी तो धडपड करतो. हा शेतात कष्ट करून आलेल्या पैशातून स्वतःच्या शिक्षणाचा खर्च भागवतो. अत्यंत हलाखीच्या परिस्थितीतून तो स्वतःचे शिक्षण पूर्ण करतो. संदर्भात पकार जिवलग मित्र दिनाला म्हणतो,"नाही रे भो, नोकरीसाठी खटपट त करणंच पडील न! नोकरीच्या आशेवरच तो शिकलो बापा एवढं. आठवी गेलो तेव्हापासून स्वतःच्या कष्टावर शिक्षण घेतलं. लय खस्ता खाल्ल्या दिना मीन्ह शिक्षणासाठी. येळीले दिवसभर उपाशी राहिलो. वडा, समोसा खायापुरतेबी पैसे रहात ना खिशात. मही बी ए ची परीक्षा होती तेव्हाची गोष्ट. पेपराले जायाचं तर सुदे कपडे नही होते महयाजवळ घाल्याले. तुहया माहया सारख्या जवळचे कपडे मागून आणून पेपर द्याले गेलो होतो मी". स्वकष्टाने अन्न, वस्त्र, निवारा या गरजांसोबत शिक्षण ही चौथी गरजही पका पूर्ण करतो. एम .ए .बी. एड चे शिक्षण पूर्ण करून तो नोकरीसाठी अनेक ठिकाणी प्रयत्न करतो.

संस्थांमध्ये अनेक ठिकाणी मुलाखती देऊनही पकाला नोकरी मिळत नाही. साने डॉक्टर संस्थाचालक आबा पाटील यांच्या नावाने पकाला शिफारशीची चिट्ठी देतात. त्यानुसार तो करंजी गावात जाऊन संस्थाचालकआबा पाटलांची भेट घेतो. विनाअनुदानित शाळेत शिक्षक पदी नियुक्त करण्यासाठी ते पकाला एक लाख रुपये डोनेशन ची मागणी करतात. शिवाय दोन-तीन वर्षे शाळेला अनुदान येईपर्यंत बिनपगारी सेवा करण्यास सांगतात. यानंतर आर्थिक दुर्बलतेमुळे पका नोकरी न करण्याचे मनाशी पक्के ठरवतो. तो शेतात काम करणे सुरू करतो.

टेंभुर्णीच्या कस्तुराबाईंचे माहेर असलेल्या पांगरी गावातील प्रकाश एम. ए. बी .एड झाल्याचे कळते. त्याला शिक्षकाची नोकरी लागल्यावर तो आर्थिक दृष्ट्या प्रगत होईल.असा नोकरदार मुलगा आपल्या मुलीसाठी उत्तम स्थळ ठरेल या आशेने ती स्वतःच्या भावाच्या मदतीने पकाला नोकरी लावून देण्याचा विचार करते. त्यांची मुलगी पुष्पा सुंदर असून बारावी उत्तीर्ण होऊन कॉलेजमध्ये पुढील शिक्षण घेत असते. ती पायाने थोडी अधू असल्याने तिला नोकरदार मुलगा जोडीदार मिळवून दिल्यास तिचे जगणे सुखकर होईल. असा कस्तुराबाई विचार करतात. संस्थेचे चेअरमन बाजिंदा पाटील या भाऊशी त्या या संदर्भात सविस्तर बोलतात. नोकरी लावण्यासाठी दोन लाख रुपये संस्थेला देण्याचेही कबूल करतात. शाळेत जागा रिकामी झाल्यावर परिसर शिक्षक पदी पकाला नियुक्त करतो तोपर्यंत बिनपगारी काम करण्यास पाटील सांगतात. मुलाला नोकरी मिळत असल्याने लिलाबाई आनंदाने या लग्नासाठी परवानगी देतात. असा विचार करून पकाही लग्न करण्याचा निर्णय घेतो. दोन वर्षानंतर बाजिंदे पाटील व शाळा समितीचे सचिव दिवटे अण्णा हे आमदार नागरी यांचा साडू के.टी.बंधारे याला संस्थेत शिक्षकाची नोकरी राजकीय पदोन्नतीच्या हव्यासातून सिसोदे सरांच्या मध्यस्थीतून देतात. आमदार नागरे पाटील दिवटे अण्णांना बाजार समितीची उमेदवारी व बाजींदे पाटील यांना ग्रामपंचायतीच्या सरपंच पदाचे अमित दाखवतात. आम्ही राजकीय पदाच्या आमिषाला बळी पडून ती स्वतःच्या बहिणीच्या जावयाची सुद्धा परवा करत नाहीत. बातमी कळल्यानंतर पका नोकरी गेल्यामुळे खूप उदास होतो. त्याची आई लीलाबाई मानसिक ताण घेऊन आजारी पडते. उदास मनाने पका पुन्हा शेती सुरू करतो. काबाडकष्ट करून शिक्षण घेतलेल्या पकाने नोकरी शिवाय शेतात राबणे आईला दुःखदायक वाटते. त्याचीही अवस्था तिला पाहवत होतो. या दुखातूनच तिचा मृत्यू होतो. या आईच्या मृत्यूला आपली नोकरी जाणे हेच कारण असून आपण शिक्षणच घेतली नसती तर बरे झाले असते असे पकाला सतत वाटत राहते. आपण शिक्षणाच घेतली नसती तर नोकरीचे स्वप्न आईने पाहिले नसते नोकरी न मिळाल्याने आईचा मृत्यू झाला नसता अशा जर-तर च्या प्रश्नांनी पका अत्यंत त्रस्त होतो.

जावयाची नोकरी गेल्याने कस्तुराबाई जखमी वाघिणीसारख्या चवताळून उठतात. पांगरी ला येऊन भावाला खूप चिडून मोठमोठ्याने बोलतात. भाऊ नसून तो वैरी असल्याचे स्पष्ट करतात. पुढारी पदलालसीतून सर्व नातेगोते विसरतात, इमानदारी सोडून फक्त पदाला सलाम करतात असे बोलून मनातील संताप त्या व्यक्त करतात. यावर बाजींदे पाटील आणखीन काही दिवस पकाला बिन पगारी नोकरी करण्यास सांगून जागा रिकामी झाल्यास शिक्षक पदी पगाराची नोकरी देतो असे सांगतात. यावर पकाने नोकरी न करण्याचा कायमचा विचार केला आहे असे सांगून शेती करून ते पोट भरतील असे ठणकावून सांगतात.

पत्नी पुष्पा मोठा भाऊ विकास व मित्र दिना हे पकाला नैराश्यातून बाहेर येण्यासाठी मदत करतात. शेती विहीर या कामाची आठवण करून देऊन जगण्यासाठी प्रेरित करतात. यानंतर पक्का विहीर खोदण्याचा दिनाच्या सल्ल्याचा विचार करतो. विहीर खोदण्यासाठी तो पत्नीचे बँकेतील पैसे वापरतो विहिरीला चांगले पाणी लागल्याने तो खूप आनंदित होतो. हा आनंद तो नातेवाईक व आप्तस्वती यांना जेवणासाठी आमंत्रित करून द्विगुणीत करतो. कोणाच्या

पंगती मागून पंगती उठतात सर्वजण पकाचे कौतुक करतात. इलेक्ट्रिक मोटार,पाईपलाईन यांची सोय करण्याची सुचवतात. या कामासाठी त्याला बँकेतून कर्ज काढावे लागते. कर्जाच्या पैशातून इलेक्ट्रिक मोटार व पाईपलाईनचे काम होते व पाणी शितापर्यंत पोहोचते. शेतात विहीर खोदून पाईपलाईन येथून हिरवेगार शेत फुलवण्याचे आईचे अपूर्ण स्वप्न पका पूर्ण करतो. खर्च अधिक झाल्याने शेतात पेरणी करण्यासाठी त्याच्याकडे काहीच पैसे पुरत नाहीत. या आर्थिक चिंतेत असताना पत्नीपुष्पा त्याला स्वतःची दागिने विकून पैसे उभे करण्याचा मार्ग सुचवते. वेडी हळव्या मनाच्या पकाच्या डोळ्यात अश्रू येतात. पत्नीला नवीन दागिना घेणे दूरच पण तिच्या आई-वडिलांनी केलेले दागिनेही तो टिकवून ठेवू शकत नसल्याची खंत त्याच्या मनात राहते. विकून पका शेतात मिरचीचे पीक लावतो. उत्पादन आलेली पाहून तो व पुष्पा खूप सुखावतात. स्थानिक बाजारात मिरचीला भाव जास्त मिळत नसल्याने जास्त भावाच्या अपेक्षणी तो टेम्पो भरून मिरची शहरातील बाजारात विकण्यासाठी नेतो. पण अत्यंत मातीमोल भावात मिरच्या नाईलाजाने विकाव्या लागतात. यामुळे तो खूप उदास होतो त्यानंतर त्याची पत्नी त्याला पुढील पिकांना भाव येईल अशी आशा दाखवते. या अश्विनी दोघेही शेतात काम करतात. शेतात कपाशी, मिरची, घरी लागणारा भाजीपाला त्यांची लागवड करतात. यावर्षी पाऊस वेळेवर न पडून शेतकऱ्यांना धोका देतो. पकाच्या शेतात विहीर असल्याने तो निश्चित असतो. तरीही त्याची संकटाची मालिका संपत नाही. लोड शेडिंग च्या समस्येने तो त्रस्त होतो. रात्रंदिवस पिकांना पाणी देण्यासाठी शेतात राहतो. दिवशी डीपी जळून जातो. किंवा गावातील शेतकरी प्रत्येकी 500 रुपये जमा करून वीज मंडळाच्या साहेबांना नवीन डेपो बसवण्यासाठी देतात. विहीर खोदणे ,पाईपलाईन करणे ,वीजपुरवठ्याची मागणी, बँकेतून कर्ज काढणे अशा सर्व कामात अधिकारी व कर्मचाऱ्यांना पैसे द्यावे लागतात. यातून संपूर्ण भ्रष्ट व्यवस्था लेखक स्पष्ट करतात. पैशांशिवाय एकही काम न झाल्याने तो अधिकाधिक त्रस्त होतो. पैसे भरूनही नवीन डीपी बसवला जात नाही. त्यामुळे पकाचे शेत करपून जाते. उदास पका सतत उपाशीपोटी शेतात काम नसल्याने चकरा मारत राहतो. उपाशीपोटी खिन्न अवस्थेत विहिरीतील तळ पाहत विहिरीच्या कडेला बसल्यावर डोळ्यापुढे अंधारी येऊनत्याचा कल जाऊन तो विहिरीत पडतो. तोच त्याचा दुर्दैवी मृत्यू होतो. ही बातमी पुष्पाला समजल्यावर ती सुन्न पडते. तिच्यावर दुःखाचा डोंगर कोसळतो.

सुशिक्षित पकाचा भ्रष्ट व्यवस्थेतून, मानसिक ताणतणावातून बळी जातो. कादंबरीचा असा हा करूण शेवट काळीज पिळवटून टाकतो. पका या सुशिक्षित बेरोजगाराची जीवन व्यथा यात मांडलेली आहे. शेतकऱ्यांचे प्रश्न कमी न होता ते दिवसेंदिवस वाढतच जातात. कोरडवाहू शेती असेल तर निसर्गावर अवलंबून राहावी लागते. बागायती शेती असेल तर अनेक तांत्रिक अडचणींना सामोरे जावे लागते हे लेखक यातून स्पष्ट करतात.

फोटो मारा या कादंबरीत सुशिक्षित बेरोजगारांच्या व शेतकऱ्यांच्या समस्या वास्तववादी पद्धतीतून मांडलेल्या आहेत या संदर्भात लेखिका डॉ. शारदा मोरे म्हणतात की,"शेतकऱ्यांची मुलं ओढून ताणून शिक्षण पूर्ण करतात. मात्र नोकरी मिळणे कठीणच. पका नाही तोच अनुभव येतो. विनाअनुदानित संस्थेत बिनपगारी नोकरी व अनुदानित संस्थेमध्ये शिफारस आवश्यक. शिफारस असूनही राजकीय डावपेचामुळे पका नोकरी पासून वंचित होतो. राजकारणामुळे नातेगोते शुल्लक ठरतात हे देखील या कादंबरीतून दिसते. पकाच्या मामसासऱ्याला (चेअरमन) आमदाराकडून सरपंच पदाचे आमिष मिळाल्यामुळे तो पकाच्या जागी आमदाराच्या साडूच्या मुलाला लावतो. असे गलिच्छ राजकारण ग्रामीण भागामध्ये घुसलेले दिसते. ग्रामीण भागातील निवडणुकांनी हिडीस रूप धारण केले आहे."

कादंबरीत मुलींच्या शिक्षणाच्या समस्या ही सांगितल्या आहेत. मुलींना लिहिता -वाचता येण्या पुरते शिक्षण द्यावे अशी कस्तुराबाईंची संकुचित वृत्ती आहे. बारावी उत्तीर्ण होऊन पुढील शिक्षणाची इच्छा असूनही लग्नासाठी

पुष्पाला शिक्षण सोडावी लागते. पका शिक्षण घेऊनही नोकरी विना शेतात राब राबतो. सुरेश हा पदवीधर असूनही नोकरी न मिळाल्याने व्यसनाधीन होतो. देशी दारू पिऊन मनस्ताप व्यक्त करत गावात फिरत राहतो. त्यामुळे गावकरी त्याला' देशप्रेमी' म्हणून हिणवतात. शेतातील कामाच्या जबाबदारीने दिना पदवीचे शिक्षण अर्धवट सोडतो. आई व भावाचा सांभाळ करण्यासाठी विकास आठवीपर्यंतच शिक्षण घेऊन शेतात कष्ट करतो.

कादंबरीतील स्त्री व्यक्तिरेखा बोलक्या व ठळक आहेत. यातील ग्रामीण स्त्री व्यवहारी व कष्टाळू असून धैर्यशील असल्याचे विविध प्रसंगांमधून लेखक स्पष्ट करतात. संकटाला धैर्याने तोंड देणारी ,विधवा असून हिम्मतीने शेती करून दोन मुलांचा सांभाळ करणारी लिलाबाई, नोकरीसाठी शेती गहाण ठेवू नये असा व्यावहारिक दृष्टिकोनातून विचार करणारी विकासची पत्नी उषा, भावाला संतापाने फाडफाड बोलून कान उघडणी करणारी कस्तुराबाई, पकाला सुखदुःखात साथ देणारी जगण्याचं बळ देणारी पुष्पा या स्त्री व्यक्तिरेखा धैर्याने जीवनाला सामोऱ्या जातात.

एकंदरीत पोटमारा या कादंबरीत सुशिक्षित बेरोजगारांच्या समस्या व जीवन संघर्ष, शेतकऱ्यांचे शोषण, कर्जबाजारीपणा ,भ्रष्टाचार, निसर्गाचा लहरीपणा, कौटुंबिक संघर्ष राजकीय डावपेच, डोनेशन पद्धती, संस्था चालकांची मनमानी या सर्व प्रश्नांना या कादंबरीतून वाचा फोडण्याचे कार्य लेखकांनी यशस्वीरित्या केलेली दिसून येते.

निष्कर्ष :

१. एकविसाव्या शतकातील कादंबरीत कल्पनाविलासापेक्षा वास्तववादाला महत्त्व दिले आहे.
२. पोटमारा कादंबरीतून सुशिक्षित बेरोजगारांच्या समस्यांचे चित्रण केलेले आहे.
३. राजकीय नेत्यांचे डावपेच जनतेसोबत त्यांच्या नातेवाईकांचेही हाल करतात.
४. संस्थाचालकांची मनमानी वृत्ती यातून अधोरेखित केली आहे.
५. सुशिक्षित बेरोजगार नोकरी विना त्रस्त होऊन मानसिक संघर्षातून व्यसनाधीन होतात.
६. प्रत्येक क्षेत्रातील वाढता भ्रष्टाचार जनसामान्यांच्या आर्थिक शोषणस कारणीभूत ठरतो.

संदर्भ :

१. प्रा. डॉ. दत्तात्रय बारबोले, रिव्ह्यू ऑफ रिसर्च, जर्नल नंबर ४८५१४, मे २०१९, पृ. क्र. ०१
२. रवींद्र पांढरे,' पोटमारा', लोक वाडमय गृह प्रकाशन, सयानी रोड, मुंबई, द्वि. आ. मार्च २०२१, पृ.क्र.९-१०
३. प्रा. डॉ. शारदा मोरे, रिसर्च ऑफ रिव्ह्यू, जर्नल नंबर ४८५१४, एप्रिल २०१९, पृ. क्र.०३

‘किस्ना’या भारत दाढेल यांच्या कथासंग्रहातील कथांचे आशयसूत्र

डॉ. संगीता घुगे
मराठी विभाग
शंकरराव चव्हाण महाविद्यालय अर्धापूर जि. नांदेड

प्रस्तावना:

‘किस्ना’ हा भारत दाढेल यांचा पहिलाच कथासंग्रह असून;तो इसाप प्रकाशन, नांदेड यांनी १ ऑगस्ट २०२३ ला प्रकाशित केला. हा कथासंग्रह २१व्या शतकातील, गेल्या दशकातील मराठवाड्यातील साहित्यात महत्वाचाठरला. या कथासंग्रहात माणसाचं जगणं केंद्रस्थानी असून, जगण्यातील विविध प्रश्न यातून आलेले आहेत. जीवन जगताना चांगल्या-वाईट गोष्टींचा विचार कसा यात बाजुला पडतो? याचे विदारक चित्रण हा कथासंग्रहकरतोआहे.आजच्यामाहिती व तंत्रज्ञान या युगातही एका जिद्दीने, उमेदीने व ध्येयाने जगणारी माणसं या कथासंग्रहात दिसून येतात. तसेचस्त्री जीवनाचे चित्रणही थोडे भावूक, कामसू,जिद्दी, भक्कम व कष्टी दिसून येते. जे की वाचकांना नित्याचे, आपल्या घरादारातील वाटते. कथाकार भारत दाढेल हे पत्रकार असूनही चिंतनशीलता हे त्यांच्या लेखणीचे बळ आहे. लेखक परभणी जिह्यातील असल्यामुळे याच भागातील कथासूत्र, आशयसूत्र, वातावरण, निसर्ग, भाषाशैली व व्यक्तीचित्रे कथेत ते अगदी सहज वापरतात.त्यांच्या कथेवर शाहीर अण्णा भाऊ साठे यांची छाप पडलेली दिसून येते. या कथासंग्रहात एकूण आठ कथा असून त्या ग्रामीण आशयसूत्रे घेवून येतात.

या कथासंग्रहातील पहिलीच कथा म्हणजे ‘पऱ्याग’ होय. ती दिसायला सुंदर असून बालपणीच लग्न झालेली दिसून येते. ती लहान असल्यामुळे तिला संसार म्हणजे काय? ते कळत नाही. असेच एकदा मैत्रिणीच्या मावस भावाच्या म्हणजे राघोजीच्या डोक्यात काही तरी पडते;तेव्हा तिच्या मनात काहीच न येता ती मदत करते;हे दृश्य तिचा नवरा बघतो व रागाने लालबुंद होऊन, तिचे नाक कापतो.त्याच्या मते ती व्यभिचारी त्याला वाटते.

जुन्या काळात व्यभिचारी स्त्रीच नाक कापण ही प्रथा होती. हेच या कथेचे आशयसूत्र आहे;तसे पाहता ‘पऱ्याग’ही दमईच्या वाड्यातील भुजंग व सरबाईची एकुलती एक लेकआहे. तिचे लग्न वयात यायच्या आधीच झालेले असते. टाकळीच्या रानबला तिला दिले जाते पण तिचा पोरकटपणा जात नाही. त्यामुळे नवरा काय असतो हे ही तिला कळत नाही. परिणामी तिचे नाक कापले जाते. आपण किती बहादूर नवरा म्हणून रानबा गावात फुशारकीने जावून सांगतो.

पूर्वीच्या काळी मांगजातीत अशा अनेक प्रथा होत्या त्यातली ही एक प्रथा होय. नंतर ही गोष्ट ज्या राघोजीमुळे घडली, त्याला कळते. तो प्रामाणिक म्हणून पऱ्यागच्या वडिलांकडे येवून तिच्याशी लग्नाची मागणी घालतो. दोघांचा संसार सुरू होतो. त्यांना दोन मुली होतात. पुढे हे सुखही पऱ्यागचे हिरावले जाते. तिच्या नवऱ्याचे निधन होते. तिच्या वाट्याला एकाकी जीवन येते. तीअत्यंतस्वाभिमानान गावात ‘सुईन’ म्हणून प्रसिद्ध होते. तिच्या जिद्दीची ही कथा स्त्रीवादाला खतपाणी देऊन जाते.

‘गवळण’ या कथेतील गवळण नावाप्रमाणे सुंदर तर आहेच; पण लग्न झाल्यावर पुरुषी मोहाला कशी बळी पडते? त्यामुळे स्वतः चे जीवन कसे बर्बाद करून घेते? त्यासोबत स्वतःच्या मुलीचे जीवनही बर्बाद करते

यावर ही कथा भाष्य करते. खरे म्हणजे राजा-राणीसारखा असणारा तिचा संसार तिच उद्ध्वस्त करून टाकते. बायकोच्या व्यभिचारी वागणुकीला कंटाळून तिचा नवरा आत्महत्या करतो. एकुलता एक मुलगा'हिजडा'म्हणून गावभर भीक मागतोतरमुलगी'नाची'बनते. गवळणच्या नातीलाआपल्याआईचे हे वागणे पटत नाही म्हणून ती एक दिवसगळफास घेते. या घटनेमुळे गवळण वेडी होते. पुढे बापाच्या गावी राहायला येते. तिथेच मरून पडते. पुरुषी मोह चांगला नाह;हेच या कथेचे आशयसूत्र सांगता येते.

'सुकबीर' या कथेत भंगी जातीतील चित्रण पाहावयास मिळते. या कथेचा नायक 'सुकबीर' हा चित्रपटातील मिथुन चक्रवर्तीसारखा दिसायला आहे. लेखकाच्या मधव्या भावाचा तो मित्र आहे पण पुढे लेखकाचाही मित्र तो बनतो. सुकबीर दहावी नापास आहे. त्याला गाणे छान गाता येते म्हणून लेखक ऑर्केस्ट्रात जायला सांगतात. पुढे सेलुला एक गायन स्पर्धा असते; त्यात लेखक त्याला गाणे गायला लावतात पण त्याला स्टेजवर गाणे गायचे धाडस होत नाही. तेव्हा लेखक जबरदस्तीने गाणे त्याच्याकडून गावून घेतात. त्याला त्याचे बक्षीस भेटत नाही मग तो नाराज होतो. काही दिवसांनी लेखक परभणीला शिकायला येतात. इथे आल्यावर अरुणसोबत त्यांची मैत्री होते. अरूणच्या पाहुण्याचा ऑर्केस्ट्रा असतो. तिथे लेखक कधी-कधी जातात. पुढेते दिवाळीच्या सुट्टीत गावी येवून सुकबीरची भेट घेवून त्याला खोटे बोलतात पण हे खोटे बोलणे त्याला खरे वाटते. लेखकाने सांगितलेल्या बबिताच्या प्रेमात सुखबीर पडतो. तिला भेटण्यासाठी उतावळा होतो. लेखक मात्र ही दिलगी करतो पण त्याला कळत नाही. पुढे दोघे बबितास भेटण्यासाठी परभणीला येतात. लेखक एक युक्ती याप्रसंगी काढतो व बंद असलेले घर त्याला दाखवतो. पुढे सुखबीर लेखकास न सांगता त्या बंद घरापर्यंत बऱ्याच वेळा येतो पण बबिता भेटत नाही. ते घर उघडे त्याला दिसत नाही. त्यामुळे लेखक खोट बोललेले झाकून जाते.मगलेखक आपला मित्र अरुणकडून एक पत्र लिहून घेतो व सुखबीर यास पाठवतो.पुढेलेखक जेव्हा गावी येतात;तेव्हा सुखबीर त्यांच्या गळ्यात पडून रडतो व म्हणतो,"बबिता चले गई१."लेखकास हे सर्व आधीच माहीत असले तरी त्याला खरे सांगता येत नाही. इकडे दिवाळीचे फटाके वाजत होते पण सुखबीर मनस्वी दुःखी होता. त्याचे अधुरे प्रेम लेखकास दिसत होते. त्याला ते आधार देत होते. प्रेम हेच या कथेचे आशयसूत्र दिसून येते.

'श्यामर' या कथेत श्याम गुजराथ येथे राहणारा लेखकाचा मित्र आहे. लेखक प्रेमाने त्याला 'श्यामर' म्हणतात. दोघांची भेट १५-२० वर्षापासून नाही म्हणून मोबाइलवर बोलणे होते. त्याची आठवण लेखकाला येते म्हणून ते पाथरीला जाताना एसटीच्या डाव्या सीटवर मुद्दाम बसून त्याचे घर बघायचे. श्यामचे घर रेल्वे पटरीस लागून होते. तो घिसाडी समाजातील होता. लेखकावर त्याचा खूप विश्र्वास होता म्हणून तो एके दिवशी म्हणाला, "मला अंजू लई आवडते.२"तेव्हा लेखक त्याला अंजू पुण्याला पळवून घेवुन जाईपर्यंत मदत करतो. पुढे श्याम आळंदीला जावून अंजूसोबत लग्न करतो.एक वर्षानी श्याम परभणीला लेखकास येवून भेटतो . तिच्या घरातील सर्वांनी आता त्यांच्या लग्नाला मान्यता दिलेली असते . तो पुण्यात कंपनीत नोकरी करत असतो. त्याला तीन मुली होतात. पुढे तो गुजराथ मधील 'वापी' या गावी राहायला जातो.त्याच्या प्रेमाचा विजय झालेला असतो. हेच या कथेचे आशयसूत्र आहे.

'अन् मी हिरो झालो' या कथेत लेखक व त्यांचे मित्र नान्या, भास्कर व रशीद हे नेहमी सिनेमा पाहत असतात. आपआपले हिरोहीवाटून घेतात. या सर्वांना सिनेमाचा नाद लागतो म्हणून, "आपन बी हिरो होऊत३."अशी चर्चा होते. पुढे हिरो होण्यासाठी हे चार जण मुंबईला जायला निघतात. गावात पोर गेल्याची

खबर सर्वत्र पसरते. सर्वांच्या घरी रडारड सुरू होते. लेखकाचे वडील पोलीस स्टेशनला, पोर गेल्याचा तक्रार अर्ज देतात. इकडे हा प्लॅन पोरांचा यशस्वी होत नाही म्हणून हे सारे गावाकडे परत येवू लागतात. जवळ पैसे नसतात म्हणून लेखक सेलुला पाहुण्याकडे पैसे आणायला जातात.इकडे नान्या, भास्कर दोघे गायब होतात. तेव्हा लेखक पाथरी बसने गावी येताना आई (बाई) काय म्हणेल? याविषयीचे विचार करत राहतात. ते घरी येतात तर आई रडायला लागते. तेव्हा लेखकासही रडू येते. मग पोलीस घरी येतो, पोरांना पोलीस स्टेशनमध्ये घेवुन या म्हणतो, “तेव्हा लेखक खूप घाबरुन रडायला लागतात.”

पोलीस स्टेशनला आल्यावर त्यांना ओळीत उभे केले जाते.इतरपोलीस त्यांना पाहून हसायला लागतात.मग यासर्वांकडून लिहून घेतले जाते.“ कीघरून कधीच पळून जाणार नाहीत. जर गेलो तर कोणतीही शिक्षा द्यावी. नंतर उठबशा काढायला लावले जाते. गालात चापटा एकमेकांच्या मारा म्हणून सांगितले जाते. त्यानंतर घरी पाठवले जाते.” दुसऱ्या दिवशी शाळेतही मुख्याध्यापक लिहून घेतात. मग सामवडेसर लेखकाला बेंचवर उभे करतात व सगळ्या पोरांना म्हणतात, “ये पोरांनो, तुम्हाला हिरो बघायचे का? हे बघा हिरो ४.”तेव्हा सगळे पोर हसायला लागतात. अर्थात इथे काही गोष्टींचे ज्ञान नसताना त्याकडे जास्त आकर्षण बरे नसते; हेचआकर्षण या कथेचे आशयसूत्रआहे.

‘पारुबाई’ या कथेत पारुबाई लेखकाची मानलेली आत्या असते. ती मेल्याची खबर शेसाबाईचा मुलगा गणेश लेखकाला देतो. तिला वारस कुणी नव्हते.ती गावात भीक मागून खात होती. ती कधी व कशी मेली ते कळत नव्हते? कुणी तरी पोलिसांना खबर दिल्याने पोलीस तिच्या झोपडीजवळ आले होते.त्याच्यासोबत इतर दोन-तीन माणसे दिसत होती. त्याच माणसांनी ते मडे बांधून टाकले व रिक्षात ठेवले होते. तिला जाळण्यासाठी हे लोक निघाले;तेव्हा लेखक व गणेशही त्यांच्यामागे चालत होते. थोड्या वेळाने तिला जाळले जाते. लेखकास तिचा भूतकाळ आठवत राहतो. त्यांना तिने अंगाखांद्यावर खेळवळेले असते. चांगले-चुंगले खावू घातलेले असते.

१९७२ च्या दुष्काळाने गावातील माणसे सैरावैरा झाली होती. सरकार बेजार झाले होतेम्हणून सरकारने पैठण धरणाच काम सुरू केले होत. त्यामुळे लोकांना रोजगार मिळाला होता. पाथरीतही देवनांदऱ्यातून हा पाट गेल्यामुळे लेखकाच्या गावातील लोकांना काम मिळाल्याने पोटभर जेवण मिळत होते. तेव्हा लेखक धनगर गल्लीत पितळेच्या वाड्यात राहत होते. तिथेच ही पारूबाई भाड्याने राहत होती. मायबापला एकुलती एक असुनही बापाला पोरग झाले नाही म्हणून त्याने कधी पारूचा लाड केला नाही. उलट मायलेकीला त्रास देत राहिला. तिची आई शांताबाई रोजमजुरी करून घर चालवत असायाची. ते पैसे पण बाप घेवून दारूत घालवायचा. पारू मोठी होत होती. शांताबाईंनी आपल्या भावास तिच्यासाठी मुलगा पाहायलासांगितले होते. असेच एक दिवस शांताबाई मजुरीला जाते. इकडे बाप एका वयस्कर माणसाला घेवून येतो.पारुला चहा करायला सांगतो व स्वतःतिथून निघून जातो. त्याची गलिच्छ नजरपारूच्यालक्षात येते. तेव्हा तिला त्याची भीती वाटू लागते. तो माणूस तिचा हात दाबतो व म्हणतो, “आल्डू नको, तुह्या बापानच मला इथ आणलय, तुझ्या बापाकडे तीनशे रुपये उधारी झाली. त्याच्यान देणं होईना म्हणून त्यानं मला इथ घेवून आलाय. आता गुपचूप बस. आन दरवाजा लावून घे.५”इथे पारू पूर्ण घाबरलेली असते. आपला बापच आपला वैरी निघाला म्हणून नशिबाला दोष देत होती.इकडेतो माणूस तिला धरण्यासाठी उठला;तेव्हा बाजूचा इळा घेवून पारूनेत्याच्या गळ्यावर वार केला व स्वतः ची सुटका करून घेतली.तेवढ्यात तिची आई येते व पारू

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XIV** **Special Issue – VII** **March – 2025**

मोठमोठ्याने रडू लागते. तोच दशरथ तिचा बाप घरी येतो व घरचे हे दृश्य पाहून गावात पळत जातो. शांताबाई पारुला धीर देते. आपल्या हाती तो विळा घेते व स्वतः वर गुन्हा घेते. तिला पोलीस पकडून नेतात. लेकीची अब्रू वाचली जाते.पुढेपारूचे दोन मामातिलारामपुरीला घेवूनयेतात. शांताबाई जेलमध्ये जाते व दशरथ भिऊन पळून जातो. मायबाप असतानाही पारू पोरकी होते. तिच्या डोळ्यातील पाणी थांबत नव्हते. दोन्ही मामा संभाळ करत असताना एके दिवशी तिच्या लहान मामास ती हवी असते. घरात त्याची बायको नसते;तेव्हा तो पारूस आवळून धरतो आहे. तेव्हा ती मामाचे घरही सोडून देते.रामपुरीत खंडोबाची जत्रा भरलेली होती. त्या जत्रेत नाच गाण करणारी तिच्या आत्याची पोरगी होती. त्याच नंदान दुपारी पारूची भेट घेतलीहोती. मामाची पोरगी म्हणूनतिलाजवळ केले. तिलातिचाआधार मिळाला. तिच मन परिवर्तन करून नाच-गाण करण्यास तयार केले. जगण्यासाठी पारूच्या पायात चाळ आले.आतापैसा येऊ लागला, कशाची कमी भासत नव्हती.पुढे यातून हवालदार युसूफ मामा पोलीस पारूच्या प्रेमात पडतात. तिचे नाच-गाण बंद करून तिला लेखकाच्या शेजारी किरायानेआणूनठेवतात. यातून लेखकाची व पारूआत्याची ओळख होते. पुढे युसूफ मामा नियमितवयाने निवृत्त होतात. पारुबाईकडे येणे कमी होते. स्वतः ची बायको, लेकरं असल्यान पैसा कमी पडू लागतो. पुढे त्यांच्या मुलाचे लग्न होते व युसुफमामा पारूबाईकडे कानाडोळा करू लागतात.त्यामुळे पारुबाई हायत्या पैशावर पोट भरू लागली. घरातील सामान तिने विकले. त्या पैशावर ती काही दिवस जगली. पुढे किरायाचे पैसे देण्यास ती असमर्थ ठरली;तेव्हा तिला घराच्याबाहेर घरमालकाने काढून दिले. त्यानंतर ती कुठे राहिली लेखकास माहित नव्हते.वर्षभराने लेखकास तिच्या मरणाची खबर मिळाली. ते उदास झाले. तिचा पूर्व इतिहास आठवत होता, तेव्हा गणेशने विचारले, “उदास का?”तेव्हालेखकाच्या डोळ्यात चोरलेले पाणी असते.ते रूमवर येतात व दरवाजा बंद करून आपल्या मानलेल्या आत्यासाठी हुंदका काढतात. पारुबाई नाच-गाण करणारी असली;तरी युसूफमामाच्या नावावरच ती शेवटपर्यंत राहते. नाच- गाण करूनही चारित्र्य संपन्नता हे या कथेचे आशयसूत्र सांगता येते.काही नाती जन्माने जरी रक्ताची नसली तरी ती सहवासातून निर्माण होतात, हेदुसरेआशयसूत्रहीपहावयास मिळते. तसेच दुःख व दारिद्र्य,वासानांधता हे ही आशयसुत्रे दिसून येतात.

‘रम्या’ या कथेत तो कारकून असून लेखकाचा मोठा भाऊ आहे.तो नांदेड येथे राहत असतो. त्याची बायको माणुसकीची नसते. त्यामुळे त्याच्याकडे लेखकाची शिक्षण घेण्याची इच्छा असूनही पूर्ण होत नाही म्हणून लेखक शिवाजीनगर येथे रुम करुन राहतात. लग्न झाल्यामुळे रम्यात खूप बदल होतो. पुढे एके दिवशी वजिराबाद येथे रम्याची लेखकाशी भेट होते व तो म्हणतो, “खोली करून राहण्यापेक्षा माझ्या घरी राहा. तुझ्या वहिणीला तेवढीच कामात मदत होईल. काय खर्च लागला तर देत जाईल.६”त्यामुळे लेखक रम्याकडे राहायला येतात. तिथे वहिनीचा भाऊही राहत असतो पण तो लेखकाला बोलत नाही. वहिनी पण लेखकास रागाने बोलत राहते. इथे एक वर्ष लेखक कसे बसे काढतात. रम्याचे मायबापाकडे लक्ष नसते. एके दिवशी माय नांदेडला येते.दवाखान्यासाठी पैसे मागते तर रम्याच्या आधी वहिनी पगार झाली नाही म्हणते; म्हणून लेखक तिच्या डब्यातील दोनशे रुपये चोरून आईला देतात. त्यामुळे लेखकास रम्यासह त्याचा मेव्हणा पण बोलतो. लेखकाची पेटी बाहेर काढून टाकतो. नंतर लेखक गणपतकडे रहायला येतात. इकडे माय रानात काम करून घर चालवत होती. बाप आजारी होता. रम्या साहेब झाला होता तरी मायबापाचे कष्ट कमी झाले नव्हते. रम्याला त्यांचे काहीच वाटत नव्हते.मायबापाचे स्वप्न धुळीस मिळाले होते. लेखकास

चित्रकलेचा छंद होता म्हणून त्यांनी नसीर पेंटरसोबत काम सुरू केले. त्यामुळे पैसे मिळत होते; त्यावर शिक्षण लेखकाचे सुरू होते. पुढे लेखक स्वतः चा पेंटिंगचा व्यवसाय सुरू करतात. त्यामुळे अभ्यासाला वेळ मिळत नव्हता; पण लेखक वेळातील वेळ काढून अभ्यास करून बारावी परीक्षा पास होतात.इथे स्वकर्तृत्व, मेहनत व जिद्द हे आशयसूत्र दिसून येतात.

या कथासंग्रहाचे नाव 'किस्ना' असणारी कथा शेवटची आहे. ही कथा लेखकाच्या आईचे चित्रण करणारी आहे. या कथेत लासिना व कुंभारी गावाचे वातावरण पाहावयास मिळते. नदीच्या काठी बाया माणसांची गर्दी इथे दिसून येते.महारमागांचे लोक नदीच्या खालील बाजूने पाणी भरताना दिसतात.या काठावर लोक टरबूज लावत असून ती जत्रेत विकून पैसा कमवत होते. यावर्षी किस्नानही टरबुजवाडी लावली होती. नवरा पाथरीला कामाला गेल्याने घरची जबाबदारी किस्नावर पडली होती. मोठ्या कष्टाने ती हे काम करत होती. सासु सासऱ्यानी तिला बाजुला काढले होते. सेलुपेढ तिच माहेर होते.वयात यायच्या आधीच तिचे लग्न मारोतीसोबत झालेले होते. त्या चार बहिणी व एक भाऊ असतात. किस्ना ही दिसायला गोरीपान, नाकी डोळी निटस, कपाळभर कुंकू लावणारी जणू मराठी चित्रपटातील जयश्री गडकरच दिसायची. सासरी लासिण्यात आल्यावर ती सारी काम निष्ठेने करायची. त्यामुळे घरात ती खूप लाडकी होती. सासुसासरे मुलगी म्हणून तिला वागवत होते. पुढे तिचे आईवडील कुठल्या तरी आजाराने मरतात. त्यामुळे इतर भावंडांची जबाबदारी बाप तिच्यावर टाकून प्राण सोडतो. किस्ना आपल्या भावंडाना घेवून सासरी येते. हे तिच्या सासुसासऱ्याना आवडत नाही. त्यामुळे सासु अंजाबाई तिचा नवरा मारोतीला भरून देते; पण मारोती ऐकत नाही.आपल्या लेकाला काही तरी चारले म्हणून अंजाबाई काहीबाही बोलत होती. तेव्हा बाजुचे लोक भांडणात तेल टाकत होते. त्यामुळे अंजाबाई किस्नाचा पसारा फेकून देते; मग किस्ना व मारोती आपल्या लेकरांना घेवून बाजुला राहू लागतात. यामुळे ती सारखी मनाला दोषी मानत होती. आपल्यामुळे मायलेकर विलग झाली म्हणून मनाला खात होती. या परदिशी लेकरांना नवरा चांगला म्हणून आधार मिळाला होता; नाही तर काय झाले असते? म्हणून ती रडत होती. सासु सासरे त्यांना बोलत नव्हते. लेकरं मोठी होत होती. एवढ्याश्या कमाइन काय होईल? म्हणून मारोती पाथरीला जावून काम करतो आहे; जाताना तो म्हणतो, "चांगला जम्प बसला की तुला पाथरीला घेवून जाईल."तेव्हा दुसऱ्या दिवशी तो कामासाठी निघून जातो. मनान खचलेली किस्ना टरबुजवाडी लावते.ती चांगली फळ धरू लागते, तोच मांगवाड्यातील लिंबा पुन्हा अंजाबाईचे कान भरुन देतो. तर इकडे अंजाबाईची टरबुजवाडी तो उपटून टाकतो. यामुळ अंजाबाई किस्नाची टरबुजवाडीची पूर्ण नासधुस करायला सांगते पण सुनेचा विचार करत नाही. तिला मारहाण करून मोकळी होते पण सत्य शोधत नाही. माईच ऐकून दिर माईसारख्या भावजयीला मारतात. सारा मांगवाडा भांडण ऐकत होता पण मदतीला कुणी येत नव्हत. यात किस्ना बेशुद्ध पडली होती. तिच्या झोपडीत दिवा आज पेटला नव्हता. अन्नपाणी तर दूरच होते. तिच्या तोंडातून रक्त येत होते. रोजच्या प्रमाणे तिला जाग आली व लेकरांना घेवून ती पाथरीला निघाली. किस्नाला कुणी बोलू नका म्हणून अंजाबाईन सांगितल्याने रोज बोलणाऱ्या बायका तिला आज बोलत नव्हत्या. ती लेकरांना घेवून डोक्यावर संदुक घेवून निघाली होती पण गावच्या पाटलाच्या सुगंधाबाईने तिला अडवले होते व म्हणत होती, "किस्ना मला माहित हाय, अंजाबाईचे येल कुणी उपटीले? मी डोळ्यान बागितलेत. सांच्यापारी मी नदीला आले होते. तवा मांगाचा लिंबा अंजाबाईच्या टरबुजवाडीत शिरला होता.७"पण तुझ्या सासुने असे करायचे नव्हते. किती मारलं तुला? मी

सांगते अंजाबाईला. किस्ना नशिबाला दोष देत होती. डोळ्यात पाणी येत होते. मग सुगंधाने शिळ्या भाकरी तिला दिल्या. त्या घेवुन ती निघाली. चैत्र महिन्याच्या उन्हामुळे पाय पोळत होती. एका विहिरीजवळ येवून त्या शिळ्या भाकरी लेकरांना ती खावू घालते.

रस्त्यात वझुर तिच्या सासुचे माहेर असते.तिथे कुणाकडे जावे किस्नास प्रश्न पडतो. हा विचार डोक्यात चालू असतानाच अंजाबाईचा भाऊ लक्ष्मण अण्णा समोर येतो. दोघात बोलणे होते.. बहीण भावाच जमत नव्हते. या प्रसंगी किस्नास तो आधार देतो. आपल्या घरी घेवून जातो.रात्री लेकरांना पोटभर जेवण मिळत. सकाळी किस्ना लवकर उठून अंधारात लेकरांना घेवून निघालेली असते. पाखर किलबिलाट करत होती. देवळात घंटा वाजत होती. किस्ना आता गतीने निघाली होती. लेकरं रस्त्याच्या शेतातील वाळक, चिंचा, हिरवी चिपाड खात होती. सूर्य मावतीस आला होता. किस्नास पाथरी गाव दिसत होत. लेकरं व ती चालून चालून दमले होते. तिचा नवरा मारोतीने धनगरवाड्यात खोली घेतली होती. रस्त्याने तिने एक दुसऱ्याला हा वाडा कुठ आहे? ते विचारते आहे. शेवटी त्या खोलीवर ती पोहचते व दाराची कडी वाजवते. मारोती दार उघडतो तर समोर बायको लेकरं दिसतात.ती डोक्यावरील संदूक खाली ठेवते व नवऱ्याच्या गळ्यात पडून रडते. क्षणभर त्याला काहीच कळत नाही. नंतर किस्ना झालेला सर्व प्रकार नवऱ्यास सांगते. मारोतीस खूप राग येतो. तिच्या तोंडावर लागलेला मार बघून मारोती म्हणतो, “त्यायला हातकड्या घालीन तरच राहीन.”असे म्हणून तो रागाने पोलीस ठाण्याकडे जाऊ लागतो पण किस्ना आडवते. तुमचेच मायबाप आहेत, लोक काय म्हणतील असे समजावून सांगते.पण मारोतीचा राग शांत होत नव्हता. इकडे लेकरं सारी थकून गेली होती. किस्नाची अवस्था तर फार वाईट होती म्हणून मग मारोती हॉटेलमधून खायला घेवून येतो. सर्व लेकरं खूष होतात. त्या रात्री किस्ना लेकरं घेवून नवऱ्यासोबत शांत झोपली होती. प्रस्तुत कथेत खेडेगावात कसे चुगलखोर लोक असतात. ते लोकांचे घर कसे उजाड करत? हेच आशयसूत्र या कथेत पाहावयास मिळते;तसेच किस्नाची सहनशीलता हे ही दुसरे आशयसूत्र इथे पाहायला मिळते.

समारोप: ‘किस्ना’ हा २०२० नंतरच्या दशकातील एक मराठवाड्यातील महत्वाचा ग्रामीण कथासंग्रह आहे. हा कथा- संग्रह परभणी जिल्यातील ग्रामजीवनाच भावविश्व प्रगट करतो. या जिल्ह्यातील पाथरी तालुक्यातील बोलीभाषा, ग्रामीण समस्या, ग्राम लोकजीवन, मांगवाडा व इतर समाज यांच चित्रण पाहावयास मिळते. कथाकार भारत दाढेल यांच्या स्वतःच्या जीवनाशी निगडित या सर्व कथा आहेत. उदा. ‘रम्या’ ही कथा मोठ्या भावावर तर ‘किस्ना’ ही कथा आईवर लिहिलेली आहे. बाकीच्या कथा लेखकाचे शिक्षण, मित्र, मानलेले नाते संबंध व्यक्त करतात. तसेच दु:ख, दारिद्र्य, गरिबी, प्रतिकूल परिस्थिती, पुरुषी वासना व इतर समाजातील वास्तव ही या कथा प्रगट करतात.

निष्कर्ष:

1. या कथेत १९७२ च्या दुष्काळाचे चित्रण दिसून येते.
2. प्रस्तुत कथा परभणी जिल्हयातील ग्रामीण बोलीभाषेचा महत्वाचा दस्तऐवज सांगता येतात.
3. या कथासंग्रहात स्त्रियांची विविध रूप परिस्थितीनुसार संघर्ष करतांना दिसतात.
4. या कथासंग्रहातील पुरुष वासनांध व अत्याचारी दिसून येतात.
5. कथासंग्रहाची ग्रामीण भाषा वास्तवाला नेमके हात घालते.
6. माणसांच्या जगण्याचा गुंता कथाकार प्रगट करतो.

7. प्रत्येक कथेचे वेगवेगळे आशयसूत्र दिसून येते.
8. या ग्रामीण कथा मांगवाडा व त्यांचे भावविश्व प्रगट करतात.
9. गावातील दलित लोकांचे प्रश्न व समस्या यातून पाहायला मिळतात.
10. कथाकाराचे नातेवाईक, मित्र, शिक्षण व स्वतःचे जीवनविषयक प्रश्न यावर आधारित या कथा लेखकाची जडण घडण सांगून जातात.
11. दुःख, दारिद्र्य, गरीब परिस्थती यांचेही चित्रण पाहावयास मिळते.

संदर्भसूची:

१. किस्ना, भारत दाढेल: इसाप प्रकाशन, नांदेड. प्रथमावृती १ ऑगस्ट २०२३.
२. उनि. कथा-सुकबीर, पृष्ठ: ४९
३. उनि. कथा-श्यामर, पृष्ठ: ५३
४. उनि. कथा-अन् मी हिरो झालो, पृष्ठ: ६५
५. उनि. पृष्ठ, ७१
६. उनि. कथा-पारूबाई, पृष्ठ: ७६
७. उनि. कथा-रम्या, पृष्ठ: ८३
८. उनि. कथा-किस्ना, पृष्ठ ९३

जीवन जाणिवांचा हृदयद्रावक आविष्कार: 'चालू इसवीसनाचे चिरदाह'

प्रा. डॉ. कल्याण गोपनर
सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभाग प्रमुख
राजर्षी शाहू महाविद्यालय परभणी

कवी हनुमान व्हरगुळे यांचा 'चालू इसवीसनाचे चिरदाह' हा कवितासंग्रह नांदेड येथील हस्ताक्षर प्रकाशन गृहाने मार्च-2024 मध्ये प्रकाशित केलेला आहे. यास सरदार जाधव यांचे सुंदर बोलके, तसेच आशय संपन्न आणि चिंतनशील असेच मुखपृष्ठ प्राप्त झाले आहे. या कवितासंग्रहाचे मुखपृष्ठ पाहुनच कोणत्याही वाचकाच्या मनात वाचनाची उत्सुकता शिगेला पोहचते. बहुतांश कवितासंग्रहाच्या मलपृष्ठावर पाठराखणीचा मजकूर असतो. परंतु कविने तसे न करता काव्यसंग्रहातील एका कवितेची नोंद सुंदर अशा हस्ताक्षरात केलेली आहे. एवढेच नव्हे, तर कवितासंग्रहास प्रस्तावना, मनोगत सुध्दा नाही. आजपर्यंतची प्रकाशन परंपरा राहिलेली आहे. जे ग्रंथ प्रकाशित होतात. त्यास कोणान कोण्या साहित्यिक, समीक्षकांची प्रस्तावना वा पाठराखणरूपी अशीर्वाद असतो. परंतु तसे या कवितासंग्रहाच्या बाबतीत दिसून येत नाही. वर्षानुवर्षे चालत आलेल्या ग्रंथ प्रसिध्दी कुबडयाची परंपरा इथे मात्र दिसत नाही. हेच या कवितासंग्रहाचे सामर्थ्यपुर्ण वेगळेपण दिसून येते. 'चालू इसवीसनाचे चिरदाह' हे कवितासंग्रहाचे शीर्षकच वाचकाला विचार करायला निश्चितपणे प्रवृत्त करते. कविने कवितासंग्रहाला दिलेले नांव मराठी वाङमयाच्या कविता प्रांतात नावीन्यपुर्णता दर्शवते. तसेच कविची कविता आत्मशोधाच्या वाटा प्रकर्षाने पुढे घेऊन जाणारी आहे.

'चालू इसवीसनाचे चिरदाह' या कवितासंग्रहात कवितेचे तीन विभाग करण्यात आलेले आहेत. परंतु तसे पाहिल्यास कवी हनुमान व्हरगुळे यांची कविता विशिष्ट अशा गटात मोडणारी नाही. पारंपारिक कवितेची चौकट तोडून मुक्तछंदात्मकरूपाने अमुर्ताचा अगम्य शोध घेते. त्यामुळे या कवितेला एका साचात. एका ढाचात, तसेच वर्गात समावेश करता येणार नाही. तर ती नाते-गोते, कुटुंब, समाज, माती-पाणी आणि समग्रभवतालाच्या निसर्ग समष्टीचा-निर्लेपपणे तळ शोधणारी आहे. कवितेचे शीर्षकच वाचकाला खूप काही आणि सारं काही सांगून जाते. तसेच कवितेत एकच एक अर्थ ध्वनीत होत नाही. तर अर्थाचे अनंत वलये व सत्याचे विविध रंग प्रतीत होताना दिसतात. या कवितासंग्रहाचे जे तीन विभाग करण्यात आलेले आहेत. त्यात पहिला 'कोल्हाहालाचा काळ खोदून' यात एकतीश कविता आहेत. तर दुसरा विभाग 'जगण्याची वाट तुडवून झाल्यावर' यात आठठावीस कवितांचा समावेश आहे. तिसरा विभाग 'परिशिष्टाच्या परीघावरून' यात तेरा कविता आहेत. अशा प्रकारे या कविता संग्रहात एकूण बाहात्तर कविता आहेत. 'माय तुझ्या अपार सावल्या' या पहिल्या कवितेत कवी लिहितात,

"माय,
तुझ्या हया अपार सावल्या माझ्या आत पसरत
जाताहेत
नदीचं काळशार पाणी
अन
पाखरांची शीळ होताहेत" (पृ.09)

कविनी कवितेत मांडलेला विचार हा त्यांचा वैयक्तिक न राहाता समग्र मानवतेचा होऊन जातो आहे. कोणत्याही आईचा विचार आणि संस्कारातील भाबडा भाव प्रत्येक माणसाच्या नसानसात नदीच्या काळयाशार पाण्याप्रमाणे नितळ वाहातो. तसेच ही कविता वाहाताना दिसते. कोणत्याही आईची माया, प्रेम, ममत्व असतेच ; परंतु हयातीनंतर सुध्दा तिच्या अपार प्रेम व संस्काराच्या सावल्या सदैव माणसाच्या वर्तमानात वावरतात. कवी आईच्या आठवणीचा आकांत काळ कोल्हाहालरूपाने कवितेत नोंदवलेला आहे. कोणत्याही कुटुंबातील महत्वपूर्ण व्यक्तिमत्वाच नांत आई असते. कवीची आई हयात नाही. त्यानंतर कविच्या मनातील घालमेल, आठवणीचा अस्वस्थ कोल्हाहाल कवितेत आलेला आहे. कवी 'तू नसतीस तर' या कवितेत लिहितात,

"तू आभाळ शिवत राहिलीस
फाटलेली छत्री
शिवल्यासारखं
तुटत चाललेल्या नात्याला
दांड घालत राहिलीस" (पृ.11)

देव कोणी पाहिलेला नाही; परंतु परमेश्वराचे प्रतिरूप म्हणजे आई आहे. घरी दारी आणि समग्र नात्यात समन्वय साधणारी फक्त आईच असते. सर्वांना जीव लावणारी प्रसंगी रागावणारी आईच असते. हा ऱ्हदयद्रावक भाव कविच्या प्रत्येक काव्यतीर्थात जाणवतो. म्हणूनच हा मातृऱ्दयी प्रेमाचा महामंगल स्त्रोत म्हणजे 'चालू इसवीसनाचे चिरदाह' हा कवितासंग्रह आहे. आईच्या आठवणीचा उमाळा कविला स्वस्थ बसू देत नाही. ही स्वाभाविक गोष्ट आहे. प्रत्येक प्रसंगात कविला आई पदोपदी जाणवते. परंतु आई आणि मुलाचे नाते मात्र अतूट आहे. हे कवितेतून पुन्हा पुनहा अधोरेखीत होते. पुढे 'बायांचा घोळका' या कवितेत कवी लिहितात.

" आई
चिमणी होऊन
लेकीचा संसार पाहायला आली असेल
सोबत
मावश्याही असतील" (पृ.13)

आई असताना जे कविला आपलेपणा प्राप्त झालेला आहे. तदनंतरही आई कविला जागोजागी, पदोपदी वेगवेगळया घटना-प्रसंग, स्थळातून स्वाभाविकपणे जाणवते. तिच्या स्वभाव गुणविशेषा सारखाच कोणी ना कोणी तरी तिच्या रूपाने पुढच्या पिढीत नवा जन्म घेतो. त्यात आईचे अस्तित्व बऱ्याच प्रमाणात असते. इथे कविच्या बाबतीत सुध्दा असे घडताना दिसते. 'पोरकेपणाचं आभाळ', 'माय तू', 'माझ्या आत' आदी आणि इतर सर्वच कवितेत कविच्या मनाचा पोरकेपणा जाणवतो. परंतु कवी मातृत्वाच्या उमाळयाने किंचितही थकत नाही. तर तेवढयाच ताकदीने आई आणि इतर विरहाच्या आठवणीचे गाठोडे अवितरणपणे कवितेत उसवत मनाला मोकळे करतात. याच रितेपणातूनच कविला पुढे जगण्याची प्रेरणादायी ऊर्जा मात्र निश्चित मिळते. कवी आईचा विरह म्हणून त्याला पुरगळत बसत नाही. तर जगताना येणाऱ्या असंख्य प्रश्नांना व आव्हानांना सहजपणे सामोरे जाताना दिसतो. परिस्थितीशी रडण्यापेक्षा लढण्यातच कवी

भक्कमपणे पाहायला मिळतो. ही जगण्याची सक्ष्म ऊर्जा कविने भवतालातून प्राप्त केली आहे. अशा विविध गुणात्मकतेमुळे कविची कविता आईची जाण आणि भान असलेली कौटुंबिक कविता न होता समग्र मानावतावादी मूल्ये असलेली वैश्विक कविता झालेली आहे.

कवी हनुमान व्हरगुळे यांच्या कवितेतील आई घरातील सदस्यांना नात्यांच्या माळेत फुलाप्रमाणे गुंफते. त्यांना तेवढयाच ममत्वाने संस्काररूपी शिदोरीचा चिरंतन गारवा देते. त्याचेच वाङमयीन अविट फळ 'चालू इसवीसनाचे चिरदाह' कवितासंग्रह आहे. जगातील कोणताही व्यक्ती जन्मदात्रीला कदापिही शेवटच्या क्षणापर्यंत विसरू शकत नाही. कारण तिच्यात समर्पण, त्यागाची प्रचंड शीतल भावना असते.तिचे मुलानवर अनंत उपकार असतात. ती नि:स्वार्थपणे मुलांना जन्म देते आणि वाढवतेही. जगातल्या प्रत्येक कौटुंबिक नात्यात त्यागमुर्ती श्रेष्ठ व्यक्तिमत्व फक्त आई असते. त्यामुळे कविला स्वत:ची आई ठायी ठायी जाणवते. कवी 'भरून राहिलेला तुझा जीव....' या कवितेत लिहितात,

"तू गेल्याला खूप वर्ष उलटून गेली
तरीही तू या मातीत-सारवणात
तुळसी वृंदावणात
गोधडी-भांडयात
माझ्या आत, या घरात
भरून राहिलेला तुझा जीव
एक तत्व झाला
वाहिला नसानसात" (पृ.31)

कविच्या प्रत्येक चराचररूपी नसात आईच्या हयातीतल्या आठवणी चिरंतन रूपाने जीवंत आहेत. युगानुयुगे कष्टातून अथक प्रयत्नातून तिने घराला घरपण प्राप्त करून दिलेले असते. जो पर्यंत तिचे रक्ताचे नाते आहेत. तो पर्यंत तिचे अस्तित्व प्रत्येक नात्याच्या मनात कायम ओसांडून वाहते. तिचा जसा कुटुंबात जिव असतो. तसेच माहेरात सुध्दा तेवढाच असतो. कोणतेही स्त्रीत्व दोन कुटुंबात ज्योत पेटविते. एक माहेर आणि दुसरे सासर. दोन्ही ठिकाणी तिल्या योग्य असा समन्वय ठेवावा लागतो. अन्यथा नात्यात तडा जाण्याची शक्यता असते. कवी ' माहेर तुटल्याचा आकांत' या कवितेत लिहितात,

" मला अजुनही कळत नाही
तुझ्या आत काय चाललं असेल
उसळत राहिला असेल का माहेर तुटल्याचा आकांत" (पृ.33)

ज्यांना ज्यांना प्राप्त वयात सर्वच गोष्टी उपलब्ध झाले. त्यांनी इतिहास निर्माण केलेला नाही. परंतु ज्यांना प्राथमिक गरजेपासून वंचित राहावे लागले. अशांनाच गरीबीचे चटके, झळा, दाहकता रात्रनदिन सहन करावी लागली. जसे चिखलात कमळ उमलते. तसेच गुलाब काटयात फुलते. कवी हनुमान व्हरगुळे यांच्या वैचारिक कवितेच्या सुगंधाचा परिमळ मराठी कवितेत दरवळतो. हा सुगंधाचा परिमळ शाश्वत असाच आहे. दिकालाला भेदून आरपार पुढे जाणारा आहे. त्यामुळे कविची कविता कोणीही दाबू या खुंटवू शकत नाही. तर ही कविता अथांग विचाराची अनंत वलये निर्माण करणारी सुर्याइतकी तेजस्वी आणि तेवढीच तपस्वी आहे. त्यांच्या कवितेत कुठेच कपोलकल्पिततेचा अंश दिसून येत नाही. तर ती वास्तवाभिमुख अनुभवाची प्रखर

तलवार आहे. त्यामुळे कवितेला उत्तुंग अशी उंची प्राप्त झालेली आहे. कवी ' पुन्हा थेंब झालो असतो' या कवितेत लिहितात,

"वाहाता आले नाही
वाहिलो असतो
तर
मातीत मिसळलो असतो
ओढा- नदीनाल्यातून
गाव शिवारातून
हिरवं हिरवं सपान अंगाखांद्यावर
अन
पुन्हा थेंब झालो असतो" (प.42)

कवी हनुमान व्हरगुळे यांची ही नितांत सुंदर अशी रचना आहे. इथे कवी कवितेत 'थेंब' या प्रतिमेचा वापर केलेला आहे. कवी आई-वडिलांच्या अनमोल अशा संस्कारामुळेच स्वत:च्या जगण्याचा तोल ढासळू दिलेला नाही. जे काही आयुष्यात चढ-उतार निर्माण होतात. त्यावर मात करून एक ना एक दिवस आयुष्यात हिरवं सपान फुलविण्याचा दुर्दम्य आशावाद कवी कवितेत मांडलेला आहे. कवी कवितेत जसा सकारात्मक आशावाद मांडलेला आहे. तसे प्रत्येक माणसांनी आयुष्यात विचार करणे अपेक्षित आहे. ' सांगत राहिलास', ' आपण आपल्या घरटयात परतायल हवं', ' नात्याचं आभाळ गळताना....' आदी कवितेत कवी मनभेद आणि मतभेदातून आपापसात दरी कशी आणि कोणी निर्माण केलेली आहे आणि का वाढत आहे? याचे मूलभूत चिंतन कवितेत आलेले आहे. कवी मनात का किंतू आणि परंतु न ठेवता कुटुंबाची मनात होत असलेली कालवाकालव कागदावर कवितेच्या रूपाने नोंदवलेले आहे. हे प्रत्येकाच्याच घरात कमी जास्त प्रमाणात होत असते. कोणी व्यक्त होते कोणी व्यक्त होत नाही. इतकाच फरक आहे. त्यामुळे कविला दु:खी कविच्या परंपरेत नेऊन बसविणे हे मात्र संयुक्तिक वाटत नाही. कवी एक माणूस आहे. एका विशिष्ट समाजात वास्तव्य करतो. त्याचे सुध्दा काही एक आठवणीच्या रूपाने विचार असतात. कोणी बोलण्यातून, कोणी हसणे व विनोदातून, कोणी कवितेतून व्यक्त होतो. जगण्यातील जी काही दाहकता, अस्वस्थता आहे. ती कोणत्यान कोणत्या स्वरूपात व्यक्त होतेच. पुढे कवी ' पाणी-पाऊस' या कवितेत लिहितात,

" प्रत्येक पावसा
सोबत
एक
आठवणीचं गाठोड
आपल्याच काळजात रितं होत....." (पृ.51)

कविची आयुष्यातील आठवणीचं गाठोडं व्यक्त करण्याची या उकल करण्याची शैली अनोखी अशीच आहे. मनातील कडू खदखद ज्या प्रमाणे आभाळातील काळंकुट ढगा प्रमाणे पाणी पावसाच्या रूपाने कधी रिते झाले. हे कळत सुध्दा नाही. प्रदीर्घ काळानंतर हळूच पाणी पाऊस पडल्याची जाणीव होते. ही कविकडे असलेली अजब आणि गजब असी कवित्व दृष्टी आहे. कवितेत कुठेच कृत्रिमता, अनलंकृतता जाणवत नाही,

तर ती पुढे पुढे प्रवाही पाण्याप्रमाणे अधिकाधिक गतिमान आणि नितळ होत जाते. तसेच कुठेच गढुळता कलुषितपणा जाणवत नाही. जे जगलं, पाहिलं, अनुभवलं तेच कवित्व बीजरूपाने कवितेत उगवलं आहे. कविची समग्र कविता सरळ, प्रांजळ, खळखळ, निखळ, प्रासादिक व सात्विक अशा विचारांची आहे. तसेच कविता कुठेच आडेवेडे घेताना दिसत नाही. ‘ उजेड पेरत गेलीस तू’ या कवितेत कवी लिहितात,

“या भयाण अंधाऱ्या कोठडीत
काळोख पांघरूण उजेड पेरत गेलीस तू” (पृ.62)

ग्रामीण भागात बहुतांश लोकांच्या वाटयाला सामान्यातली सामान्य परिस्थिती असते. परंतु भयाण अशा अंधाऱ्या परिस्थितीवर तेवढयाच हिम्मतीने न घाबरता न डगमगता त्यावर मात करण्याची या दोन हात करण्याची क्षमता अपसुकपणे निर्माण झालेली असते. हेच धाडस आणि क्षमता कविच्या आईमध्ये जाणवते. कुटुंब आणि त्याचा भवताल अनुकूल की प्रतिकुल त्यानुसार प्रत्येक स्त्रीची जडणघडण तयार होते. घरात, कुटुंबात किंवा स्वत:च्या आयुष्यात दारिद्रयमय काळोख आहे. म्हणून कविची आई पळ काढत नाही की रडत सुध्दा नाही. या नशिबाला दोष देत नाही. कुठलीही तक्रार न करता त्यावर मात करत उजेड रूपी प्रकाशाची पेरणी करण्याचा प्रयत्न करते. त्याचाच परिणाम तोच गुण तेच मूल्ये संस्कार कविच्या कवितेतून व्यक्त झालेले आहेत. जसे कविच्या आईचे तसे प्रत्येक आईचे जीवन आयुष्ये ‘तू मात्र शांत शांत निर्विकार आरसा’ या कवितेप्रमाणे असते. कवी आईच्या आठवणी, विचार आणि त्यागमयता व मनाचा मोठेपणा कवित्वाच्या शब्दरूपी पुष्पमालेत नेमकेपणाने नोंदवले आहे. कवितेतील विचार आणि भाव आमचाच आहे. त्यातील जीवन धारणा वैयक्तिक न राहाता सर्वत्र मानवतावादी होताना दिसतात. हेच कविच्या कवितेचे गमक आहे. कवी मामा-पिता, काळी आई आणि इंद्रायणी गंगा माईशी कृतज्ञ होऊन त्यांची कविता संवादीत होते. जसे आपले मन, विचार, लेखन आणि रक्तप्रवाह, तसे नदी, नाले आणि ओढे सतत वाहत राहिले की सर्वत्र आनंद प्राप्त होऊन पृथ्वीवर जगण्यात आणि दिसण्यात प्रसन्नता निर्माण होते. म्हणून पृथ्वीवरील प्रत्येक गोष्टीत निरंतर सातत्य गरजेचे आहे. अन्यथा सजीव जीवसृष्टीत अडथळे निर्माण होऊन असमतोल निर्माण होतो. त्याचे सर्वत्र परिणाम जाणवतात असेच सुंदर अनमोल विचार कवी ‘तू वाहती राहिलीस की’ या कवितेत लिहितात,

“ वाहिलीस तुला हवं तसं
तू वाहती राहिलीस की सगळं हिरवं होऊन जातं” (प,.70)

जसे आपले आई-वडील, गुरूजन आणि वडिलधारी माणसे गुरू आदर्शवत प्रेरणास्थानी असतात. तसेच निसर्ग आणि त्यातील विविध घटक सुध्दा माणसाचे गुरू आहेत. कधी-कधी माणूस आपापल्या सोईनुसार जगतो आणि वागतो. सुध्दा मात्र निसर्ग आणि त्यातील नद्या, नाले प्रमाणिकपणे आपापले कर्तव्ये पार पाडतात. त्यांच्या जगण्यात आणि वागण्यात कुठेच खोडसाळपणा दिसून येत नाही. सध्या माणसाचे नितळ वाहातेपण हरवत चाले आहे. म्हणून त्यांचे जगणे हिरवेगार सुदंर होण्याऐवजी वाळवंटीकरण होत चालले आहे. कविची कविता व्यापक, प्रगल्भ, विशाल अशीच आहे. त्यातील विचारांचा परीघ आकाशाला स्पर्श करणारा आहे. ही कविता कोणाचे बोटधरून किंवा एखाद्या वळणाने जाणारी नाही. तर स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करणारी लेखन शैली आहे. ‘बाया दिवसभर राबायच्या’, ‘अन तू झाड झालीस’, ‘बाई म्हणजे....’, ‘अनवाणी पायांनी’, ‘तू थांबलीस खूप काळापासून इथं’, ‘वितळून घ्यावं लागतं’, ‘उजेडाचे रस्ते’, ‘नात्याला

साधण्याचा रिवाज', 'कायम गाडून घेत राहिलो', 'हे सरकत जाणारे चेहरे' आदी कवितेत कवी वास्तविक जीवनात आलेले गहिरे कडू कडवे, रक्तबंबाळ विश्व, चिड, नकार, विद्रोह आणि नकाराची पखरण व रूखरूख न करता संयतपणे आयुष्याच्या चटक्यांचे गाठोडं कवितेत उजागर केलेले आहे. आयुष्यात जे जे अनुभवलं, जे जे वाटयाला आलेले आहे. ते ते आयुष्य कवी कवितेत मांडलेले आहे. हा कवितासंग्रह कविचे पारदर्शक काव्यात्मक आत्मकथनच आहे. कवी '---- कोलाहत थांबत नाही' या कवितेत लिहितात,

" तू मी गाव बाप आणि भाऊ
माय मामा मावशी आत्या चुलत सख्खे ......
का बोलतोय आपण एकमेकां विषयी
एकमेकांच्या माघारी
समोरा समोर बोलण्याचे भान का येत नाही
कान बंद करून घेतले तरीही कोलाहल थांबत नाही" (पृ.97)

कविच्याच बाबतीत असे घडते असे नाही. काही लोकांचा उपजत प्रवृत्ती धर्म असतो. समोर साखरे सारखं गोड गोड बोलणे आणि तोंड भरून कौतुक करणे. माघारी मात्र त्यांच्या संदर्भात कोलाहल करायचा. एखाद्याच्या संदर्भात जे मनात आहे. ते ओठातून स्पष्ट बोलले पाहिजे. असे सर्वत्र होताना दिसत नाही. समाजाची ही वृत्ती नवीन नाही, तर 'जळी स्थळी काष्टी पाषाण' सारखीच आहे. काही लोकांच्या बाबतीत बदल होईल असे वाटत नाही. अशा लोकांचे सरडयासारखे अजब कौशल्ये असते. त्यात ते पटाईत असतात. त्यातून त्यांच्या हाती काहिच लागत नाही. ज्यांच्या संदर्भात माघारी बोलणं सुरू असते. त्याला मात्र नाहाक मानसिक त्रास होतो. जो व्यक्ती अडचणीमध्ये असेल, त्यास नात्यातल्या माणसांनी मदत, सहकार्ये करणे त्यांचे आद्य कर्तव्ये आहे. करता येत नाही किंवा करण्याची इच्छा नसेल,तर निदान शांत तरी बसले पाहिजे. परंतु असे होताना दिसत नाही हे वास्तव कवी 'कोलाहल थांबत नाही' या कवितेत लिहिलेले आहे. पुढे 'उन्हाच्या गर्भात....' या कवितेत कवी लिहितात,

"तू माणूस होण्याचा कसोशीन
प्रयत्न केलास
पण
उन्हाच्या गर्भात झळा
वाढत राहिल्या" (पृ. 100)

कविची कविता गाव, प्रदेश आणि प्रातांच्या रेषा ओलांडून जगणं समृध्द करणारी आणि एक चांगला माणूस होत असताना त्याला अनंत अडचणीस सामोरे कसे जावावे लागते ? त्यास माया ममत्व, प्रेम मिळण्याऐवजी ऊन, आग,वेदनाच्या झळाच अधिक वाटयाला येतात. हा काळ त्याच्या अग्नीपरीक्षेचाच काळ असतो. कोणत्याही सत्व अग्नीपरीक्षेला एक मर्यादा, तसेच सहनशीलता असते. एखादा माणूस खूप कष्ट करतो. अक्षरश: डोंगरच पोखरतो. परंतु त्याला शून्य यश मिळते. जो काहीच करत नाही. ज्याची क्षमता नाही. तरीपण उच्चपदापर्यंत जाऊन पोहचतो. एखाद्याची कौटुंबिक परिस्थिती या वातावरण चांगले नसते. त्याच्या मागे कोणीच वाली नसतो. तो. स्वत:च सक्षम गुणवत्तायुक्त असतो. परंतु, त्याच्या योग्यतेचा योग्य ठिकाणी कुठेच विचार होत नाही. ही खंत कविला वाटणे स्वाभाविक आहे. यात गैर या चुकीचे काहीही

नाही. ' ही कसली वाट', 'वर्तुळ', 'काळोखाचा अंधार', 'घालमेल' इत्यादी आणि पुढे 'मोर्चे' या कवितेत कवी लिहितात,

"मला अन्न तुलाही काढता येतील का
मोर्चे स्वत:च्याच विरोधात" (पृ.107)

कवी ज्या देशात राहातो. त्याच समाज व्यवस्थेत स्वत:च्याच विरोधात मोर्चे काढता येतील का? हा प्रश्न कवी कवितेत मांडतो आहे. कवी समाज व्यवथेला दोष देत नाही. तर स्वत:लाच दोष देतो. जशी कविची सर्वत्र नाकेबंदी होताना दिसते. तशीच नाकेबंदी समाजात असंख्य लोकांची होते, म्हणून कविची कविता स्वत:ची न राहाता समग्र समाजाचे कणखरपणे आवाज उठवताना दिसते, 'देहाच्या गाभ्यापासूनच' ही त्यांची दीर्घ कविता त्यांच्या उच्च प्रतिभेची साक्ष देणारी आहे. या कवितेत कवी लिहितात,

"अंथरूण मात्र अजुनही सापडत नाही
देहाच्या गाभ्यापासून
देहाच्या पायथ्यापर्यंत
पसरलेलं नागडेपण झाकण्यात
हयात संपल्याची नोंद कुठं करू......?" (पृ.108)

ही उत्तुंग यशोशिखराला स्पर्श करणारी दीर्घ कविता आहे. अगदी जन्मल्यापासून ते सद्यस्थितील वर्तमान वास्तवावर कवी प्रखडपणे भाष्य करतो. एवढेच नव्हे, तर कवी स्वत:च्या वैयक्तिक आयुष्याची निसंकोचपणे चिरफाड करतो त्यांना कुठेच कमीपणा वाटत नाही. म्हणुनच प्रत्येक वाचकाला कविची कविता आपलीशी वाटते. कवि कवितेत कुठेच रडत नाहीत की तक्रार, त्रागा सुध्दा करत नाहीत. वाटयाला आलेला आणि बघितलेला भवताल इंद्रायणीच्या सरळ वाहणाऱ्या नितळ पाण्याप्रमाणे कवितेत लिहितात. हे कविच्या कवितेचे लेखन वेगळेपण आहे. आयुष्याच्या संदर्भात 'अख्खं आयुष्य खरडत जातो आपण' या कवितेत कवी लिहितात,

"उजेडाच्या तिरिपाच-तिरिपा
दिसत राहतात
आता
दु:खाचे दिवस संपतील
म्हणून
पावलांचा वेग वाढवत जाते.....
अज्ञात काळासाठी
अख्खं आयुष्य खरडत जातो आपण
चक्रीवादळात सापडल्या सारखे
बालपण
तारूण्य
काय काय
हिसकावून घेतलं जातंय

आपल्या वाटयाचं आयुष्य
किती वेगानं भिरकावलं जातय........" (प. 112-113)

कवी हनुमान व्हरगुळे यांची कविता विचारगर्भ, भावगर्भ आणि चिंतनशील अशीच आहे. स्वत: बरोबर समाजाला सुध्दा अनेक प्रश्न उपस्थित करणारी आहे. कधी केंव्हा कोणी कवितेवर असंख्य भाषिक आघात जरी केले, तरी सर्वांनला पुरून उरणारी मजबुत तटबंदी रचना आहे. कविने कवितेच्या जमिनीची मशागत खूप सुंदर केलेली आहे. त्यामुळेच कविता उच्च दर्जाची तयार झालेली आहे. जसे संत तुकाराम महाराज गाथेत लिहितात, "शुध्द बीजापोटी | फळे रसाळ गोमटी" अशीच कवी हनुमान व्हरगुळे यांची कविता आहे. त्यांनी कवितेत केलेली शब्द पेरणी, त्यानंतर झालेली कवित्वाची उगवण हाच कवितारूपी अवीट असा विशाल वृक्ष तयार झालेला आहे. कोणालाही या कवितेची चव अविट अशीच भावते. कविचे बालपणासह अख्खं आयुष्य आज ना उद्या उजेडाची तिरीप मिळेल या आशेमध्ये खरडत गेले आहे. चांगले आयुष्य कोणी हिस्कावून घेतले की चोरून घेतले. याचा शोध मात्र कविला आजपर्यंत लागलेला नाही. आयुष्य ही गोष्ट जेवढी सोपी वाटते. तेवढी सोपी नाही. तर ती गूढ अशीच आहे. ती कोणालाही सहज आकलन होत नाही. म्हणून आयुष्य प्रचंड अनाकलनीय, अर्तक्य असेच आहे. या कवितासंग्रहाच्या मलपृष्ठावर हस्ताक्षरातनोंदवलेली या कवितासंग्रहातील शेवटची कविता आहे. ही कविता कविच्या यशाच्या शिरपेचातील तुरा आहे. असेच म्हणावे लागेल. एवढेच नव्हे, तर ही कविता प्रत्येक वाचकाच्या मनाला निश्चितपणे ऱ्हदयद्रावक पाझर फोडणारी आहे. कविच्या जीवन जाणीवांच्या धारणा मात्र निश्चित आहेत. कविच्या आयुष्यातील जगण्यातील दहशत, आग, वाटयाला आलेले रानोमाळ जीवन, आदिवर कविला काहिच उपाय भेटत नाही. हे माहित असताना सुध्दा कवी आयुष्यात तसुभरही डगमगत नाही या घाबरत सुध्दा नाही. तसेच परिस्थितीपासून पळून सुध्दा जात नाही. त्यांना माहित आहे की आपलं समग्र आयुष्य आगीच्या पाचवीलाच पूजलेले आहे. त्यामुळे भयभीत होऊन दूर जाणे हा जीवनाचा मार्ग होऊ शकत नाही. तर वाटयाला आलेल्या बिकट परिस्थितीला प्रयत्न कष्टाने नामशेष करणे, त्याचे संमूळ नाहिसे करणे हाच कविला एकमेव दीर्घकालीन अचूक पर्याय वाटतो. समग्र कवितेत कविची आत्मविश्वासपूर्ण निर्णयात्मक अशीच भूमिका आहे. हा विश्वास कविच्या ठिकाणी पुन्हा पुन्हा जाणवतो. हिच कविच्या मनाची श्रीमंती कवितेला समृध्द बनवते. कवी 'आतल्या आगीच्या शिलगावत' या कवितेत लिहितात,

" तू
दिवा पेटवण्यासाठी गोडतेल रॉकेल काय ते शोध...
आता
आपल्या आतल्या आगीला
शिलगावात
जाईन मी" (पृ.120)

ही कविता या कवितासंग्रहातील शेवटची कविता आहे. परंतु खऱ्या अर्थाने कविच्या प्रतिभारूपी साधनेचा या कविततून उच्चांक दिसून येतो. उचांकच आहे. तसेच ही कविता वाचकाला पुन्हा पुन्हा वाचायला भाग पाडते. या कवितेत प्रचंड अशी वाचनीय जादुमयता निर्माण झालेली आहे. एकापेक्षा एक सरस अशा कविता या कवितासग्रहात आहेत. प्रत्येक कवितेत एकच एक विचार येत नाही, तर नावीन्यपूर्ण

विचारांचे प्रभावी परिणामकारक प्रत्ययकारी दर्शन घडते. कवितेत आलेले शब्द आणि शब्दकळा त्यातून जन्माला आलेली लेखनशैली सहज नैसर्गिक अशीच आहे. कोणत्याही वाचकांनी सतत आणि पुन्हा पुन्हा पारायण करावीत अशा प्रचंड ताकतीची कविता कवी हनुमान व्हरगुळे यांची आहे. जमिनीतून जसे जोरकसपणे कोंभ उगवतात. तशीच कविची कविता जन्माला आलेली आहे. अशा कवितेचा सातत्याने जर मराठी साहित्यात जन्म होत असेल, तर निश्चितपणे येणारा काळ हा शाश्वत कवितेचा असेल, यात किंचितही शाशंकत वाटत नाही. त्या त्या वाङमयातून त्या त्या कवी-लेखकाचे चरित्र अधोरेखित होत असते. जशी कविची कविता तसे त्यांचे चरित्र असते; म्हणून हा कवी आपल्या कवितेशी प्रामाणिक आहे. त्यातूनच त्यांची कविता आणि समग्र आयुष्य कवितेतून पारदर्शक वाहाताना दिसते म्हणुनही कविता वाचकाला पुन्हा पुन्हा खुणावते. तसेच ही कविता अनेक रात्रीच्या जागरण चिंतनातून जन्माला आलेले गोंडस, लोभस आणि प्रासादिक असेच रूप आहे.

संदर्भ :

1) हनुमान व्हरगुळे -‘ चालू इसवीसनाचे चिरदाह’ हस्ताक्षर प्रकाशन गृह नांदेड.
प्रथमावृत्ती 2024, मूल्ये 250/-

'बारोमास' कादंबरीतील अस्वस्थ करणारे शेतकरी संवेदनादर्शन

प्रा. डॉ. केशव वि. कोकाटे
मराठी विभाग प्रमुख
स्व.पुष्पादेवी पाटील कला व विज्ञान
महाविद्यालय रिसोड जि.वाशिम

प्रास्ताविक:-

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. भारतात जवळपास सात लाख खेडी असून पंच्याहत्तर टक्के लोकसंख्याही खेड्यातच वास्तव्य करताना दिसते. ग्राम जीवनाचा शेतीशी घनिष्ठ संबंध आहे. शेतकऱ्याचे जीवन साहित्यातून मांडले गेले आहे.जगाचा पोशिंदा म्हटला जाणारा शेतकरी मात्र अनेक कारणांमुळे दु:स्थितीमध्ये दिसून येतो. शेतकऱ्यांच्या भीषण दु:खाचे, शोषणाचे चित्रण अनेक साहित्यकृतीतून केले गेले आहे. त्यातीलच एक असणाऱ्या 'बारोमास' या कादंबरीतील शेतकऱ्यांच्या जीवनातील संवेदनेचे दर्शन घेऊन निष्कर्षाप्रत पोहोचणे हा या शोधनिबंधाच्या हेतू आहे.भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. शेती हा येथील व्यवसाय असून शेतकरी हा त्या व्यवसायाचे केंद्रबिंदू आहे. मूलभूत गरजांची पूर्तता शेतीतूनच भागवले जातात. शेती हाच ग्रामीण जीवनाचा विभाज्य घटक असल्यामुळे ग्रामीण जीवनात शेतीला खूप महत्त्व आहे. शेतकऱ्यांच्या जीवन मानत शेतीचा खूप मोठा स्वभाव असतो. नापिकी कधी बोललास का कधी कोरडा दुष्काळ हे सगळं लांबून शेती यामुळे शेती कमी शेतकऱ्याची खूपच जोखमीचे काम झालेले आहे. नैसर्गिक आपत्तीमुळे शेतकरी उध्वस्त होताना दिसतात. अर्धपोटी उपाशी राहून तो कसेबसे आपले जीवन जगतो.

महाराष्ट्रात शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांच्या संदर्भात जनता जागृत करण्याचा 'शेतकऱ्यांच्या आसूड' मधून प्रयत्न झाल्याचा दिसतो. शेती, शेतकरी आणि त्याच्या दयनीय अवस्थेच्या संदर्भात महात्मा फुले यांच्या 'शेतकऱ्यांचा आसूड' या ग्रंथाचा प्रामुख्याने उल्लेख केला जातो. महात्मा गांधींची खेड्याकडे चलाची हाक, समाजवाद, साम्यवाद यासारख्या कारणाने मोठ्या प्रकारात ग्रामीण साहित्या निर्माण व्हायला लागले व त्याचे वेगळेपण जाणवायला लागले. अनेक कथा, कविता, कादंबऱ्यांमधून शेतकरी जीवन दर्शन व्हायला लागले. ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीने अनेक लेखकांना देण्याचे व्यासपीठ प्राप्त करून दिले. भिन्न सामाजिक दर्जा तसेच महाराष्ट्राच्या काना कोपऱ्यातून आलेली एक पिढी या काळात आकार घेऊ लागली.त्यात वासुदेव मुलाटे, मोहन पाटील, बाबाराव मुसळे,सदिनंद देशमुख इत्यादींचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागतो.आधीच पेरले तर पिकत नाही आणि पिकले तर विकत नाही अशा आसमानी सुलतानी संकटांमध्ये शेतकरी अडकलेला आहेत. त्यामुळेच त्याची मोठ्या प्रमाणात मिळून होत आहे. सदानंद देशमुख यांच्या मधून शेतकरी जीवनाचे दर्शन झालेले आहे. बारोमासच्या कादंबरीतील नायकाचे दर्शन बारोमासमधून घडवलेले आहे. ते वाचकाला अस्वस्थ करते.

साहित्यिक सदानंद देशमुख :-

सदानंद देशमुख हे कवी कादंबरीकार कथाकार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. त्यांचा जन्म बुलढाणा जिल्ह्यातील चिखली तालुक्यातील अमरापुर येथील शेतकरी कुटुंबात झाला. बारोमास कादंबरी ला साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त झालेला आहे. शेतकऱ्याचे जीवन, त्यांच्या समस्या, दारिद्र्य, अज्ञान, शोषण

कादंबरीतून त्यांनी दर्शविली आहे व शेतकऱ्यांच्या समस्येला वाचा फोडण्याचे कार्य केले. अंधारवड, अमृतफळ, उठावन्न खुदळघास, गाभूळगाथा इत्यादी त्यांचे कथासंग्रह आहेत. चारी मेरा,तहान बिरोमास अमृतफळ या कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. गावकळा हा कवितासंग्र प्रसिद्ध आहे तर. भुईरिंगणी हा ललित गद्याचा संग्रह प्रसिद्ध आहे. अनेक पुरस्काराने प्राप्त झालेले आहेत.

बारोमासमधील शेतकरी संवेदना:-

शेतकऱ्यांच्या जीवनातील समस्यांचे दर्शन घडवणारी कादंबरी असून एका सामान्य शेतकरी कुटुंबाची कहाणीयामध्ये दर्शविलेली आहे. ग्रामीण जीवनातील वास्तवता आणि शेतकऱ्यांच्या समस्या वर प्रकाश टाकणारी कादंबरी असून जगण्याचा नवा मूल्यविचार ही कादंबरी दाखवते. वास्तव आणि अनुभवावर आधारित असणारी कादंबरी आहे. कृषीप्रधान असणाऱ्या भारत देशामध्ये अजूनही शेतकरी अज्ञानी मागासलेल्या दरिद्री कर्जबाजारी स्थितीमध्ये आहे. बारोमास कादंबरीतील मुख्य पात्र एकनाथ शेतकऱ्याच्या कुटुंबातला मुलगाआहे.त्याची बायको अल्कानी एकनाथच्या शिक्षणाकडे बघून त्याचे लग्न केले असते.एकनाथला लहान भाऊ आहे तर वडील सुभानराव हाडामासाचे शेतकरी आहेत.या दोघांची थोरली बहीण मंगल आक्का लग्न होऊन आपल्या सासरी आहे एकनाथ हा एम.ए.बी. एड झालेला आहे. नोकरीसाठी लाच देऊन शकलेले एकनाथ वडिलोपार्जित शेती करू लागतो. भाऊ मधु पण शिक्षणात खूप हुशार आहे पण त्याचीही अवस्था एकनाथ सारखीच आहे. मात्र तो शेती न करता गुप्तधनाच्या शोधासाठी निघालेला आहे. नव्या अशा आकांक्षेने नव्या उमेदीने शिक्षण घेऊन सुशिक्षित झालेली एक तरुण मुलांची पिढी समोर असणाऱ्या निराशेमध्ये जगते आहे.याच पिढीतील शेतकरी आणि सुशिक्षित बेकार असणाऱ्या एकनाथ ची कहाणी ही हृदयाला स्पर्श करून अंतर्गत करते.या कादंबरीचे प्रेरणास्थान म्हणजेच माझ्या भोवतालचा ग्रामीण परिसर होय असे सदानंद देशमुख यांनी म्हटलेले आहे. नानू आजा सुभानराव शेवंता माय एकनाथ अलका मधु अशा सदस्याचे शेतकरी कुटुंब या कादंबरीत आहे. एम ए बी एड झालेला एकनाथ नोकरी मिळवण्यासाठी धडपडतो. प्राध्यापकाची नोकरी मिळवण्याची इच्छा असते परंतु डोनेशन न दिल्यामुळे तो नोकरीसाठी अपात्र ठरतो.अतिशय परिश्रम करून धैर्याने जिद्दीने तो शिक्षण घेतो परंतु संस्था अध्यक्षांच्या भ्रष्टाचार व एकनाथची नोकरीची संधी जाते त्याला शेती करावी लागते.शेती विकून पैसे भरा म्हणणारी त्याची पत्नी अलका तुला नोकरी असल्यामुळे सोडून जाते नाईलाजाने शेतीकडे वळलेला एकनाथ शेतीमध्ये राबराब राबतो पण आधीच कर्जात बुडालेले शेतीत काहीच करणे शक्य होत नाही. एवढे आई-वडिलांनी शिकवले त्या आई-वडिलांच्या अपेक्षांची पूर्तता सुद्धा आपण करू शकत नाही याची खदखद त्याच्या मनामध्ये कायम असते शेती परंपरीक ऐवजी आता नवनव्या पद्धतीने शास्त्रीय पद्धतीने करून चांगली पिके व उत्पादन वाढवण्यासाठी तो प्रयत्न करतो. गावामध्ये कृषी क्षेत्रातील तज्ञांची व्याख्याने आयोजित करतो लोकांपर्यंत तंत्रशुद्ध शेतीचे ज्ञान पोहोचण्याचा प्रयत्न करतो पण इथेही त्यांना फारसे यश मिळत नाही. शिक्षणातून जी हतबलता आलेली असते ती व्यक्त करताना तो असं म्हणतो की एम ए फर्स्ट क्लास झालो. पण आता कोणाला शिकवायचं वावरातल्या झाडांना की दगडांना? त्याच्या पदरी अनेक ठिकाणातून निराश्यात झालेली असते शेतीमध्ये नोकरीमध्ये संसारामध्ये मनासारख्या गोष्टी घडत नाहीत.

लहान भाऊ मधून नोकरीसाठी दोन लाख रुपये मागतो. त्यासाठी उपवासही धरतो.त्यासाठी नाईलाजाने सावकाराला करारा वरील शेती पैसे न दिल्याने सावकाराच्या झालेल्या ताबा यातून एकनाथ

जाताना अधिकच वाढायला लागतो त्यामध्ये त्याचे वडील स्वभाव आत्महत्या प्रयत्न करतात. मेव्हणा रावसाहेबांचे आत्महत्या होते या सगळ्यांनी एकनाथ अतिशय हतबल दुःखी होतो शेवटी वडिलांचाही मृत्यू होतो. अनेक दुःख येत नाही त्याच्या वाट्याला येतात. शेतकरी आंदोलनामध्ये सुद्धा तो सहभाग घेतो पुढे त्याला अटक केली जाते.

समारोप:-

सदानंद देशमुख यांच्या कादंबरीतून शेतकऱ्यांच्या ग्रामीण जीवनातील नैराश्याचे दुःखांचे व्यथा वेदनांचे अतिशय समर्पकपणे चित्रण करून वाचकांना या कादंबरीने अंतर्मुख केले आहे. शेतकऱ्यांचे जीवन संघर्षाचे चित्रण या कादंबरीतून आलेले आहे तसेच वारोमास शेतात राबणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या जीवनाचे चित्रण या कादंबरी मध्ये आले. या कादंबरीतून जागतिकीकरणाचे परिणाम गॅसची वारे नव्या अर्थव्यवस्थेची झालेल्या मूल्य आधीचे दर्शन घडते. भ्रष्टाचाराचे भनक वास्तव्य या कादंबरीतून देशमुख यांनी दाखवली आहे. सातबाराच्या उत्तरासाठी तलाठी चक्र म्हणायला लावतात मला लावतो पन्नास रुपये मिळाले कीच सातबारा देतो. शहरातील माणसे भोळ्या भाबड्या ग्रामीण अण्णा कसे फसवतात याचे चित्र दिसून येत केले आहे.

निष्कर्ष :-

१) शेतकऱ्यांच्या छोट्या छोट्या इच्छेपूर्ण दिसत नाही
२) कृषी प्रधान असणारे देशामध्ये शेतकऱ्याचे झाल होताना दिसतात.
३) उच्चशिक्षित असूनही पदरी निराशा येताना दिसते.

संदर्भ :-

१) स्वातंत्र्योत्तर वाङमयीन प्रवाह पुस्तक दुसरे प्रकाशक कुलसचिव यचमम‍ु विद्यापीठ नाशिक
२) स्वातंत्र्योत्तर मराठी वाङ्मयातील प्रवाह डॉ.शरण कुमार निंबाळे दिलीपराज प्रकाशन पुणे
३) बारोमास सदानंद देशमुख. कॉन्टिनेटर प्रकाशन पुणे.
४) प्रतिष्ठान, अंक चौथा जुलै ऑगस्ट २०११

21 व्या शतकातील दलित कविता आणि संवेदना

प्रा. डॉ. सुभाष सखाराम ठोके
श्री. योगानंद स्वामी महाविद्यालय, वसमत
जि. हिंगोली

साहित्य आणि समाज यांचा अतूट संबंध असतो. कलावंताची जडणघडण ज्या समाजात झालेली असते त्या समाजाच्या संवेदना प्रखरपणे त्यांच्या साहित्यकृतीमधून येत असताता. दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, आदीवासी अशा सर्वच साहित्य प्रवाहाच्या संदर्भान्वये हे विधान समर्पकपणे लागू पडते. ज्ञान, मान, सत्ता, संपत्ती यांच्यापासून वंचित असा दलित, ग्रामीण, आदिवासी मानवसमुहाचा विविधांगी जीवनपट त्यांच्या भाव संवेदनांसह या साहितयप्रवाहांनी मुखरीत केला.

दलित जीवनाची भावसंवेदना पहिल्यांदा प्रक्षेपित झाली ती दलित कवितेतून, आंबेडकरी जलसे, आंबेडकरी गीते व आंबेडकरी वृत्तपत्रातून लिहिली गेलेली कविता आणि त्यानंतर साठोत्तरी दलित कविता अशी ही दलित कवितेची पूवपरंपरा आहे. ही सर्व आंबेडकरी चळवळीला समांतर अशीच कविता होती. या सर्वच दलित कवितेच्या अभिव्यक्तीमध्ये प्रामुख्याने माणसाचे गाणे आणि बुध्दीप्रामाण्यवादी, विज्ञानवादी विचार दिसून येतो. विद्रोह हे या कवितेचे प्राणत्वच राहिले आहे. **"ही कविता लोकशाही मूल्यावर अधिक अधिष्ठीत आहे. आत्मचिंतन आणि आत्मजाणीव हयाचा ध्यास घेतलेली आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व आणि न्याय या मार्गदर्शक तत्वांची हमी देणाऱ्या बुध्द विचारप्रणालीवर निष्ठा ठेवणारी, दीनदुबळ्या, गोरगरीब समाजाचा उध्दार याच मार्गाने झाल्याशिवय राहणार नाही. अशी अंतरी खुणगाठ बांधणारी ही कविता आहे."** (1) म्हणून ही कविता मानवतावादी विचारांना सन्मुख अशीच राहिलेली आहे.

विसाव्या शतकातील दलित कविता संबंध मराठी साहित्य विश्वालाच हादरवून सोडणारी होती. या कवितेतून मुखरीत झालेल्या दलित संवेदनेने मराठी साहित्य क्षेत्रालाय सुन्न करून सोडले होते. दलित कविता प्रचंड मोर्चाने दिलेल्या घोषणेसारखी, क्रांतीची आरोळी ठोकणारी , **'रांडाव'** मराठीने सवाष्ण होण्याची अपेक्षा व्यक्त करणारी अभा भाषिक अभिव्यक्तीने सिध्द झाली आहे."(2) या कवितेला आंबेडकरी विचारांचे अधिष्ठान असल्यामुळे या कवितेतून शोषित-पीडितांच्या आशा आकांक्षाचे चित्रण आले आहे. या कवितेतील संवेदना ही आत्मभान, आत्मशोध, नकार, विद्रोह, बंडखोरी, मानवी मूल्यांचा आग्रह, बुध्द-फुले-आंबेडकरी विचारांचा स्विकार अशा अनेक घटकांनी समृध्द बनली आहे. यामुळे दलित कवितेची पृष्ठभूमी भक्कम बनली गेली.

एकविसाव्या शतकात जगभरात घडणाऱ्या घटितांनी संपूर्ण जगच ढवळून निघाले. ज्ञान-विज्ञानाच्या कक्षा रुदावल्या. जागतिकीकरण, खाजगीकरण व आर्थिक उदारीकरण आले. या संबंध जगभरातील सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक क्षेत्रावर अनिष्ट परिणाम झाला. भारतीय परिप्रेक्ष्यात दलित शोषित मानव समुहाच्या जीवनातील चिरंतन वेदना नवे रुप घेऊन आली. त्यांच्या जीवनात विष कालवणाऱ्या मुलतत्वादी संघटनांचा जोर वाढत गेला. त्यामुळे दगाबाजांचा उन्मादी विजय होऊ लागला. धर्मांधता वाढीस लागली. नवहिंदूत्वाचा गजर सुरू झाला. मंदिर वही बनायेंगेच्या घोषणांनी हिंदू-मुस्लीम तेढ वाढवण्यास सुरूवात झाली. जातीय दंगलीचे स्वरुप बदलले. बाबरी मशिदीचे विध्वंसन केले गेले. येथुनच

धार्मिक ध्रृविकरणाला सुरूवात झाली. धर्मनिरेक्ष तत्वांन हरताळ फासला गेला.(3)

नव उदारमतवादी धोरणामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा जोर वाढला. नवभांडवलशाह उदायास आले. लघुउद्योग नष्ट झाले. जीवनावश्यक वस्तू महाग व चैनीच्या वस्तू स्वस्त झाल्या. ब्रँडेड वस्तूंचा काळ अवतरला. यांत्रिकीकरण वाढले, शेतीमलाला हमीभाव मिळेना. त्यामुळे अल्पभूधारक शेतकरी रस्त्यावर आला. त्यांच्या आत्महत्या वाढत गेल्या. गावात पोट भरेना म्हणून गावाकडील मजूरांचा शहराकडे ओढा वाढला. त्यामुळे शहरं सुजली. या काळात शहरांमध्ये एक नवमध्यमवर्ग उदयास येत होता. हा वर्ग फक्त आपल्या कुटूंबापुरतेच पाहणारा, चळवळीशी काहीही देणेघेणे नसलेला असा होता. धर्मांध कारवाया वाढीस लागल्या. भारतीय समाजाला पुन्हा एकदा मध्युगात नेऊ पाहणाऱ्या प्रवृत्तीचा जोर वाढत गेला. त्यामुळे दंगली वाढल्या. गुन्हे वाढले, भाषिक, प्रांतिक राजकारण्यांने उच्छाद मांडला. शहर, गावखेडी धगधगायला लागली. माणसालाही वस्तूचे मूल्ये प्राप्त झाले. शिक्षण, रोजगार, महागाई अशा प्रश्नांनी गंभीर स्वरुप धारण केले असले तरी याकडे दुर्लक्ष केले गेले. राजकीय मंडळी जनतेच्या प्रश्नांकडे लक्ष देण्यापेक्षा खुर्ची शाबूत ठेवण्यात धन्यता मानू लागली. आंबेडकरी चळवळीची पडझड झाली. सत्ता लोलूप दलित नेता, कार्यकर्ता, दलित नोकरशहा, यांचे समाजविन्मुख होऊन जगणे आंबेडकरी चळवळीला महागात पडले.

एकविसाव्या शतकातील हे अस्वस्थ करणारे वर्तमान आंबेडकरवाछी काव्य प्रतिभांना स्वस्थ बसू देत नव्हते. त्यामुळे या वर्तमानातील सामाजिक, सांस्कृतिक संदर्भ या शतकातील दलित कविंच्या कवितेतून संवेदनशिलपणे मुखर झाले आहेत. डॉ. गंगाधर पाणतावणे म्हणतात ते खरेच आहे की, “**साहित्याचे सामाजिक संदर्भ शोधतांना साहित्यनिर्मात्याला मानवी समाजजीवन गतीशील आहे. ते केवळ अवर्तबध्द नाही, याचे भान ठेवावेच लागते. परिवर्तनशीलता हा समाजाचा अंगभूत घटक आहे. योचही भान ठेवावे लागते. सामाजिक स्पंदनाचं साहित्य मानवी जीवनातील संगती-विसंगती, विरोध, अंतर्विरोध यांचा अपरिहार्य शोध घेतच वाट चालत असते. एकप्रकारे असे साहित्य मानवी मूल्यधारणेचेच साहित्य असते.”**(4) म्हणून मी येणाऱ्या पिढीची दिशा घेऊन फिरतोय असा आत्मविश्वास घेऊन एकविसाव्या शतकातील नव्या कविंची पिढी काव्यलेखन करू लागली. पत्ता बदलत जाणाऱ्या जातीयवादी गनिमांचा आपल्या काव्य लेखनातून शोध घेऊ लागली. कार्पोरेट जग आणि नवधर्मांध वृत्ती-प्रवृत्तींच्या कृतीविरुध्द विद्रोहाचे आसुड ओढू लागली. माणसाचे होणारे यांत्रिकीकरण, वस्तूकरण आणि यातून उदयास आलेले अगतिकीकरण यातील भावसंवेदना टिपू लागली. यामध्ये अविनाश गायकवाड, केतन पिंपळापुरे, महेंद्र भवरे, मंगेश बनसोड, महेंद्र गायकवाड, दीपक खोब्रागडे, मछिंद्र चोरमारे, रोहन नागदिवे, भूजंग मेश्राम, लहू कानडे, अरुण काळे, विद्याधर बनसोड, आंनद गायकवाड, शेषराव पिराजी धांदे, विनोद बुरबुरे, सुनिल अभिमान अवचार, भूषण रामटेके, सिध्दार्थ भगत, दिगंबर झाडे, संध्या रंगारी, प्रतिभा राजानंद, राकेश वानखेडे, कुसूम आलाम, संजय ओरके, शैलेंद्र लेंडे, शिल्पा कांबळे, प्रज्ञा दया पवार आदी कवी-कवयित्रींनी जागतिकीकरण, खाजगीकरण, नवधर्मांधता यातून होत जाणाऱ्या दंगली, यांत्रिकीकरण, स्त्रीचे झालेले वस्तुकरण, बेकारी अशा कितीतरी विषयांना घेऊन काव्यलेखन केले आहे. यातून एकविसाव्या शतकाचा एक भेसूर चेहरा समोर येतो. या शतकातील दलित कवितेने अनेकविध विषय शब्दबध्द केल्यामुळे ही कविता दलितात्वाचे वर्तूळ भेदून सर्वव्यापक बनल्याचे दिसून येते.

वर्तमानात जातीयतेचे स्वरुपही बदलले आहे. जातीयता करणारे सरड्यासारखे रंग बदलतात.

दुसरीकडे महासत्तेचे स्वप्न आपण पाहत आहोत. मात्र जातीयता आणि दारिद्रय यातून निर्माण झालेली सर्वदरा वर्गाचे पिचलेपण कायम आहे. म्हणून अरूण काळे “wwwहे विश्वाची माझा कटोरा.com” या कवितेत माणूस विरुध्द संगणक असा संघर्ष शब्दांकित करतात. तर भुजंग मेश्राम यांनी **“आभुजमाड”** या कवितेत आता हा प्रदेश प्रादेशिक राहिला नसून भारताचा इंडिया होतो आणि जगाचा होतो व्हीलेज ग्लोब आणि यातून निर्माण झालेले दलित, आदिवासींचे दु:ख भावसंवेदन शब्दकळेत मांडलेले आहे. लहू कानडे यांनी आपल्या कवितेतून महानगरे, खेडी आणि डोंगर दऱ्यात राहणारे आदिवासी हे दलित-शोषित समाजघटक जागतिकीकरणाचे कसे बळी ठरत आहेत याचे भावगर्भ चित्रण केले ओह. दलित-आदिवासी हा श्रमिक समाज संपत्तीचा निर्माता आहे. परंतू त्यांच्याच संपत्तीचे सापळे रचले जात आहेत. रिमोटवर धावणाऱ्या यंत्रात माणूस रुपांतरीत झाला आहे. म्हणून लहू कानडे **“तळ ढवळतांना”** या कवितेतून असा सल्ला देतात की, उमजून असा हा भुलभूलैय्या, नेट-इंटरनेटच्या या मुलाखतीत विश्वदर्शन मायावी, नेमके निवडून ज्ञान घ्या. विज्ञानाने कितीही प्रगती केली तरी तिही कधी कधी मानवी जीवनास विघातक ठरत असते. याची एक सुचनाच इथे सांगितली गेली आहे.

एकुणच जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये बळी पडलेल्या संबंध मानव समुहाचा भयंकपित स्वर एकविसाव्या शतकातील दलित कविंनी त्यांच्या संवेदनसह शब्दबध्द केलेला आहे. गरीब आणि श्रीमंती यांना भेदणारी दरी अधिक तीव्र होत आहे. याचे सूचन करणाऱ्या काळाचे हे संवेदनकाव्य आहे. या कविंना प्रखर राजकीय भानही आहे. म्हणून जनताद्रोही, विकासोन्मुख सत्ता लोलूप राजकारण्याविरुध्द या कवितेत तीव्र प्रतिक्रिया येतात. आधुनिकीकरण , विज्ञानाचा विकास झाला पाहिजे. याचे या कविंना भान आहे. पंरतू या गोष्टींचा वापर विधायकतेसाठी झाला पाहिजे अशी त्यांची रास्त अपेक्षा आहे. जागतिकीकरण हे केवळ अभिजनांच्याच जगण्याचा व जीवनशेलीचा विचार करते. म्हणून याविरुध्दही तीव्र प्रतिक्रिया व हस्तक्षेप हे कृती आपल्या कवितेतून व्यक्त करताना दिसतात.

एकविसाव्या शतकात मनुवाद कायम येऊन प्रस्तापित व्यवस्थेने नवे रुप धारण केले आहे. व्यवस्थेचे हे मतलबी कावे-बारकावे ओळखून कवी राजेंद्र गोणारकर आपल्या एक कवितेत म्हणतात की, **“राजाच इथे होता हेत उत्सव नवनव्या सांस्कृतित फोडाचे. म्हणून या कविता व्यवस्थेवरील विश्वास उडालेला आहे. दगाबाज वेळा कधी घात करतील हे सांगता येत नाही. प्रत्येक मुक्कामावर इथले सनातन कडवट होत चालले आहे. म्हणून अवघे हे शतकच सामान्यांना चिरडत जाणारे असेल. आयुष्य उभ्या उभ्या दुष्काळात जाणारे असेल तर आपण आपले मार्ग आखले पाहिजेत. नव्या शतकाच्या अंतराठात आपले निशाण उभे केले पाहिजे”,** असा सल्ला राजेंद्र गोणारकर आपल्या कवितेतून देतात. परंपरागत धार्मिक, सांस्कृतिक व्यवस्था दलित कवितेने आरंभापासूनच नाकारलेल्या आहेत. म्हणून डॉ. गंगाधर, पाणतावणे म्हणतात. **“त्याप्रमाणे दलित साहित्याने जीर्ण व्यवस्था आणि त्यांच्याशी निबध्द असलेल्या सर्व प्रकारच्या मानव्य एच्छित संज्ञा आणि कृती आणि विचार नाकारले, सांसकतिकक बधिरता अव्हरिली, मानवी मुल्यात्मकता शिरोधार्य मानली आणि आपल्या साहित्याचा विषय बनविला.”**[(5)]

आंबेडकरी चळवळ वर्तमानात आवर्तात सापडल्याचे दिसून येते. म्हणून जातीय दंगलीच्या बातम्या वाचून आमच रक्त वगैरे खवळत नाही. पूर्वी मोर्चात उपाशीपोटी दिलेल्या घोषणांनाही आजच्या पिढीच्या लेखी फारसे महत्व उरलेलं दिसत नाही हे या चळवळीला आलेलं थांबलेपण कवी मंगेश बनसोड आपलया

एका कवितेतून व्यक्त करतात. अस्थिरतेमुळे येणारा भरकटलेपणा, निर्विकारपणा आणि दलितांर्गत आलेली संवेदनहिनता येथे प्रत्ययास येते. "**जेंव्हा जे मिळायचं ते कधीच मिळाल नाही, गर्दी मला शुद्र किडा समजते, मी आपल्याच चिरडला जातो हे एका नैराश्याच्या अवर्तात सापडलेल्या दलितांचे दु:ख आहे. आंबेडकरवादाला अभिप्रेत परिवर्तन येथे घडूनच येत नाही. म्हणून मग समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय आणि परिवर्तन हे शब्दही वांझोटेच वाटू लागतात.**" ही प्रस्थापित व्यवस्था दलितांच्या विकासाचे सर्व मार्गच बंद करून टाकते तेंव्हा क्रांतीच्या संकल्पनाही इथे हास्यस्पद ठरतात.

शहरांच्या विकासाला नावाखाली दलितांच्या झोपड्या जमिनोदोस्त केल्या जातात. दलितांचे स्थलांतर करून त्यांना देशोधडीला लावले जाते. शोषणाच्या विरुध्द निघणरे मोर्चेही प्रस्थापित व्यवस्थेला मार्गदर्शनाखाली काढले जातात हे इथलं वास्तव. चळवळी करणाऱ्या संघटनाच विकत घेऊन चळवळी मोडीत काढल्या जातात. माणसाच्या जगण्याचे जीव घेणे प्रश्न आहे. तसेच ठेवले जातात. माणसाला ओलीस ठेवून त्यांचा आवाज बदं करणारी व्यवस्था इथे प्रबळ झाली आहे. माणसामाणसात विष पेरून त्यांच्यात झूंज लावणे व सर्वच प्रकारची विषमता कायम ठेवणे हा प्रस्थापितांचा एक धोरणात्मक कार्यक्रम आहे. बेबंद फॅसीस्ट वृत्तीला शाबूत ठेवून गल्लीबोळात संस्कृती व अध्यात्माचा ढोल बढवणे सुरे आहे. दलितांसाठी हा देशच एक यातनागृह बनले आहे. म्हणून "**सारे जहाँ से अच्छा**" कोणत्या तोंडाने म्हणता येईल? निषेधाशिवाय दुसरे काय करता येईल? असे अनेक प्रश्न एकविसाच्या शतकातील दलित कविता विचारते. अशा स्थितीतही आपण मात्र सर्वांवरच बुध्दाची करूणा बरसली पाहिजे, हे तथागतांनी सांगितलेले चिंरतन मूल्ये आपल्य एका कवितेतून मांडतांना राजेंद्र गोणारकर म्हणतात, "**आजवरचे इथले सारेच पावसाळे नि:संशय बेईमान होते पण आपण मात्र अजिंठा लेणीतील बुध्दाच्या अर्ध मिटल्या डोळ्यातून ओसंडणाऱ्या अमईपार करुणेगत सर्वांवर सारखच बरसले पाहिजे. हा दलित कवितेतील मानवतावादी दृष्टीकोन अवघ्या विश्वालाच व्यापून टाकणारा आहे.**"

एकविसाव्या शतकातील दलित कवयित्रीने आपल्यावर लादलेल्या बाईपणाला गृहीत धरण्याचे दिवस आता संपल्याचा इशाराच आपल्या कवितेतून दिला. ही कवयित्री यशोधरेचा पारंपारिक, वैदिक आणि दार्शनिक काळोख मोजण्यात अधिक धन्यता मानते. स्त्रीचे माणूसपणा नाकारणाऱ्या मनुवादावर आणि तथाकथीत भारतीय संस्कृतीवर ही कवयित्री विद्रोहाचे आसूड उगारते. आदिवासी जगातून आलेल्या कवयित्रींनी स्त्रीमुक्तीच्या संदर्भात आंबेडकरी वैचारीक प्रेरणेतून एक विशिष्ट भूमिका घेतल्याचे दिसून येते.

संदर्भग्रंथ सूची

1) हरीश खंडेराव, आंबेडकरी कवितेचे अंतरंग (प्रस्तावना), जागर प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, पृष्ठ-19
2) महेंद्र भवरे, जागतिकीकरणानंतरचे मराठी साहित्य, (प्रा.प्रल्हाद लुलेकर गौरव ग्रंथ), संपा. प्रा. नागनाथ कोतापल्ले, प्रा.दत्ता भगत, सायन पब्लिकेशन्स, प्रा.लि. पुणे,30, प्र.आ.2017, पृ.327
3) डॉ. भुषण रामटेके, परिवर्तनवादी साहित्य संकल्पना आणि स्वरुप, डॉ. वासुदेव मुलाटे गौरवग्रंथ , संपा. डॉ. रामकिशन दहिफळे, स्वरुप प्रकाशन, पुणे-30, प्रथमावृत्ती 2021, पृष्ठ292
4) डॉ. गंगाधर पाणतावणे , साहित्य प्रकृती आणि प्रवृत्ती , स्वरुप प्रकाशन, सिडकडे, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती 1999, पृष्ठ 37-38
5) डॉ. गंगाधर पाणतावणे, कित्ता,पृष्ठ 52.